

GRANICE & IDENTITETI

Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa,
11. ožujka 2016.

Nakladnik

ZAVOD ZA BARANJSKU POVJESNICU
BELI MANASTIR

Za nakladnika & sunakladnike
DAVORIN TASLIDŽIĆ**Sunakladnici**

DRŽAVNI ARHIV U VUKOVARU

Medunarodno uredništvo

akademik PETAR STRČIĆ (Zavod za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Rijeci – Hrvatska), profesor emeritus SALIH KULENOVIĆ, prof. dr. sc. (Univerzitet u Tuzli – Bosna i Hercegovina), prof. dr. sc. SENAID HADŽIĆ (Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli – Bosna i Hercegovina), prof. dr. sc. IZET ŠABOTIĆ (Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli – Bosna i Hercegovina), prof. dr. sc. SEAD SELIMOVIĆ (Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli – Bosna i Hercegovina), izv. prof. dr. sc. LÁSZLÓ HEKA (Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar - ÁJTK Szeged – Madarska), prof. dr. sc. IVAN BALTA, sveučilišni profesor u trajnom zvanju (Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera Osijek – Hrvatska), dr. sc. TAMARA ALEBIĆ (Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera Osijek – Hrvatska), dr. sc. JELENA KASAP (Pravni fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera Osijek – Hrvatska), STJEPAN PRUTKI, prof. (Državni arhiv Vukovar – Hrvatska), IVAN

DOBOŠ, dipl. ing. (Grad Beli Manastir – Hrvatska), JÓZSEF ZOLTÁN MAGYAR, prof. (Njegova ekselencija veleposlanik Mađarske u Hrvatskoj, Zagreb) i DANIELA TASLIDŽIĆ HERMAN (Zavod za baranjsku povjesnicu Beli Manastir – Hrvatska)

Medunarodni recenzenti

akademik PETAR STRČIĆ (Zavod za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Rijeci – Hrvatska), profesor emeritus ENVER IMAMOVIĆ, prof. dr. sc. Univerzitet Sarajevo – Bosna i Hercegovina, prof. dr. sc. ADNAN VELAGIĆ, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta ‘Džemal Bijedić’ Mostar – Bosna i Hercegovina, dr. sc. JAKAB FERKOV (Múzeum Kanizsai Dorrótya Mohács – Madarska)

Glavna urednica

DANIELA TASLIDŽIĆ HERMAN

Odgovorni urednik

STJEPAN PRUTKI

Zamjenica glavne urednice

dr. sc. TAMARA ALEBIĆ

Lektorica

doc. dr. sc. ANA MIKIĆ ČOLIĆ

Ovitak

VJERAN VIDAKOVIĆ

Priprema i tisk

Grafika, Osijek

Recenzenti su Zbornik ocijenili kao znanstvenu monografiju

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Gradske i sveučilišne knjižnice Osijek pod brojem 140701065

ISBN nakladnika 978-953-6505-43-2

ISBN sunakladnika 978-953-7980-15-3

Objavljivanje Zbornika omogućili su Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Državni arhiv Vukovar i Grad Beli Manastir

Printed in Croatia

Copyright © Zavod za baranjsku povjesnicu. Sva prava pridržana.

Nijedan dio ovog izdanja ne smije biti objavljen ili pretiskan bez prethodne suglasnosti nakladnika i vlasnika autorskih prava.

Mišljenja autora ne odražavaju nužno stajalište Uredništva.

GRANICE & IDENTITETI

Zbornik radova
s međunarodnog znanstvenog skupa,
11. ožujka 2016.

‘Društveno-kulturološki opći kontekst granica,
posebno Baranje, Podunavlja i susjednih regija, u odnosu
na europske civilizacijske stečevine i Balkan’

Beli Manastir/Vukovar, 2017.

Sadržaj

proSLOVLJE glavne urednice GRANICE I IDENTITETI Koliko granice odvajaju, a koliko povezuju!?.	9
Izv. prof. dr. sc. Jasna Šimić BARANJA U RANOM I SREDNjem BRONČANOM DOBU. PROBLEM RAZGRANIČENJA I INTERAKCIJE MEĐU KULTURAMA I KULTURNIM SKUPINAMA.	11
 <i>BARANYA IN EARLY AND MIDDLE BRONZE AGE. ROBLEM OF DEMARCTION AND INTERACTION BETWEEN CULTURES AND CULTURAL GROUPS</i>	
Izv. prof. dr. sc. Ladislav Heka GRANICE BARANJE OD SREDnjega VIJEKA DO DANAS. <i>THE BORDERS OF BARANJA SINCE THE MIDDLE AGES UNTIL TODAY</i>	23
Dr. sc. Tamara Alebić Dr. sc. Ivana Jurčević GRANICE HRVATSKIH ZEMALJA ZA VRIJEME BERISLAVIĆA. <i>THE BOARDERS OF CROATIAN LAND IN THE TIME OF THE BERISLAVIĆ FAMILY</i>	45
Prof. dr. sc. Ivan Balta KROZ NEKE PUTOPISE I HISTORIOGRAFIJU POVIJESTI HRVATSKOGA DIJELA PODUNAVLJA. <i>SOME TRAVELOGUES AND HISTORIOGRAPHY HISTORY OF THE CROATIAN PART OF THE DANUBE BASIN THROUGH</i>	55
Doc. dr. sc. Zlatko Đukić Tomislav Farkaš GRANICE BARANJE OD NAJSTARIJIH VREMENA S POSEBNIM OSVRTOM NA RAZGRANIČENJE KRALJEVINE SHS I MAĐARSKE U PROSTORU JUŽNE BARANJE 1920. GODINE	65

*BARANJA'S BORDERS FROM EARLIEST TIMES WITH SPECIAL
EMPHASIS ON DEMARCTION OF THE BORDER BETWEEN
THE KINGDOM OF SERBS, CROATS, AND SLOVENES AND
HUNGARY IN THE AREA OF SOUTHERN BARANJA IN 1920*

Prof. dr. sc. Ljiljana Kolenić

Marija Šeremešić

*VIŠEJEZIČNOST U NAZIVLJU IZ ZNAČENJSKOGA POLJA
ŽIVOTA UZ DUNAV* 83

*MULTILINGUALISM OF TERMS FROM SEMANTIC FIELD
OF LIVING NEAR DANUBE*

Dr. habil. Huszár Zoltán PhD, egyetemi docens

Dr. habil. Várnagy Péter PhD, egyetemi docens

*ELVÁLASZT VAGY ÖSSZEKÖT? – A DUNA MINT NEMZETKÖZI
HATÁR ÉS VÍZI ÚT A TÖRTÉNELEMBEN* 91

*DIVIDES OR CONNECTS? THE DANUBE AS AN INTERNATIONAL
BORDER AND WATERWAY IN HISTORY*

Doc. dr. sc. Višnja Lachner

Dr. sc. Jelena Kasap

*POVIJESNO, UPRAVNO I PRAVNO ODREĐENJE ISTOČNOG
DIJELA HRVATSKE* 109

*HISTORICAL, ADMINISTRATIVE AND LEGAL DETERMINATION
OF THE EASTERN CROATIA*

Daniela Taslidžić Herman

Davorin Taslidžić

*TAJNE VERSAILLESKIH ZIDINA
(POVIJESNI SUODNOSI I INTERFERENCIJE)* 123

*SECRETS OF VERSAILLES WALLS
(HISTORICAL CORRELATIONS AND INTERFERENCE)*

Igor Josipović

Stjepan Prutki

*PODUNAVLJE KAO KULTUROLOŠKO-CIVILIZACIJSKA
POVEZNICA REGIJA U AUSTRO-UGARSKOJ (PODUNAVSKOJ)
MONARHIJI NA PRIMJERU RAZVOJA GRAĐANSKIH INSTITUCIJA
U SRIJEMSKOJ ŽUPANIJI* 135

*THE DANUBE REGION AS A CULTURAL-CIVILIZATIONAL
LINK OF REGIONS IN THE AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY*

*ON THE EXAMPLE OF THE DEVELOPMENT OF CIVIC INSTITUTIONS
IN THE COUNTY OF SRIJEM*

Mr. sc. Darko pl. Getz

PRILOG POZNAVANJU PROMJENA U PODRUČJU PARKA
PRIRODE KOPAČKI RIT I NJEGOVE BLIŽE OKOLICE ZA
RAZDOBLJE 1965. – 2000. 147

*IN FAVOR OF KNOWING THE CHANGES ON THE AREA
OF NATURE PARK KOPACKI RIT AND ITS NEAR SURROUNDINGS
FOR THE PERIOD FROM 1965 UNTIL 2000*

Prof. dr. sc. Adib Đozić

Mr. sc. Abdel Alibegović

GRANICE ZLA IDEOLOGIJE SRPSKOG VELIKODRŽAVLJA:
SREBRENICA I VUKOVAR 169

*LIMITS OF THE EVIL OF IDEOLOGY OF SERBIAN HEGEMONY:
SREBRENICA AND VUKOVAR*

Dr. sc. Mateo Žanić

Dr. sc. Dražen Živić

OBLIKOVANJE KULTURNOG IDENTITETA VUKOVARA
U GODINAMA PROGONSTVA (1991. – 1998.) 195

*THE FORMATION OF VUKOVAR'S CULTURAL IDENTITY IN
THE PERIOD OF BANISHMENT (1991 – 1998)*

Dr. sc. Izet Ibreljić, prof. emeritus

Dr. sc. Salih Kulenović, prof. emeritus

EUROPSKE I BALKANSKE GRANICE (KULTUROLOŠKI ASPEKT) I
GEOPROSTOR BARANJE U TOM KONTEKSTU 205

*EUROPEAN AND BALKAN BORDERS (CULTUROLOGICAL ASPECT)
AND BARANJA REGION IN THAT CONTEXT*

Mr. sc. Nihad Kulenović

MEĐUGRANIČNA KULTUROLOŠKA SURADNJA BARANJE I
TUZLANSKE REGIJE 231

*CROSS BORDER COOPERATION BETWEEN BARANJA
AND TUZLA REGION*

Prof. dr. sc. Marta Dobrotková

DESTINIES OF SLOVAK WOMEN IN THE U.S. BETWEEN 1891 TO 1935 ... 241

Prof. dr. sc. Marta Dobrotková	
THE SLOVAKS IN ROMANIA.....	257
Doc. dr. sc. Erika Jurikova	
THE CROATIANS AT HISTORICAL TRNAVA UNIVERSITY (1635 - 1777) AND CROATIAN PRINTS PUBLISHED IN THE UNIVERSITY PRINTING HOUSE	263
<i>HRVATI NA POVIJESNOM SVEUČILIŠTU TRNAVA (1635. - 1777.) I HRVATSKI TISAK OBJAVLJEN U SVEUČILIŠNOJ TISKARI</i>	
Dr. sc. Katarína Karabová	
ORIGINALITY (AUTOCHTHONY) OF CROAT SETTLEMENTS ACCORDING TO SPECIMEN PHILOLOGIAE ET GEOGRAPHIAE (ZAGREBIAE, 1795).....	271

proSLOVLJE glavne urednice

Međunarodni znanstveni skup: Društveno-kulturološki opći kontekst granica, posebno Baranje, Podunavlja i susjednih regija, u odnosu na europske civilizacijske stečevine i Balkan

GRANICE I IDENTITETI

Koliko granice odvajaju, a koliko povezuju!?

U Belom Manastiru, središtu mikroregije Baranja u njezinom hrvatskom dijelu 11. ožujka 2016. godine uspješno je organiziran međunarodni znanstveni skup s temeljnom temom o granicama. Organizatori su bili Zavod za baranjsku povjesnicu Beli Manastir i Centar za kulturu grada Belog Manastira u suradnji s Državnim arhivom Osijek i Državnim arhivom Vukovar. Partner u organizaciji je Gradsko kazalište Beli Manastir, a generalni pokrovitelj skupa Grad Beli Manastir.

I taj znanstveni skup tek je potvrdio kako granice, njihove pravne, povijesne, kulturološke i ine odrednice na prostoru Baranje, Podunavlja, susjednih regija, ali i Balkana – i nadalje ostaju veliko pitanje koje стоји prvenstveno pred znanstvenicima, ali bezuvjetno i pred širom javnosti koja u našim vremenima pokazuje sve veće zanimanje.

Od najstarijih poznatih razdoblja, preko antičkih vremena granice su krojene i prekrnjane i time izazivale strepnju za narode koji su obitavali na tim prostorima.

Prodorima barbarских plemena, preko limesa pa sve do najnovijih događanja na kraju umornoga XX. stoljeća, devedesetih godina pitanje granica bilo je iznimno važno za sve koji su živjeli i žive na ovim prostorima.

Jasno je da ovaj međunarodni znanstveni skup nije mogao dati odgovore na brojne dvojbe i sva pitanja, no zacijelo je posložio mnoge kockice iz velikog mozaika koji skupno nazivamo *granice*.

Znakovita mišljenja, ali i iskustva samih sudionika skupa, eminentnih znanstvenika iz Domovine i inozemstva doprinijela su rasvjetljavanju brojnih problema s kojima se susrećemo ili s kojima smo se susretali u prošlosti.

Pitanje granica nameće se kao Damoklov mač koji stoji na putu civilizacijskih stečevina stare *uspavane ljepotice* Europe. Uz sve to, odsjaji kultura stoljećima *razbijaju*

stereotipe, i to ponajviše u današnje suvremeno doba, te tako dolazimo do obnove identiteta svih nacionalnih dionika s istraživanoga prostora. S potpunom sigurnošću stoga tvrdimo da je to mozaik svekolikog kulturnog nasljeda ovih prostora, tim više što se i u prvim desetljećima novoga stoljeća o granicama sve više govori. Zbornik **GRANICE I IDENTITETI** dakle daje odgonetke na društveno-povjesno-lingvističko-zemljopisno-kulturološki kontekst granica uopće, posebno Baranje, Podunavlja i susjednih regija i samoga odjeka unutar duhovnog nasljeda, ne zaobilazeći ni Balkan kao dionika sveukupnih odnosa.

Naposljetku, i ovaj je skup potvrdio kako granice danas jesu segment koje u jednom trenutku razdvajaju, ali opet u nekom drugom trenutku spajaju. I to je nedvojbeno!

Daniela Taslidžić Herman

BARANJA U RANOM I SREDNjem BRONČANOM DOBU. PROBLEM RAZGRANIČENJA I INTERAKCIJE MEĐU KULTURAMA I KULTURNIM SKUPINAMA

**BARANYA IN EARLY AND MIDDLE BRONZE AGE.
PROBLEM OF DEMARCTION AND INTERACTION
BETWEEN CULTURES AND CULTURAL GROUPS**

Sažetak

Rano i srednje brončano doba čitave sjeveroistočne Hrvatske, a naročito Baranje, još uvijek nije dovoljno istraženo i dovoljno poznato. Većim dijelom istočne Slavonije na samome početku brončanog doba proširena je vinkovačka kultura, a prema nekim pokazateljima moguće je da su se njezini nositelji nastanili ponegdje i na području Baranje. Međutim, kako su vinkovačka i njoj sroдna mađarska Somogyvar kultura u materijalnom izričaju vrlo slične, nije sigurno pripadaju li baranjski nalazi jednoj ili drugoj kulturi. Štoviše, nije još potpuno sigurno jesu li spomenute kulture zasebne ili su, pak, dvije regionalne varijante iste kulture.

Potkraj ranog brončanog doba na baranjskom području pojavljuje se potpuno nova populacija koju nazivamo skupina s južnotransdanubijskom inkrustiranim keramikom, doseljena sa sjevera, s mađarskog područja. Njezini nositelji su, prema svemu sudeći, bili prisiljeni na migraciju pod pritiskom nositelja kulture grobnih humaka koja se počela širiti prema istoku i jugoistoku iz današnje Slovačke. Život te populacije dokumentiran je na velikom broju i baranjskih i arheoloških nalazišta u istočnoj Slavoniji. Otprilike u isto vrijeme na pojedinim baranjskim lokalitetima nalazimo tragove života još jedne skupine s inkrustiranim keramikom doseljene iz Mađarske – Szeremle skupine. Pojedinačni nalazi karakteristični za tu skupinu pronađeni su i u sjeveroistočnoj Slavoniji na nalazištima uz Dravu i Dunav. Kakav je bio međusobni odnos tih dviju kulturnih skupina nije sasvim jasno.

U vrijeme srednjeg brončanog doba u Baranji i sjeveroistočnoj Slavoniji nalazimo daljsko-bjelobrdsku skupinu. Analiza ornamentalnih motiva na keramici te kulturne skupine pokazala je njezinu genetičku povezanost sa Szeremle skupinom i skupinom s inkrustiranim keramikom sjeverne Transdanubije, čijih

tragova života nema na području Baranje. Takoder, čini se da je na nastanak te skupine djelovala i vatinska kultura koja se od kraja ranog brončanog doba razvijala u istočnoj Slavoniji, a moguće i pojedine južnomadarske kulture.

Postavlja se pitanje međusobnog teritorijalnog razgraničenja među spomenutim rano i srednjobrončanodobnim kulturnim skupinama i njihove kulturalne interakcije.

Ključne riječi: Baranja, rano brončano doba, srednje brončano doba, vinkovčka kultura, skupina s južnotransdanubijskom inkrustiranim keramikom, Szeremle skupina, daljsko-bjelobrdska skupina

Abstract

Early and Middle Bronze Age of the entire northeastern Croatia, particularly of Baranja, has not yet been sufficiently explored and sufficiently known. In the most parts of eastern Slavonia at the very beginning of the Bronze Age, the Vinkovci Culture was extended, and by some indications it is possible that its population has settled somewhere in the area of Baranja too. However, as the Vinkovci Culture and the Somogyvar Culture in Hungary, which is related to it, in some expressions of the material culture are very similar, it is not quite certain whether finds in Baranja belong to the first or to another culture. Moreover, it is not yet entirely sure whether these cultures are two separated cultures or are they two regional variants of the same culture.

At the end of the Early Bronze Age in the Baranja area a new population has appeared. It is called Group with Southtransdanubian Encrusted Pottery, and it has come from the north, from the present-day Hungarian area. Its holders, by all accounts, were forced to migrate under pressure from the population of the Culture with Burial Mounds which started to spread to the east and southeast from present-day Slovakia. The life of this population has been documented in a large number of archaeological sites not only in Baranja but in eastern Slavonia as well. Around the same time on certain localities in Baranja traces of life of another group with encrusted pottery can be found – Szeremle Group, which also has come from Hungary. Some finds typical for this group were found in the north-eastern Slavonia too, at sites along the Drava and Danube rivers. What was the relation between the two cultural groups is not entirely clear.

During the Middle Bronze Age in north-eastern Slavonia and Baranja remains of the Dalj-Bijelo Brdo Group can be found. Analysis of ornamental motifs on its ceramics has showed its genetic connection with the Szeremle Group and with the Group with Northtransdanubian Encrusted Pottery as well, whose signs of life are not found in Baranja region. It also seems that at the genesis of this group the Vatin Culture has affected, which developed in eastern Slavonia since the end of the Early Bronze Age, and possibly some south-Hungarian cultures as well.

There is a question of territorial demarcations among mentioned cultural groups in the Early and Middle Bronze Age, as well as of their cultural interactions.

Keywords: Baranja, Early Bronze Age, Middle Bronze Age, Vinkovci Culture, Group with the Southtransdanubian Encrusted Pottery, Szeremle Group, Dalj – Bijelo Brdo Group

Baranja je krajnji sjeveroistočni dio Hrvatske, trokutasto područje omeđeno dvjema velikim rijekama – Dunavom na istoku i Dravom na jugu. Sjeverna i sjeverozapadna granica Baranje državna je granica s Mađarskom, pa u zemljopisnom smislu s njezinom južnom ravnicom čini jedinstven prostor. Baranjske glavne zemljopisne značajke uvelike su određivale mogućnosti migracija i trajnog nastanjivanja te međusobne kontakte mnogobrojnih populacija koje su naseljavale to područje tijekom nekoliko tisućljeća, ne samo u dalekoj prošlosti već i kasnije.

Zemljopisno Baranja pripada južнопанонској равници, с чак нешто више од 60 % površine naplavnih ravnih, што је од најранијих времена до данас један од главних чимбеника диспозиције насеља. Три су геоморфолошке целине, уједно и главне одредnice баранског крајолика: низински простор рiječnih тераса dviju velikih rijeka što су на njezinu jugu, jugozapadu i istoku formirale проstrана trajno zamočvarena područja, повиšена, blago valovita Сjеверобаранjska lesna zaravan trokutastog oblika i Banovo brdo s Južnobaranjskom lesnom zaravni. Banovo brdo (243 m) узvisina је у sjeverном dijelu Baranje što se пружа smjerom jugozapad – sjeveroistok, од Belog Manastira i Kozarca na jugozapadu do Batine na sjeveroistoku. Debeo lesni покров даје му зnačajke lesne zaravni s izraženim pseudokraškim појавама: lesnim ponikvama, lesnim dolinama, provalijama, lesnim bunarima itd.

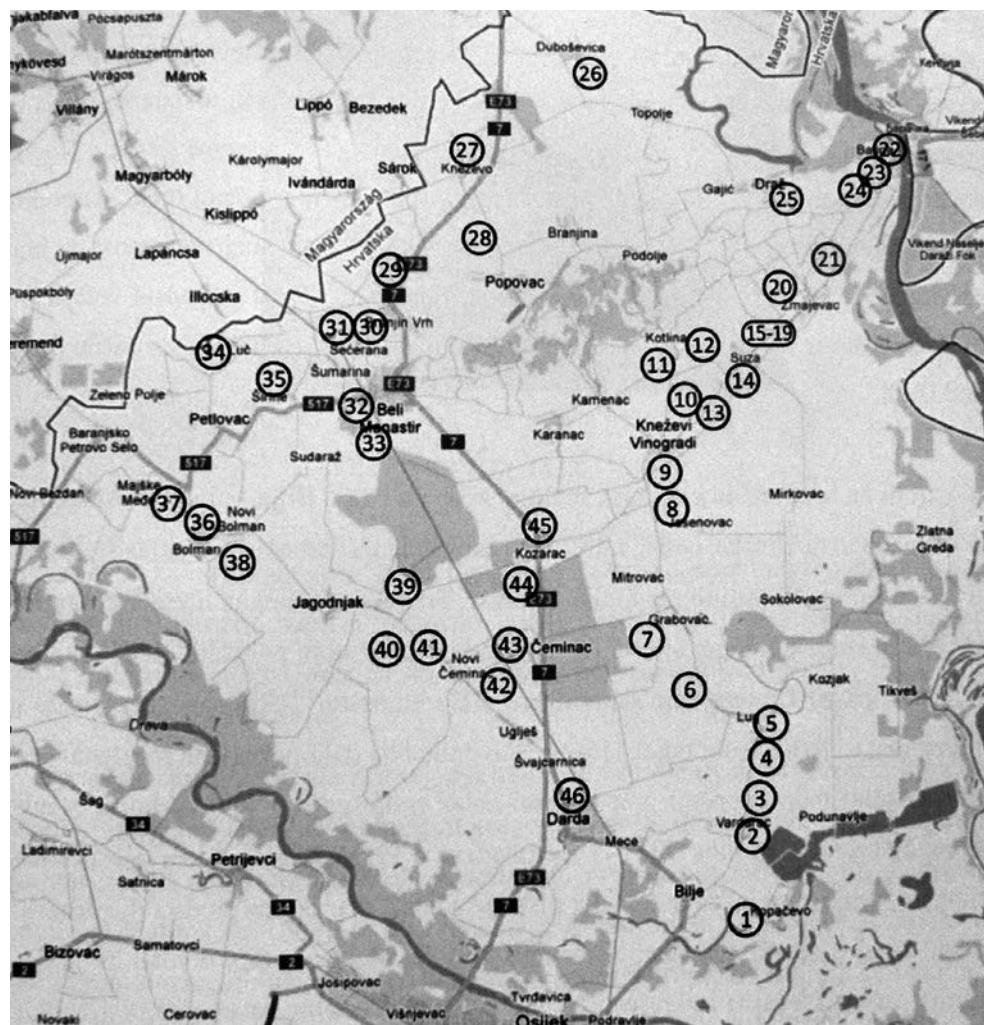
Vrlo veliko подручје на jugu Baranje zauzima nizina Drave чији је poloј на најширем dijelu широк 14 km, а на најуžем, između Osijeka i Bilja, 3,5 – 4 km.

Karta 1.

Svojom meandarskom djelatnošću Dunav je u istočnom i osobito jugoistočnom dijelu Baranje formirao ogroman poloj s tipičnim reljefnim oblicima: gredama, meandrima, mrvajama, rukavcima i adama. Pomicanjem toka prema istoku došlo je do trajnog zamočvarivanja i djelomičnog ujezerivanja zapadno od današnjeg toka Dunava (BO-GNAR, A., 1986., 1–32).

Sjevernim dijelom Baranje, u dužini od oko 30 km teče rječica Karašica, čija je poplavna nizina, mjestimične širine i do 5 km, dodatno ograničavala mogućnost podizanja

Karta 2.

1. Kopačevac, 2–3. Vardarac, 4–6. Lug, 7. Grabovac, 8–9, 13. Kneževi Vinogradi,
 - 10–12. Kotlina, 14–20. Suza i Zmajevac, 21–24. Batina, 25. Draž, 26. Duboševica, 27. Kneževac,
 28. Popovac, 29–30. Branjin Vrh, 31. Šumarina, 32–33. Beli Manastir, 34–35. Luč, 36–37. Bolman,
 38. Novi Bolman, 39–41. Jagodnjak, 42–43. Novi Čeminac, 44. Čeminac, 45. Kozarac, 46. Darda
- (prema ŠIMIĆ, J., 2012., 193).

naselja, sve dok nije regulirana i kanalizirana početkom 19. stoljeća.

Već je na prvi pogled očigledno kako su velike površine Baranje, osobito na njezinu jugu i istoku i danas nepogodne za nastanjivanje, a u prošlosti to je bilo još izraženije. Pogledamo li na karti položaj najpoznatijih prapovijesnih naselja, ne samo brončanodobnih, već i iz ostalih prapovijesnih razdoblja, uočit ćemo njihovu izrazitu koncentraciju uz sjeverni rub dravske i zapadni rub dunavske aluvijalne terase, uključujući istočne obronke Banovog brda, te približno trokutasto područje u sjeverozapadnom dijelu Baranje, što prati prapornu zaravan i završava približno kod Darde, odnosno Bilja nasuprot Osijeku, gdje se ona najviše približila povišenoj desnoj dravskoj obali.

Jasno je da su močvarna područja na jugu i istoku, te na sjeveru Baranje onemogućivala ili barem uvelike otežavala kretanja stanovništva i njihove međusobne kontakte, no otvorenost prema sjeveru i sjeverozapadu povišenom lešnom zaravni, rezultirala je migracijama koje su tijekom ranog brončanog doba na baranjsko tlo dovele nove populacije s potpuno drugačjom kulturnom fisionomijom, stranom tradicijama ovoga kraja.

Srednjoeuropsko brončano doba, prema rezultatima suvremenih istraživanja, otpočinje polovicom 3. tisućljeća, a njegova najranija faza završava otprilike 1700. g. pr. Kr. Tijekom tog razdoblja dogodile su se promjene u ekonomiji, osobito u vezi s proizvodnjom bronce i distribucijom brončanih predmeta, a poslijedično i u društvenim odnosima i duhovnom životu. Zahvaljujući spomenutim migracijama dogodile su se i etničke promjene, no za sada nije poznato koliko su one djelovale na genetičku sliku kasnijih populacija. Brončano doba završava oko polovice 9. st. pr. Kr.

Rano i srednje brončano doba čitave sjeveroistočne Hrvatske, a naročito Baranje, još uvijek nije dovoljno istraženo i dovoljno poznato. No, prema onome što znamo, kulturna slika toga prostora na početku razdoblja prilično je ujednačena. Velikim dijelom istočne Slavonije na samome početku brončanog doba proširena je vinkovačka kultura (2500. – 1700. g. pr. Kr.), a prema nekim, za sada rijetkim pokazateljima moguće je da su se njezini nositelji nastanili ponegdje i na području Baranje. Nekoliko keramičkih nalaza što bismo ih mogli povezati s tom kulturom pronađeno je do sada samo u Batini (ŠIMIĆ, J., 2012., 227) i u Zmajevcu (ŠIMIĆ, J., 2012., 221). Međutim, kako su vinkovačka i njoj srodnna i istodobna Somogyvar kultura rasprostranjena u južnim dijelovima

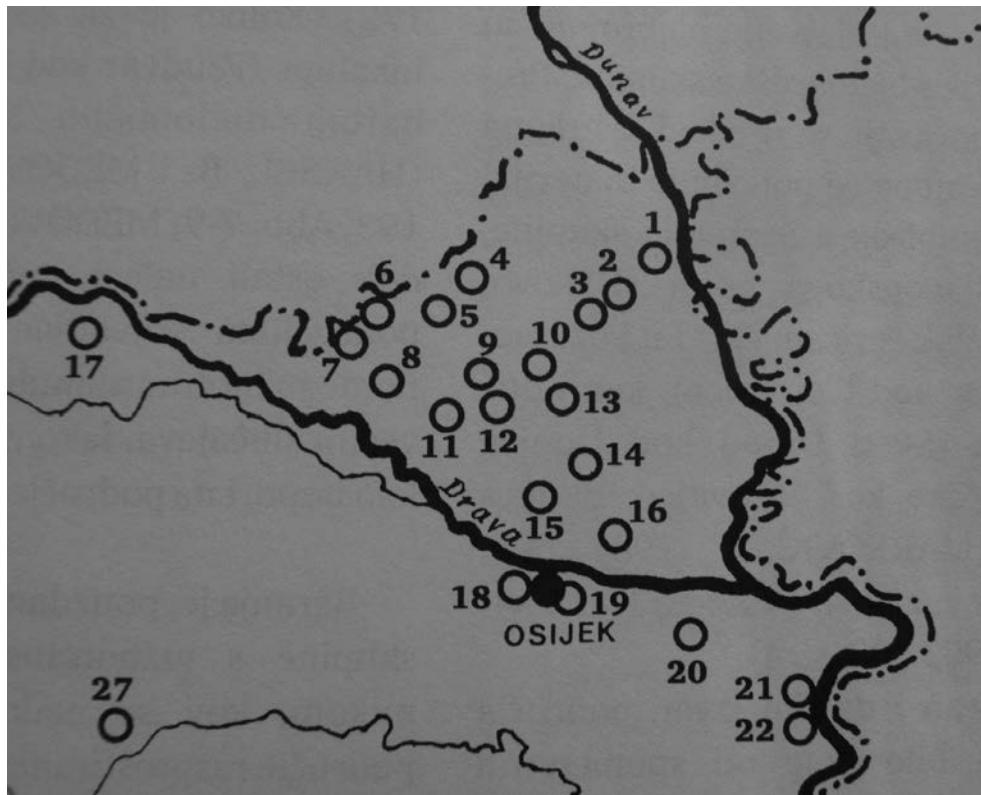

Slika 1.
Posudica vinkovačke kulture, Batina,
slučajan nalaz, Muzej Slavonije u
Osijeku.

Mađarske, u materijalnom izričaju vrlo slične, nije sigurno pripadaju li baranjski nalazi jednoj ili drugoj kulturi. Osobito su slične, gotovo identične uske, visoke posudice oblika boce s dvjema ušicama ispod ruba otvora, koje potječu iz Batine. Štoviše, nije još potpuno jasno jesu li spomenute kulture zasebne kulturne manifestacije unutar srodnog kulturnog kompleksa ranoga brončanog doba južne Panonije ili su, pak, dvije regionalne varijante iste kulture.

Vinkovačka kultura ponikla je na prostoru sjeveroistočne Hrvatske i u njezinu je kulturnom izrazu vidljiva eneolitička, tj. bakrenodobna tradicija, uz neke nove elemente pristigle vjerojatno s istoka. I jedno i drugo ogleda se prije svega u pojedinim oblicima keramičkih posuda, oslobođenih, doduše, bogate kasnoeneolitičke dekoracije, no ipak s prepoznatljivim kontinuitetom.

Kako za sada ne možemo o Baranji govoriti kao o pouzdano integralnom prostoru vinkovačke kulture, više ćemo se pozabaviti onime što se tu događalo nakon nje, tj. na samome kraju ranoga i tijekom srednjega brončanog doba.

Karta 3.

Neka od nalazišta skupine s južnotransdanubijskom inkrustiranom keramikom: 1. Batina, 2. Suza, 3. Kneževi Vinogradi, 4. Popovac, 5. Beli Manastir, 6. Luč, 7. Novi Bezdan, 8. Bolman, 9. Kozarac, 10. Grabovac, 11. Jagodnjak, 12. Čeminac, 13. Lug, 14. Vardarac, 15. Darda, 16. Kopačovo
(prema ŠIMIĆ, J., 2000., 23).

Slika 2.

Keramičke posude skupine s južnotransdanubijskom inkrustiranim keramikom, Kozarac, istraživanje 1999. godine, Muzej Slavonije u Osijeku.

Potkraj ranog brončanog doba kulturna ujednačenost se gubi posvuda u južnoj Panoniji pa tako i na baranjskom području i pojavljuju se kulture i kulturne skupine koje ilustriraju otvaranje tog dijela Panonije prije svega prema sjeveru, zapadu i sjeverozapadu, no iako u manjoj mjeri, i prema istoku i jugu. Oko 2200. g. pr. Kr. u Baranji se pojavljuje potpuno nova populacija koju, prema načinu ukrašavanja keramičkih posuda, nazivamo skupina s južnotransdanubijskom (ili južнопанонском) inkrustiranim keramikom. Njenni nositelji su, prema svemu sudeći, bili prisiljeni na migraciju pod pritiskom populacije kulture grobnih humaka koja se počela širiti u Panoniju prema istoku i jugoistoku s područja današnje Slovačke.

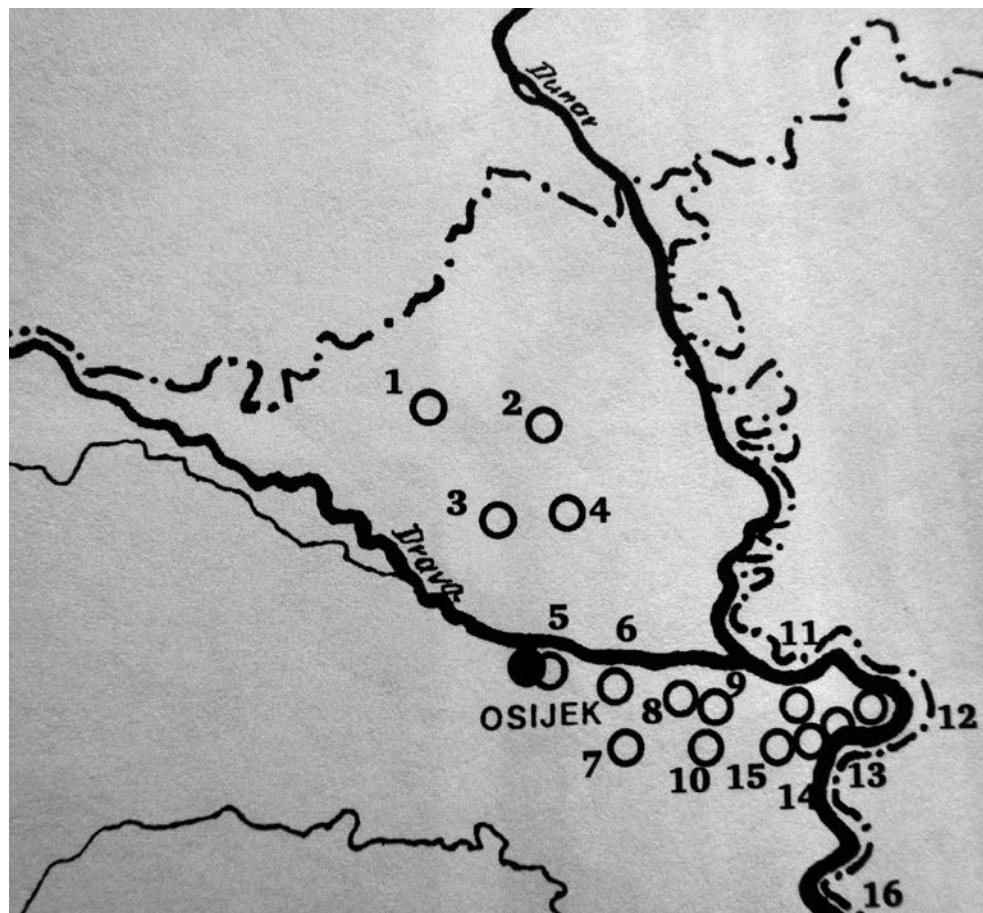
Naime, prema nekim relativno novijim tumačenjima, na područje skupine sa sjevernotransdanubijskom inkrustiranim keramikom (grupa Veszprém-Esztergom), prodrla je Mad'arovce grupa kulture grobnih humaka. Dio ugroženog stanovništva povukao se prema jugu i u južnim dijelovima međurječja Dunava i Tise oblikovao skupinu Szermelle (BÁNDI, G., 1984.).

Ta su kretanja na migraciju potaknula i stanovništvo skupine s južnotransdanubijskom inkrustiranim keramikom. Ono se, prema svemu sudeći kretalo prema jugu i jugoistoku i u relativno kratkom vremenu stiglo u današnju južnu Mađarsku, te jugozapadnu Vojvodinu, Baranju i sjeveroistočnu Slavoniju. Njihovim doseljenjem dotadašnja ranobrončanodobna tradicija se prekida i oni doslovno preplavljaju baranjski prostor. Njihov život dokumentiran je na velikom broju i baranjskih arheoloških nalazišta, i nalazišta u sjeveroistočnoj Slavoniji. U Baranji je za sada poznato tridesetak lokaliteta na kojima se pojavljuje materijal te skupine. Spomenimo samo neke od njih: Kopačevo, Batina, Beli Manastir, Jagodnjak, Kozarac, Lug, Grabovac, Suza, Zmajevac, Vardarac...

Što se dogodilo s prethodnim stanovništvom ne možemo znati bez odgovarajućih arheoloških istraživanja. Činjenica je da se ni na jednom, barem djelomično istraživanom lokalitetu, u arheološkom materijalu više ne pojavljuje ništa što bi asociralo na tradiciju ranoga brončanog doba. Na neko vrijeme nestaje ritus inhumiranja pokojnika, što je,

s izuzetkom badenske kulture srednjeg eneolitika, običaj koji se djelomično zadržao i tijekom ranog brončanog doba. Vinkovačka kultura, naime ima biritualni ukop, tj. poznaje i inhumiranje i incineriranje pokojnika. S dolaskom novog stanovništva pojavljuje se isključivo spaljivanje, tj. incineracija (ili kremacija), ritus koji se u okviru skupina s inkrustiranim keramikom zadržao i tijekom srednjega brončanog doba.

Nositelji skupine s južnotransdanubijskom inkrustiranim keramikom zaposjedaju povoljne položaje na zapadnom rubu današnjeg Kopačkog rita, koji se tada prostirao znatno zapadnije nego danas, pa njihova naselja nalazimo od Kopačeva na jugu do Batine na sjeveru, uglavnom duž i u blizini današnje ceste koja vodi prema Kneževim Vinogradima i duž istočnog ruba Banovog brda. Njihova naselja nalazimo i u središnjem i zapadnom dijelu Baranje, razmještena duž prapornog ravnjaka koji je pružao zaštitu od visokih voda i omogućivao sigurnu komunikaciju.

Karta 4.

Nalazišta na kojima se pojavljuje materijal skupine Szeremle:
1. Kozarac, 2. Lug, 3. Darda, 4. Vardarac (prema ŠIMIĆ, J., 2000., 63).

Slika 3.

Posude Szeremle skupine iz Bijelog Brda, istraživanje 1895. – 1907., i Darde (tzv. ‘vrčić s očima’), slučajan nalaz pri izgradnji željezničke pruge 1938. godine, Muzej Slavonije u Osijeku.

Otprikljike u isto vrijeme na nekoliko baranjskih lokaliteta: za sada su to Batina – Grovišće, Kozarac – Ciglana, Zmajevac, Beli Manastir – Ciglana i Darda – nepoznati položaj sjeverno od mjesta, nalazimo tragove života još jedne skupine s inkrustiranim keramikom doseljene iz Mađarske. To je ranije spomenuta Szeremle skupina. Unatoč pojedinim nalazima na spomenutim baranjskim nalazištima, za sada samo ono u Batini – Grovišće možemo sa sigurnošću pripisati toj kulturnoj skupini (ŠIMIĆ, J., 2000., 52, 125). Naime, u obilnom keramičkom materijalu ne pojavljuju se nalazi ni jedne druge brončanodobne kulture.

Pojedinačni nalazi karakteristični za tu skupinu pronađeni su i u sjeveroistočnoj Slavoniji na nekim nalazištima uz Dravu i Dunav, npr. u Osijeku, Aljmašu, Dalju, Bijelom Brdu, Vukovaru, što markira kretanje tog stanovništva prema istoku i jugoistoku.

Kakav je bio odnos sa stanovništvom skupine s južnotransdanubijskom inkrustiranim keramikom nije sasvim jasno. Jesu li obje populacije istodobno stigle u Baranju? Ukoliko jesu, jesu li možda živjele u nekoj vrsti suživota ili bar tolerancije na onim lokalitetima na kojima nalazimo materijal i jednih i drugih? Kao i nositelji prve skupine, vjerojatno je i dio stanovništva Szeremle skupine prešao Dravu, najvjerojatnije na mjestu najlakšeg prijelaza preko močvarnog područja na njezinu lijevoj obali kod današnjeg Osijeka, krećući se prema istoku niz Dravu i Dunav, pa tako arheološki materijal sa stilskim karakteristikama svojstvenima toj skupini nalazimo sve do Vukovara.

Szeremle skupina genetički je povezana s još jednom skupinom unutar kompleksa panonskih brončanodobnih kultura s inkrustiranim keramikom – to je ona sa sjevernotransdanubijskom (ili sjevernopanonskom) inkrustiranim keramikom, koja se ne pojavljuje na području naše zemlje. Spomenuta povezanost očituje se najviše u ornamentalnom sustavu na keramičkim posudama. No i neki načini oblikovanja posuda, kao što je izra-

ženo bikoniziranje pojedinih vrsta posuda, svojstveni su Szeremle stilu i ne poznaju ga ni sjeverna, a osobito ne južna skupina s inkrustiranim keramikom.

Szeremle skupina je, prema svemu sudeći, odigrala ključnu ulogu u formiranju posljednje kulturne manifestacije u okviru panonskih brončanodobnih kultura s inkrustiranim keramikom na našem području – daljsko-bjelobrdske skupine.

Daljsko-bjelobrdska skupina nastaje na samome kraju ranog brončanog doba, oko 1800. g. i traje otprilike sljedećih dvjestotinjak godina, tijekom srednjeg brončanog doba (ŠIMIĆ, J., 2011., 80). Lokalitete s materijalom svojstvenim toj skupini nalazimo uglavnom u sjeveroistočnoj Slavoniji, uz Dravu i Dunav ili u njihovoj blizini. U Baranji je za sada poznato samo nekoliko njezinih nalazišta: Beli Manastir – Ciglana, Darda – nepoznati položaj sjeverno od mjesta, Kozarac – Ciglana i Lug – Gradina i Utrina.

Keramika, naročito ornamentika daljsko-bjelobrdske skupine izrazito se razlikuje od one s južнопанонском inkrustiranim keramikom, a u manjoj mjeri i od Szeremle keramografije, no s tom drugom ipak dijeli neke zajedničke dekorativne elemente, a indirektno, posredstvom grupe Szeremle i sa sjevernotransdanubijskom skupinom. Analiza ornamentalnih sustava svih četiriju spomenutih skupina dovela je do zaključka kako južnotransdanubijska skupina nema udjela u formiranju daljsko-bjelobrdske grupe, već razvitak koji je doveo do njezinog nastanka ide od sjevernopanonske grupe, preko grupe Szeremle, čini se i uz manji udio slavonsko-srijemske vatinske kulture koja se na kraju ranog brončanog doba razvijala u sjeveroistočnoj Slavoniji i jugozapadnoj Vojvodini i ne pripada panonskom kompleksu kultura s inkrustiranim keramikom (ŠIMIĆ, J., 2000.).

Slika 4.

Tzv. 'etažna' posuda daljsko-bjelobrdske skupine iz Darde, slučajan nalaz pri izgradnji željezničke pruge 1938. godine i keramički ulomci iz Belog Manastira, istraživanje 1955. g., Muzej Slavonije u Osijeku.

Vatinska kultura bez sumnje je dala znatan doprinos nastanku još jedne brončanodobne kulture srednjega brončanog doba koju, međutim, ne nalazimo u našoj zemlji. To je grupa Dubovac – Žuto Brdo, u čijem je ornamentalnom sustavu vrlo prepoznatljiva daljsko-bjelobrdska komponenta, koja je očigledno odigrala glavnu ulogu u njezinu formiranju.

Činjenica da većinu lokaliteta daljsko-bjelobrdske skupine nalazimo u sjeveroistočnoj Slavoniji, kao i u jugozapadnoj Vojvodini, postavlja pitanje nije li se njezina geneza odvijala baš na slavonskom prostoru, odakle se njezino stanovništvo proširilo prema istoku i u manjoj mjeri prema sjeveru. Daljsko-bjelobrdska grupa je, pak, svoje kulturno nasljeđe predala dalje pa nastanak spomenute dubovačko-žutobrdske grupe u južnoj Vojvodini, kao i nekih zapadnorumunjskih srodnih skupina, markira kretanje stanovništva niz Dunav i njegovo kulturno, a vrlo vjerojatno i etničko transformiranje u kontaktu s lokalnim populacijama i lokalnim kulturnim supstratom.

Zanimljivo je da se na svim nalazištima daljsko-bjelobrdske grupe u Baranji pojavljuje bar još jedna od skupina s inkrustiranim keramikom, a na Ciglani u Kozarcu pronađen je materijal svih triju. Istraživanje tog lokaliteta sigurno je moglo dati odgovore na bar neka pitanja o njihovim odnosima, no do toga nikada neće doći jer je nalazište uništeno radom ciglane i više ne postoji, kao što više ne postoji ni ciglana (ŠIMIĆ, J., 2012., 245–249).

Na kraju naglasimo činjenicu da su rano, a osobito srednje brončano doba u Baranji vrlo dinamična razdoblja tijekom kojih su se odvijale migracije, etničke i kulturne promjene, kulturna sažimanja, a možda i nastajanje novih kulturnih skupina. Poznavanje svih tih događanja još uvijek je vrlo oskudno i u velikoj mjeri se, nažalost, više temelji na pretpostavkama nego na činjenicama. Nadamo se kako će objavljivanje rezultata arheoloških istraživanja obavljenih posljednjih nekoliko godina, a isto tako i onih koja će se tek dogoditi, pružiti odgovore na bar neka pitanja na koja za sada ne možemo odgovoriti.

LITERATURA

- BÁNDI, G., 1984. „Die Kulturen der transdanubischen inkrustierten Keramik“, u: *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Beograd, 267–282.
- BOGNAR, A., 1986. „Prirodne osobine Baranje“, u: *Tri stoljeća Belja*, Osijek, 1–32.
- ŠIMIĆ, J., 2000. *Kulturne skupine s inkrustiranim keramikom u brončanom dobu sjeveroistočne Hrvatske*, Osijek.
- ŠIMIĆ, J., 2011. „Brončano doba“, u: *Prapovijest, vodič kroz stalni postav*, Osijek, 74–111.
- ŠIMIĆ, J., 2012. Šetnje slavonskom i baranjskom prapoviješću, Osijek.

Izv. prof. dr. sc. Ladislav Heka¹

Pravni fakultet Sveučilišta u Szegedu
Institut za poredbeno pravo

GRANICE BARANJE OD SREDNJEGA VIJEKA DO DANAS

THE BORDERS OF BARANJA SINCE THE MIDDLE AGES UNTIL TODAY

Sažetak

Baranjska županija jedna je od najstarijih mađarskih županija koju je 1009. osnovao utemeljitelj mađarske države Stjepan I. Sveti. Tijekom proteklih tisuću godina imala je značajnu ulogu u državno-pravnoj povijesti ugarsko-hrvatske državne zajednice. Na njezinu području odigrali su se neki od najpoznatijih bojeva protiv Turaka, tu je osnovano prvo sveučilište u Mađarskoj (i deveto na svijetu). U županiji su od najstarijega doba stanovali Hrvati, čak je i njezin naziv hrvatskoga podrijetla, a i sjedište joj je bilo u gradu Baranyavaru (danasa Branjin Vrh u sastavu Belog Manastira). Teritorijalni opseg Baranje znatno je izmijenjen u odnosu na srednji vijek, kada se županija prostirala duboko u područje Slavonije sve do Požeške županije. No, od 14. stoljeća Našice, Valpovo i Orahovica izdvojeni su iz njezina sastava i uključeni u Virovitičku županiju. Od Mohačkoga boja nalazila se u sastavu Turskoga Carstva kao upravna jedinica Mohački sandžak, a granice su joj obnovljene nakon oslobođenja od Osmanlija potkraj 17. stoljeća.

Završetak Prvoga svjetskoga rata i raspad Austro-Ugarske Monarhije doveo je i do podjele te drevne županije na dva dijela, od kojih je onaj veći (skoro četiri petine povijesne Baranje) ostao u Mađarskoj, a manji dio je Trianonskim mirovnim ugovorom pripao novostvorenoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, od 1929. Kraljevini Jugoslaviji. Za vrijeme Drugoga svjetskoga rata na cijelom njezinom teritoriju obnovljena je mađarska vlast, a nakon 1945. „Dravski trokut“ pripao je SR Hrvatskoj u sastavu SFRJ. Osamostaljivanjem Hrvatske opet je okupirana (od 1991. do 1998.) te je u ustavnopravni poredak Republike Hrvatske vraćena mirnom reintegracijom 15. siječnja 1998. godine.

Ključne riječi: Baranjska županija, teritorijalni opseg, granice, teritorijalno-upravno ustrojstvo, mađarska Baranja, hrvatska Baranja, Baranjci

¹ Mađarsko zvanje sveučilišni docent na engleskom jeziku glasi *Associate Professor*, a na hrvatskom bi to bio izvanredni profesor. Naime, u Mađarskoj je iznad stupnja docent samo znanstveno zvanje redoviti profesor (*Full Professor*), a ne postoje dva profesorska stupnja kao u Hrvatskoj. Kako je mađarsko zvanje docent i u novosadskom Zborniku radova Pravnog fakulteta prevedeno u zvanje izvanredni profesor, tako smo ga i ovdje naveli.

Abstract

Baranja County is one of the oldest Hungarian counties, which was founded in 1009. by the founder of the Hungarian state, Saint Stephen I. Over the past thousand years, Baranja played an important role in the state and legal history of Hungarian-Croatian state community.

Some of the most famous battles against the Turks took place on its territory, and also the first university in Hungary (and the ninth in the world) was founded there. Since ancient times Croats have lived in Baranja, even its name is of Croatian origin, and its headquarters were in Baranyavar (today Branjin vrh, part of the Beli Manastir).

The territorial scope of Baranja significantly amended with respect to the Middle Ages, when the County extended deep into the area of Slavonia all over to Pozega. However, since the 14th century, Našice, Valpovo and Orahovica were separated from its composition and involved in Virovitica County. Since the battle of Mohács, Baranya was part of the Ottoman Empire as an administrative unit Mohačka Sanjak and the county borders were restored after the liberation from the Ottomans in the late 17th century. The end of the First World War and the disintegration of the Austro-Hungarian Empire led to the division of the ancient county into two parts, one of which is the larger (almost four-fifths of the historical Baranja) remained in Hungary, and a small part of the Trianon peace treaty went to the newly Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, since 1929, the Kingdom of Yugoslavia. During World War II, the Hungarian government was rebuilt, and after 1945. the "Drava triangle" went into SR Croatia territory. From 1991. to 1998. Baranja was occupied during the Homeland war, but with the proclamation of Independence of Croatia, the occupied Baranja was once again returned to Croatian territory by the peaceful reintegration of Croatia on January 15, 1998.

Keywords: Baranja County, territorial scope, boundaries, territorial-administrative structure, the Hungarian Baranja, Croatia Baranja, people of Baranja

I. UVOD

Istražujući promjene granica Baranje valja utvrditi kako su se one mijenjale u raznim povijesnim razdobljima. Najraširenije su bile u srednjem vijeku, a zatim su mijenjane za vrijeme turske vlasti, potom nakon obnove županijskoga sustava, Trianonskoga mirovnoga sporazuma, te napokon završetkom Drugoga svjetskoga rata i nastankom samostalne suverene Republike Hrvatske. Najveći dio Baranjske županije 1920. ostao je u sastavu Mađarske, a jedan dio pripao je Kraljevini SHS. „Dravski trokut“ 1941. dospio je pod mađarsku vlast, a zatim je 1945. priključen SR Hrvatskoj u sastavu SFRJ, potom je 1991. bio pod okupacijom, sve dok 1998. nije konačno reintegriran u ustavnopravni poredak Republike Hrvatske.

Tisuću godina staru Baranjsku županiju osnovao je kralj Stjepan I. Sveti početkom 11. stoljeća. Tada se jedan značajan dio današnje sjeverne Baranje nalazio u sastavu županije Tolna, dok je pak istočni rub današnje Šomođske županije do voda Almaša (Almás)

pripadao Baranji.² Još je važnije spomenuti da je prije turskih osvajanja granica županije prelazila daleko preko Drave sve do granica Požeške županije čineći prostor između Vukovske županije i Slavonije.³ Slijedom toga Pál Engel kaže da se Baranjska županija potkraj srednjega vijeka prostirala na površini od 5718 km² čime je znatno premašila prosječnu prostornu veličinu ugarskih županija od oko 4000 km².⁴ Najveći dio (4633 km²) nalazio se s unutarnje strane Drave, a u Prekodravlju je bilo 1085 km². Potkraj 14. stoljeća njezin je prekodravski dio ušao u sastav Slavonije. Baranja se isticala od ostalih županija po svojoj natprosječnoj gustoći naseljenosti. Godine 1494/95. imala je okruglo 15 000 porti i bila je daleko najmnogoljudnija ugarska županija, s 2,62 porte/km², dok je prosjek bio 1 porta/km². Veća je naseljenost doduše zabilježena u županiji Pilis, ali samo ako se u nju uračuna i prijestolnica Budim. Popisi iz 1542. i 1543. godine ne sadrže prekodravske i jugoistočne dijelove, a poslije Mohačke bitke znacajno je smanjen broj žitelja napose na području preko Drave i u Podunavlju, pa je 1550-ih godina popisano samo oko 10 000 poreznih obveznika ne računajući prekodravsko područje Valpova, Harkanovaca i Našica.⁵

Poslije protjerivanja Turaka teritorij Baranje sužen je na područje do rijeke Drave i trokut do Dunava, a 1920. je od županije odcijepljen i „Dravski trokut“ čime je ta povjesna županija podijeljena na dva dijela i to tako da su oba zadržala povjesni naziv, koji dakle postoji u dvije susjedne države.

Baranja je tijekom svoje povijesti uvijek bila multietnička i multikulturalna regija. Glede naziva danas postoji suglasnost da je on slavenskoga podrijetla i potječe od naziva prve prijestolnice Baranyavár (danasa Branjin Vrh), koji je vjerojatno sadržavao spomen na osobno ime njezina prvoga župana.⁶

II. NASTANAK BARANJSKE ŽUPANIJE I NJEZIN TERITORIJALNI OPSEG

Po doselidbi Mađara potkraj 9. stoljeća knez Árpád područje Baranje darovao je Etéu, a rod njegova sina Kalana tu se trajno nastanio. U to vrijeme taj kraj već je bio nastanjen, pa je Sveti Stjepan tu ustrojio Baranjsku županiju (*Baranya vármegye, Comitatus Baraniensis Komitat Brana*) i biskupiju (1009.) sa središtem u Pečuhu (Sopianae) koji je u trećem stoljeću postao pokrajinskim centrom Panonije. Nazivi njemu susjednih naselja svjedoče o davnom prisustvu Mađara, jer nose imena prvih mađarskih junaka: Árpád, Bogád, Szabolcs, Hetény, Várkony, Budafa, Abaliget, Gyula, Bélavára, Baksa, Ocsárd itd. Sveti Stjepan osnovao je i opatiju u Pécsváradu (1015.), a njegova odluka da županijsko središte bude u Baranyaváru, svjedoči da je prostor između Drave i Du-

² Engel, Pál: „Baranya megye az országos politikában“ (1316–1437). In: *Tanulmányok Pécs történetéből 8. Tanulmányok Petrovich Ede tiszteletére*. Szerkesztette: Font, Márta – Vargha, Dezső. Pécs Története Alapítvány, Pécs, 2001. str. 65–75, str. 65.

³ Isto, str. 65.

⁴ Kubinyi, András: „A Magyar Királyság népessége a 15. század végén“. In: *Történelmi Szemle* 38. 1996. str. 157–159. Priopćava Engel, Pál op. cit., str. 65.

⁵ Engel, Pál: op. cit., str. 66.

⁶ Dr. Ódor, Imre; *Baranya megye címer- pecsétadományozásának „háttere“* (I. Lipót 1694. évi diplomája) http://www.baranyanet.hu/magazin/2002_6/levelk1.htm (Preuzeto: 24. veljače 2016.).

nava imao veliko značenje. Prvi spomen županije vezuje se upravo uz naziv naselja Baranyavár u ispravi iz 14. stoljeća. U županiji su od 13. stoljeća održavane skupštine redova i staleža i to od 1327. u naselju Nagyfalu (danasa Siklósnagyfalu).

U Baranji su tada postojale prometnice iz rimskih vremena koje su vodile iz Murse preko Bilja, Baranyavára, Szekcsöa, Báttaszéka, Szegszárda, Tolne, Földvára Pentelea, Adonya i Ercsénya do Aquincuma (staroga Budima). Tim su se prometnicama koristili i križari koji su preko Mađarske išli u križarske ratove.⁷ Preko Baranje vodili su vojni putovi prema Srbiji i Bosni, pa su kraljevi često prolazili njima. Pál Engel kaže da su ugarski kraljevi te jednom i kraljica Marija njima u razdoblju od 1316. do 1526. prošli skoro dvadeset puta, znatno češće nego drugim područjima i to Karlo I. (1316.), Ljudevit I. (1359. i 1368.), Marija (1385.), Sigismund (1389., 1391., 1394., 1397., 1405., 1408., 1409. i 1410.), János Hunyadi (1447. i 1448.), Matija I. (1465.), Vladislav II. (1495. i 1496.), Ljudevit II. (1521. i 1526.).⁸

Kralj Ladislav I. Sveti potom je (potkraj 11. stoljeća) razgraničio Zagrebačku i Pečušku biskupiju čije su se granice povlačile i na području između sjevernog lanca Slavonskog gorja i rijeke Drave. Vlast baranjskog župana prostirala se na prostoru sjeverno od Drave i u njezinom trokutu s Dunavom. Analizirajući granice Baranjske županije uočavamo prije svega kako su najveće bile u vrijeme Arpadovića, kada su Baranjskoj županiji pripadale tri velike vlastelinske „pokrajine“ koje se danas nalaze u sastavu hrvatske Slavonije. To su pokrajina Osuvak (Aszuág) smještena uz Dravu između Donjeg Miholjca i Svetog Đurada, te Orahovica (Raholca) i Našice (Nekcse) sa središtema u prigorju Krndije.⁹ „Aszuág/Osuvak je bio prvo sjedište jednoga od arhiđakona Pečuške biskupije, čija je jurisdikcija obuhvaćala čitavu donju južnu Podravinu, od Viljeva do ušća u Dunav, i srednje Povučje.“¹⁰ Našice su u ranom 13. stoljeću pripadale slavonskom banu i erdeljskom vojvodi Gyuli iz baranjskog roda Kán koji je 1230. dio tog prostranog posjeda darovao templarima. „No, za Bele IV. Gyula je pao u nemilost i izgubio posjede pa su Našice već 1240. prešle u ruke Dimitrija od roda Aba, začetnika loze Našičkih.“¹¹

Navala Tatara (Mongola) uzrokovala je veliko pustošenje u Baranji (ali tvrđave i bedemima ojačane gradove nisu uspjeli zauzeti), pa je kralj Bela IV. svojom poveljom od 25. ožujka 1249. njemu vjernim obiteljima darovao zemljište pogodno za izgradnju utvrda. U povelji se kaže da se za izgradnju utvrde pogodno baranjsko brdo Szársomlyó daruje dubičome županu Nikoli (Balogu, Sinisteru) i njegovim nasljednicima te potomcima zajedno s u podnožju brda smještenim posjedom Harsány „naših brnjevarskih kmetova koji je pogodniji za održavanje utvrde od već spomenutoga Branjinog Vrha“. U ispravi se spominje da tvrđavi Harsány pripadaju sela Harsány, Babocsa, Pirman, Gátvölgy, Ug, Világosberek, Keresztes, te Bánfalva i Belus preko Karašice, Pölöske,

⁷ Isto.

⁸ Engel, Pál op. cit., str. 66.

⁹ Stanko Andrić: „Podgorje Papuka i Krndije u srednjem vijeku: Prilozi za lokalnu povijest (prvi dio)“. U: *Scrinia Slavonica* 8. Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod. 2008., str. 55–112., str. 60.

¹⁰ Isto.

¹¹ Isto.

Boja, Orosfalva, Herény i Szederjes, Rékás, Keskend (Kozarac), Barkfalva, Letnek, Majs, Fejértó, Csősztelek, odnosno Pél (današnji Beli Manastir) sa samostanom Svetog Mihovila kojem pak pripadaju sela: Momád, Láz, Árki, Bajnokfalva, Péntekfalva i Keö”.¹² S obzirom na to da je župan Nikola umro bez nasljednika, njegov je posjed враћен kralju koji ga je darovao baranjskom županu *comesu* Keményu. Godine 1273. tvrđavi i vlastelinstvu Harsány pripadao je samostan Pél (Pélmonostor), kao i sela Mitrác, Bajnokfalva, Keö, Babocs, Permán, Ug, Tótvölgye, Világosberek, Bán, Perecske, Keresztes, Urosfalva, Töttös, Békésund, Letnik (Letnek) i Mays.¹³ Veleposjed Nagyharsány je u vrijeme Anžuvinaca znatno smanjen te su mu prilikom njegove donacije 1388. godine pripadali samo Baranyavár, Nagyfalu i još šest naselja. Beli Manastir (Monostor, Pélmonostor) je s pripadajućih tri – četiri sela i trgovištem Karanac (Karancs) od 1357. bio pod upravom posebnoga kraljevskoga činovnika Gergelya Besenyőa.¹⁴ No, 1363. Monostor se spominje kao posjed plemičkoga srodstva (*nobiles de Monustor*), a od 1390. godine u posjedu je obitelji koja se ne nalazi u ranije navedenome srodstvu.¹⁵

U Baranji su najistaknutije obitelji u vrijeme Arpadovića i Anžuvinaca bile Kórógyi, Gorjanski i Morović (Maróti) koje su međutim, do kraja 15. stoljeća izumrle.

Grof *Kórógyi* bio je posebno blizak kralju Sigismundu koji ga je imenovao banom te mu je među inim darovao i posjede u Baranji. Godine 1388. dobio je tvrđavu Harsány, 1389. Beremend i četiri sela, a 1390. Karanac. Te je posjede obitelj posjedovala sve do 1472. kada je s Gašparom Kórógyijem obitelj izumrla. No, ipak je sjedište grofova Kórógyi bilo u Osijeku i tvrđavi Kórógy (Korođ).

Sličnu potporu kralja Sigismunda Luksemburškoga uživao je i *Nikola Gorjanski* (umro je 1433.), prvi mačvanski ban (1387. – 1390.), baranjski veliki župan, a kasnije palatin (od 1402.). Stolovao je u slavnoj tvrđavi Siklós.

Ivan Morović (János Maróti, umro je 1434.) bio je također mačvanski ban¹⁶ koji je „u Baranji stekao vlastelinstvo Valpovo“ u kojemu je bilo obiteljsko središte sve dok Morovići nisu izumrli 1476. godine.¹⁷ Morovići su 1422. dobili u zalog, a 1424. u nasljedstvo Podolje i njegove pripadnosti. „Valpovo je tada izraslo u najznačajnije baranjsko vlastelinstvo“.¹⁸

Uoči Mohačkoga boja došlo je do promjena među baranjskom aristokracijom tako što su grofovi Kórógyijevi izumrli 1472. godine, kao i obitelji Morović (1476.) i Gorjanski

¹² Szita, László: *Nagyharsány*. Száz magyar falu könyvesháza. Elektronikus megjelenítés: NKÖEOK Szerkesztőség, 2007.

http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/100_falu/Nagyharsany/pages/003_var_a_harsany_hegyen.htm.

¹³ Isto.

¹⁴ Engel, Pál op. cit., str. 68.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Marija Karbić: „Morovićki (Maroti) iz plemičkog roda Gut-Keled“. U: Renata Trischler (ur.): *Godišnjak njemačke narodnosne zajednice. VDG Jahrbuch 2008*. Vol. 15, Zbornik radova 15. Znanstvenog skupa „Nijemci i Austrijanci u hrvatskom kulturnom krugu“, Osijek, 26. – 28. 10. 2007., Osijek, 2008., str. 13–22., str. 13.

¹⁷ Engel, Pál, op. cit., str. 68.

¹⁸ Isto.

(1481.) te su njihova mjesta zauzeli: u Siklósu *Ivan Corvin* (1482. – 1494.), *András Bot* (1494. – 1507.), te obitelj *Perényi* (od 1507.), u Valpovu obitelj *Geréb* (1481. – 1503.), te također obitelj Perényi (od 1504.), a u Našicama *Lovro Iločki* (Újlaki Lőrinc, od 1500.). Tada je ojačana i uloga pečuškoga biskupa time što je dobio nasljedno pravo na stolicu baranjskoga velikog župana.¹⁹

Valja spomenuti i da je koncem toga perioda upravo u Baranji ustrojeno prvo sveučilište (pečuški *studium generale*) u Ugarskoj (i deveto u svijetu) odlukom kralja Ludovika I. Velikog i uz privolu pečuškoga biskupa Vilmosa te potvrdu pape Orbana V. 1367. godine.²⁰

III. POD TURSKOM VLAŠČU I NAKON NJE

Turci su vladali Baranjom od 1526. (odnosno od 1543.) do 1687. kada su na njezinu području ustrojili Mohački sandžak sa sjedištem u Mohaču. Na području županije dogodile su se svjetski poznate bitke protiv Turaka, kao što su Mohačka bitka iz 1526. godine te bitka kod Sigeta koja je ovjekovjećena u brojnim umjetničkim djelima, među inim i u slavnoj operi Nikola Šubić Zrinjski. Arija *U boj* iz te opere koju je skladao Križevčanin Franjo Marković ostala je do danas jedan od najpoznatijih domoljubnih napjeva. Baranjskom županijom (od Osijeka do Darde) prolazio je poznati Sulejmanov most koji je ban Nikola Zrinski uništio i zapalio 1664. godine.

Rat za oslobođenje ponovno je opustošio i odnaredio to područje u kojem su do 1526. većinu pučanstva (sve do Save) činili Mađari, što potvrđuju i imena koja se spominju u turskim defterima.²¹ Turci su sa sobom doveli njima podložno južnoslavensko pučanstvo koje je jednim dijelom ostalo nakon protjerivanja osvajača, a na ispravnjenim posjedima pokraj 17. stoljeća počelo je (dijelom plansko) naseljavanje.²² U velikom broju 1690. u Baranju su doselili Srbi (uglavnom s Kosova) predvođeni patrijarhom Arsenijem Čarnojevićem, kao i Hrvati, te nadasve Nijemci (*Schwäbische Türkei*) čije se naseljavanje od 1720-ih događalo planski. Kralj Leopold I. svojim je zaslužnim vojskovođama darovao veliki dio Baranje i to generalu Veteraniju (Darda), knezu Eugenu Savojskom (Bilje), grofu Ádámu Batthyányju (Boly), te vojskovođama Caprari (Siklós), Souchezu (Üszög) i Preuneru (Szent-Lőrinc).

Nakon oslobođenja od Osmanlija bečki je dvor Baranju isprva podvrgnuo vlasti Dvorske komore, a kasnije je obnovljena ugarska županijska upravna organizacija. U to je vrijeme problem predstavljaо skoro potpuni manjak plemstva, ali i nesporazumi u vezi s imenovanjima velikoga župana. Naime, od 16. stoljeća pečuški biskupi obnašali su čast

¹⁹ Kubinyi, András: A megyésispánságok 1490-ben és Corvin János trónörökösök sének problémái. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei VMMK 16. Veszprém 1982., str. 169. Priopćava: Engel, Pál, op. cit., str. 68.

²⁰ Isto.

²¹ Káldy-Nagy, Gyula: *Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai*. Budapest 1960.; Taba, István: Baranya megye népessége a XVII. század végén 1941., str 5. Priopćava: Zentai, János: Baranya megye magyar néprajzi csoportjai.

http://tajesember.hu/wpcontent/uploads/2013/03/Baranya_n%C3%A9prajzi_Csoportjai_Zentai_J_Ethnographia_1978.pdf (Preuzeto: 24. veljače 2016.).

²² Taba, István, op. cit., str. 49–62 . Priopćava Zentai János. op. cit.

velikoga župana, ali je unatoč tome, kralj Leopold I. umjesto biskupa Radonaya velikim županom imenovao grofa Ivana Draškovića, koji je 1689. stupio na dužnost. No, biskup se s time nije pomirio, pa je nakon grofove smrti 1693. na njegovo mjesto stupio sin mu Petar, ali ne kao veliki župan, nego kao administrator. Narečene je godine održana i prva skupština obnovljene Baranjske županije, a kralj Leopold I. potvrdio je novi županijski pečat diplomom izdanom 10. listopada 1694. u Ebersdorfu u kojoj se pečat naziva „*Sigillum Cottus (Comita-tus) Baranyiensis*“. Tih su godina granice Baranjske županije utvrdili poslanici Šomodiske, Tolnske i Baranjske županije pod predsjedanjem palatina Pála Esterházyja služeći se popisom *dicae* iz 1534. godine. Time je Baranja izgubila prekodravska naselja koja su se 1534. već nalazila pod Osmanlijama, pa ih spomenuti popis *dicae* ne spominje. Poslije protjerivanja Turaka u županiji je počeo protureformacijski pokret koji je u konačnici doveo do nestanka unijata.²³

Poslije Rákóczijeva ustanka (u kojem su većinom sudjelovali protestanti) i sukoba između Mađara i južnih Slavena praćenoga gubitcima u ljudstvu, došlo je u prvoj polovici 18. stoljeća do novoga naseljavanja Nijemaca, Hrvata, Srba i Mađara. Nijemci su se nastanili na istoku županije, na području uz graničnu crtu sa županijom Tolna sve do rijeke Drave, a Hrvati su uglavnom živjeli u enklavama jugoistočno od Pečuha izmijesani s Mađarima i na jugu Baranje među većinskim Nijemcima.²⁴

Za vrijeme revolucije i mađarske borbe za slobodu iz 1848. sljedom Zahtijevanja naroda od 15. ožujka u Mohaču mještani su održali skupštinu, s javnih su zgrada skinuli austrijske zastave i grbove te su 19. ožujka ustrojili građansku županiju. Opozvali su dotadašnje poslanike (konzervativce) i izabrali nove (reformiste). Potom su za velikoga župana 22. travnja imenovali Kázméra Batthyánya na čije je ustoličenje u Pečuh stiglo oko pet tisuća Baranjaca iz cijele županije. No, carske su postrojbe početkom 1849. zauzele dio županije, a 13. lipnja mađarsko domobranstvo napustilo je Pečuh. Zadnji bastion mađarske vojske ostao je Mohač koji je pao 15. srpnja, a glavni sudionici borbe za slobodu izbjegli su u inozemstvo. Usljedio je bečki apsolutizam, a zatim je 1867. sklopljena Austro-ugarska, a iduće godine i Hrvatsko-ugarska nagodba koje su na snazi ostale do 1918.

Središte baranjskih Hrvata bio je i ostao Pečuh u kojem je po popisu poreznih obveznika provedenom prema naredbi Carskoga i kraljevskoga odbora 28. prosinca 1698. porez platilo 637 obitelji.²⁵ Janja Živković Mandić (Mándityné Zsivkovity Ágnes) je analizirajući taj popis zaključila da je njih 308 (skoro polovica) bilo hrvatske nacionalnosti (dakle katolici Hrvati, Raci, Šokci, Bunjevci, Iliri, Slaveni, Bošnjaci), a preostalih 329 bili su Mađari, Nijemci, Srbi ili Grci.²⁶ Po Istvánu Tabi tada je u gradu živio 171 Mađar, 349 Slavena i 79 Nijemaca, dok je Đuro Šarošac (Sárosácz György) spomenuo da je bilo 325 Hrvata, 139 Mađara, 92 Nijemca, 53 Vlaha i 28 Srba.²⁷ Pečuh je ostao najznačajnijim

²³ Zentai János, op. cit.

²⁴ Srbi su stanovali južno od Mohača u trokutu između Drave i Dunava, na prostoru današnje hrvatske Baranje.

²⁵ Mándityné Zsivkovity Ágnes: Horvátok Pécs városában a XVII. század vegen. In: Létünk 2011/2. 73–80., str. 75.

²⁶ Isto, str. 78.

²⁷ Isto, str. 79.

središtem Baranje i baranjskih Hrvata sve do danas, a naročito brz razvitak zabilježio je u zadnja tri desetljeća 19. stoljeća kada je broj stanovnika grada povećan s 29 000 na 54 000, kao i nakon Trianona kada je u njega premješteno Požunsko sveučilište.

IV. UPRAVNO-TERITORIJALNO USTROJSTVO BARANJE DO 1918.

Županija je 1880. (popis je pravljen na temelju materinskoga jezika) imala 293 414 žitelja od kojih 147 474 (50,26 %) Mađara, 97 475 (33,22 %) Nijemaca, te 3328 (11,02 %) Srba i Hrvata. Deset godina kasnije imala je 322 285 stanovnika (63 po km²) što je značilo porast od 28 021 stanovnika ili 9,6 % u odnosu na prethodni popis. Po nacionalnostima bilo je 168 376 (52,2 %) Mađara, 112 896 (35 %) Nijemaca, 20 129 (6,2 %) Hrvata i 16 246 (5,1%) Srba. Broj Mađara u tih je deset godina porastao za 10 %. Po vjerskoj pripadnosti bilo je 240 423 rimokatolika, 45 170 kalvina, 13 740 evangelika, 13 389 pravoslavaca i 8789 izraelita.²⁸ U upravnom smislu županija je imala sedam općina i jedan slobodni kraljevski grad (Pečuh). Općine su bile srednje veličine, najveća je bila Mohačka s 14 403 stanovnika. Pečuška biskupija imala je 99 župa, 81 kalvinska crkvena općina potpadala je pod nadležnost Podunavske crkvene organizacije, a 23 pravoslavne parohije pod jurisdikciju Budimske eparhije. Općinski sudovi djelovali su u Pečuhu, Pécsváradu, Szent Lőrincu, Dardi, Mohaču, Sásdu i Siklósu, a rudarski sudovi sudili su u Pečuhu, Dardi, Mohaču, Sásdu i Siklósu. Porezna uprava nalazila se u Dardi, Mágocsu, Mohaču, Pečuhu i Siklósu.²⁹ Godine 1910. (po posljednjem popisu sastavljenome u vrijeme Dvojne monarhije) županija je zauzimala teritorij od 5176 km² i 352 478 stanovnika, od kojih 199 659 (56,6 %) Mađara, 112 297 (31,9 %) Nijemaca, 13 048 (3,7 %) Srba i 10 159 (2,9 %) Hrvata.

Stara Baranjska županija bila je jedna od većih mađarskih županija. Graničila je s Bačko-bodroškom županijom na istoku, s Virovitičkom na jugu, Šomođskom na zapadu te s Tolnom na sjeveru, odnosno (do 1932.) sa županijom Pest-Pilis-Solt-Kiskun na sjeveroistoku. Imala je dvije planine, Baranjsku planinu (*Baranyai-dombság*) i Mecsek, te dvije velike rijeke Dunav i Dravu.

Baranjske općine postojale su od 17. stoljeća, a njihove je nazive u 20. stoljeću utvrdilo Ministarstvo unutarnjih poslova svojom uredbom broj 113.225/II.30 od 2. prosinca 1903. nakon čega je nadležni ministar svojom naredbom broj 113–850/1925. V. od 13. studenoga 1925. propisao da se u imenu naselja slovo „cz“ ima zamijeniti slovom „c“.³⁰

Baranjske općine bile su:

- 1.) *Baranyavár i Siklós* (od 1693. do 1736.) sa sjedištem u Branjinom Vrhу. Godine 1736. od ove općine nastale su dvije: *Baranyavár i Siklós*. Općina Baranyavár (Branjin Vrh) postojala je od 1736. do 15. kolovoza 1941. Sjedište joj je bilo u Dardi (do 31. kolovoza 1921.), a nakon Trianonskoga mirovnoga ugovora u Vil lányu (od 1. rujna 1921. do 15. kolovoza 1941.). Općina Darda postojala je za

²⁸ Pallas Nagy Lexikonja. (<http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/010/pc001039.html#6>).

²⁹ Isto.

³⁰ Isto.

- vrijeme Drugoga svjetskoga rata (od 16. kolovoza 1941. do 31. prosinca 1944.) sa sjedištem u Dardi.
- 2.) *Villány* je bio općina sa sjedištem u Villányu od 16. kolovoza 1941. do 31. siječnja 1956. 3.) *Siklós* je kao posebna općina sa sjedištem u Siklósu postojala od 1736. do 1983.
 - 4.) *Hegyhát* (ranije Mecsekhát) sa sjedištem u Sásdu bio je općina od 1736. do 31. svibnja 1950., a kasnije pod imenom općina Sásd.
 - 5.) *Mohačka* općina je sa sjedištem u Mohaću djelovala od 1693. do 1736. te opet od 1775. do 1983.
 - 6.) *Pečuška* općina sa sjedištem u Pečuhu postojala je od 1693. do 1978.
 - 7.) *Pécsvárad* je općina koja je djelovala sa sjedištem u Pécsváradu od 1871. do 1966.
 - 8.) *Szentlőrinc* je kao općina sa sjedištem u Szentlőrincu postao od 1775. do 31. svibnja 1950.

V. UPRAVNO-ŽUPANIJSKO USTROJSTVO UGARSKOGA KRALJEVSTVA

Nakon sklanjanja Austro-ugarske nagodbe (Zak. članak XII. iz 1867.) i Hrvatsko-ugarske nagodbe (Zak. članak I. iz 1868. u Hrvatskoj, odnosno Zak. članak 1868:XXX. u Ugarskoj) 1876. – 1877. godine provedena je upravna reorganizacija s ciljem da zastarjeli upravni sustav bude spreman odgovoriti zahtjevima tadašnjega „modernoga doba“. Djelomični preustroj proveden je Zakonskim člankom XXXIII. iz 1876. o teritorijalnome uređivanju pravosudno-upravnih jedinica.³¹ Međutim, kako je taj zakon deset županija (Csík, Fogaras, Brassó, Bihar, Szepes, Torontál, Somogy, Baranya, Komárom, Esztergom) ostavio neokrznutima,³² dakle i Baranjsku županiju, njime se nećeemo posebno baviti. Smanjen je broj pravosudno-upravnih jedinica, izjednačena je njihova porezna sposobnost, a ukinute su i teritorijalne nesrazmjernosti. Promjene su bile radikalnije samo u Erdélyu (čime su tamošnji Sasi – Nijemci bili vrlo nezadovoljni), dok su u ostalim dijelovima provedene samo veće ili manje korekcije unutar povijesnih županija. Preustrojstvom je umjesto 81 teritorijalne samouprave (od kojih 58 županija) ustrojeno 65 županija (od toga osamnaest novih, a devet ranijih je ukinuto), dok je broj gradskih općina smanjen sa 72 (od kojih 47 slobodnih kraljevskih gradova) na 25. Konačno ustrojavanje županija dovršeno je 1881. godine kada je ujedinjavanjem županija Krassó i Szörény,³³ te Abaúj i Torna³⁴ definirano da u zemlji postoje 63 županije te Ugarsko pri-morje (tj. Rijeka) sa zasebnom gubernaturom. Iako je Hrvatska imala isti županijski sustav, osam hrvatskih županija uživalo je potpunu samoupravu i bilo je nezavisno od

³¹ 1876. évi XXXIII. törvénycikk nemely törvényhatóság területének szabályozásáról és az ezzel kapcsolatos intézkedésekről (<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5746>, 24. veljače 2016.).

³² Zakon o konačnom utvrđivanju teritorija pojedinih pravosudno-upravnih jedinica broj I. iz 1877. (1877. évi I. törvénycikk nemely törvényhatóságok véglegesen megállapított területének az 1876. évi XXXIII. tc. rendelkezése folytán törvénybe iktatásáról). <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5765>. (24. veljače 2016.).

³³ 1880. évi LV. Törvénycikk Krassó és Szörény megye egyesítéséről. <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5946> (24. veljače 2016.).

³⁴ 1881. évi LXIV. Törvénycikk Abaúj és Torna megyék egyesítéséről. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6021>

Ugarske. Mađarske županije bile su: Abaúj-Torna (*Abovsko-Turňanská* sa sjedištem u Košicama, danas Slovačka, imala je površinu od 3317 km² i 202 288 stanovnika), Alsó-Fehér (*Comitatul Alba de Jos*, danas Rumunjska, površine 3646 km² i 221 618 žitelja sa sjedištem u Nagyenyedu – *Aiudu*), Arad sa sjedištem u Aradu – Oradea, danas Rumunjska prostirala se na 6048 km² i imala je 414 388 stanovnika), Árva (*Oravská* sa sjedištem u Alsókubinu – *Dolný Kubín* danas Slovačka, imala je 2019 km² i 78 700 stanovnika), Bács-Bodrog (*Bačko-bodroška* sa sjedištem u Somboru, danas većim dijelom u Vojvodini – Srbiji, površine 10 362 km² i 812 385 žitelja), Baranja (sa sjedištem u Pečuhu, danas dijelom u Hrvatskoj imala je površinu 5177 km² i 352 478 stanovnika), Bars (*Tekovská* sa sjedištem u Aranyosmarótú – *Zlaté Moravce*, danas Slovačka s 2724 km² i 178 500 stanovnika), Békés (*Bekešská* sa sjedištem u Gyuli s 3670 km² i 298 710 žitelja), Bereg (*Berežská* sa sjedištem u Beregszászu – *Berehovo*, danas znatnim dijelom u Ukrajini, površine 3786 km² i 236 611 stanovnika), Beszterce-Naszód (sa sjedištem u Beszterceu – *Bistrița* danas Rumunjska, s 4333 km² i 127 800 stanovnika), Bihar (sa sjedištem u Nagyváradu – *Oradea*, danas jednim dijelom u Rumunjskoj, površine 10 657 km² sa 646 301 stanovnikom), Borsod (sa sjedištem u Miskolcu, veličine 3629 km² s 289 900 stanovnika), Brassó (*Brașovská*, sa sjedištem u Brassóu – *Brašov*, danas Rumunjska, površine 1492 km² sa 101 109 žitelja), Csanád (sa sjedištem u Makóu, danas malim dijelom u Rumunjskoj, veličine 1714 km² i sa 145 200 stanovnika), Csík (sa sjedištem u Csíkszeredi – *Miercurea Ciucu*, danas u Rumunjskoj, površine 5064 km², sa 145 720 stanovnika), Csongrád (sa sjedištem u Szentesu, veličine 3569 km² i s 325 568 žitelja), Esztergom (*Ostrogončka*, sa sjedištem u Esztergomu površine 1077 km² s 90 800 stanovnika), Fejér (*Bjelja*, sa sjedištem u Székesfehérváru – *Stolni Biograd*, površine 4129 km² s 250 670 duša), Fogaras (sa sjedištem u Fogarasu – *Făgăraș*, danas u Rumunjskoj, veličine 2444 km² s 95 174 stanovnika), Gömör és Kishont (*Gemersko-Malohontská* sa sjedištem u Rimaszombatu – *Rimavská Sobota*, danas Slovačka, površine 4279 km² sa 188 100 žitelja), Győr (sa sjedištem u Győru, danas dijelom u Slovačkoj, površine 1534 km² sa 136 300 stanovnika), Hajdú (sa sjedištem u Debrecenu, veličine 3343 km² s 253 900 stanovnika), Háromszék (sa sjedištem u Sepsiszentgyörgyu – *Sfântu Gheorghe*, danas Rumunjska, površine 3889 km² sa 148 080 duša), Heves (sa sjedištem u Egeru veličine 3761 km² s 279 700 žitelja), Hont (sa sjedištem u Ipolyságu – *Šahy*, danas većim dijelom u Slovačkoj, površine 2633 km² sa 132 441 stanovnikom), Hunyad (sa sjedištem u Dévi – *Devă*, danas u Rumunjskoj, površine 7809 km² s 340 135 duša), Jász-Nagykun-Szolnok (sa sjedištem u Szolnoku, površine 5251 km² s 374 000 stanovnika), Kis-Küküllő (sa sjedištem u Dicsőszentmártonu – *Târnăveni*, danas Rumunjska, veličine 1724 km² sa 116 091 stanovnikom), Kolozs (sa sjedištem u Kolozsváru – *Cluj Napoca*, danas u Rumunjskoj, površine 5006 km², s 286 687 žitelja), Komárom (sa sjedištem u Komáromu – *Komárno*, danas dijelom u Slovačkoj, veličine 2834 km² s 201 800 stanovnika), Krassó-Szörény (sa sjedištem u Lugosu – *Lugoj*, danas u Rumunjskoj, površine 11 074 km² s 466 147 stanovnika), Liptó (sa sjedištem u Liptószentmiklósu – *Liptovský Mikuláš*, danas u Slovačkoj, veličine 2246 km² s 86 906 duša), Máramaros (sa sjedištem u Máramarosszigetu – *Sighetu Marmației*, danas većim dijelom u Ukrajini, a manjim dijelom u Rumunjskoj, površine 9716 km² s 357 700 stanovnika), Maros-Torda (sa sjedištem u Marosvásárhelyu – *Târgu Mureș*, danas u

Rumunjskoj, veličine 4203 km² s 219 589 duša), Moson (sa sjedištem u Magyaróváru, danas dijelom u Austriji, Slovačkoj i Mađarskoj, površine 1989 km² s 94 500 stanovnika), Nagy-Küküllő (sa sjedištem u Segesváru – *Sighișoara*, danas u Rumunjskoj, površine 3337 km² sa 148 800 duša), Nógrád (sa sjedištem u Balassagyarmatu, danas dijelom u Slovačkoj, veličine 4128 km² s 261 517 stanovnika), Nyitra (*Nitranská* sa sjedištem u Nyitri – *Nitri*, danas u Slovačkoj, površine 5519 km² s 457 455 žitelja), Pest-Pilis-Solt-Kiskun (sa sjedištem u Budimpešti, veličine 12 228 km² s 1 978 041 stanovnikom), Pozsony (sa sjedištem u Požunu, danas u Slovačkoj, površine 4 370 km² s 389 750 duša), Sáros (sa sjedištem u Eperjesu – *Prešov* danas u Slovačkoj, veličine 3652 km², sa 174 620 žitelja), Somogy (sa sjedištem u Kaposváru, veličine 6675 km² s 365 961 stanovnikom), Sopron (sa sjedištem u Sopronu, danas dijelom u Austriji, dijelom u Mađarskoj, površine 3256 km² s 283 510 duša), Szabolcs (sa sjedištem u Nyíregyházi, površine 4637 km² s 319 818 stanovnika), Szatmár (sa sjedištem u Nagykárolyu – *Carei*, danas većim dijelom u Rumunjskoj, veličine 6287 km² s 396 632 duše), Szeben (sa sjedištem u Nagyszebenu – *Sibiu*, danas u Rumunjskoj, površine 3619 km² sa 176 921 stanovnikom), Szepes (*Spišská* sa sjedištem u Lőcseu – *Levoča*, danas većim dijelom u Slovačkoj, manjim dijelom u Poljskoj, površine 3654 km² sa 172 867 stanovnika), Szilágy (sa sjedištem u Zilahu – *Zalău*, danas u Rumunjskoj, veličine 3815 km² s 230 140 duša), Szolnok-Doboka (sa sjedištem u Désu – *Dej*, danas u Rumunjskoj, površine 4786 km² s 251 936 žitelja), Temes (*Tamiška*, danas u Rumunjskoj, sa sjedištem u Temesváru – *Tîmisoara*, površine 7433 km² i 500 835 stanovnika), Tolna (sa sjedištem u Szekszárd, veličine 3537 km² i 267 267 žitelja), Torda-Aranyos (sa sjedištem u Tordi – *Turda*, danas u Rumunjskoj, površine 3514 km² sa 174 375 duša), Torontál (sa sjedištem u Nagybékerek – *Zrenjanin*, danas većim dijelom u Srbiji, manjim dijelom u Rumunjskoj, a devet općina oko Szegeda, uključujući i Novi Szeged ostalo je u Mađarskoj, površine 10 016 km² sa 615 151 stanovnikom), Trencsén (*Trenčinská* sa sjedištem u Trencsénu – *Trenčín*, danas u Slovačkoj, veličine 4456 km² s 310 437 duša), Turóc (*Turčanská*, sa sjedištem u Turócszentmártonu – *Martin*, danas u Slovačkoj, površine 1123 km² s 55 703 žitelja), Udvárhely (sa sjedištem u Székelyudvarhelyu – *Odroheiu Secuiesc*, danas u Rumunjskoj, veličine 2938 km² sa 124 173 stanovnika), Ugocsa (*Ugočká* sa sjedištem u Nagyszólóšu – *Vynohradiv*, danas većim dijelom u Ukrajini, a manjim dijelom u Rumunjskoj, veličine 1213 km² i 91 755 žitelja), Ung (*Užská* sa sjedištem u Ungváru – *Užhorod*, većim dijelom u Ukrajini, manjim dijelom u Slovačkoj, te nekoliko općina u Mađarskoj, veličine 3230 km² sa 161 989 stanovnika), Vas (*Željezna*, sa sjedištem u Szombathelyu – *Sambotel*, danas manjim dijelom u austrijskom Gradišću, te u Sloveniji veličine 5474 km² s 435 793 duše), Veszprém (Veszprémska, sa sjedištem u Veszprému, veličine 3953 km², s 229 776 stanovnika), Zala (sa sjedištem u Zalaegerszegu, danas je međimurski dio županije u Hrvatskoj, a pomurski u Sloveniji, površine 5995 km² s 466 333 stanovnika), Zemplén (*Zemplínská*, sa sjedištem u Sátoraljaújhelyu, danas podijeljena između Slovačke i Madarske, veličine 6282 km² s 343 194 žitelja), Zólyom (*Zvolenská* sa sjedištem u Besztercebányi – *Banská Bystrica*, danas u Slovačkoj, veličine 2634 km² sa 133 653 stanovnika).

VI. PRIPAJANJE DIJELA BARANJE KRALJEVINI SHS

Poslije sloma Austro-Ugarske Monarhije Mađarska se suočila s problemom razgraničenja prema Austriji, Čehoslovačkoj, Rumunjskoj i Kraljevini SHS. Iako je manjinama ponudila autonomiju, krajeve naseljene južnim Slavenima nije uspjela zadržati jer je u Subotici već 2. listopada izrađena Rezolucija Srba i Hrvata (Bunjevaca i Šokaca) iz Južne Ugarske kojom je prostor Baranje, Bačke i Banata predviđen kao sastavni dio buduće jugoslavenske zajednice. Taj dokument odmah je poslan u Zagreb pa je Narodno vijeće Države SHS u svojim ustrojbenim dokumentima predvidjelo i deset mjesta za političke pravake s prostora Baranje, Bačke i Banata, a usto je osnovan poseban Južnougarski klub. Zatim je u Subotici 10. studenoga osnovano Bunjevačko-srpsko narodno vijeće, a tri dana kasnije kraljevska srpska vojska po ranijem dogovoru „sa savezničkim zapovjednikom za Balkan francuskim generalom Foshetom, zauzela je D'Esperayevu demarkacijsku crtu razgraničenja s Mađarskom. Tom okupacijom ostvareni su ratni ciljevi Kraljevine Srbije zacrtani u tajnim dokumentima iz 1914. i 1915. godine”.³⁵

Emil Szűcs kaže da su prve srpske vojne postrojbe došle u Pečuh već na dan potpisivanja konvencije „te kišne, maglovite srijede”, a dan kasnije je pak vlakom iz Osijeka u Pečuh „stigla srpska vojska mašući bijelim rupčićima okupljenim građanima i gradskom čelnistvu”.³⁶ Okupatore je dočekao i sam gradonačelnik Andor Nendtvich (1867.–1951.) koji je od 1905. do 1936. godine obnašao čast pečuškoga gradonačelnika, osim od siječnja do ožujka 1919. te od rujna 1920. do kolovoza 1921. kada su ga srpske vlasti protjerale iz grada (u ožujku 1919. mu je tijekom općega štrajka dopušten povratak u grad).³⁷ Zapovjednik okupacijskih snaga potpukovnik Cvetić je na gradonačelnikove riječi dobrodošlice nazočne pozdravio s riječima: „Draga braćo!” U svome je govoru uvjерavao okupljene o prijateljskim nakanama. U Mohaču je pristiglo srpsko konjanštvo pod zapovjedništvom kapetana (bojnika) Milana Jovanovića također dočekalo gradsko čelnštvo. Dr. Tivadar Andrits je u ime Odbora za doček istaknuo kako „ovdje stoljećima u bratskome suživotu i ljubavi zajedno žive Mađari, Nijemci, Šokci i Srbi” te se on nada „da okupacija neće narušiti to iskreno prijateljstvo”.³⁸ Srpski zapovjednik u kratkom je govoru kazao kako dolazi kao dobar prijatelj te da njegova vojska nikoga neće zlostavlјati.³⁹ Osim Baranje, u razdoblju od 8. do 21. studenoga okupirana je i Bačka (područje između Dunava i Tise sve do Baje) te je taj teritorij držan pod srpskim nadzorom do kolovoza 1921. Tamo su srpske i bunjevačke političke udruge (narodna vijeća) na poticaj srpskih agitatora pripromile narod na odvajanje od Mađarske.⁴⁰ Među

³⁵ Krešimir Bušić, „Djelovanje Jerka Zlatarića u političkim, kulturnim i društvenim organizacijama bačko-baranjskih Hrvata od 1935. do 1945./50.“ U: *Beli Manastir (od osvita civilizacije do suvremenog doba)*. Taslidžić, Davorin (ur.). Zavod za baranjsku povjesnicu, Beli Manastir, 2015., str. 295–310., str. 298.

³⁶ Szűts, Emil: *Az elmerült sziget. A Baranyai Szerb-Magyar Köztársaság*. Pannónia Könyvek, Pécs, 1991., str. 17.

³⁷ Među njegove zasluge ubraja se i to što je iz tada od Mađarske odvojene Bratislave (Požuna) premjestio Sveučilište (Erzsébet Tudományegyetem), dao je izgraditi gradsku infrastrukturnu mrežu, te je pokrenuo tramvajski promet (koji je kasnije ukinut). Gradska ga je skupština prilikom odlaska u mirovinu 1936. godine izabrala za svojega trajnoga člana. <http://www.pecsma.hu/vezeto-hir/%E2%80%9Emasodik-csaladja-volt-a-varos%E2%80%9D/> (Preuzeto: 2. listopada 2014.).

³⁸ Szűts, Emil op. cit. str. 17.

³⁹ Isto, str. 18.

⁴⁰ Isto, str. 19.

udrugama je posebno značajan bio Novosadski srpski narodni odbor na čiju je inicijativu u Novome Sadu 25. studenoga održana Velika narodna skupština predstavnika Bačke, Baranje i Banata. Uoči nje održana je pretkonferencija o načinu provedbe ujedinjenja Vojvodine sa Srbijom. Tom su prilikom Hrvati i jedan dio Srba bili za to da se ujedinjenje provede istovremeno s Narodnim vijećem u Zagrebu, dok je većina Srba bila za to da se Vojvodina odmah ujedini s Kraljevinom Srbijom neovisno o Državi SHS. U Novome Sadu ustrojeni Srpski narodni odbor pod vodstvom Jaše Tomića zauzimao se za sjedinjenje sa Srbijom, za razliku od svojega prethodnika Vase Stajića koji je bio pristaša ujedinjenja Vojvodine s Hrvatskom.⁴¹ Srbima su se u tome nastojanju pridružili i Bunjevci te su 4. studenoga u Somboru, a 10. studenoga i u Subotici ustrojili zajedničko Bunjevačko-srpsko narodno vijeće. Kako se strane nisu uspjеле dogоворити, odlučeno je da konačni sud o tome donese Narodna skupština u koju su imali pravo biti izabrani Slaveni s navršenih dvadeset godina života (izabrano je i sedam žena), čime su iz izbora isključeni Mađari, Nijemci i Rumunji, dakle, oni koji su bili protiv ujedinjenja s Beogradom. Od 757 članova pristiglih iz 211 općina bilo je 578 Srba, 62 Slovaka, 39 Hrvata te 21 Rusin. Dimitrije Boarov navodi kako je unatoč navedenom izbornom redu novosadskoj narodnoj skupštini nazočilo i šest Nijemaca te jedan Mađar, ali nijedan Rumunj!⁴² Na toj je skupštini rezolucijom proglašeno „prisajedinjenje“ tih područja Srbiji.⁴³ Tom je prilikom na prijedlog Petra Konjovića donesena posebna rezolucija koja ističe: „Banat, Bačka i Baranja se u granicama koje povuče Antantina balkanska vojska, dne 12/25. studenog 1918. na Velikoj narodnoj skupštini, na osnovu uzvišenog načela narodnog samoodređenja, proglašavaju odcjepljenjem od Ugarske kako u državnopravnom, tako i u političkom te gospodarskom pogledu.“⁴⁴ Usto je osnovana jedanaesteročlana Narodna uprava na čelu sa somborskim odvjetnikom dr. Jovanom Laloševićem, kao civilni organ vlasti koji je svoju nadležnost proširio na okupirano područje. Djelovala je od 27. studenoga 1918. do 11. ožujka 1919.⁴⁵

U Beogradu je 1. prosinca 1918. proglašeno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, ali nova država još neko vrijeme nije bila međunarodno priznata, pa ju je na Versailleskoj mirovnoj konferenciji zastupala Kraljevina Srbija, koja je tada, a i kasnije na Pariškoj mirovnoj konferenciji (od 18. siječnja 1919. do 21. siječnja 1920.) pokušala legalizirati status anektirane Bačke, Banata i Baranje. Beogradsko izaslanstvo predvodio je bivši predsjednik srbjanske vlade Nikola Pašić, a članovi su bili: Hrvat dr. Ante Trumbić, ministar vanjskih poslova, Srbin dr. Milenko Vesnić, veleposlanik u Parizu te Slovenac dr. Ivan Žolger, sveučilišni profesor i bivši ministar u Austro-Ugarskoj vladi, kao opušteni delegati triju naroda. Uz njih su u izradi prijedloga sudjelovali još i Josip Smislak, bivši dalmatinski zastupnik u Bečkom parlamentu te Matej Bošković i Oto-

⁴¹ Dimitrije Boarov: *Vajdaság politikai története*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2012., str. 107.

⁴² Isto, str. 107–108.

⁴³ Stjepan Sršan: *Baranja*, Matica hrvatska, Osijek 1993., str. 163. Priopćava: Krešimir Bušić, op. cit., str. 299.

⁴⁴ Ferdo Čulinović: *Jugoslavija između dva rata*, 1. dio, Zagreb, 1961., str. 124–125.; Nikola Stojanović, *Srbija i jugoslavensko ujedinjenje*, Beograd, 1939., str. 65–66. Priopćava: Višnja Lachner – Jelena Roškar: Pravni status Baranje/Belog Manastira nakon potpisivanja Trianonskog sporazuma. U: *Beli Manastir (od osvita civilizacije do suvremenog doba)*. Davorin Taslidžić (ur.). Zavod za baranjsku povjesnicu, Beli Manastir, 2015., str. 267–276., str. 269.

⁴⁵ Szűts, Emil, op. cit., str. 205., fusnota br. 7.

kar Ribarž, no oni nisu imali pristup konferenciji. To izaslanstvo vodilo je pregovore vezane uz rješavanje graničnoga pitanja nastojeći ponajprije dobiti Bačku (poglavito Suboticu), te barem dio Banata, dok je Baranja bila tek pričuvna opcija, teritorij koji je bio namijenjen za možebitne ustupke.⁴⁶ U cilju anektiranja Bačke i Baranje održan je tzv. popis pučanstva županije koji je trebao dokazati da južni Slaveni imaju većinu u Baranji ili barem da čine relevantan dio ovdašnjega puka. Stoga su u Bačkoj i Baranji održani masovni zborovi građana na kojima su vodeći ljudi iz hrvatske i srpske zajednice poticali stanovništvo na izdvajanje iz Kraljevine Mađarske. Po tim su podatcima u općini Mohač od 52 342 žitelja više od polovice činili Hrvati i Srbi. Tu je živjelo 27 957 južnih Slavena (20 777 Šokaca i 7277 Srba), 17 877 Nijemaca i 6508 Mađara, dok su u općini Siklós od 36 925 stanovnika južni Slaveni imali relativnu većinu s ukupno 16 111 duša, 10 407 Mađara i isto toliko Nijemaca. U općini Szentlőrinc Mađari su imali relativnu većinu od 14 567 osoba nasuprot 12 177 južnih Slavena i 7778 Nijemaca, kao i u gradu Pečuhu u kojem je od 56 120 stanovnika bilo 17 901 Mađar, 14 549 Nijemaca i 14 485 južnih Slavena.⁴⁷ Popis je u travnju 1919. dostavljen Beogradu. Budući da je na mirovnoj konferenciji pri razgraničenju država uzet nacionalni/etnički sastav pojedinih područja kao mjerodavan čimbenik, beogradsko izaslanstvo nije zatražilo cijelu Baranju s Pečuhom, nego samo područje južne Baranje. U memorandumu podnesenom 20. svibnja u Parizu predsjedniku konferencije Clemenceau Beograd je pozivajući se na volju mjesnoga pučanstva i radi osiguranja zaleda Osijeku zatražio povlačenje granice na crti Santovo (Hercegszántó) – Lipovo (Lippó) – Villány – Martince (Szentmárton) – Donji Miholjac (Miholyác).⁴⁸ S tom nakanom je u Pariz u srpnju 1919. oputovalo izaslanstvo baranjskih Srba predvodeno velikim županom Vladislavom Pandurovićem. Delegacija Kraljevine SHS zamolila je srbjanskoga etnogeografa Jovana Cvijića da na licu mjesta ispita tvrdnje domicilnih Srba i provjeri odgovara li popis pučanstva istini. Cvijić je u rujnu boravio u regiji te je zaključio da je osnovano tražiti Baranju. Tada je izradio strategiju s minimalnim i maksimalnim pretenzijama, koja je u Beogradu naišla na svekoliko odobravanje. U materijalu pripremljenome za mirovnu delegaciju, koji je ona 24. studenoga sastavila i predočila velikim silama, kaže se da je stanovništvo Baranje pretežito južnoslavenskoga podrijetla, osim Pečuha koji je mađarski „zbog mađarizacije provedene tijekom prethodnih 20 – 30 godina“. Slijedom toga, u listopadu su predsjedniku Clemenceauu predočili dokument po kojemu na tome području živi 113 tisuća Srba i „Srba katolika“ nasuprot 18 – 20 tisuća Mađara, dok trgovinu i industriju u rukama drže Nijemci i Židovi, a radnici su većinom južni Slaveni.⁴⁹ Iako su srpski saveznici u Antanti tijekom pregovora već 1919. zaključili kako Kraljevina SHS ne može dobiti ta područja, beogradske vlasti nisu odustajale, čak ni nakon potpisivanja Trianonskoga ugovora, iako je Mirovna konferencija 15. lipnja 1920. službeno pozvala Kraljevinu SHS da povuče vojsku iz okupiranih područja. Beograd je s povlačenjem odugovlačio sve do ratificiranja Trianonskoga ugovora, a zatim su u srpnju 1921. i sile Antante požu-

⁴⁶ Josip Bosendorfer: *Nešto malo o našoj Baranji*, Osijek, 1940., str. 39–41.

⁴⁷ Srpski popis stanovništva detaljno je obradila Radojka Gorjanac u studiji Az 1919. évi szerb népszámlálás a megszállt Baranyában. Navodi: Szűts, 1991., str. 206., fusnota br. 12.

⁴⁸ Isto, str. 51.

⁴⁹ Szűts, Emil, op. cit., str. 53.

rivale da se okupacijske snage povuku s teritorija Mađarske. Predsjednik vlade Nikola Pašić primio je potom 7. kolovoza 1921. pečuškoga gradonačelnika i obavijestio ga da će u slučaju odlaska srpske vojske iz okupiranih područja Beograd dati izbjeglički status svim političkim izbjeglicama.⁵⁰ Tada je već ustrojena tzv. Baranjska misija pod zapovjedništvom engleskoga pukovnika Francisa Williama Gosseta koja je bila nadležna nadzirati povlačenje vojske Kraljevine SHS i primopredaju vlasti. Predstavnici stranih sila u Budimpešti su 9. kolovoza postigli sporazum o tijeku primopredaje vlasti koja se trebala odvijati u tri faze i to u razdoblju od 18. do 22. kolovoza, kada je južnoslavenska vojska trebala napustiti okupirani teritorij.⁵¹ Pukovnik Gosset je 10. kolovoza stigao u Pečuh zajedno s članovima misije kako bi nadzirao neometanu primopredaju vlasti. Na to su Petar Dobrović i njegovi suistomišljenici (mjesni južnoslavenski čelnici), vjerojatno uz suglasnost vojnih vlasti te uz potporu lokalnoga radništva, u očajničkome pokušaju zadržavanja okupiranih područja pod srpskom vlašću 14. kolovoza 1921. na trgu Széchenyi tér u Pečuhu u nazočnosti više tisuća (procjene idu od petnaest do trideset tisuća)⁵² građana proglašili Baranjsko-Bajsku Srpsko-Mađarsku Republiku (*Baranya-bajai Szerb-Magyar Köztársaság*) na čelu s Petrom Dobrovićem.⁵³ U sastavu „Srpsko-Mađarske Republike” nalazio se južni dio županije Tolna, jugoistočni dio županije Somogy, najveći dio Baranjske županije, te sjeverna Bačka. Sjeverna granica bila je na crti: Barcs – Szigetvár – Orfű – Hosszúhetény – Bátaszék – Baja – Felsőszentiván – Röszke, a južna na crti mađarsko-hrvatske i mađarsko-srpske granice. Pukovnika Goseta poslije proglašenja „Republike” potražilo je „Povjerenstvo za sigurnost” sastavljeno „od oko 25 osoba radikalnih političkih stajališta” koji su „zaprijetili da će izazvati eksplozije u rudnicima, da će mađarskoj vojsci pružiti otpor do zadnje kapi krvi, i slične uobičajene gluposti”.⁵⁴ Mađarska je vlada 16. kolovoza upoznala engleskoga pukovnika kako ne priznaje „Republiku Baranju”.⁵⁵ Budući da vlada Kraljevine SHS nije bila sprema na oružanu konfrontaciju, nije pružila potporu Dobrovićevu „državi” koja je tako ostala bez zaštitnika. Potom je uslijedilo povlačenje vojske Kraljevine SHS u razdoblju od 18. do 24. kolovoza.⁵⁶ Petar Dobrović 16. kolovoza uz pratnju mjesnoga puka otpraćen je na željeznički kolodvor u Pečuhu odakle je otputovao u Beograd iz kojega se više nije vratio. U „baranjskoj prijestolnici” ostao je samo veliki župan Raić koji je oglasom obavijestio domaće pučanstvo da ukoliko ne želi čekati ulazak mađarske vojske, 20. kolovoza može napustiti grad vlakovima koji će od 11 do 15 sati prometovati prema Osijeku.⁵⁷ Poznavajući prilike na terenu pukovnik Gosset mađarskoj vlasti predložio je

⁵⁰ Isto, str. 160.

⁵¹ Hornyák, Árpád: A szerb megszállás Baranyában 1918–1921. In: *Historia*, Budapest, 2010., str. 49–54., str. 54. <http://www.historia.hu/userfiles/files/2010-0910/Hornyak.pdf> (preuzeto: 29. rujna 2014.).

⁵² Dimitrije Boarov spominje brojku od trideset tisuća (Boarov, 2012., str. 114.), Emil Szűts na temelju tadašnjih novinskih članaka govori o petnaest do dvadeset tisuća nazočnih (Szűts, 1991., str. 168.), dok je Glavni odbor u pismu pukovniku Gossetu iznio podatak o „više od petnaest tisuća ljudi” (Szűts, Emil, 1991., str. 171.).

⁵³ Povijest srpske okupacije u Baji obradio je odvjetnik i novinski urednik Lehel Knézy te ju je objelodanio u svojoj knjizi Baja a forradalom és a szerb megszállás alatt (1918–1921). Történelmi feljegyzések.

⁵⁴ Hornyák, Árpád, op. cit., str. 54.

⁵⁵ Szűts, Emil, op. cit., str. 172.

⁵⁶ Isto, str. 181.

⁵⁷ Isto, str. 184.

da se prije odlaska okupatorske vojske blizu granice organizira izbjeglički logor u kojemu će se smjestiti svi oni građani koji zbog svojih političkih uvjerenja ili kojih drugih razloga ne žele živjeti u Mađarskoj, nego se kane preseliti u novostvorenu južnoslavensku državu. Njima se imala osigurati vojna zaštita kako bi se izbjegla moguća osveta i nasilje. Mađarska je vlada 19. kolovoza odobrila taj prijedlog.⁵⁸ Pečuško socijalističko gradsko vijeće kao svoju zadnju aktivnost izdalo je proglašenje u kojem je istaknuto da je „za sada“ njihova borba za slobodu završena, pa će svi koji namjeravaju ostaviti svoje domove dobiti zaštitu od Kraljevine SHS. Oni, pak koji se ili nisu kompromitirali u političkim sukobima, ili nemaju materijalnih sredstava, ili ih obiteljske veze vezuju ovamo, neka se „sa svojim obiteljima prije dolaska terora 21. ovoga mjeseca do 19 sati sklone u zgradu mjesne tvornice duhana gdje će im engleska vojska pružiti zaštitu, te neka ponesu sa sobom osobne stvari, posude i posteljinu“. Ukoliko pak „žele napustiti zemlju, tamo će dobiti putovnicu i zaštitu na putu.“⁵⁹

U zoru 22. kolovoza u nekoliko je valova u Pečuh, a kasnije i u druga naselja samoproglašene republike počela ulaziti mađarska vojska pod zapovjedništvom generala Karolya Bádoki Soósa, a s njom su stigle i postrojbe Antante.⁶⁰ Tako je nakon osam dana prestala postojati Srpsko-Mađarska Republika, te je dvadesetak tisuća osoba (među imima i ruskih emigranata, te aktivista i radnika koji su se imali razloga plašiti mađarskih vlasti) napustilo Mađarsku i otputovalo vlakovima u Osijek.⁶¹ Nastanili su se u Kraljevini SHS gdje im je Nikola Pašić obećao dodijeliti zemlju za obrađivanje. Nova mađarska vlada 4. rujna 1921. proglašila je amnestiju, admirал Miklós Horthy je 5. listopada osobno posjetio Pečuh, a 21. listopada i premijer Bethlen.⁶²

Teško je reći koliko je točno ljudi optiralo za Kraljevinu SHS, a koliko se Mađara preselilo iz Kraljevine SHS u matičnu državu, jer se naime, tzv. srpski popis iz 1919. smatra nevjerodstojnim. Budući da popis pučanstva koji je u Mađarskoj 1920. proveden nije bilo moguće obaviti i na okupiranom području, tamošnje je pučanstvo popisano tek u razdoblju od 20. do 29. studenog 1921. godine, a na temelju stanja 1920. godine. Tada je već jedan dio južnoslavenskoga puka optirao u Kraljevinu SHS, dio Mađara preselio se odatle u Mađarsku, a mnogi su se pomađarili (mahom Nijemci i vjerojatno Hrvati Šokci). Emil Szücs drži da su srpski podatci bili prenapuhani što dokazuje usporednjom srpskoga popisa iz 1919. s mađarskim popisima pučanstva iz 1920.⁶³ Naime, po mađarskome popisu iz 1920. u općini Mohač živjelo je 44 842 stanovnika (osam tisuća manje nego po srpskome popisu) od kojih 16 834 Mađara (deset tisuća više nego godinu dana ranije), 21 026 Nijemaca (tri – četiri tisuće više), 2474 Srba (pet tisuća manje) i samo 504 Hrvata (samo toliko ih je ostalo od skoro dvadeset tisuća koliko ih je bilo u prethodnom „srpskom“ popisu), u općini Siklós je 1920. godine od 33 540 stanovnika (tri tisuće manje) bilo 26 100 Mađara (šesnaest tisuća više nego godinu dana ranije),

⁵⁸ Isto, str. 184–185.

⁵⁹ Isto, str. 185.

⁶⁰ Isto, str. 199.

⁶¹ Isto, str. 186.

⁶² Isto.

⁶³ Isto.

5167 Nijemaca (dvostruko manje), 501 Srbin i 149 Hrvata (više od petnaest tisuća južnih Slavena je nestalo).⁶⁴ U gradu Pečuhu je pak 1920. godine od 47 556 stanovnika (devet tisuća manje) bilo 40 655 Mađara, 5034 Nijemca, 326 Hrvata i 45 Srba, a 1910. je u gradu bilo 49 822 stanovnika, od kojih 41 628 Mađara (skoro 24 tisuće više nego po „srpskom” popisu), 6356 Nijemaca (dvostruko manje), 688 Hrvata, 125 Srba (trinaest tisuća manje) i 1025 ostalih, dok je iste godine u Baranji bilo 302 656 duša, od kojih 158 031 Mađar, 105 941 Nijemac, 12 923 Srba, 9471 Hrvat i 16 290 ostalih.⁶⁵

Nije to bila zadnja „razmjena stanovništva” u Baranji, jer su se nakon Drugoga svjetskog rata dogodile dramatične promjene u nacionalnome sastavu stanovništva iseljavanjima i doseljavanjima. Tada su mnoge Nijemce iselili u Njemačku, a na njihova su mjesta doseljeni Mađari iz raznih dijelova ranijega Mađarskoga kraljevstva. Za vrijeme okupacije hrvatske Baranje 1991. – 1998. opet je došlo do nasilnih iseljavanja u kojemu su jednako stradali Hrvati, Mađari i Srbi. Današnji etnički sastav hrvatske Baranje odraz je tih događaja.

Današnji mađarski dio županije smješten je u regiji Južno Zadunavlje (Dél-Dunántúl) sa sjedištem u županijskom i regionalnom središtu Pečuhu (gradu s ovlastima županije), a ima u sebi devet manjih područja (*kistérség*), 13 gradova i 301 naselje. Površina županije je 4429,60 km² (nešto manje od 80 % nekadašnje cijelovite županije) i prema podatcima od 1. siječnja 2011. ima 391 455 stanovnika. Gustoća naseljenosti je 89,5 stanovnika/km².

VIII. HRVATSKA BARANJA

Člankom 27. Trianonskog mirovnog ugovora ustrojena je nova granica koja je razdijelila nekadašnju Baranjsku i Bačku županiju na mađarski i jugoslavenski dio.⁶⁶ Kraljevini SHS tim je razgraničenjem osim bivše Srpske Vojvodine, dodijeljeno i 1147 km² prostora županije Baranje (25 općina kotara Baranjavár, šest općina kotara Mohać i tri općine kotara Siklós), dok je Mađarskoj ostavljen preostali dio županije (kotarevi Mohać, Hegyhát, Pečuh, Siklós, Sentlórinc i Pécsvárad).⁶⁷

U novoj državi teritorijalnim su preustrojem u Baranji osnovani kotarevi Darda s 22 općine⁶⁸ i Batina s dvanaest općina,⁶⁹ koji su uredbom beogradske vlade o podjeli ze-

⁶⁴ Magyar Statisztikai Közlöny Új sorozat 69. kötet. Budapest, 1923. Priopćava: Szűts, Emil, op. cit., str. 206., fusnota br. 12.

⁶⁵ Szűts, Emil, op. cit., str. 207., fusnota br. 12.

⁶⁶ Josip Bösendorfer, op. cit. (bilj. 17.), str. 40. Priopćava: Lachner-Roškar, op. cit., str. 293.

⁶⁷ Horvat, Aleksandar: „Prilog proučavanju baranjskih ojkonima – promena imena naselja u Baranji 1922.“. *Beli Manastir (od osvita civilizacije do suvremenog doba)*. Taslidžić, Davorin (ur.). Zavod za baranjsku povjesnicu, Beli Manastir, 2015. (u tisku), str. 277–284., str. 279.

⁶⁸ Baranjsko Petrovo Selo (Petárd), Beli Manastir (Pélmonostor), Bilje (Bellye), Bolman (Bolmány), Čeminac (Laskafalu), Darda (Dárda), Grabovac (Albertfalu), Jagodnjak (Kácsfalu), Kamenac (Kő), Karanac (Karancs), Kneževi Vinogradi (Hercegszólós), Kopačevo (Kopács), Kozarac (Keskend), Luč (Löcs), Lug (Laskó), Novi Bezdan (Újbezdán), Petlovac (Baranyaszentistván), Podravlje (Jenófalva), Šumarina (Benge), Torjanci (Torjáncz), Tvrđavica (Kisdárda) i Vardarac (Várdaróc).

⁶⁹ Batina (Kiskőszeg), Branjina (Baranyakisfalud), Branjin Vrh (Baranyavár), Draž (Darász), Duboševica (Dályok), Gajić (Hercegmárok), Kotlina (Sepse), Podolje (Nagybodolya), Popovac (Baranyabán), Suza (Csúza), To-

mlje na 33 oblasti iz travnja 1922. uključeni u sastav Bačke (Bačko-baranjske) županije sa sjedištem u Novome Sadu.⁷⁰ Iste godine Kraljevina SHS upravno je organizirana u oblasti, ali Baranja, kao područje koje je ponajviše orijentirano prema Osijeku i u kojoj je bilo više Hrvata nego Srba, nije uvršteno ni u Osječku ni u Srijemsku oblast, nego je uključeno u Bačku oblast sa sjedištem u Novom Sadu (kotari su bili: Apatin, Bačka Palanka, Bačka Topola, Darda, Kula, Novi Sad, Odžaci i Sombor).⁷¹ Po popisu stanovništva iz 1921. godine u hrvatskoj Baranji živjelo je 49 694 stanovnika, od čega u kotaru Batini 20 473 duše: 8118 Hrvata ili Srba, 7527 Mađara, 4578 Nijemaca te 250 pripadnika drugih manjina, a u vjerskome pogledu 16 436 rimokatolika, 2002 evangelička te tek 1892 pravoslavca, dok su 143 osobe pripadale drugim vjerskim zajednicama.⁷² U kotaru Dardi živjelo je 28 979 stanovnika, od kojih 11 675 Nijemaca, 9111 Mađara te 7486 Hrvata i Srba, a u vjerskome pogledu 18 907 rimokatolika, 4890 pravoslavaca, 4854 evangelika te 328 pripadnika drugih vjeroispovijesti.⁷³

Beograd je nastojao Prekodravlje jače vezati uz Sombor i Novi Sad (iako je ono sa Somborom bilo povezano samo skelom preko Dunava), pa je 1929. ustrojavanjem devet banovina Baranja priključena Dunavskoj Banovini, koja je osim današnje Vojvodine obuhvaćala i dio Šumadije, a ne Savskoj banovini u kojoj je bio i Osijek.⁷⁴ Istom je cilju služila i promjena naziva naselja u južnoslavenskome dijelu Bačke, Banata i Baranje sukladno odluci Ministarstva nutarnjih poslova od 15. svibnja 1922. Njome je propisano da mađarski nazivi budu zamjenjeni novim nazivima u slavenskome, navlastito srpskome duhu. Izradba prijedloga nazivlja naselja povjerena je baranjskom županijskom školskom nadzorniku Milanu Đ. Čosiću čiji je prijedlog poslužio kao temelj za promjenu imena baranjskih naselja. Tako je njemačko naselje Pélmonostor umjesto Pełov samostan ili manastir posrbljen u Beli Manastir, a slično je napravljeno i u drugim naseljima, čiji su šokačko-mađarski stanovnici – primjerice Torjánca, Petárde i Újbezédána – prosvjedovali kod viših vlasti. Žiteljstvo Izsépa, Dályoka i Darásza također je izražavalo svoje nezadovoljstvo promjenom naziva njihovih mjesta, pa je županijska vlast ustrojila posebno povjerenstvo radi ispitivanja želje mjesnoga pučanstva, ali to je ostalo bez ikakva rezultata.⁷⁵

Zbog tih razloga, kao i zbog onemogućavanja nesmetanoga razvijanja vjerskoga i kulturnoga života katolika već su 1920-ih godina narodni zastupnici Bunjevačko-šokačke stranke vlč. Rajić, vlč. Evetović, dr. Vojnić-Tunić i dr. Sudarević u beogradskoj Narodnoj skupštini tražili osiguranje prava na uporabu hrvatskog jezika i latiničnog pisma te nesmetanoga održavanja katoličkoga vjerouauka u bačko-baranjskim školama, ali i

polje (Izsép), Zmajevac (Vörösmart) te državno dobro Belje u Kneževu (Föherceglak), koje je potpalо pod općinu Branjin Vrh.

⁷⁰ Horvat, Aleksandar, op. cit., str. 279.

⁷¹ Josip Vrbošić: *Državopopravni status i upravno uređenje sjeveroistočne Hrvatske*. Osijek, 1994., str. 160. Priopćava: Lachner-Roškar, 2015., str. 272.

⁷² Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god. Kralj. Jugoslavije, Opšta državna statistika, Sarajevo, 1932., str. 356. Priopćava: Lachner-Roškar, op. cit., str. 273.

⁷³ Isto.

⁷⁴ Isto, str. 273.

⁷⁵ Aleksandar Horvat, op. cit., str. 284.

poštivanje prava svih nacionalnih manjina prije svega Mađara i Nijemaca.⁷⁶ Vlč. Rajić od 1924. u Baranji, Bačkoj i Banatu pokušao je organizirati zajedničku borbu Mađara, Nijemaca i Hrvata protiv beogradske centralističke vlasti, pa je stoga iste godine osnovao Vojvođansku pučku stranku (VPS), ali njegovi napori nisu urodili plodom.⁷⁷

VII. BARANJCI

Kao što i kod drugih regija postoji snažan lokalpatriotizam, tako je on izraženo prisutan i kod Baranjaca. No, budući da se nekadašnja županija proteže u dvije države, žiteljima mađarskoga dijela Baranja je samo područje gdje oni žive, dok je prostor preko Drave za njih „dravski trokut“ (Dravaszog), a stanovnicima Hrvatske je regionalna odrednica Baranja isključivo prostor do Drave. Za Mađare je Baranja od 1918. do 1921. bila okupirana, a zatim je njezin južni dio otkinut i pripojen Kraljevini SHS, dok se pak u Prekodravlju taj događaj drukčije poima.

Iako i u hrvatskoj Baranji postoje izreke koje hvale taj prostor, mi ćemo ovom prigodom spomenuti nekoliko lokalpatriotskih izreka baranjskih Mađara. Jedna od najpoznatijih je ona kada se nekome kaže da je „postao pravi Baranjac“ što znači otprilike da je „frajer“. Jedna druga izreka spominje da je „Prošao Tolnom i Baranjom“, što znači da je prošao mnogim zemljama i mnogo toga je video i doživio. U izreci je naravno, riječ o jednoj mikroregiji, jer su to dvije susjedne županije, pa se u toj uzrečici ogleda i stanovita ironija. Njezino podrijetlo seže u 16. stoljeće kada je na ovome prostoru bilo središte protestantizma, pa je putnik koji je prošao tim područjem mogao svjedočiti i o tome. Izreka „nije cijeli svijet Baranja, postoji i Somogy“ također nosi u sebi blagi prizvuk ironije. Ona poručuje da nije samo u Baranji život lijep, nego postoje i drugi krajevi. Dakako, opet je spomenuta susjedna županija kao kraj u kojemu se također živi, ali se izreka može shvatiti i na način da je u Baranji život lijep, ali postoji i drugi kraj u kojemu nije tako. Dávid Pernecker spomnje i izreku „Nijemcu Beč, a Mađaru Peč(uh)“. Njome se želi reći da je Pečuh po svojim secesijskim zgradama, lijepim ulicama i izgledu nalik Beču, usto su oba grada središta kulture, a uz sve to Pečuh je u srednjem vijeku bio veći od Beča.⁷⁸ I napokon spomenimo i uzrečicu „ima ostavu sa strane kao Baranjac“ koja se vezuje uz turbice bez kojih Baranjeni nigdje nisu išli, a koje su zabilježene i kao sastavni dijelovi ženske šokačke nošnje. Izreka želi reći da su Baranjeni u te turbice mogli natrpati „cijeli špajz“ (ostavu).

ZAKLJUČAK

Županija Baranja postoji duže od jednoga tisućljeća kao višenacionalna i multikulturalna regija bogate prošlosti. Na njezinom su se području odigrali brojni povijesni događaji, slavne bitke, tu su živjeli mnogi povijesni velikani. Granice Baranje mijenjale su se tijekom stoljeća od nekadašnjih početnih granica iz doba Arpadovića

⁷⁶ Krešimir Bušić, op. cit., str. 301.

⁷⁷ Isto.

⁷⁸ Pernecker, Dávid: Baranya az ország alteste a nép szerint. <http://www.pecsma.hu/absolut-pecs/baranya-az-or-szag-alteste/> (20. veljače 2016.).

kada je županija dosezala do teritorija Požeške županije, preko turskih osvajanja, obnovе ugarskih županija tijekom kojih je Baranja izgubila velik dio prekodravskih (danас slavonskih) područja, pa do njezine podjele na dva dijela nakon Prvoga svjetskog rata. Tako danas imamo dvije Baranje, jednu u Mađarskoj koja nastavlja tradiciju 1009. godine osnovane županije te drugu Baranju smještenu na prostoru između Drave i Dunava u Hrvatskoj koja je sastavni dio Osječko-baranjske županije. Obje države zadržale su svoje povijesne upravne jedinice županije, pa slijedom toga Baranja danas ima dvije županije (točnije jednu i pol) u dvije države.

LITERATURA:

- Andrić, Stanko: Podgorje Papuka i Krndije u srednjem vijeku: Prilozi za lokalnu povijest (prvi dio). U: *Scrinia Slavonica* 8. Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod. 2008., str. 55–112.
- Boarov, Dimitrije: Vajdaság politikai története. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2012.
- Bosendorfer Josip: *Nešto malo o našoj Baranji*, Osijek, 1940.
- Bušić Krešimir: Djelovanje Jerka Zlatarića u političkim, kulturnim i društvenim organizacijama bačko-baranjskih Hrvata od 1935. do 1945./50. U: *Beli Manastir (od osvita civilizacije do suvremenog doba)*. Taslidžić, Davorin (ur.). Zavod za baranjsku povjesnicu, Beli Manastir, 2015., str. 295–310.
- Čulinović Ferdo: Jugoslavija između dva rata, 1. dio, Zagreb, 1961.
- Engel, Pál: Baranya megye az országos politikában (1316–1437). U: *Tanulmányok Pécs történetéből* 8. *Tanulmányok Petrovich Ede tiszteletére*. Szerkesztette: Font, Márta – Varga-ha, Dezső. Pécs Története Alapítvány, Pécs, 2001., str. 65–75.
- Fogarassy, László: A magyar-délszláv kapcsolatok katonai története 1918/1921. In: Baranyai Helytörténetírás 1985 – 1986. BML Évkönyve Pécs, 1986.
- Gorjánác, Rádojka: Az 1919. évi szerb népszámlálás a megszállt Baranyában. In: Baranyai Helytörténetírás 1981., 1982/83. sz.
- Hornýák, Árpád: A szerb megszállás Baranyában 1918–1921., str. 49–54. <http://www.historia.hu/userfiles/files/2010-0910/Hornyak.pdf> (preuzeto: 29. rujna 2014.). Izvadak iz knjige: Hornýák, Árpád: Találkozások– ütközések. Fejezetek a 20. századi magyar–szerb kapcsolatok történetéből. Pécs, 2010.
- Horvat, Aleksandar: Prilog proučavanju baranjskih ojkonima – promena imena naselja u Baranji 1922. Beli Manastir (od osvita civilizacije do suvremenog doba). Taslidžić, Davorin (ur.). Zavod za baranjsku povjesnicu, Beli Manastir, 2015. (u tisku), str. 277–284.
- Káldy-Nagy, Gyula: *Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai*. Budapest, 1960.
- Karbić, Marija: Morovićki (Maroti) iz plemičkog roda Gut-Keled. U: Renata Trischler (ur.): *Godišnjak njemačke narodnosne zajednice. VDG Jahrbuch 2008*. Vol. 15, Zbornik radova 15. Znanstvenog skupa „Nijemci i Austrijanci u hrvatskom kulturnom krugu”, Osijek, 26. – 28. 10. 2007., Osijek, 2008., str. 13–22., str. 13.
- Knézy, Lehel: *Baja a forradalom és a szerb megszállás alatt (1918–1921)*. Történelmi feljegyzések. Türr István Múzeum, Baja, prvo izdanje 1940., reprint 2009.

- Lachner, Višnja, Roškar, Jelena: Pravni status Baranje/Belog Manastira nakon potpisivanja Trijedonskog sporazuma. U: Beli Manastir (od osvita civilizacije do suvremenog doba). Tasić, Davorin (ur.). Zavod za baranjsku povjesnicu, Beli Manastir, 2015., str. 267–276.
- Mándityné Zsivkovity Ágnes: Horvátok Pécs városában a XVII. század vegen. U: *Létkünk* 2011/2. 73–80.
- Ódor, Imre; Baranya megye címer- pecsétadományozásának “háttere” (I. Lipót 1694. évi diplomája) http://www.baranyanet.hu/magazin/2002_6/levelk1.htm (Preuzeto: 24. veljače 2016.).
- Pallas Nagy Lexikonja. (<http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/010/pc001039.html#6>)
- Pekić, Petar: *Povijest Hrvata u Vojvodini*, Zagreb, 1930.
- Roškar Jelena, Lachner Višnja: *Linija Clemenceau i vlastelinstva na graničnoj zoni*. U: *Povećalo* – časopis za prosudbu povjesne zbilje, sv. 4–5–6–7, Beli Manastir, 2012.
- Szász, Zoltán: Forradalmak és nemzeti mozgalmak a Monarchia összeomlása után (1918–1919). In: Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története*. III. k. Budapest, 1986.
- Smiljanić, M. (ur.) *Prisajedinjenje Vojvodine Kraljevini Srbiji 1918.*, (zbornik radova), Novi Sad, 1993.
- Sršan, Stjepan: *Baranja*, Matica hrvatska, Osijek, 1993.
- Stojanović, Nikola: *Srbija i jugoslavensko ujedinjenje*, Beograd, 1939.
- Szita, László: *Nagyharsány*. Száz magyar falu könyvesháza. Elektronikus megjelenítés: NKÖOK Szerkesztőség, 2007.
- http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/100_falu/Nagyharsany/pages/003_var_a_harsany_hegyen.htm
- Szűts, Emil: *Az elmerült sziget. A Baranyai Szerb-Magyar Köztársaság*. Pannónia Könyvek, Pécs, 1991.
- Taba, István: *Baranya megye népessége a XVII. század végén*, 1941.
- Tarján M., Tamás: *1921. augusztus 14. / A Baranya-bajai Szerb-Magyar Köztársaság kikiáltása*.
- http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1921_augusztus_14_a_baranya_bajai_szerb_magyar_koztarsasag_kikialtasa/ (preuzeto: 26. rujna 2014.).
- Vrbošić, Josip: *Državnopravni status i upravno uređenje sjeveroistočne Hrvatske*. Osijek, 1994.
- Zentai, János: *Baranya megye magyar néprajzi csoportjai*.
- http://tajesember.hu/wpcontent/uploads/2013/03/Baranya_n%C3%A9prajzi_Csoportjai_Zentai_J_Ethnographia_1978.pdf (Preuzeto: 24. veljače 2016.).

Dr. sc. Tamara Alebić

Dr. sc. Ivana Jurčević

Filozofski fakultet

Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

GRANICE HRVATSKIH ZEMALJA ZA VRIJEME BERISLAVIĆA

THE BOARDERS OF CROATIAN LAND IN THE TIME OF THE BERISLAVIĆ FAMILY

Sažetak

U radu se govori o granicama i obrani hrvatskih zemalja, odnosno o sudjelovanju pripadnika tadašnjeg srednjeg plemstva, kao obitelji Berislavića Grabarskih, u ratovima protiv Osmanlija. Padom Bosne pod osmanlijsku vlast 1463. godine granice Kraljevstva, jugoistočne granice, bivaju izložene turskim napadima, a upravo tada obitelj Berislavića Grabarskih, kao i ostalo plemstvo s područja Slavonije, stječe važnu ulogu u obrani. U ključnim trenutcima, kada je izostajala pomoći kršćanske Europe, često je uspješno svojim djelovanjima doprinisalo zaštiti Kraljevstva.

Ključne riječi: Berislavići Grabarski, Osmanlije, granice, obrana

Abstract

This paper presents the role played by the noblemen, like the Bersilavić family of Graberje, in the defence of Croatian borders in the time of the Ottoman wars. With the Ottoman siege of Bosnian territory in the year 1463., the south-east borders of the Kingdom became susceptible to Ottoman attacks, prompting the amplification of defensive functions of both the Berislavić family of Graberje, as well as other members of Slavonian nobility. In key moments, with the absence of aid from Christian Europe, the family of Graberje and Slavonian nobility significantly and successfully contributed to the protection of the Kingdom.

Keywords: the Berislavić family of Graberje, Ottomans, borders, defence

Uvod

Kada su Turci osvojili Bosnu, njihovi prodori prema Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu postaju sve češći. U radu se govori o granicama, turskim prodorima i njihovim kasnijim

osvajanjima, posebice na području Slavonije te angažiranju tadašnjeg plemstva, srednjeg plemstva, u obrani granica, čiji je status podrazumijevao i određene obaveze prema Kraljevstvu. Tako je u radu posebno riječ o djelovanjima i naporima članova obitelji Berislavića Grabarskih, Franji, Ivanu i Stjepanu, u samoj obrani granica, čiji su posjedi ujedno bili i granični posjedi prema područjima koja su tada imali Turci.

Prilike u Hrvatsko-Ugarskom Kraljevstvu

Nakon pada Bosne 1463. godine, kako bi zaštitio Ugarsku i Slavoniju, hrvatsko-ugarski kralj Matijaš Korvin osniva Jajačku, 1463. godine, zatim i Srebreničku banovinu, 1464. godine. Tadašnje nepovoljne prilike u Hrvatsko-Ugarskom Kraljevstvu koje su uslijedile padom Bosne očitovalle su se kroz sve učestalije turske provale na području prema Slavoniji, Hrvatskoj, mletačkoj Dalmaciji i dalje prema Carstvu, u Kranjsku, Štajersku i Korošku, pa i Istru. Kako bi osigurao borbu protiv Osmanlija, kralj osniva „Korvinov protuturski sustav“ koji se protezao od ugarskog Beograda, preko Srebreničke i Jajačke banovine, Senjske kapetanije, do kraljevskih gradova u južnoj Hrvatskoj u zaleđu mletačke Dalmacije, Ostrovice, Knina, Sinja i Klisa, koji je odgodio pad za više od pola stoljeća.¹ Učestale pak osmanlijske provale natjerale su Matijaša Korpina da se čvrsto i odlučno suprotstavi toj moćnoj sili kako bi zaštitio južnu granicu Ugarske. Tako je krajem 1475. godine Matijaš Korvin stigao do Beograda, da bi u siječnju 1476. krenuo s vojskom prema Šapcu koji je osvojio 15. veljače 1476. godine. Pad Šapca za Osmanlike je značio usporavanje njihovih osvajačkih planova.² Naime, njegovim gubitkom izgubili su izuzetno bitno uporište koje se nalazilo pokraj rijeke Save, čime Šabac uz Beograd postaje „okosnica obrane Srijema i Slavonije, bolje rečeno sjeverne Hrvatske i cijele južne Ugarske.“³

Značajno je da se upravo plemstvo iz Ugarske i Slavonije aktiviralo u obrani, kao obitelj Berislavića Grabarskih, koji su bili pripadnici srednjeg plemstva s područja Slavonije.⁴ Njihovi su se posjedi nalazili u Vukovskoj i Požeškoj županiji te Bosni.⁵ S obzirom na to da je riječ o područjima koja su graničila s onim prostorima koja su imali Osmanlike, tako je i potreba za očuvanjem vlastitih posjeda utjecala na uključivanje u samu obranu.⁶ Iako su Berislavići imali posjede u Bosni, o njima se ne zna dosta. Sigur-

¹ Skupina autora, *Povijest Hrvata, Srednji vijek*, str. 351–352, 355–356: „Osnutkom Jajačke i Srebreničke banovine, te Senjske kapetanije, dodatno je porastao značaj utvrda u obrambenom sustavu kraljevstva, kao središnjih mjesta obrane i glavnog zaloga sigurnosti okolnog stanovništva.“ Više o tome pogledati kod: B. Grgin, *Kralj Matijaš Korvin i Hrvatska*, (doktorska disertacija), Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb, 1997., str. 292.

² I. Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, Golden Marketing, Zagreb, 1998., str. 42–43.

³ I. Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, str. 43.

⁴ Marija Karbić, „Hrvatsko plemstvo u borbi protiv Osmanlija. Primjer obitelji Berislavića Grabarskih iz Slavonije“, *Povijesni prilozi*, vol. 31, No. 31, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2006., str. 71–72.; M. Mesić navodi da su Berislavići Grabarski potomci bana Borića. Više o tome pogledati kod: Matija Mesić, *Pleme Berislavića*, Matica hrvatska, Slavonski Brod, 2003., str. 5–6.

⁵ M. Karbić, „Hrvatsko plemstvo u borbi protiv Osmanlija. Primjer obitelji Berislavića Grabarskih iz Slavonije“, str. 73.; M. Mesić, *Pleme Berislavića*, str. 4.

⁶ M. Karbić, „Hrvatsko plemstvo u borbi protiv Osmanlija. Primjer obitelji Berislavića Grabarskih iz Slavonije“, str. 73.

no je kako su držali Dobor te neke zemlje na gori Vučjak.⁷ P. Živković navodi da se uz imena te obitelji nalazila titula „comes perpetuus de Dobor.“⁸ Prvotno središte te obitelji bilo je Grabarje, u blizini Slavonskog Broda, po kojemu su i dobili naziv Berislavići Grabarski.⁹

Kako su tada državne financije bile u lošem stanju, a novac neophodan, kralj Matijaš Korvin oslanja se na plemstvo, te je na određene dužnosti imenovao one osobe za koje je znao da će, ukoliko bude potrebno, same snositi troškove obrane, a to su mogli Berislavići Grabarski.¹⁰ Tako M. Tomorad navodi da se Matijaš Korvin oslanjao ponajviše na stanovnike gradova te na srednje i sitno plemstvo što je za rezultat imalo stvaranje jake centralizirane države srednje Europe.¹¹ Značajno je istaknuti da su i nakon smrti Matijaša Korvina, Berislavići kao pristalice njegova sina Ivaniša i dalje ostali izrazito aktivni u političkom životu zemlje.¹² Tako se navodi da je nakon Ivaniševe smrti Franjo bio aktivan u službi njegove žene Beatrice Frankopan kojoj je trebala zaštita. Naime, ona je nakon smrti svojega muža bila izložena raznim pritiscima i problemima, posebice jer su joj pokušali oduzeti njezina imanja.¹³

Smrću Matijaša Korvina, u proljeće 1490. godine, uslijedilo je novo razdoblje, odnosno svojevrsna prekretnica u samom odnosu vojnih snaga, ali i početka dugog ratovanja

⁷ Marija Karbić, *Plemićki rod Borića bana*, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2013., str. 130.

⁸ Pavo Živković, *Povijest Bosne i Hercegovine do konca XVIII. stoljeća i povijest Hrvata Bosanske Posavine do početka XX. stoljeća*, Hrvatsko kulturno društvo „Napredak“, Mostar, 1994., str. 163.; Tako M. Mesić navodi da se Franjo Berislavić često i potpisivao kao „vjekoviti knez Doborski“. Više o tome pogledati kod: M. Mesić, *Pleme Berislavića*, str. 4.

⁹ M. Mesić, *Pleme Berislavića*, str. 10.; Svoje su posjede Berislavići Grabarski stjecali na različite načine, tako su dio naslijedili od svojih predaka, a znatne su posjede stekli putem zaloga, kao i na temelju ugovora o međusobnom nasljeđivanju u slučaju izumrća jedne ili druge obitelji, bračnim vezama te kupovinom. Svoje su posjede ostvarili na područjima Požeške, Vukovske i Križevačke županije. Putem zaloga, a zatim i kupnjom dijela posjeda, imali su *Owar*, *Tekić*, *Veliku*, *Cheznyk*, *Šušnjevac*, *Zytha row dool*, *Satnicu*, *Pryplachye*, *Also Zthy nycz*, *Thr wthlewcz*, drugu *Satnicu* (vjerojatno u okolini Viškovaca), *Slobodnicu*, *Kloštar*, *Veliku Bryschannu*, *Brachocy evo zelo*, *Ravan*, *Zawrathache*, *Chayzlawegh dool*, *Vraghyewygh dool*, *Ribnjak*, *Czabragoechye*, *Podvorce*, *Ruševu*, *Tomicu* (na posjedu *Tomicu* navode se sela *Bukovlj*, *Slatiňik*, *Satnica*, *Wechcowcz*, *Rwpacha*, *Kysrwpacha*, *Radwancz*, *Vranovci*, *Vrba*, *Koprivna*, *Porych*), *Borostyan*, *Borostyanowcz*, *Tekić*, *Brechowy*, *Wynkowacz*, *Breczkovce*, *Podbradye*, *Gornju* i *Donju Ruščicu*, *Myhynowcz*, *Migalovce*, *Kochanowcz*, *Hwalkowcz*. Posjede koje su dobili temeljem ugovora o međusobnom nasljeđivanju u slučaju izumrća jedne ili druge obitelji jesu *Brod*, *Tomica*, *Dubočac*, *Kobaš*, *Ozonithky*, *Mozuchky*, *Dobor*, *Borostjan*, *Brodski Drenovac*, *Komorica*, *Owar*, *Zwyna*, *Ruševu*, *Paka*, *Slatiňik*, *Dubovik*, *Ruščica*, *Libugusthy*, *Laslovo*, *Herman*, *Lyzko*, *Sarvaš*, *Petrovci*, *Velika*, *Bokolya*, *Kenye*, *Čaglin*, *Pethnewar*, *Golgova*, *Vrhovina*, *Zahomya*, *Pozagyan*, *Kezew*, *Azonfalwa*, *Nemetin*, *Zwlvskie*. Postavši po drugi put jajačkim banom, Berislavić je od kralja dobio udio Blaža Tordinačkog u tri sela u Vukovskoj županiji, Tordinčima, Andrasfalvi i Domanu. Stjepanovim bračnim vezama s udovicicom despota Vuka Brankovića, Barbarom, stečeni su *Bijela Stijena*, *Tortuševina* i *Komogovina* s *Gradušom*. Ivanovim brakom s *Jelenom Jakšić* dobiveni su i despotski posjedi u Srijemu, gdje se ističe *Kupinovo*. Franjo je kupovinom stekao Majkovec, također u Križevačkoj županiji, a grad *Lobor* u Varaždinskoj županiji darovao mu je Ivaniš Korvin, umjesto plaće koju mu je bio dužan za dvije godine. Više o tome pogledati kod M. Karbić, *Plemićki rod Borića bana*, str. 124–130.

¹⁰ M. Karbić, „Hrvatsko plemstvo u borbi protiv Osmanlija. Primjer obitelji Berislavića Grabarskih iz Slavonije“, str. 73.

¹¹ Mladen Tomorad, „Europska politika Matijaša Krvina“, *Kroatologija: časopis za hrvatsku kulturu*, vol. 2, br. 1, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2011., str. 168.

¹² M. Karbić, *Plemićki rod Borića bana*, str. 46.

¹³ M. Mesić, *Pleme Berislavića*, str. 43.; M. Karbić, *Plemićki rod Borića bana*, str. 54.

s Osmanlijama. Pri tome će Osmansko Carstvo doživjeti vrhunac, dok će Hrvatska, za razliku od njega, biti potpuno opustošena i uništena te svedena na „ostatke ostataka.“¹⁴

I tadašnja europska ravnodušnost prema turskoj opasnosti također je utjecala na sposobnost obrane od Osmanlija. Jedini europski uglednik koji je uistinu pružao pomoć kraljevstvu bio je papa.¹⁵

Nepovoljne prilike za kraljevstvo očitovale su se i kroz slabljenje kraljevske vlasti i stalešku politiku feudalne elite ostvarene dolaskom na prijestolje slabe dinastije Jagelovića, čiji prvi predstavnik, Vladislav II., potpisuje krunidbenu zavjernicu. Ona je zapravo označavala potpunu pobjedu aristokracije nad kraljevskom vlašću, a kralj nije smio utjecati ni na porezni sustav, ni na vanjsku politiku, što je bilo izuzetno važno u prijelomnim trenutcima kada je opasnost od Osmanlija postajala sve izglednjijom i većom. U razdoblju dinastije Jagelovića nedjelotvornost kraljevske vlasti postaje ključnim, upravo prijelomnim pitanjem hrvatske povijesti.¹⁶

Franjo i Ivan Berislavić

Značajni predstavnici koji su se istaknuli u obrani granica Hrvatsko-Ugarskog Kraljevstva jesu Berislavići Grabarski, Franjo, Ivan i Stjepan. Jedna od uloga članova te obitelji, u obrani granica, bile su i dužnosti jajačkog i srebreničkog bana. Franjo Berislavić od 1494. godine jajački je ban, dok je njegov bratić Ivan u isto vrijeme obnašao funkciju srebreničkog bana. Iste godine Franjo je tražio i kraljevu pomoć u obrani.¹⁷ U 22. članku saborske odluke iz 1498. godine saznaje se kako se Franjo i Ivan nalaze među onim velikašima koji su trebali davati čete za obranu zemlje, što svjedoči o snazi i moći Berislavića u to vrijeme.¹⁸

Godine 1499., kada je ponovno upravljao Jajačkom banovinom, Franjo u svom pismu koje je uputio splitskom knezu Marinu Moru navodi kako je Jajce dobro pripremljeno u slučaju napada te mu nudi i obećava svoju pomoć u slučaju nužde.¹⁹ „Sada ja držim Jajce i povjereni mi grad svega dosta ima, što god mu treba, i momčadi, i hrane i bojne sprave; ako Turci na me udare, uzdam se u Boga, da neće dalje odavle poći, ako li pak moj grad obidju, te provale u vaš kotar, evo vam vjere moje, da će vam u pomoć priškociti.“²⁰ Može se prepostaviti kako je Franji davana državna pomoć od strane Ivaniša

¹⁴ I. Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, str. 47.; Prema Tomoradu, „građanski rat za vlast u državi oslabio je i decentralizirao Ugarsku čije su se posljedice vidjele dvadesetih godina XVI. stoljeća kada započinje nova velika ofenziva Osmanlija koja 1526. dovodi do propasti Hrvatsko-Ugarskoga Kraljevstva, a 1541. i pada Budima.“ Više o tome: M. Tomorad, *Europska politika Matijaša Korvina*, str. 168.

¹⁵ Skupina autora, *Povijest Hrvata, Srednji vijek*, str. 350–351, 357.

¹⁶ Skupina autora, *Povijest Hrvata, Srednji vijek*, str. 358.

¹⁷ M. Karbić, „Hrvatsko plemstvo u borbi protiv Osmanlija. Primjer obitelji Berislavića Grabarskih iz Slavonije“, str. 73.

¹⁸ M. Mesić, *Pleme Berislavića*, str. 23. M. Karbić, „Hrvatsko plemstvo u borbi protiv Osmanlija. Primjer obitelji Berislavića Grabarskih iz Slavonije“, str. 74.

¹⁹ M. Mesić, *Pleme Berislavića*, str. 37. M. Karbić, „Hrvatsko plemstvo u borbi protiv Osmanlija. Primjer obitelji Berislavića Grabarskih iz Slavonije“, str. 74–75.

²⁰ M. Mesić, *Pleme Berislavića*, str. 37.

Korvina, kao i to da je i sam Berislavić ulagao u obranu.²¹ Budući da je obnašao dužnost jajačkog bana, upravo je on upozoravao na osmanlijsku opasnost koja bi svakog trenutka mogla postati prijetnja Jajcu.²²

Ovaj je Berislavić još od 1502. godine tražio razrješenje s dužnosti jajačkoga bana, vjerojatno jer nije dobivao plaću kojom je trebao osigurati opskrbu i ona sredstva koja su bila prijeko potrebna za samu obranu. Berislavić više nije aktivno sudjelovao u obrani, a novi ban nije htio preuzeti dužnost, pa tako granica nije štićena 1502. godine, kada su Turci opustošili vrbaški kraj. Na banskoj je funkciji Franjo ostao sve do sredine 1503. godine.²³ Prema M. Karbić, Franjino iskustvo u borbi protiv Osmanlija vidljivo je iz njegova sudjelovanja u bitci koja se odigrala na Krbavskom polju. Naime, upravo je on bio zapovjednik onih vojnih jedinica koje su pristigle s područja koja su se nalazila između rijeka Save i Drave.²⁴ Franjo se spominje i 1513. godine, također vezano uz borbu s Osmanlijama, a riječ je o njegovu sudjelovanju u bitci kod Dubice u kojoj su pobijedili Hrvati.²⁵ V. Klaić navodi da je tom prilikom pognuto 2000 – 7000 Turaka.²⁶ Također, Franjina briga za obranu zemlje vidljiva je i iz pisma Petra Berislavića iz lipnja 1517. godine koje je uputio zagrebačkom Kaptolu. U njemu navodi kako su knezovi Nikola Zrinski i Franjo Berislavić obećali za obranu zemlje držati straže, i u tu svrhu svaki od njih trebao je dati po 3 denara od svakog podaničkog selišta.²⁷ Isto tako Petar Berislavić „poziva kaptol i nalaže mu u ime kraljevo, da i on dade u spomenutu svrhu razmierne prispevke od svojih imanja s ovu stran Save“²⁸ Te iste, 1517. godine Franjo Berislavić je umro.²⁹

Važnu ulogu u obrani zemlje od osmanlijskih napada imao je i Franjin bratić Ivan, koji u vremenu 1502./1503. godine postaje srpski despot, nakon smrti despota Jovana Brankovića, jer su Berislavići upravo ženidbom Franje Berislavića i udovice Vuka Branko-

²¹ M. Karbić, „Hrvatsko plemstvo u borbi protiv Osmanlija. Primjer obitelji Berislavića Grabarskih iz Slavonije“, str. 75.

²² M. Karbić, *Plemički rod Borića bana*, str. 48.

²³ M. Karbić, „Hrvatsko plemstvo u borbi protiv Osmanlija. Primjer obitelji Berislavića Grabarskih iz Slavonije“, str. 75–76.

²⁴ M. Karbić, *Plemički rod Borića bana*, str. 48.; Prema Mažuranu, poraz na Krbavskom polju uzdrmao je obranu cjelokupne Hrvatske. Zbog enormnih gubitaka, to se polje u narodnoj predaji naziva Krvavim poljem. Više o tome pogledati kod: I. Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, str. 48.

²⁵ M. Karbić, „Hrvatsko plemstvo u borbi protiv Osmanlija. Primjer obitelji Berislavića Grabarskih iz Slavonije“, str. 79.

²⁶ Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata od nastarijih vremena do XIX. stoljeća*, knj. IV, Nakladni zavod MH, Zagreb, 1975., str. 302.

²⁷ Matija Mesić, *Hrvati na izmaku srednjega vijeka*, Hrvatski institut za povijest – Odjel za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, str. 144.; M. Karbić, „Hrvatsko plemstvo u borbi protiv Osmanlija. Primjer obitelji Berislavića Grabarskih iz Slavonije“, str. 79.

²⁸ M. Mesić, *Hrvati na izmaku srednjega vijeka*, str. 144.

²⁹ M. Mesić, *Pleme Berislavića*, str. 59. M. Karbić, „Hrvatsko plemstvo u borbi protiv Osmanlija. Primjer obitelji Berislavića Grabarskih iz Slavonije“, str. 79.; Da je umro, spominje se i u pismu koje je napisano 30. studenog te iste godine u kojemu se o Franji govorи kao o pokojnom. Više o tome: M. Mesić, *Hrvati na izmaku srednjega vijeka*, str. 150.

vića, Barbare Frankopan, bili povezani s Brankovićima.³⁰ Ivanovom izboru za despota doprinijela je također i činjenica da su Berislavići već imali iskustva u ratovanju protiv Osmanlija te da su se njihovi posjedi nalazili uz osmanlijsku granicu, kao i u susjedstvu posjeda Brankovića. Tako se spominje da je Ivanu kao srpskom despotu, članovima obitelji Jakšić, Stjepanu Bradaču i beogradskim i šabačkim četama 1504. godine bila povjerena upravo obrana južne granice Ugarske.³¹ Prema M. Karbić, ustoličenje Ivana za despota održano je u Budimu 1504. godine.³² Njegova ženidba s Jelenom, udovicom desopta Jovana imala je za cilj jačanje njegova položaja.³³

Godine 1511. Ivan je imenovan i jajačkim banom, te je time u isto vrijeme obavljao dvije službe koje su bile od velike važnosti za čuvanje južne ugarske granice od osmanlijskih upada. Te su dužnosti sa sobom donosile i velike troškove, koje je često Ivan plaćao svojim imetkom. I on je, kao i Franjo ranije, 1513. godine podnosio nekoliko puta ostavku, koju je kralj prihvatio u svibnju iste godine. Početkom 1514. godine uslijedila je Ivanova smrt.³⁴

Stjepan Berislavić

U godinama koje slijede ulogu u političkom životu zemlje imao je Stjepan Berislavić, sin despota Ivana, kojega je kralj Ludovik 1520. godine imenovao srpskim despotom.³⁵ Iduće, 1521. godine, kada je Sulejmanovim pohodom opustošen Srijem, nastradali su i despotovi posjedi, a nakon osmanlijskog osvajanja despotova sjedišta Kupinova, Stjepan se s majkom povlači u Ugarsku.³⁶ Nakon odlaska Osmanlija iz Srijema 1522. godine, Stjepan se vratio na svoje posjede u Slavoniju, te Brod postaje njegovo glavno sjedište. Stjepan je time čuvaо granicu na Savi, a potrebne čete ljudstva popunjavaо je

³⁰ M. Karbić, „Hrvatsko plemstvo u borbi protiv Osmanlija. Primjer obitelji Berislavića Grabarskih iz Slavonije“, str. 76. Franjo je ženidbom s Barbarom došao u rodbinsku vezu i s istaknutom velikaškom obitelji Frankopan. Osim toga, dobio i neka imanja, Bijela Stijena, Tostuševina i Komogovina s Gradušom, koja su Barbari ostala nakon smrti njezinu muža. Barbara je imala i dobra koja je dobila od roditelja. M. Karbić, *Plemički rod Borića bana*, str. 49–50.

³¹ M. Karbić, „Hrvatsko plemstvo u borbi protiv Osmanlija. Primjer obitelji Berislavića Grabarskih iz Slavonije“, str. 76–78.

³² M. Karbić, *Plemički rod Borića bana*, str. 56.

³³ M. Karbić, *Plemički rod Borića bana*, str. 56.

³⁴ M. Karbić, „Hrvatsko plemstvo u borbi protiv Osmanlija. Primjer obitelji Berislavića Grabarskih iz Slavonije“, str. 78.

³⁵ M. Karbić, „Hrvatsko plemstvo u borbi protiv Osmanlija. Primjer obitelji Berislavića Grabarskih iz Slavonije“, str. 79.; Prema M. Karbić, Stjepan je imao brata Nikolu, ali on nije obnašao državne dužnosti. M. Karbić, *Plemički rod Borića bana*, str. 61.

³⁶ M. Karbić, *Plemički rod Borića bana*, str. 61. Nakon što je Jelena uvidjela da će Osmanlije zauzeti Kupinovo, poslužila se varkom tako da je poslala svoga poslanika sultanu Sulejmanu u Šabac kako bi mu prenio poruku da će mu se pokoriti ukoliko poštedi njezinu imanja. Sultan Sulejman pristao je na njezine uvjete te je poslao svoje poslanike koji su joj premijeli njegov odgovor. Jelena u to nije povjerovala te je pobegla u unutrašnjost Ugarske, pri čemu je sultanova poslanike ubila. Sultana Sulejmana to je razljutilo te šalje svoje čete da osvoje Kupinovo i uhvate Jelenu. Ona je uspjela pobjeći, dok je Kupinovo palo u osmanlijske ruke. Više o tome: M. Mesić, *Hrvati na izmaku srednjega vijeka*, str. 115–116.

prebjezima koji su dolazili s prostora Srbije i Bosne. Značajno je istaknuti da je uspio pojačati i flotu na rijeci Savi.³⁷

Stanje na granici koja je išla prema Osmanlijama bilo je izuzetno teško. Osim toga, državna je blagajna bila ispraznjena pa se nije mogla dobiti prijeko potrebna novčana pomoć.³⁸ M. Karbić navodi kako su „Stjepan Berislavić i Marko Jakšić više puta tražili da im se isplate plaće za njihove ljude koji su se nalazili u kraljevoj službi.“³⁹ Pogoršanje situacije osjetilo se nakon bitke na Mohačkom polju. U toj bitci Stjepan nije sudjelovao jer je dobio zaduženje da čuva Požešku županiju od mogućih osmanlijskih upada.⁴⁰ Iduće, 1527. godine, izvršio je Stjepan Berislavić protunapad te uspio od Turaka osvojiti utvrde u Vukovaru, Erdutu i Borovu, ali su ih Turci ubrzo ponovno osvojili.⁴¹ Stjepan Berislavić planirao je doći iza leđa Osmanlijama u Osijeku kako bi ih protjerao i time ovladao prijelazom koji je vodio preko Drave. Osim toga, htio je ovladati i ostalim bitnim uporištima, s ciljem zaustavljanja osmanlijskog pohoda prema zapadu.⁴² Prema I. Mažuranu za taj svoj pothvat Stjepan Berislavić nije imao dovoljan broj vojnika i potrebne ratne opreme, a uz to nije imao nikakvu pomoć iz Hrvatske i Ugarske. Time je njegov pokušaj bio neuspješan, posebice što su Turci, kako je i ranije navedeno, vrlo brzo opet osvojili te utvrde.⁴³ U Srijemu je tako ostao slobodan Morović, a u Slavoniji utvrde u Nijencima i Ivankovu.⁴⁴ No, godine 1529. Nijemci su se bez borbe predali Osmanlijama, dok se kao najizglednije vrijeme osvajanja Morovića spominje početak 1530. godine. Nakon što su Nijemci i Morović pali, Osmanlije su dobine čitav Srijem te lijevu stranu Pobosuća, čime je granična linija išla od „utoka Bosuta u rijeku Savu, Bosutom do Vinkovaca, a od Vinkovaca zaobilazeći Korođ i izbijajući iznad Osijeka na Dravu.“⁴⁵

Nakon Ludovikove smrti započinju pregovori za prelazak plemstva sa Zapoljine na Ferdinandovu stranu. Upravo se iz zahtjeva koje je Stjepan poslao Ferdinandu, tijekom pregovora o prelasku na njegovu stranu, može uvidjeti kako je ratovanje protiv Osmanlija bitna odrednica njegova djelovanja. Stjepan je pri tome tražio plaću za tisuću konjaničkih, kao i utvrdu u unutrašnjosti zemlje, u slučaju potrebe zaklona bližnjih. Osim toga, zahtijevao je da mu Ferdinand „potvrdi Vukovar i Borovo, koje je preoteo Osmanlijama i koje drži u svom posjedu, kao i Mitrovicu i Radinice, koje se spremao osvojiti.“⁴⁶ Uko-

³⁷ M. Karbić, „Hrvatsko plemstvo u borbi protiv Osmanlija. Primjer obitelji Berislavića Grabarskih iz Slavonije“, str. 80.

³⁸ M. Karbić, *Plemički rod Borića bana*, str. 62.

³⁹ M. Karbić, „Hrvatsko plemstvo u borbi protiv Osmanlija. Primjer obitelji Berislavića Grabarskih iz Slavonije“, str. 80.

⁴⁰ M. Karbić, *Plemički rod Borića bana*, str. 62.

⁴¹ M. Karbić, *Plemički rod Borića bana*, str. 62., I. Mažuran, „Turska osvajanja u Slavoniji (1526. – 1552.)“, *Osječki zbornik*, 6, Osijek, 1958., str. 94.

⁴² I. Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, 71.

⁴³ I. Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, str. 71.

⁴⁴ I. Mažuran, „Turska osvajanja u Slavoniji (1526. – 1552.)“, str. 94.

⁴⁵ I. Mažuran, „Turska osvajanja u Slavoniji (1526. – 1552.)“, str. 94–95.

⁴⁶ M. Karbić, „Hrvatsko plemstvo u borbi protiv Osmanlija. Primjer obitelji Berislavića Grabarskih iz Slavonije“, str. 81.

liko bi Ferdinand ispunio njegove zahtjeve, Stjepan je obećao da će o svom trošku izdržavati 40 šajkaša na Savi, a jedan mjesec i dvije tisuće pješaka. Ferdinand je prihvatio neke Stjepanove zahtjeve, darujući mu Vukovar i Borovo, ali nije bio spremna snositi troškove za 1000, nego za 500 konjanika. Stjepanovi su se posjedi nalazili na granici prema teritoriju pod osmanskom kontrolom, te je njegov položaj bio jako težak. Kako nije dobivao pomoć od Ferdinanda, plaću za svoje vojnike, te nije mogao snositi troškove, a savezom Osmanlija sa Zapoljom omogućeno je češće upadanje Osmanlija na Stjepanov teritorij, početkom 1529. godine on napušta gradove Bač i Felegyhaza. Gradove zauzimaju Osmanlije čime im je ostvaren prodor duboko u Ugarsku. Zbog Stjepanova napuštanja navedenih gradova, kralj Ferdinand je u ožujku te godine dao uhiti Berislavića, koji je trebao biti odveden u Beč. Berislavić je putem pobjegao te je otišao sultanu kojem se poklonio. Time mu je sultan potvrđio njegove posjede u Slavoniji.⁴⁷ Budući da se povezao s Osmanlijama, dopustio je turskoj vojsci da slobodno prolazi kroz njegove zemlje i time lakše prodire u Slavoniju. Osim toga, i sam je sudjelovao u osvajanjima po Slavoniji smatrajući kako će time uspjeti proširiti i svoje posjede.⁴⁸

Stanje u Hrvatskoj bilo je teško. Tako su Osmanlije istodobno s napadima na jugu Hrvatske nastavili s utvrđivanjem Osijeka i gradnjom osječke palanke.⁴⁹ Zbog straha od novih turskih napada i osvajanja u prostoru savsko-dravskog međurječja, te su radeve sa strahom promatrali velikaši u Slavoniji i krajiški zapovjednici.⁵⁰ Čak je u ožujku 1530. ban Franjo Batthyany javio kralju Ferdinandu da su Osmanlije u Osijeku izgradili kaštel i da su grad opasali zidovima čime su na izravan način predstavljeni veliku opasnost za stanovništvo i okolna mjesta. Podržavajući pristaše Ivana Zapolje, Osmanlije su sredinom srpnja te iste godine prešli rijeku Savu te opustošili posjede Ladislava Morea, odnosno Mikleuš i Orahovicu.⁵¹

Godine 1532. Sulejman je krenuo u pohod, a Stjepan Berislavić otišao je u Osijek kako bi mu se poklonio te je kao njegov vazal očuvao svoje posjede od osmanlijskog napada. Od tada, po nalogu velikog vezira, kako se navodi u pismu Ivana Tahyja, Stjepan ratuje na turski način napadajući posjede Ferdinandovih pristalica u Slavoniji. Zbog toga su ga protivnici počeli nazivati izdajicom kršćanstva.⁵² Prema Mažuranu, prijateljevanje Osmanlija i pristaša Ivana Zapolje očitovalo se i u optužbi protiv Stjepana Berislavića i upravitelja vranskog priorata Ivana Tahyja koje se sumnjičilo da su prodavali kršćanske djevojčice i dječake Osmanlijama.⁵³ Surovi postupci protivnika kralja Ferdinanda nagnali su orahovačkog kaštelana Stjepana Škiljanovića da reagira te je on 25. kolovoza

⁴⁷ M. Karbić, „Hrvatsko plemstvo u borbi protiv Osmanlija. Primjer obitelji Berislavića Grabarskih iz Slavonije“, str. 80–82.

⁴⁸ P. Živković, *Povijest Bosne i Hercegovine do konca XVIII. stoljeća i povijest Hrvata Bosanske Posavine do početka XX. stoljeća*, str. 164.

⁴⁹ I. Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, str. 77.

⁵⁰ Ive Mažuran, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, Zavod za znanstveni rad HAZU u Osijeku, Gradska poglavarstvo Osijek, Školska knjiga Zagreb, Osijek, 1994., str. 111.

⁵¹ I. Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, str. 77.

⁵² M. Karbić, „Hrvatsko plemstvo u borbi protiv Osmanlija. Primjer obitelji Berislavića Grabarskih iz Slavonije“, str. 83.

⁵³ I. Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, str. 77.

1530. godine „javio Ludoviku Pakračkom kako su Ivan Tahy, Stjepan Berislavić i Petar Markus gori nego rođeni Turci.“⁵⁴

Za vrijeme 1535. godine Stjepanovi odnosi s Osmanlijama sve se više pogoršavaju jer Stjepan odbija predati gradove koje je oteo Ferdinandovim pristalicama te prijeći na islam.⁵⁵ Zbog svega toga došlo je do sukoba i rata između Stjepana i Husrev-bega u kojemu je ubijen Stjepan Berislavić.⁵⁶ Nakon Stjepanove smrti njegovi posjedi padaju u osmanlijske ruke, tj. 1536. godine oslovojeni su Stjepanovi posjedi Dobor, Brod, Jaruge, Pleternica, Novigrad i Garčin, Vinica, Vratna i Gerenda (Babina Greda),⁵⁷ „čime su veliki posjedi Slavonije pali pod osmanlijsku vlast.“⁵⁸ Prema popisu oslovojenih građova, za koji Mažuran navodi kako je netočan i dosta manjkav, zabilježeno je kako su Turci 1536. godine u Slavoniji zauzeli sljedeća mjesta despota Stjepana Berislavića: Novigrad, Dobor, Brod, Dubočac, Dubovac, Palinu, Pleternicu, Garčin, Vinicu i Petnješgrad.⁵⁹ Prema P. Živkoviću, padom Dobora pod osmanlijsku vlast, od njega je prvotno stvorena vojna krajina koja je utemeljenjem kobaškog kadiluka njemu pripojena.⁶⁰

Zaključak

Osmanlijski osvajački pohodi imali su za cilj osvajanje teritorija, što je rezultiralo promjenama granica. Budući da su granice Kraljevstva bile ugrožene od strane moćne osmanlijske sile, važnu ulogu u njihovoj obrani imalo je plemstvo. Njihov je status podrazumijevao i određene obaveze i dužnosti, koje su ujedno mogle pridonijeti uspješnijoj zaštiti i obrani granica. U toj borbi za Kraljevstvo među plemstvom su se istaknuli i članovi obitelji Berislavića Grabarskih, koji su pripadali srednjem plemstvu s područja Slavonije, te čiji su posjedi bili uz sporan turski teritorij, a koji su obranom granica svojih područja ujedno branili i granice Kraljevstva. Tako su Franjo, Ivan i Stjepan, u često teškim uvjetima, sudjelovali u obrani granica na različite načine, ostvarujući ih kroz aktivnosti u ratnim zbivanjima, kroz diplomatske djelatnosti, organizaciju otpora, te osiguravajući svoja znatna materijalna davanja.

⁵⁴ I. Mažuran, Hrvati i Osmansko Carstvo, str. 77.

⁵⁵ M. Karbić, „Hrvatsko plemstvo u borbi protiv Osmanlija. Primjer obitelji Berislavića Grabarskih iz Slavonije“, str. 84.

⁵⁶ P. Živković, *Povijest Bosne i Hercegovine do konca XVIII. stoljeća i povijest Hrvata Bosanske Posavine do početka XX. stoljeća*, str. 164.; M. Karbić navodi da su janjičari u noćnim satima ušli u Stjepanov tabor te ga ubili. M. Karbić, „Hrvatsko plemstvo u borbi protiv Osmanlija. Primjer obitelji Berislavića Grabarskih iz Slavonije“, str. 84.

⁵⁷ M. Karbić, „Hrvatsko plemstvo u borbi protiv Osmanlija. Primjer obitelji Berislavića Grabarskih iz Slavonije“, str. 84., I. Mažuran, „Turska osvajanja u Slavoniji (1526.–1552.)“, str. 97.

⁵⁸ M. Karbić, *Plemićki rod Borića bana*, str. 67.

⁵⁹ I. Mažuran, „Turska osvajanja u Slavoniji (1526.–1552.)“, str. 98.

⁶⁰ P. Živković, *Povijest Bosne i Hercegovine do konca XVIII. stoljeća i povijest Hrvata Bosanske Posavine do početka XX. stoljeća*, str. 165.

Popis literature

- Grgin, B., *Kralj Matijaš Korvin i Hrvatska*, (doktorska disertacija), Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb, 1997.
- Karbić, M., *Plemićki rod Borića bana*, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2013.
- Karbić, M., „Hrvatsko plemstvo u borbi protiv Osmanlija. Primjer obitelji Berislavića Grabarskih iz Slavonije“, *Povijesni prilozi*, vol. 31, No. 31, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2006., str. 71–85.
- Klaić, V., *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do XIX. stoljeća*, knj. IV, Nakladni zavod MH, Zagreb, 1975.
- Mažuran, I., *Hrvati i Osmansko Carstvo*, Golden Marketing, Zagreb, 1998.
- Mažuran, I., *Srednjovjekovni i turski Osijek*, Zavod za znanstveni rad HAZU u Osijeku, Gradsко poglavarstvo Osijek, Školska knjiga Zagreb, Osijek, 1994.
- Mažuran, I., „Turska osvajanja u Slavoniji (1526. – 1552.)“, *Osječki zbornik*, 6, Osijek, 1958., str. 93–134.
- Mesić, M., *Hrvati na izmaku srednjega vijeka*, Hrvatski institut za povijest – Odjel za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 1996.
- Mesić, M., *Pleme Berislavića*, Matica hrvatska, Slavonski Brod, 2003.
- Skupina autora, *Povijest Hrvata, Srednji vijek*, Školska knjiga, Zagreb, 2003.
- Tomorad, M., „Europska politika Matijaša Korvina“, *Kroatologija: časopis za hrvatsku kulturu*, vol. 2, br. 1, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2011., str. 165–191.
- Živković, P., *Povijest Bosne i Hercegovine do konca XVIII. stoljeća i povijest Hrvata Bosanske Posavine do početka XX. stoljeća*, Hrvatsko kulturno društvo „Napredak“, Mostar, 1994.

Prof. dr. sc. Ivan Balta

Filozofski fakultet

Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

KROZ NEKE PUTOPISE I HISTORIOGRAFIJU POVIJESTI HRVATSKOGA DIJELA PODUNAVLJA

SOME TRAVELOGUES AND HISTORIOGRAPHY HISTORY OF THE CROATIAN PART OF THE DANUBE BASIN THROUGH

Sažetak

Rijeka Dunav, koja je mijenjala svoj tok ostavljala je široko područje močvarnog zemljišta, posebno na ušću Drave u Dunav, na današnjim močvarama Kopačeva, što se može uočiti kroz ilustraciju tridesetak povjesnih zemljovida dunavskog sliva. Povijest hrvatskoga dijela Podunavlja može se pratiti i kroz promjene toka rijeke Dunava, te promjene flore i faune u njegovoj neposrednoj blizini. Sve se to također može djelomično pratiti kroz putopise i kartografiju.

Odgovor na pitanje zašto je Dunav toliko mijenjao svoj tok može se naći u sastavu tla nizinskog područja ili u čestim poplavama uzrokovanim otapanjem snijega s Alpa i Karpati. To može biti objašnjenje stvaranja tako velikog močvarnog područja kraj Dunava i oko ušća Drave u Dunav. S promjenama Dunava i Drave, flore i faune, mijenja se i način ljudskog života na tom području.

To se može ilustrativno potvrditi djelima raznih putopisaca, koji su putovali kroz područje Podunavlja od 15. do 20. stoljeća. Ljudski napor da se razgraniči Dunav izazvali su promjene u flori i fauni, ali i u načinu života u hrvatskom dijelu Podunavlja.

Ključne riječi: Dunav kroz izradene karte i putopise, promjene sliva

Abstract

A changeable stream of the Danube River, which in the change of the flow left a wide area of swampy land, especially at the confluence of the Drava into the Danube, at the present the Kopacevo marshland, can be noticed through the illustration of about thirty history maps of the Danube Basin. The History of the Croatian part of the Danube Basin can be examined by following the flow and changeability of the Danube River as well as the change of flora and fauna in its close proximity. This can also be partially followed through travelogues and mapmaking.

The answer to the question, why the Danube has changed its stream so much, can be found in the soil composition, the lowland area or in the frequent floods caused by the Alpine and Carpatian snow melting. It can be the explanation of the creation of such an enormous swampy area around the Danube and around the confluence of the Drava into the Danube. With the changes of the Danube and the Drava stream, the flora and the fauna changed as well as the way of human life in that area. This can be confirmed, by the works of various travel writers, who were travelling through the Danube Basin area from the 15th to the 20th century. Human efforts to restrain the Danube caused changes in the flora and the fauna but also the way of life in the Croatian part of the Danube Basin.

Keywords: The Danube Basin through mapmaking and travelogues, changeable stream

Preko nekih povijesnih putopisa i historiografije hrvatskog dijela Podunavlja, može se već od VII. stoljeća pratiti naseljavanje područja gdje su Hrvati i drugi narodi ostali živjeti sve do današnjih dana. I prije, ali posebno od propasti Zapadnog Rimskog Carstva 476. godine, dio Podunavlja bio je granica preko koje je vršena migracija mnogih naroda.

Razne populacije i nacionalne institucije na granicama Podunavlja mijenjale su se, kao što se mijenjao tok rijeke Dunava. Mijenjali su se i pritoci Dunava, prije svega rijeka Drava, a osim riječnog toka mijenjale su se i flora i fauna, stvarajući ponegdje sprudove i otoke te jezera oko riječnih tokova.

Pritoci rijeke Dunava stvarali su „mezopotamije“, naročito između rijeka Drave, Dunava i Save, koje se mogu ilustrativno pratiti preko preostalih povijesnih karata od staroga do novoga vijeka. Te karte nisu bile sasvim precizne, niti su uvijek opisivane posebnosti dunavskog sliva, biljnog i životinjskog svijeta, ali takve opise možemo naći u nekim putopisima i drugim povijesnim izvorima.¹

Iz putopisa 16., 17. i 18. stoljeća mogu se isčitati promjene u obalnoj flori i fauni u sливу Dunava. U kasnijim vremenima, u putopisima se neke vrste flore i faune više ne spominju, primjerice, neke vrste riba u Dunavu i neke vrste trave oko Dunava. Posebno u 19. i 20. stoljeću neke rijetke biljne i životinjske vrste nestaju. A da su bile, odnosno postojale, svjedoče putopisi i karte iz 16. i 17. stoljeća na kojima su prikazane neke močvare oko dunavskog i dravskog bazena.²

Neka jezera i otoci na Dunavu koji danas ne postoje vidljivi su na kartama i u 19. i 20. stoljeću. I obrnuto, na kartama iz 16. i 17. stoljeća iscrtani su neki kanali, nasipi i ceste oko Dunava i Drave kojih više nema na kartama iz 19. i 20. stoljeća.

U rukopisnoj zbirci knjižnice Széchenyi u Budimpešti nalaze se četiri volumena rukopisa *Descriptio physico političko topographica comitatus Baranyensis* („Opis fizičko-političke topografije županije Baranje“) iz 1784/86. godine koji je važan za proučavanje flore i faune, kao i fizičko-geografske te političko-povijesne granice Podunavlja.

¹ Ivan Balta, Limnological Reports, volume 33, Proceedings 33 Conference, Osijek, Croatia, 2000., str. 497–506.

² Marsigli, L. F. (1726): *Danubius-Pannonicus Mysicus...*, Amstelodami.

Na primjer, u istom rukopisu, u opisu mjesta i dvorca „Bellye“, spominju se mjesta u sливу rijeke Dunav. Navodi se da u blizini sela Batina teče rijeka Dunav na kojoj se nalaze privatni mlini koji su na brodovima.

Također se navodi da je rijeka puna raznih vrsta riba, kao što su bijele jesetre, europski som te druge vrste. Međutim, ne spominje se da postoje i ptice.

Šuma s grmljem pokriva 1/3 močvarnog područja u Kopačevu u blizini ušća Drave u Dunav. Oko Bilja ima mnogo šuma koje se mogu koristiti za izgradnju brodova, ali to je obično meko drvo te se najčešće koristi za izgradnju stambenih objekata ili za gradnju malih brodova koji se nazivaju „čonik“, kako piše u navedenom izvoru.

Nadalje, piše kako je dunavska obala prekrivena trskom, a šume su izložene golemin vjetrovima koji pušu, što se posebno spominje u svakom izvještu. Mnogobrojni vingradi pokrivaju 1/5 površine te se nalaze na prvim brdašcima, 2 – 3 kilometra zapadno od Dunava. Isti baranjski kraj podsjeća na srijemski dio Podunavlja.³

Znanstvenik i profesor Mathia Piller te Ludovico Mitterpracher, profesor poljoprivrede na kraljevskom Sveučilištu u Budimu, proputovali su Slavoniju 1782. godine, a sljedeće godine objavili su knjigu o onome što su vidjeli: *Iter per Poseganam Sclavoniae provinciam* (1995. godine u Osijeku ta je knjiga prevedena s latinskog na hrvatski: *Putovanje preko Požeške županije Slavonijom*).

U knjizi se spominje da je grad Osijek na rijeci Dravi, nalazi se u nizini, okružen poljima, ali bez šuma (prijevod s latinskog na hrvatski je smislen, a ne doslovan).

... *Essekinum situm est u regione plana, ad sesquihora distantiam silvis denudata ...*

(nedaleko od Osijeka nalaze se šume...) (Piller i Mitterpracher, 1782.) *Iter per Poseganam Sclavoniae provinciam*, Buda, na stranici 28 nalazi se sljedeći tekst:

Grad Osijek nije velik, ali je lijep, s izvrsnim građevinama, bedemima i kanalima.

... *Hodierna Urbs modici ambitus, red decora, vallis, fossisque egregie munitur...*

Suvremeni je to grad sa zgradama, crvenim lijepim dekoracijama, rovovi su snažno ojačani ... (na stranici 28).

Putopisci su zabilježili da je put od Osijeka do Čepina ugodne zelene boje sa žutim usjevima ili travama te drugim biljkama, a samo nekoliko godina prije toga, sve je to bilo beskorisno tlo i močvara nedostupna za ljude i stoku. Sada na cijeloj zemlji zrije žito.

... *Quaecumque circum terrae maturis iam pene segetibus flavescebant, aut herbis, graminibusque laetissime virebant, eae paucos ante annos inutilia, hominibus, pecudibusque inaccessa stagna fuere...* (na stranici 28).

Spominje se da se na području sela Tenja nalazi stoka za ispašu na 500 000 četvornih metara, gdje su se prije dvije godine moglo uloviti ribe u mreži velike kao ljudska noge.

³ Piller, M. and Mittelpracher, L. (1726): *Iter per Poseganam Sclavoniae provinciam*. Budge.

...In solo fundo ad Tenye pertinente 500.000 orgiis quadratic hodie pecorum greges impascuntur, in quibus ante binos solum annos lucii eius magnitudinis, ut femur hominis crassitudine aequaliter, retibus implicabantur... (na stranici 30).

U isušenom području priroda se naglo promijenila i tako su močvarne biljke zamijenila polja trave. U nizinama se nalazi mlječika, kao i grosničica te druge biljke koje vole vlagu, pa se nikad ne bi pomislilo da je na tom području nekada stoljećima bila voda svuda uokolo.

...Palustres enim plantae pratensis celeriter adeo locum cessere, ut nisi poam palustrem, euphorbiam etiam palustrem, scutellariam galericulatam, & paucas alias humoribus amicas plantar reperissemus, dubitari potuisset, fuerintne unquam his campis aquae immoratae ...⁴ (na stranici 32).

Glavno zanimanje ljudi i gospodarstva na ovom području je uzbajanje goveda i konja. Goveda i konji obično se ne drže u staji, već u velikim dvorištima s ogradama.

...Praecipua, quoniam. & quaestuosissima in hoc laxissimae pastionis rure est parandi, tuendique omnigeni pecoris cura. In ea nobis placuit, quod pecora equina aequae, ac bubula, praeter equos nobilitate pretiosus, per summos etiam hiemis rigores extra stabula servantur. Sed nequid forte contristentur, in vasta tempestate in spatiosam aguntur aream... (na stranici 40).

Polja oko sela dunavskog sliva nisu ograđena drvećem koje se znatno proširilo u šumi. Ljudi su uglavnom sijali proso i kukuruz. Zob se sijala sve više i preusmjeravala za stoku umjesto kukuruza koji je služio za hranjenje konja. Seljaci su sijali žito, ne samo za hranu već i za profit.

...Agros non singuli singulos, sed universes claudunt, atque seu a pagis, seu a viis publicis, seu a pascuis, silvisque, & a vicina quavis possessions sepibus discriminant, ne possit pecus in eos evagari. Sepes non alias habent, quam structiles in tanta silvarum multitudine materia ad eas ubivis obvia. Usitatissima in agris seges, superiors quidem provinciae tractu panici miliacei, in inferioris Zeae mays est. Agrum Zea consitum plerumque seminibus holci sorghi marginant, ut, quoniam bubulum pecus eius folic praelis Zeae fastidit, a satis abstineatur. Ceterum hokum in pabulum equorum educant. Frumenta rustici fere lautitiis tantum, possessionum domini quaestui serunt... (na stranici 156).

Područje između Drave i Dunava uglavnom je bilo nenaseljeno, s malo stanovnika i s pastirskim kućicama, krovovima samo malo iznad zemlje ispod kojih su ljudi ulazili kao da ulaze u podzemne spilje.

...Quidquid terrarum hunc inter fluvium Dravum & Danubium interiacet, solitude est, rarisi hominum habitationibus, praeter armentariorum, opilionumque contemporatum, ubicumque exercetur, largitate frugum impensi laboris gratiam reddit... (na stranici 160).

Povjesni izvori otkrivaju da je cijelo područje Podunavlja bilo močvarno, a sela i gradovi bili su na obali rijeke, poput otoka.

⁴ Piller, M. and Mittelpracher, L. (1995): Putovanje po Slavoniji. Osijek.

Prvi povijesni izvor je *Putopis* Evliya Çelebija,⁵ preveden s turskog i objavljen prvi put u Mostaru 1902. godine, zatim

Euzebij Fermendjin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiasticis*, objavljen je u Zagrebu 1892. godine, zatim

Tadija Smičiklas, *Dvjesto godina oslobođenja Slavonije i spomenici o Slavoniji u XVII stoljeću*, objavljen u Zagrebu 1891. godine, zatim

Radoslav Lopašić, *Slavonski spomenici iz XVIII. stoljeća i Pisma iz Slavonije u XVII. stoljeću*, objavljen u Zagrebu 1902. godine, zatim

Dezső Csánky, *Magyarország földrajza je Hunádyak korában*, objavljen u Budimpešti 1894., zatim

Josip Bösendorfer, *Crtice iz slavonske povijesti*, objavljen u Osijeku 1910. godine, zatim

Aloysio Ferdinado Marsigli, *Danubius – Pannonicus Mysicus*, objavljen 1726. u Amsterdamu.

Vrijedan opis Podunavlja u obliku putopisa napisao je Evliya Çelebi, Seyamatnamesi (prevedeno u Sarajevu 1996. godine).

Na svom prvom putovanju, od Beograda prema Mađarskoj i Panoniji 1663. godine, Çelebi je došao do Podunavlja, tj. do Dunava u blizini Sotina, opisujući ga kao drveno trgovište na brežuljku uz obalu Dunava. Iz Sotina Çelebi je oputovao u Vukovar, koji opisuje kao grad utvrdu, a koja se nalazila na obali rijeke Dunav.

Napominje Çelebi kako se i na sjevernoj obali rijeke Vuke nalazi mala tvrđava s mostom preko te rijeke. Brda na ulazu u grad prekrivena su vinogradima. Çelebi ne piše detaljno o svom dolasku u Osijek iz Vukovara, već spominje samo da je njegov posjet trajao osam sati. U Osijeku je primjetio slavni most preko močvare do Darde, a tlo oko mosta bilo je močvarno i pod vodom. Spomenuo je Çelebi jezera koja su osam milja duga i puna „dobre i masne ribe“. Od Darde Çelebi je nastavio dalje put prema Baranji. Dardu opisuje kao mali grad u području močvarnih voda koje su tekle iz rijeke i poplavljivale okoliš.

Na svom drugom putovanju, od Újvára do Beograda 1664. godine, Çelebi je spomenuo da je došao u Baranyavár iz Mohácsa za osam sati. Odatile mu je trebalo pet sati putovanja do Darde te dodatnih sat vremena kako bi stigao u Osijek. Taj put Çelebi nije detaljno opisao grad Osijek. Međutim, zapisao je da je stigao u Dalj nakon pet sati putovanja, te da se u Dalju može naći štošta na gradskoj tržnici koja se nalazila na obali Dunava. Vinogradi i vrtovi uređeni su na cijelom daljskom prostoru, koji je bio poznat po „Daljskim šljivama“.⁶

Duž rijeke Dunava, povezano s njim, nalazilo se četiri milje široko jezero puno raznih riba. Iz Osijeka je putovao pored drvoreda sa stablima s obje strane ceste. Na putu do

⁵ Çelebi, E. (1896–1900): Seyahatnamesi. Istanbul.

⁶ Çelebi, E. (1996): Putopis – odlomci o jugoslovenskim zemljama. Sarajevo.

Erduta duž Dunava s obale je mogao vidjeti Sombor. Nadalje, Çelebi je opisao cestu Podunavlja od Erduta preko Vukovara, Sotina i Tovarnika do Beograda (na stranici 511).

Prema Marsigliju, *Danubius-Pannonicus Mysicus* ... (1726), Amstelodami ... (Radojčić N., (12) (1957), zemlja Vojvodina krajem XVII. stoljeća spominje se u dokumentima u baštini grofa Alojzija Ferdinanda Marsiglija u *Zborniku za znanost središnje srpske kulturne* i izdavačkog društva u Novom Sadu. U toj knjizi nalazi se niz planova, skica i zemljovida te objavljenih opisa mjesta u slivu rijeke Dunava, osobito nakon oslobođenja od Turaka, iz kojih se može zaključiti kako su relativno prazni i porušeni. Marsigli je izradio kartografiju te opisao način života ljudi u Podunavlju i brojne šume i bare. Ljudi koji su naselili dunavsko područje živjeli su u zemunicama i bavili su se poljoprivredom, a neki od njih bavili su se uzgojem stoke i ribe.⁷

Promjenjivi tok Dunava i Drave u hrvatskom Podunavlju može se pratiti na brojnim sačuvanim povijesnim i zemljopisnim kartama.⁸ Unazad 300 godina može se i iz povijesnih zemljovida i karata uočiti, kako je „pogranična“ rijeka Dunav često mijenjala svoje korito, stvarajući brojna otočja, sprudove u svojim velikim meandrima, koje su mijenjale granice prostora.

Neke od karata nisu precizne, ali na gotovo svim kartama postoji podudarnost u prezentaciji, s brojnim riječnim okukama i njihovim promjenama, dunavskim strujama i ušćem Drave u Dunav.⁹

„Pogranična“ rijeka Dunav je od starog vijeka, a posebno od marijaterezijanskih reformi, do novog vijeka bila „ukroćivana“ melioracijama raznih odvodnih i dovodnih kanala, spajanih s utočnim rijekama u Dunav, npr. kao s Tisom, čime se donekle stabilizirao Dunav od tih vremena do danas, stabilizirajući na taj način ne samo granice hatara, općina, gradova, županija, nego i državne granice.

Literatura:

- Çelebi, E. (1896–1900): Seyahatnamesi. *Istanbul*.
- Marsigli, L. F. (1726): *Danubius-Pannonicus Mysicus...*, Amstelodami.
- Çelebi, E. (1996): Putopis – odlomci o jugoslovenskim zemljama. *Sarajevo*.
- Piller, M. and Mittelpracher, L. (1726): Iter per Poseganam Sclavoniae provinciam. *Budge*.
- Pápp - Váry, A. and Pál, H. (1989): Magyarország regi terkepeken. *Budapest*.
- Piller, M. and Mittelpracher, L. (1995): Putovanje po Slavoniji. *Osijek*.
- Sonja Gaćina, Slavonija na starim zemljopisnim kartama, *Kartografske zbirke Muzeja Slavonije, Osijek*, 1995.
- Historical maps of the Croatian Danube Basin (*Archives: Zagreb, Osijek, Budapest, Wien*).
- Balta, I. (2000.): *Limnological Reports*, volume 33, Proceedings 33 Conference, Osijek. 497-506.

⁷ Marsigli, L. F. (1726): *Danubius-Pannonicus Mysicus...*, Amstelodami.

⁸ Pápp – Váry, A. and Pál, H. (1989): Magyarország regi terkepeken. Budapest.

⁹ Sonja Gaćina, Slavonija na starim zemljopisnim kartama, *Kartografske zbirke Muzeja Slavonije, Osijek*, 1995.

Prilozi: Nekoliko povijesnih karata iz 16., 17. i 18. stoljeća – Podunavljje, na kojima se može uočiti, tijekom stoljeća, mala fizičko-geografska promjenjivost dunavskog toka, ali i politička, administrativna i povijesna promjena granica.

Karta 1.

Augustin Hirschwogel, *Karta Slavonije, Hrvatske, Kranjske, ...* Antwerpen, iz 1572.¹⁰

Karta 2.

A. Ortelius, *Karta Panonije i Ilirije*, Antwerpen, iz 1590. godine¹¹

¹⁰ Augustin Hirschwogel „Schlavoniae, Croatiae, Carniae, Istriae, Bosniae, Finitimarumque / Regionum nova descriptio, auctore Augustino Hirsvogelio.“, Antwerpen, 1570. – bakrorez, koloriran, vel. 460 x 335 mm, inv. br. 180. S. Gaćina, *Slavonija na starim zemljopisnim kartama*, Kartografske zbirke Muzeja Slavonije, Osijek, 1995., str. 5.

¹¹ Abraham Ortelius „Pannoniae, / et Illyrici veteris tabuula. / Ex conatibus geographicis Abrahami Ortelii Antverpiani.“ Antwerpen, 1590. – bakrorez, koloriran, vel. 455 x 355 mm, inv. br. 191. S. Gaćina, *Slavonija na starim zemljopisnim kartama*, Kartografske zbirke Muzeja Slavonije, Osijek, 1995., str. 9.

Karta 3.

Gerhard Meriator, *Karta Slavonije, Hrvatske, Bosne i Dalmacije*, Amsterdam, iz 1635. godine, W. J. Blaeu.¹²

Karta 4.

Gerard van Keulen, *Karta Podunavlja*, Amsterdam, oko 1730. godine¹³

¹² Gerhard Meriator „Slavonia, / Croatia, / Bosnia / cum / Dalmatiae / parte. / Auct. Ger. Mercatore.“ S. Gaćina, *Slavonija na starim zemljopisnim kartama*, Kartografske zbirke Muzeja Slavonije, Osijek, 1995., str. 11.

¹³ Gerard van Keulen „Nieuwe Accurte Kaert van een gerdeelte van Hongariae en Donaustroom Vertonende Belgrado en Peter Warden, alwaer de Batelje is Voor gevallen / tussen de Kyser en Groote Turk, den 5 Augustus 1736. Als ook de Stad Temeswar nu door den Kyser ingenomen nevens de Daar omtrent gelegen Provintien en Steeden tot Amsterdam by Gerard van Keulen met Privet.“ Amsterdam, oko 1730. – bakroez, koloriran, vel. 590 x 500 mm, inv. br. 179. S. Gaćina, *Slavonija na starim zemljopisnim kartama*, Kartografske zbirke Muzeja Slavonije, Osijek, 1995., str. 21.

Karta 5.
Hommanovi nasljednici, *Karta Slavonije*, Nürnberg, iz 1745. godine¹⁴

Karta 6.
Carl Schütz, *Karta Bosne, Srbije, Hrvatske i Slavonije*, Beč, iz 1788. godine¹⁵

¹⁴ Homannovi nasljednici „Atlas compendiarius / Quinquaginta / Tabularium geographicarum / Homannianarum / alias in Atlante majori contentarum / Hic vero in Commodoirem usum / ita dispositus est et prostat / apud Homannianos hheredes / Norimbergae / A. 1752.“ S. Gaćina, *Slavonija na starim zemljopisnim kartama*, Kartografske zbirke Muzeja Slavonije, Osijek, 1995., str. 15.

¹⁵ Carl Schütz „Neueste karte / der / Koenigreiche / Bosnien / Servien / Croatiens und Slavonien / Samt den angrenzenden Provinzen / Temiswar, Dalmatien, Herzegowina / Ragusa, Steyermark, Kaernthien / Krain, Friaul, Gradiska, und Istrien, / einen grossen Theil von / Ungarn, Siebenbürgen, Moldau, Walachei, / Bulgarien, Albanien, Mazedonien, / und einen Stück des / Kirchen-Staadt und K. reich Neapel. / Nach des besten Originalzeichnungen Charten und / Beschreibungen entworfen von Herm Carl Schütz. 1788.“ Beč (Wien), 1788. – bakrorez, koloriran, vel. 370 x 485 mm, inv. br. 183. S. Gaćina, *Slavonija na starim zemljopisnim kartama*, Kartografske zbirke Muzeja Slavonije, Osijek, 1995., str. 23.

Doc. dr. sc. Zlatko Đukić

Tomislav Farkaš

Filozofski fakultet

Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

**GRANICE BARANJE OD
NAJSTARIJIH VREMENA S POSEBNIM
OSVRTOM NA RAZGRANIČENJE KRALJEVINE
SHS I MAĐARSKE U PROSTORU JUŽNE
BARANJE 1920. GODINE**

**BARANJA'S BORDERS FROM EARLIEST TIMES
WITH SPECIAL EMPHASIS ON DEMARCTION OF
THE BORDER BETWEEN THE KINGDOM OF SERBS,
CROATS, AND SLOVENES AND HUNGARY IN THE
AREA OF SOUTHERN BARANJA IN 1920**

Sažetak

Rad opisuje granice Baranje od najstarijih vremena. Od davnina navode se granice uvedene između etnopolitičkih skupina do podjele Ilirika na dva područja, Panoniju i Dalmaciju, a s vremenom je ustavljena i nova granica koja je dijelila Panoniju na Gornju i Donju. Porfirogenet u vremenski neodređenom podatku govori o naseljavanju jednog dijela dalmatinskih Hrvata u „Iliriku i Panoniji“.

Dolaskom Rimljana na prostor Baranje, to je područje nastavilo život u sklopu rimske zajednice, a s vremenom i u okrilju barbarskih zajednica koje su na tom području ostavile svoj trag.

Daljnji razvitak srednjovjekovne Baranje, utjecao je na novije povjesničare da je nazovu Panonskom ili Posavskom Hrvatskom. Franci nakon osvajanja Italije i ponovnog pokoravanja Bavarsaca i Karantanaca, postaju susjedi Hrvata i Avara. Baranjsko područje bilo je meta i Bugara, a posebno je bilo zanimljivo i Mađarima.

U drugom dijelu rada autori će dati poseban osvrт na razgraničenje Kraljevine SHS i Mađarske na području južne Baranje, kao i na događaj iza Versailleskih zidina koji je odigrao ključnu ulogu, osobito kada su u pitanju granice Baranje i novi povijesni tijek o čemu će više riječi biti u nastavku rada.

Ključne riječi: povijest Baranje, Trianonski mirovni ugovor, granice

Abstract

The paper gives an overview of Baranja's borders from the earliest times. From ancient times we find records of borders introduced between ethnopolitical groups and of the division of Illyricum in two areas, i.e. Pannonia and Dalmatia. Later, the new border was established, the one dividing Pannonia into Pannonia Superior and Pannonia Inferior. Constantine Porphyrogenitus, without specifying the exact date, mentions that some Dalmatian Croats inhabited „Illyricum and Pannonia”.

With the arrival of Romans Baranja continued its life within the Roman community and then later within barbaric communities which also left their mark in that region

Further development of Baranja in the Middle Ages prompted modern historians to call it Pannonian or Posavian Croatia. After conquering Italy and reconquering Bavarians and Carinthians, Franks become neighbours to Croats and Avars. The area of Baranja was also attractive to Bulgarians and Hungarians showed special interest into it.

In the second part of the paper authors bring into focus the demarcation of the border between the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes and Hungary in the area of southern Baranja, as well as the event behind the walls of Versailles which played the crucial role, especially when it comes to Baranja's borders and the later course of history, which will be analysed in the remainder of the paper.

Keywords: history of Baranja, the Treaty of Trianon, borders

Uvod

Baranja je slijedila sudbinu Panonije iz jednostavnog razloga, bila je njezin sastavni dio. Područje Panonije obuhvaćalo je širi teritorij od današnje zapadne Ugarske između Drave i Dunava, dio Austrije, Kranjske i Štajerske, Slavoniju i Baranju, kao i sjevernu Hrvatsku od Drave do rijeke Kupe, Bosansku Posavinu i dio Srbije između Drine i Save. Kako je to bilo veliko i plodno područje, samom tom činjenicom privlačilo je mnoge osvajače, koji su se tu zadržali kraće ili dulje razdoblje. Isto tako poznata je granica na sjeveru i istoku, a to je Dunav, dok je zapadno graničila s provincijama Norikum i Karnijom. Istra, Dalmacija i gornja Mezija bile su s južne strane crte.¹

Zahvaljujući Strabonu saznajemo kako su Panoni sastavljeni od: Andizeta, Breuka, Desitijata, Ditiona, Mezeja, Pirusta i ponekih manjih skupina koje se prostiru sve do područja Dalmacije.

Krajem Prvog svjetskog rata, odnosno raspadom Austro-Ugarske Monarhije, 1918. godine nastaje mnogo novih nacionalnih država, među kojima se našlo i Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca (dalje u tekstu: SHS), koje će kasnije dobiti ime Kraljevina SHS, a u sklopu čijih će se granica nalaziti i Baranja.²

¹ Bosendorfer, J., Crtice iz slavonske povijesti, Vinkovci, 1994., str. 32.

² Roškar, J., Lachner, V., Linija Clemenceau i vlastelinstva u graničnoj zoni, *Povećalo*, 2012., sv. 4–5–6–7., str. 173.

2. Granice Baranje u starom vijeku

Rimljani su 29. godine pr. Kr. za vrijeme vladavine cara Augusta, preko područja Tribala, istočne Srbije, odnosno zapadne Bugarske stigli na istok do Dunava.³ Time je spojena savska linija s granicom koja kreće od ušća Morave u Dunav do ušća Vardara u Egejsko more. Tako je Panonija postala dostupna Rimljanima i s navedene strane. S vremenom je osvojena i Trakija koja je pretvorena u vazalnu kraljevinu, pa su zauzeli teritorij koji se nalazio istočno od Tribala, između Dunava i Balkana.

Nakon osvajanja tih krajeva starosjedioci nisu bili zadovoljni Rimljanima, zbog čega je često dolazilo do pobuna na tim područjima. Isto tako, stanje ilirskih plemena, koja su u to vrijeme bila na stupnju raspada prвobitnog društva, dodatno je pogoršano zbog pobjede Rimljana.

Zbog toga 16. godine prije Krista dolazi do prvog ustanka,⁴ a kasnije Panonci i njihova savezna plemena dolaze do Istre, što je Augustu ukazalo da savska crta nije dobra granica. To je bio dovoljan razlog da Rimljani osvoje jedno šire područje istočnih Alpa, zauzmu Reciju i od Norika stvore vazalnu kraljevinu. U drugoj pobuni Panonaca i Dalmata od 12. do 9. godine pr. Kr., Rimljani osvajaju Panoniju sve do Dunava.⁵ Treba reći kako ilirska plemena još nisu u cijelosti pokorena i zbog te činjenice dolazi do novog ustanka, od 6. do 9. godine poslije Krista, koji je smatran najvažnijim ustankom ilirskih plemena protiv Rimljana.

Jedan od razloga za ustanak bila je i borba Markomana, koji su se zbog pritiska Rimljana povukli u Češku. Cilj Rimljana jest osvajanje tog područja i učvršćenje njihove vlasti sve do Labe. Time su Rimljani ostavili nedovršene vojne akcije, što je pogodovalo germanskim plemenima na desnoj obali Rajne, čime je sprječena i izbjegнутa romanizacija toga područja.

Ustanak su započeli Dezipati, što je imalo za posljedicu širenje na sva plemena od Dunava do Jadrana. Dodatan element koji je ustanicima išao na ruku je bio taj što su Rimljani ratovali s Markomanima, dok su pričuvne čete pod domaćim zapovjedništvom stale na stranu ustanika. Tako se navodi da je broj ustaničke vojske iznosio 200 000 pješaka i 9000 konjanika.⁶ Kolovođe ustanka bili su iz plemenske aristokracije i to dva Batona, prvi iz plemena Dezipitata i drugi iz plemena Breuka.

Vojne borbe tekle su u tri smjera: prema granicama Italije i gradovima na Jadranu, prema Makedoniji i u unutrašnjosti u pravcu rimskih kolonija, u prvom redu prema Sirmiumu. Provalom Ilira u Italiju Rim je postao nesiguran, zbog čega je poslana vojska na ustanike i to ona koja se borila protiv Markomana, te su poduzete i dodatne mjere kako bi se savladali ustanici. Iz istoga se razloga i sam August preselio u Akvileju, kako bi bio bliže borbama, a koje su s ustanicima vodili njegovi posinci Tiberije i Germanik. Najranijom Panonijom smatra se širi prostor doline rijeka Drave i Save, te njihovo me-

³ Historija naroda Jugoslavije 1, Zagreb, 1953., str. 34.

⁴ Historija naroda Jugoslavije 1, str. 34.

⁵ Historija naroda Jugoslavije 1, str. 34.

⁶ Historija naroda Jugoslavije 1, str. 35.

đurječje kao osnova, dok je na jugu Panonija obuhvaćala i sjeverne obronke Dinarida, tj. najveći dio današnje Bosne.⁷

Rimljani su udarili sa sjevera i iz pravca Makedonije preko Mezije došli su do Panonije. O uspjehu Tiberija svjedoči i podatak da se Baton, vođa Dezitijata, morao povući k Breucima, te je zajedno s breučkim Batonom, pobijedio na rijeci Vuki rimsku vojsku. S vremenom je Baton iz plemena Breuka, nakon što je izdao svoje i predao se na rijeci Batinusu (Bosna?),⁸ prisilio dezitijatskog Batona da se povuče u dalmatinske planine, gdje je u borbama ostao još gotovo godinu dana.

Tri godine trajala je borba s Rimljanim, nakon čega je poslije skoro dva i pol stoljeća, došlo do pokoravanja naših krajeva i zauvijek je slomljen otpor ilirsko-keltskih plemena. U donjem dijelu Dunava, Dačani u vremenu novog plemenskog saveza pod vodstvom Decebala (od 87. do 106. godine) često su Rimljanim otežavali provođenje vlasti.⁹ Zbog navedenog, ali i rudnog blaga u Daciji, Rimljani su zauzeli dio teritorija današnje Rumunjske. Nakon osvajanja Dacije, Rimljani su osvajali i nove teritorije, pa se drži da su možda osvojili i područje Banata. To je značilo da su svi krajevi u okolini Baranje bili pod vlašću Rimskog Carstva, koje je za vrijeme vladavine cara Trajana imalo najviše osvojenog teritorija. Ta činjenica značila je kraj rimskog osvajanja i novu brigu kako zadržati svoju vlast na cijelom području i sačuvati granice. Kako su državne granice često, od strane barbari, bile u opasnosti, Rimljani su se odlučili na sustav obraćen organiziranog limesa, tj. granica Rimskog Carstva, koje su iznosile više od 5000 km.

Područje Ilirika (*Illyricum*) prema teritorijalnom ustrojstvu, upravno je podijeljeno na dva dijela: provinciju Dalmaciju i Panoniju, dok je na teritoriju današnje Srbije, bila ustrojena provincija Mezija koja je bila zasebna u odnosu na provinciju Makedoniju. Treba reći i da je rimska vlast slabo funkcionirala na području dvije vazalne kraljevine Norika i Tracije.¹⁰ To je bio dovoljan razlog da car Klaudije u vremenu od 45. do 54. godine Norik i Traciju uključi u ustrojstvo provincija, što je značilo da je Norik postao provincija Norik, dok je Tracija podijeljena na dva dijela. Teritorij sjeverno od Balkana pripao je provinciji Meziji, dok je drugi dio južno od Balkana, ostao u sklopu same Tracije, ali sada kao novoosnovana provincija Tracija.¹¹ Panonija je za vrijeme cara Trajana podijeljena na Gornju i Donju, kao *Pannonia Superior* i *Pannonia Inferior*. Današnji teritorij jugoistočne Europe pripadao je sljedećim provincijama: Gornjoj i Donjoj Panoniji, Dalmaciji, Daciji, Noriku, Gornjoj Meziji, Makedoniji i Traciji, dok je Italiji pripao najzapadniji dio s pokrajinama Histrijom i Venecijom.¹² Pri ustrojavanju novih provincija Rimljani su kao osnovni kriterij uveli geografske cjeline, što znači da je No-

⁷ Omerčević, B., *Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa Pravne i povijesne odrednice granica srednje i jugoistočne Europe, Administrativno-upravno razgraničenje na prostoru južne Panonije u vrijeme antike*, Osijek, 2011., str. 195.

⁸ Historija naroda Jugoslavije 1, str. 35.

⁹ Historija naroda Jugoslavije 1, str. 36.

¹⁰ Historija naroda Jugoslavije 1, str. 36.

¹¹ Historija naroda Jugoslavije 1, str. 37.

¹² Historija naroda Jugoslavije 1, str. 37.

riku pripalo čitavo područje istočnih Alpa, Panonija je uglavnom obuhvaćala Panonsku nizinu do Dunava, dinarski sustav vezan je uz Dalmaciju.

Same granice između ustrojenih provincija po rimskom uzoru nisu bile potpuno obznanjene. Što se tiče granice Panonije, poznato je da je na sjeveru i istoku granica bila rijeka Dunav. Granica na zapadu tekla je prema Noriku linijom od Beča preko Ptuja prema jugu, što znači da su Ptuj i Ljubljana pripali Panoniji, dok su Dravska dolina do današnjeg Maribora, Savinjska dolina s Celjem i cijela Slovenska Koroška bile u sastavu Norika. Južna granica Panonije tekla je južno od Save, što znači da je obuhvaćala područje od Risnjaka, obje Kapele, Bosansku Posavinu i Mačvu.¹³

Dalmacija je obuhvaćala područje južno od Panonije, tj. sav prostor od Raše do Lješa, s istočne strane je preko Drine vodila u zapadnu Srbiju sve do Čačka, a moguće i Rudnik, dok je granica između Dalmacije i Mezije išla od ušća Save do Kosmaja, Kuršumlije i Kosova polja.¹⁴ Od krajeva jugoistočne Europe Traciji je pripadalo područje u okolini Pirota. Južno od Mezije i Tracije nalazila se provincija Makedonija, čija je sjeverna granica tekla od Jadranskog mora, južno od Lješa, prema Šar-planini, potom između Stobija i Skupija na Osogovske planine, gdje se spuštala u pravcu Egejskog mora sve do ušća rijeke Meste. Južna granica imala je pravac koji južno od Apolonije vodi na Lamjiski zaljev, pri čemu je Makedonija obuhvaćala Tesaliju, dok je Epir ostao izvan njezinih granica.¹⁵

Zbog važnosti područja koje su Rimljani osvojili, kao i nesigurnosti ustrojstva vlasti na njemu, te izložene granice navedenog područja prema sjeveru, Rimljani su po provincijama smjestili više od četvrtine svojih legija.¹⁶ Kao sjedišta tih legija navode se vojni logori, koji su se često premještali, da bi s vremenom bili smješteni na Dunav. To je bio temeljni razlog zašto su Rimljani na Dunavu odlučili formirati veći obrambeni sustav, poznatiji kao limes. Sam limes sastojao se od većeg broja manjih i većih utvrđenja koja su imala stalne posade. Takav sustav na našim područjima poznat je još od I. stoljeća.¹⁷ U početku Rimljani nisu imali povjerenja u starosjedioce, te su ih uglavnom stavljali u pričuvne bojne i slali daleko od njihovih krajeva kako bi im vjernije služili. Tek nakon Hadrijanovih reformi domicilno stanovništvo nalazi se u sastavu legija, koje su do tada bile isključive samo za rimske državljane.

Potreba za cestovnom infrastrukturom nametala se zbog boljeg iskorištanja naših krajeva od strane Rimljana. Zbog toga su kao i zbog vojnih razloga odlučili provincije i važnije gradove povezati novim putevima, dok su postojeće održavali. Posebno treba naglasiti, kako je iz Akvileje, koja je na zapadu bila polazna točka u odnosu na naše provincije, išao put preko važnijih gradova poput Emone, Celeie, Poetovia do Dunava.

¹³ Historija naroda Jugoslavije 1, str. 37.

¹⁴ Historija naroda Jugoslavije 1, str. 37.

¹⁵ Historija naroda Jugoslavije 1, str. 38.

¹⁶ Historija naroda Jugoslavije 1, str. 38.

¹⁷ Historija naroda Jugoslavije 1, str. 38.

Dalje su od njega u pravcu istoka do Sirmiuma išla dva bitna pravca: prvi od Emone preko Sisciae, dok je drugi kretao od Poetovia preko Murse (Osijek).¹⁸

Provincije na području jugoistočne Europe bile su podijeljene na carske i senatske. Prve su bile vojno nesigurne, što znači da se morala držati vojnička posada, dok su senatske bile one koje su bile u cijelosti umirene. Na području jugoistočne Europe, izuzev Makedonije i Norika, sve su bile carske.

Carskim provincijama upravljao je „legatus Augusti pro praetore“, dok su senatori upravljali u senatskim provincijama kao propretore. Za svoj rad odgovarali su Augustu ili senatu i vodili su urede sa zaposlenim činovnicima.

Podjela provincija vršena je najčešće po kriteriju podjele po gradovima s većim teritorijem, a koji je procjenjivan temeljem starih plemenskih granica. Gradovi su uglavnom bili smješteni u starim domaćim naseljima, koja su imala pravo rimske kolonije, municipija ili novoutemeljenih kolonija. Kolonijama su smatrani gradovi s rimskim građanskim pravom, dok je stanovništvo kolonija bilo u istom položaju kao i stanovništvo Rima.

Municipiji su bili uređeni po načelu „latinskog prava“, što je značilo da imaju autonomno uređenje i ograničenje vezano uz *connubium et commercium*.¹⁹ Godine 212. „Constitutio Antoniniana“ ukida razliku između kolonija i municipija, što znači da je slobodnom stanovništvu na području Carstva dala rimsko građansko pravo.²⁰ Uređenje gradova bilo je po uzoru na Rim, što znači da su gradonačelnici bili „duumviri iure dicundo“, kojima je bila povjerena i sudska vlast. Pomoćnici su im bili po dvojica edila, blagajnik ili kvestor, te članovi gradskog vijeća, koji su svake godine iz svoje sredine uzimali navedene gradske činovnike.²¹ Rimski porezni sustav temeljio se na općem cenzusu, tj. popisu imovine. To je omogućavalo razrezivanje poreza prema prihodu, dok se pri plaćanju poreza na zemlju, kao kriterij uzimala površina i kvaliteta zemljišta. U Panoniji je za vrijeme Trajana zemlja podijeljena u pet kategorija: najbolja zemlja, ostala zemlja, livade, šuma sa žirom i obična šuma za pašu.²²

Rimska vladavina mijenjala je gospodarsku i socijalnu strukturu naših provincija. To znači da se zemljoradnja zadržala uglavnom na području ravnica, osobito u Panonskoj nizini, Jadranskom primorju i u većim dolinama koje su bile pogodne za obrađivanje. Zbog bolje poljoprivredne opreme koju su imali kolonisti, a s vremenom od njih preuzimali starosjedioci, dolazilo je do većeg napretka u prinosima. Tako je već u I. st. plug zamijenio ralo i motiku, a bio je popularan i dvopoljni sustav da se prve godine sije žito, a druge se zemlja ostavlja na ugaru.²³

¹⁸ Historija naroda Jugoslavije 1, str. 38.

¹⁹ Historija naroda Jugoslavije 1, str. 39.

²⁰ Historija naroda Jugoslavije 1, str. 39.

²¹ Historija naroda Jugoslavije 1, str. 40.

²² Historija naroda Jugoslavije 1, str. 40.

²³ Historija naroda Jugoslavije 1, str. 41.

Kad je došlo do otimanja zemlje od veterana ili starosjedioca, došlo je do formiranja latifundija, tj. formiranja većih posjeda. Njihovi vlasnici uglavnom su bili u najvišoj društvenoj klasi u Rimu ili u provincijskim gradovima. Poznato je da su i legije držale pojedine latifundije, kako bi se lakše uzdržavale. Prvobitna radna snaga na latifundijima bili su robovi, a s vremenom i slobodni ljudi iz redova starosjedioca. Ne zna se točan broj latifundija, kao ni njihova veličina, a poznato je da nisu bili pravilno raspoređeni, s obzirom na njihov nastanak.

Zbog pogoršanja društvenog položaja kolona, došlo je i do opadanja trgovine i obrtništva, a kao posljedica osamostaljivanja brojnih provincija. Napadi barbarskih plemena na području Rimskog Carstva, koji u III. st. postaju gotovo svakodnevni, također je jedan od uzroka krize. Kako bi se obranila od navedenih napada, vladajuća klasa morala se oslanjati na vojsku. To znači da je utjecaj i uloga vojske i njezinih vojskovođa dodatno porastao, te su iz toga razloga već u III. st. pojedini vojskovođe zahvaljujući svojim postrojbama stjecali i carsku vlast.²⁴ Car Dioklecijan privremeno je zaustavio krizu i spasio Carstvo, zahvaljujući uspješnom suzbijanju bune robova i kolona, što mu je omogućilo reorganizaciju i ustrojstvo države, te obranu granica. Vojnu reformu proveo je tako što je podijelio vojsku na dva dijela. Prva je bila stajaća pogranična, čija je glavna obveza bila čuvanje granica, dok je druga bila operativna. Ustrojstvo uprave proveo je na način da je Carstvo podijelio na četiri prefekture, dvanaest dijeceza i više od sto provincija.²⁵ Car Dioklecijan svojim reformama sjedinjuje pojedine provincije u prefekturu Ilirik, s prijestolnicom u Sirmiumu. Tako su obje Panonije imale četiri provincije: *Pannoniu Primu, Saviu, Valeriu i Secundu* ili *Sirmensis*.²⁶

Novouvedeno ustrojstvo i neki dodatni elementi reforme poput uvođenja zlatnog novca i naplate poreza temeljem novog katastra, dovele su do usporavanja propasti Rimskog Carstva, ali ne i do sprječavanja njegove propasti.

Zapadne provincije brže su gospodarski i socijalno propadale, nego istočne provincije. Iz navedenih razloga, ali i dodatnih poput udaljenosti granica, došlo je do podjele Rimskog Carstva na dva djela. Podjelu na Zapadno i Istočno Carstvo proveo je car Teodozije, neposredno prije smrti, a novi vladari postali su njegovi sinovi. Glavni kriterij takve podjele bila je upravo granica između teritorija u kojima je prevladavao latinski ili grčki utjecaj. Kao granica između podijeljenog teritorija navodi se da je tekla od Budve do gornje Drine i dalje Drinom do njezina ušća, te rijeka Save i Dunava.

Da je III. st. doista bilo burno u našim krajevima, svjedoči i podatak da su se u vrijeme krize vladari često smjenjivali, zbog čega su dodatnu ulogu imale naše provincije radi održanja i obrane jedinstva Rimskog Carstva. Kao prvi car koji je došao na vlast uz pomoć ilirskih legija navodi se Septimije Sever, koji je vladao od 193. do 211. godine.²⁷ Za vrijeme svoje vladavine raspušta pretorijance i povjerava njihove ovlasti Ilirima. Već negdje sredinom III. st. Goti prelaze granice preko Dunava i kao posljedica borbe s

²⁴ Historija naroda Jugoslavije 1, str. 49.

²⁵ Historija naroda Jugoslavije 1, str. 49.

²⁶ Historija naroda Jugoslavije 1, str. 50.

²⁷ Historija naroda Jugoslavije 1, str. 50.

njima gine car Decije, rođen u Sirmiumu. Veći poraz Gotima nanosi Dardanac Klaudije II., od 268. do 270. godine, koji im je nanio velike gubitke kod Naissusa.²⁸

Kršćanstvo je prevladalo za vrijeme dominata, ispred ostalih religija i kultova. To se dogodilo 313. godine kada je postalo dopuštena religija, a već krajem IV. st. bila je ustrojena crkvena hijerarhija.²⁹ Za naše područje bila je najznačajnija biskupija u Sirmiumu, koja je bila nadležna za veći dio područja, osobito Panonije, a moguće i većeg dijela Ilirika.³⁰

3. Granice Baranje u srednjem vijeku

U vremenu od IV. do VI. st. migracije barbarskih plemena dosta su izražene, zbog čega se to razdoblje naziva „seoba naroda“. Takve migracije zahvatile su cijeli niz plemena od središnje Azije pa do granica Rimskog Carstva.³¹ Što se tiče istočnog dijela Europe, Huni su privremeno zaustavili kretanje germanskih plemena. Huni su naselili područje između Dunava i Tise te podigli utvrđeni logor koji je služio kao središte velikog hanskog plemenskog saveza. U doba Atile vladali su područjem od rijeke Volge do rijeke Rajne, na kojem su bila okupljena germanska, slavenska i druga plemena. Pod vodstvom Atile, Hunima je 434. godine dana zemlja između Save, Drave i Dunava.³² S navedenog područja Huni su pljačkali oba dijela Rimskog Carstva i nakon što su temeljito uništili europski dio Istočnorimskog Carstva, odlučuju krenuti na zapad. Nakon Atiline smrti dolazi do raspada hanskog plemenskog saveza, čime germanska plemena postaju samostalna. To je značilo propast hunske države, te Panonijom vladaju najprije Ostrogoti koji su tu doseljeni u doba hanskog plemenskog saveza, a kasnije i Gepidi koji osvajaju Srijem i premještaju prijestolnicu u Sirmium.³³ Nakon odlaska Ostrogota s područja Panonije, ona nastavlja samostalni život. Pod svojom upravom Ostrogoti su pored Italije, imali i Dalmaciju, južni dio Norika, te Panoniju.³⁴

Za vrijeme vladavine Gota, ustrojstvo državne uprave bilo je organizirano osnivanjem većih upravnih jedinica pod vodstvom *comesa*, koji su zapovijedali gotskom vojskom.³⁵ Ostrogoti su za vrijeme svoje vladavine osvojena područja podijelili na više upravnih jedinica. Tako je poznato da je Salona bila nadležna za Dalmaciju i Saviju, sljedeća je bila Srijem sa središtem u Sirmiumu, treća je bila Norik sa središtem u Teurniji i posljednja je bila Venecija s Histrijom.³⁶ Budući da je Bizant proširio svoju vlast nad većim dijelom Sredozemlja, tada su naše područje izuzev Srijema, već oko 540. godi-

²⁸ Historija naroda Jugoslavije 1, str. 50.

²⁹ Historija naroda Jugoslavije 1, str. 52.

³⁰ Historija naroda Jugoslavije 1, str. 52.

³¹ Historija naroda Jugoslavije 1, str. 53.

³² Đukić, Z., Beli Manastir (Od osvita civilizacije do Drugoga svjetskog rata), Povjesno značenje Baranje/Belog Manastira od najstarijih vremena, Beli Manastir, 2015., str. 75.

³³ Historija naroda Jugoslavije 1, str. 55.

³⁴ Historija naroda Jugoslavije 1, str. 55.

³⁵ Historija naroda Jugoslavije 1, str. 56.

³⁶ Historija naroda Jugoslavije 1, str. 56.

ne zauzeli Gepidi, a već nekoliko godina kasnije, 546. godine, Panonija je prepuštena Langobardima, čije je središte bilo u blizini Blatnog jezera.³⁷ Kako su Avari zajedno sa Slavenima ulazili u Podunavlje, položaj i situacija Langobarda sve se više komplikirala. Tako su Langobardi poznati kao posljednje germansko pleme, koje je imalo doticaja s našim područjem.

U VI. st. dolazi do veće seobe Langobarda, koji se s vremenom s područja Karpata naseljavaju u Panoniju i nakon kratkog vremena odlaze u Italiju.³⁸ Gepidi su gospodarili jugoistočnim dijelom srednjeg Podunavlja u prvoj polovici VI. st., a poslije su ih svladali saveznici Langobarda i Avara. 580. godine na područje Panonije i Baranje naseljavaju se Avari.³⁹

Sa sigurnošću ne možemo znati sve precizne granice Hrvatske, osobito kada su u pitanju prvi njezini dani ranog srednjeg vijeka. Razlog je tomu manjak pisanih izvora. Treba reći da ni tada nisu postojale tzv. tvrde, odnosno čvrste granice.⁴⁰ Poznato je područje istočne Hrvatske (Slavonije i Baranje) koje je omeđeno s jedne strane Savom, s druge rijekom Dravom i Dunavom na istoku. Smatra se istočnom granicom područje na kojem su početkom VII. st. živjeli Hrvati i to na zapadnoj strani Fruške gore.⁴¹ Isto tako Hrvati se naseljavaju u blizini današnjeg Iloka, kao i na istočnoj strani vukovarskog, šidskog i županjskog kotara gdje su se dalje širili na istok do Dunava, čime je službeno potvrđena granica najkasnije početkom IX. st. stigla do Dunava.⁴²

Naseljavanje Hrvata u većem broju dogodilo se između Drave i desne strane Dunava i dalje do istočne strane mjesta Szalante i Šikloša, koji su smješteni sjeverno od rijeke Drave, u okolini grada Pečuha, kao i sva okolica s Mohačem u Mađarskoj.⁴³ Poznato je naseljavanje Hrvata i s istočne lijeve strane Dunava osobito na području Sombora, Odžaka i Bačke Palanke. Hrvati koji su kasnije doseljeni jesu Bunjevci, Šokci i Bošnjaci, koji su se naseljavali do Subotice, Baje i Baranje.⁴⁴

Godine 812. hrvatske zemlje dolaze pod franačku vlast, tj. Zapad. Tada se smatralo da istočna granica ide preko Bosne, vjerojatno rijekom Drinom do ušća u rijeku Savu i dalje Dunavom.⁴⁵ Hrvatska država protezala se na sjeveroistoku u savsko-dravsko-dunavskom međurječju, zahvaljujući hrvatskom knezu Trpimiru koji je na području Semberije ili Srijema suzbio Bugare.⁴⁶

³⁷ Historija naroda Jugoslavije 1, str. 56.

³⁸ Historija naroda Jugoslavije 1, str. 63.

³⁹ Bosendorfer, J., isto, str. 34.; Đukić, Z., isto, str. 75.

⁴⁰ Sršan, S., Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa Pravne i povijesne odrednice granica srednje i jugoistočne Europe, Sjeveroistočne granice Hrvatske – povjesni pregled, Osijek, 2011., str. 134.

⁴¹ Sršan, S., isto, str. 134.

⁴² Sršan, S., isto, str. 134.

⁴³ Sršan, S., isto, str. 134.

⁴⁴ Sršan, S., isto, str. 134.

⁴⁵ Sršan, S., isto, str. 134.

⁴⁶ Sršan, S., isto, str. 134.

Već od XIII. st. područje između rijeka Save, Drave i Dunava ima zajednički naziv Kraljevina Slavonija osobito zbog ugarskog utjecaja. Na području Slavonije i Srijema formirana su sljedeća teritorijalno-administrativna područja: Baranjska, Požeška, Virovitička te Vukovska i Srijemska županija.⁴⁷ Na područje današnje Slavonije, Baranje, Srijema, Vojvodine i južne Ugarske doseljavaju se izbjeglice s okupiranih područja, kao posljedica pada srpske despotovine 1389. godine pod osmansku vlast, kao i zbog pada Bosne i Hercegovine 1463. godine.⁴⁸ U ratu vođenom radi oslobođenja Slavonije i Ugarske koncem XVII. st., kao i mirom u Srijemskim Karlovcima 1699. godine, potom u Požarevcu 1718. godine i utvrđenjem granica 1741. godine, pripojena su hrvatska istočna područja, dok su granice označene na rijeci Savi do ušća u Dunav, te dalje Dunavom do mjesta Oršove.⁴⁹

4. Završetak Prvog svjetskog rata

Kada je riječ o Baranji u ovome burnom razdoblju, po završetku Prvog svjetskog rata, na umu treba imati činjenicu da je Baranja „najduže bila dio istoimenog ugarskog okruga“, a da su je pored Mađara i Nijemaca naseljavali Hrvati i Srbi.⁵⁰ Gotovo je svima poznato da je proces razgraničenja s Mađarskom bio veoma složena i osjetljiva stvar, a „u razgraničenju s Mađarskom sporni su Međimurje, Prekomurje, Prekodravlje (tri naselja: Gola, Ždrala i Repeš na lijevoj obali Drave) i Baranja“.⁵¹ U konačnici, jugoistočni dio Baranjske županije, tzv. baranjski trokut, odcijepljen je od Mađarske i pripojen Kraljevini SHS. Odredba o razgraničenju, na temelju Trianonskog mirovnog ugovora iz 1920. godine, provedena je 1921. godine (iako to neće biti kraj problemima i konačno rješenje pitanja razgraničenja).⁵²

Prije nego što dođemo do samoga Trianona, potrebno je proučiti pozadinu i vidjeti što se događalo 1919. godine, kada je riječ o granicama u Baranji.

5. Pitanje razgraničenja 1919. godine

Prije samog sastavljanja Trianonskog ugovora, još je početkom veljače 1919. godine iznesen zahtjev o Banatu, Bačkoj i Baranji te se vidjelo da će problema oko pitanja granica itekako biti.

Naime, cijela veljača i ožujak 1919. godine protekli su u radu teritorijalne komisije za razgraničenje kojoj je predsjedao francuski dužnosnik Andre Tardieu. Prvi ishodi bili su nepovoljni za Kraljevinu SHS, jer je, prema svemu sudeći, Baranja trebala ostati Mađar-

⁴⁷ Sršan, S., isto, str. 135.

⁴⁸ Sršan, S., isto, str. 135.

⁴⁹ Sršan, S., isto, str. 135.

⁵⁰ Feletar, D., Glamuzina, M., „Die kroatisch-ungarische Grenze auf alten Landkarten”, *Geoadria*, 2001., vol. 6., str. 90.

⁵¹ Bartulović, Ž., „Rijeka 1918. – 1920. – usporedba zbivanja sa Podunavljem u doba Trianonskog mirovnog ugovora”, *Povećalo*, 2012., sv. 4–5–6–7, str. 50.

⁵² Andrić, S., Baranja, Hrvatski institut za povijest, <http://hipsrb.hr/baranja/>

skoj. Nakon toga, delegacija Kraljevine SHS diplomacijom pokušava dobiti Baranju, a pitanje razgraničenja prolazi kroz nekoliko faza.⁵³

Sjedinjene Američke Države bile su naklonjene Rumunjskoj, kada je riječ o Banatu. Njihovi prijedlozi išli su u smjeru postavljanja Drave kao granice s Mađarskom, dok su, s druge strane, francuski delegati bili skloniji Kraljevstvu SHS i njihovim zahtjevima. Nakon izbijanja revolucije Bele Kuna u Mađarskoj, dolazi do mnogo pregovora i prijedloga u vezi s granicom – francuski predsjednik vlade Tardieu 16. travnja 1919. godine predlaže da Baranja ostane Madarskoj, a da Drava bude granica, na što su izaslanici Kraljevstva SHS (Cvijić i Žolger) četiri dana kasnije uzvratili zahtjevom za Baranju i Prekomurje.⁵⁴ Usljedile su burne rasprave.

Početkom svibnja 1919. godine delegacija Kraljevstva SHS podnijela je akt kojim se tražilo ponovno razmatranje utvrđivanja granica te je predloženo da za Baranju granica bude rijeka Karašica južno od Pečuha. Teritorijalna komisija je, pak, 21. svibnja 1919. godine došla do prijedloga o granici koja bi išla grebenom tzv. Baranjske planine (danas Bansko brdo / Banovo brdo) uz pravac Beli Manastir – Batina. Nešto kasnije, ta je građična crta pomaknuta dalje na sjever te je obuhvatila dodatnih sedam naselja.⁵⁵

Rezultat diplomacije bio je vidljiv 1. kolovoza 1919. godine kada je Vrhovni savjet konferencije prihvatio zahtjev da Kraljevstvu SHS pripadne Prekomurje i Prekodravlje, uz prepravku granica u Baranji.⁵⁶ Međunarodna teritorijalna komisija je, zatim, 25. kolovoza 1919. godine utvrdila granicu Duboševica – Branjin Vrh – Torjanci.⁵⁷ Crta razgraničenja, demarkacijska linija, nazvana je linijom Clemenceaua, prema francuskom ministru Georgesu Clemenceauu. Prema odredbama Međunarodne teritorijalne komisije „granica počinje 9 km istočno od Donjeg Miholjca pa prelazi od Torjanaca, zapadno od Baranjskog Petrovog Sela, sjeverozapadno od Luča, 3 km zapadno od Branjina Vrha, 2 km zapadno od Kneževa i Duboševice, da bi na kraju izbila na sjeveroistoku na Dunav (kota 169), a sjeverno od Batine 8 km. Na terenu se ima uspostaviti linija koja će ići zapadno od Brnjevara, Fohercgleka, Šaroka, Udvara i Daljoka, a istočno od Izabelafoda“.⁵⁸

6. Trianonski mirovni ugovor 1920. godine – konačno razgraničenje?

6.1. Općenito o *Trianonu*

Trianonski mirovni ugovor potpisani je 4. lipnja 1920. godine u dvoru Veliki Trianon u Versaillesu, u 16,30 sati. Na Trianonskom mirovnom sporazumu sudjelovali su predstavnici sljedećih zemalja: Sjedinjene Američke Države, Velika Britanija, Francuska,

⁵³ Taslidžić, D., Iza Versailleskih zidina: (povijesni suodnosi i interferencije), Beli Manastir/Mohacs, 2015., str. 69–71.

⁵⁴ Bartulović, Ž., isto, str. 50.

⁵⁵ Bara, M., „Trianon, podjela svjetova i bačko-baranjski Hrvati”, *Povećalo*, 2012., sv. 4–5–6–7., str. 32.

⁵⁶ Bartulović, Ž., isto, str. 50.

⁵⁷ Bara, M., isto, str. 32.

⁵⁸ Roškar, J., Lachner, V., isto, str. 175.

Italija, Japan, Belgija, Kina, Kuba, Grčka, Nikaragva, Panama, Poljska, Portugal, Rumunjska, Sijam, Čehoslovačka, Kraljevina SHS i Mađarska.⁵⁹

Trianonski mirovni ugovor dio je niza ugovora s Mirovne konferencije u Versaillesu koja se održavala od 18. siječnja 1918. godine do 21. siječnja 1920. godine. Iako je konferencija službeno završila 21. siječnja 1920. godine, zaključivanje pojedinih ugovora oduljilo se čak do kolovoza 1920. godine. Diplomati su odlučili da će svaki mirovni ugovor nositi ime mesta gdje je potpisana. Tako je mirovni ugovor s Njemačkom nazvan *Ugovor iz Versaillesa*, ugovor s Austrijom nazvan je *Ugovor iz Saint-Germaina*, ugovor s Bugarskom dobio je ime *Ugovor iz Neuillyja*, ugovor s Osmanskim Carstvom dobio je ime *Ugovor iz Sevresa*, dok je ugovor s Mađarskom dobio naziv *Ugovor iz Trianona*.⁶⁰

Trianonskim ugovorom Mađarska je s 282 000 km² (koliko su obuhvaćale zemlje Krunе sv. Stjepana) smanjena na 93 000 km², a od 19 000 000 stanovnika, u njoj je ostalo 7 500 000 stanovnika. Osim toga, Ugovorom se službeno raspalo Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo koje je trajalo od 1102. godine do 1918. godine. Mađarska se, dakle, odre-kla svih prava na teritorije koji su joj pripadali u Austro-Ugarskoj Monarhiji,⁶¹ a time i prava na teritorije koji su Ugovorom dodijeljeni Kraljevini SHS. Valja spomenuti da su i mađarske oružane snage ograničene na 35 000 lako naoružanih vojnika, koji su prvenstveno služili u svrhu održavanja unutarnjeg mira.⁶² Trianonskim mirovnim ugovorom Mađarska, dakle, gubi 2/3 svog teritorija⁶³ (oko 190 000 km²), a oko 3 000 000 Mađara ostalo je izvan matične zemlje. Tako je Mađarskoj od bivših zemalja *Krunе svetog Stjepana*⁶⁴ ostala jedino tzv. uža Ugarska.⁶⁵ Usto, do tada jedinstvena cijelina Baranje podijeljena je na dva dijela – sjeverni (veći dio, dodijeljen Mađarskoj) i južni (dodijeljen Kraljevstvu SHS).⁶⁶

6.2. Kako je narod Slavonije i Baranje gledao na Trianon?

O mirovnom sporazumu izvještavale su i novine s ovoga prostora. Tako osječki list *Hrvatska obrana* 10. lipnja 1920. godine (nakon kratke informacije iznesene tri dana prije) obavještava o potpisivanju Trianonskog mirovnog ugovora. Novine navode kako je francuski premijer Millerand predsjedao sporazumu koji je počeo 4. lipnja u 16,30 sati te opisuju sami događaj, redoslijed potpisivanja i nekoliko pojedinosti koje su uslijedile nakon potpisivanja ugovora. Ono što je zanimljivo, a što Hrvatska obrana navodi

⁵⁹ Treaty of Trianon, 1920, http://ww1.lib.bry.edu/index.php/Treaty_of_Trianon

⁶⁰ Haman, D., „Pogled na Trianonski sporazum kroz osječke (dnevne) novine”, *Povećalo*, 2012., sv. 4–5–6–7, str. 82.

⁶¹ U člancima od 41. do 44. Trianonskog mirovnog ugovora.

⁶² Taslidžić, D., isto, str. 93.

⁶³ Čehoslovačka dobiva Slovačku i prikarpatsku Ukrajinu, Rumunjska dobiva Erdelj i istočni Banat, Kraljevina SHS dobiva Slavoniju, Srijem, Međimurje, Prekomurje i dio Baranje, Banata i Bačke.

⁶⁴ Ugarska, Hrvatska, Erdelj.

⁶⁵ Ibrelijić, I., Kulenović, S., „Trianon u kontekstu suvremenih eurointegracija i etnoregionalnih tenzija”, *Povećalo*, 2012., sv. 4–5–6–7., str. 109.

⁶⁶ Roškar, J., Lachner, V., isto, str. 175.

jest da su jugoslavenski, čehoslovački i rumunjski delegati međusobno jedni drugima čestitali na pobedi i oslobođenju svoje „podjarmljene braće“.⁶⁷

S druge strane, osječki list *Straža*, koji je glasilo srpske Narodne radikalne stranke, mirovni je ugovor u početku ignorirao, ali već 13. lipnja 1920. godine izdaje kontroverzan članak. U članku se navodi kako su svi u Uredništvu zabrinuti u vezi s granicom Mađarske i Baranje, jer je sastanak komisije koji će odrediti granice tek trebao uslijediti. Izraženo je veliko nezadovoljstvo, kao i strepnje Baranjaca jer bi, po svemu sudeći, oko 40 000 žitelja Baranje palo pod mađarsku vlast. Iako je ovdje u velikoj mjeri riječ o velikosrpskim težnjama spram dijela Baranje koji su Srbi okupirali za vrijeme Prvog svjetskog rata, te je prisutna iznimna doza moćne tiskovne propagande, neosporna je činjenica da je Trianonski mirovni ugovor izazvao lavinu negativnih osjećaja kod Baranjaca – i onih pod srpskom vlasti, i ostalih.⁶⁸

Naime, nije se znalo kome će Baranja pripasti, nije se znalo kako će granice izgledati i kakva će biti sADBina stanovništva tih prostora. Uvelike se mogla osjetiti napetost i strah od neizvjesnosti – kasnije ćemo vidjeti da su strahovi bili opravdani, jer je Trianon donio velike promjene.

6.3. Što je Trianon donio Baranji i Baranjcima?

Trianonski mirovni ugovor u 27. članku odredio je da administrativna granica za Baranju ide od Donjeg Miholjca na istok, obuhvaća Torjance, Luč i Bengu (Šumarinu), zatim Branjin Vrh, Kneževu, Duboševicu i Batinu. Mađarski dio Baranje ostao je na broju od 326 općina, dok su Kraljevini SHS pripale 34 općine: 6 mohačkih, 3 šikloške te 25 iz Branjinog Vrha. Bitno je napomenuti da su Duboševica, Topolje, Zmajevac, Batina, Kneževu, Kneževi Vinogradi i Draž prije pripadali Općini Mohač, dok su Luč, Benga (Šumarina), Torjanci i Novi Bezdan pripadali Općini Šikloš.⁶⁹

Potrebno je naglasiti kako je granica povučena ravnim terenom bez ikakvih znatnih geografskih obrisa, bez nekog posebnog pozitivnog razgraničenja. To je, dakako, do nijelo velike posljedice koje će se ubrzo odraziti na socijalne, etničke i gospodarske prilike u Baranji.

Neke od posljedica Trianona su presijecanje pet prometnih puteva (Budimpešta – Osijek, Pečuh – Osijek, Šikloš – Osijek, Udvar – Draž, Mađarbolj – Mohač) i četiri željezničke pruge, kao i zatvaranje velikih gospodarskih objekata. Usto, vlastelinstvo Belje (kojem je 1917. godine pripojeno vlastelinstvo Darda) podijeljeno je između Mađarske i Kraljevine SHS,⁷⁰ što se nepovoljno odrazilo na stanovništvo Baranje.⁷¹

⁶⁷ Haman, D., isto, str. 81–82.

⁶⁸ Haman, D., isto, str. 82–84.

⁶⁹ Ferkov, J., „Srpska okupacija (zaposjedanje) Mohača i posljedice određivanja trijanske granice“, *Povećalo*, 2012., sv. 4–5–6–7., str. 57–58.

⁷⁰ 3/5 dobra vlastelinstva Belje pripali su Kraljevini SHS, a 2/5 pripale su Mađarskoj.

⁷¹ Roškar, J., Lachner, V., isto, str. 76.

Da je Trianon bio poguban za baranjsko stanovništvo, pokazuju podatci da su šećerana u Branjinu Vrhu, veliki mlinovi u Dardi, Luču, Bilju, Vardarcu, Jagodnjaku, Belom Manastiru, Kneževim Vinogradima, Kneževu i Branjinu Vrhu gotovo pa i nestali. To se ponajprije dogodilo zato što je uspostavom novih granica došlo do prekidanja već navedenih velikih cestovnih i željezničkih veza. Usto, radnici iz našeg dijela Baranje koji su radili u tvornici cementa u Beremendu ili u kamenolomu u Nagyharsanyu jednostavno su ostajali bez posla zbog smanjene proizvodnje i nemogućnosti izvoza.⁷²

Pored gospodarskih promjena, Trianon je potaknuo promjene i u etničkom pogledu. Naime, iz mađarske Baranje došlo je do velikog iseljavanja Srba koji nisu htjeli Mađare za gospodare. S druge strane, Mađari u Kraljevini SHS postaju manjina, njihova su prava u velikoj mjeri ignorirana, što dovodi do sve većih društvenih problema,⁷³ a što će itekako imati velikog utjecaja na nastanak problemâ koji će se pojaviti u godinama koje slijede.⁷⁴

7. Baranja, njezine granice, događanja i ustroj države od 1921. do 1941. godine

Nezadovoljan stanjem u kojem se našao, baranjski je narod u Pečuhu 14. kolovoza 1921. godine proglašio srpsku Baranjsku Republiku, a njezinim predsjednikom imenovan je slikar Petar Dobrović.⁷⁵

Samo proglašenje Republike Baranje pozdravilo je, prema nekim procjenama, 20 000 – 30 000 ljudi (bili su prisutni Mađari, Srbi, Šokci, Nijemci). Dobrović je imao viziju stvoriti Baranjsko-Srpsko-Mađarsku Republiku te obnoviti tzv. *pečujsko baranjsko slobodno ostrvo*. Naravno, Baranjska Republika stavila se pod protektorat Kraljevine SHS i Male Antante. Nedugo nakon proglašenja Baranjske Republike, poslani su telegrami svim vladama svijeta o proklamaciji Republike te su molili zaštitu Antante. Dobrović je, zatim, s još dva člana izvršnog odbora otišao Pašiću u Beograd, s namjerom da se Baranjsku Republiku formalno prizna. Pašić je bio oprezan zbog osjetljivosti situacije te se povukao.⁷⁶

Kako Baranjska Republika nije uživala podršku velikih sila (prvenstveno Antante), njezino je „postojanje“ bilo kratkoga vijeka, a pred Baranju se stavljaju nova iskušenja.⁷⁷

Nakon što se situacija malo smirila, Komisija za razgraničenje⁷⁸ odredila je konačnu granicu 1922. godine. Granica je tako išla od Ostrovca, kroz kanale i močvare, do glavnog

⁷² Ferkov, J., isto, str. 58.

⁷³ Na primjer, već 1922. godine događaju se i manja protjerivanja Mađara iz tzv. srpskog dijela Baranje. Među 86 protjeranih osoba našlo se i žitelja iz Belog Manastira, Kozarca, Popovca, Draža, Petlovca, Čeminca, Bilja, Jagodnjaka, Darde... Šokci su, takoder, bili u nepovoljnem položaju.

⁷⁴ Ferkov, J., isto, str. 58–59.

⁷⁵ Bartulović, Ž., isto, str. 50.

⁷⁶ Taslidžić, D., isto, str. 82–83.

⁷⁷ Bartulović, Ž., isto, str. 50.

⁷⁸ Komisija se tada sastojala od engleskog pukovnika Creea, mađarskog pukovnika Vassela, talijanskog pukovnika Valvassorija, srpskog pukovnika Čolak-Antića i francuskog pukovnika Marminia.

toka Dunava, zatim po desnoj strani Dunava obilazi daraške salaše, dolazi do bedejskog Dunava, skreće prema Vizlaku i ide na Udvar, da bi se, potom, spustila u dolinu Karašice, do ispod Villanya i, obišavši bremenska brda, konačno završila u močvarama Drave.⁷⁹

Sasvim logično, došlo je i do promjene u administrativnom uređenju Kraljevine SHS. Tako su 1922. godine doneseni sljedeći zakoni: *Zakon o općoj upravi*, *Zakon o oblasnoj i sreskoj samoupravi* te *Uredba o podjeli zemlje na oblasti*. Kraljevina SHS podijeljena je na 33 oblasti, a područje Baranje dodijeljeno je Bačkoj oblasti. Pravno i administrativno središte Bačke oblasti bilo je u Somboru. Oblasti su se dalje dijelile na kotareve, a područje Baranje nalazilo se u dva kotara – Darda i Batina.⁸⁰

Tada je u Baranji bilo 49 694 stanovnika, od čega je u kotaru Darda bilo 28 979 stanovnika, a u kotaru Batina 20 473 stanovnika. Kotaru Batina pripadale su sljedeće općine: Batina, Branjina, Branjin Vrh, Draž, Duboševica, Zmajevac, Kotlina, Podolje, Popovac, Suza i Topolje; a kotaru Darda pripadalo je čak devetnaest općina: Baranjsko Petrovo Selo, Beli Manastir, Bilje, Bolman, Grabovac, Darda, Jagodnjak, Kamenac, Karanac, Kneževi Vinogradi, Kozarac, Lug, Luč, Novi Bezdan, Petlovac, Tvrđavica, Torjanci, Čeminac i Šumarina.⁸¹

Nakon 1922. godine u Baranji se situacija po pitanju granice konačno smiruje, ali nezadovoljstvo naroda (naročito Mađara) još uvijek se osjeti. Usto, s gospodarskog aspekta stvari još uvijek nisu u dobrom položaju, što stanovnicima Baranje otežava svakodnevnicu.

Takvo će stanje potrajati gotovo do 1929. godine, kada je Kraljevina SHS postala Kraljevina Jugoslavija. Tada se administrativno Kraljevina dijeli na banovine, a Baranja time ulazi u sastav Dunavske banovine, čije je središte bilo smješteno u Novom Sadu.⁸²

Iako je u Baranji 30-ih godina XX. stoljeća bilo relativno mirno, a pitanja o granici više se nisu povlačila i izazivala burne rasprave, situacija u Europi polako se zakuhava, te je podloga za novi veliki rat bila gotovo pa spremna – Baranja će još jednom biti „igracka“ velikih europskih sila.

8. Baranja od Drugog svjetskog rata do danas

Baranju će u travnju 1941. godine Mađarska silom okupirati i anektirati, uz podršku Trećeg Reicha, te će se granice Baranje još jednom izmijeniti.

Mađarska je Baranju okupirala 11. travnja 1941. godine (Međimurje zaposjela 16. travnja) tijekom Travanjskog rata te će ju teritoriju Kraljevine Mađarske pripojiti 10. srpnja 1941. godine. Tada je granica između Mađarske i NDH bila Drava. „Dio Baranje u kojem je većinsko stanovništvo bilo hrvatsko priključen je ostalim dijelovima istoimené županije sa sjedištem u Pečuhu“.⁸³

⁷⁹ Taslidžić, D., isto, str. 86.

⁸⁰ Roškar, J., Lachner, V., isto, str. 183.

⁸¹ Taslidžić, D., isto, str. 101.

⁸² Roškar, J., Lachner, V., isto, str. 183.

⁸³ Kovačić, D., „Pitanje Međimurja u redarstveno-obavještajnim odnosima Nezavisne Države Hrvatske i Kraljevine Madarske u Drugom svjetskom ratu“, *Polemos*, 2010., br. 13 (2), str. 61.

Takva će situacija ipak biti kratkoga vijeka, jer će okončanjem Drugog svjetskog rata 1945. godine biti obnovljena jugoslavensko-mađarska državna granica, dok će jugoslavenski dio Baranje biti priključen Narodnoj Republici Hrvatskoj.

Baranja će u takvima okvirima o(p)stati sve do kolovoza 1991. godine, kada su njezinu glavninu okupirali pobunjeni Srbi, srpski dobrovoljci i rezervisti, četnici i pripadnici JNA te ju potom pripojili samoproglašenoj *Srpskoj autonomnoj oblasti Istočna Slavonija, Baranja i Zapadni Srijem*.

U *Srpskoj autonomnoj oblasti Istočna Slavonija, Baranja i Zapadni Srijem* Beli Manastir je bio jedina općina na području Baranje, istočnu granicu formirala je rijeka Dunav, dok je oko 1/3 zapadne granice formirala rijeka Drava.

Za Baranju će se sve, konačno, povoljno riješiti 1995. godine (hrvatske vojne akcije, Erdutski sporazum), a 1998. godine, završetkom procesa mirne reintegracije, konačno će biti u potpunosti vraćena u državne okvire Republike Hrvatske.⁸⁴

Granice Baranje su od tada pa do dana današnjeg ostale nepromijenjene.

9. Zaključak

Baranja i njezino područje, od kada je poznato ljudskom umu, privlači pozornost mnogih očiju zbog svojih prirodnih obilježja, plodne zemlje, šuma, pašnjaka, raznolikog biljnog i životinjskog svijeta te ostalih bogatstava kojima obiluje. Još iz vremena Rimskog Carstva, a vjerojatno i iz još ranijih vremena, glavne djelatnosti stanovništva Baranje bile su zemljoradnja i stočarstvo, kao i lov i ribolov. Sasvim sigurno možemo reći da se do danas ta *tradicija* održala, unatoč svemu što se na području Baranje događalo.

Kako je vrijeme prolazilo, tako su dolazile i promjene koje su zahvaćale stanovništvo toga područja. Te su promjene najčešće bile demografskog, pravnog i političkog tipa, a bile su popraćene i promjenom granica. Baranja je kroz povijest bila u sastavu nekoliko provincija, država, državnih tvorevina, monarhija itd., a etnička slika toga prostora drastično se mijenjala, kao i dominantna politika. Sve je to utjecalo na život stanovništva Baranje.

Iako su granice Baranje kroz povijest često bile pod utjecajem velikih sila i pod frekventnim naletima promjena, Baranja je, unatoč svemu, ostala u vlasništvu domicilnog stanovništva. Stanovništvo Baranje je mnogo puta znalo trpjeti nepravdu, ali svjedoci smo kako se na kraju se sve ipak posloži.

10. Literatura

Andrić, Stanko, Baranja, Hrvatski institut za povijest, <http://hipsrb.hr/baranja/>, (zadnji posjet: 16. 2. 2016.)

Bara, Mario, „Trianon, podjela svjetova i bačko-baranjski Hrvati“, *Povećalo*, 2012., sv. 4–5–6–7.

⁸⁴ Andrić, S., Baranja, Hrvatski institut za povijest, <http://hipsrb.hr/baranja/>

- Bartulović, Željko „Rijeka 1918. – 1920. – usporedba zbivanja sa Podunavljem u doba Trianonskog mirovnog ugovora“, *Povećalo*, 2012., sv. 4–5–6–7.
- Bosendorfer, Josip, Crtice iz slavonske povijesti, Vinkovci, 1994.
- Dukić, Zlatko, Povijesno značenje Baranje/Belog Manastira od najstarijih vremena, Beli Manastir, (Od osvita civilizacije do drugoga svjetskog rata), Beli Manastir, 2015., str. 72–79.
- Feletar, Dragutin; Glamuzina, Martin, „Die kroatisch-ungarische Grenze auf alten Landkarten“, *Geoadria*, 2001., vol. 6.
- Ferkov, Jakab, „Srpska okupacija (zaposjedanje) Mohača i posljedice određivanja trijedonske granice“, *Povećalo*, 2012., sv. 4–5–6–7.
- Haman, Daniel, „Pogled na Trianonski sporazum kroz osječke (dnevne) novine“, *Povećalo*, 2012., sv. 4–5–6–7.
- Historija naroda Jugoslavije 1, Zagreb, 1953.
- Ibrelijić, Izet; Kulenović, Salih, „Trianon u kontekstu suvremenih eurointegracija i etnoregionalnih tenzija“, *Povećalo*, 2012., sv. 4–5–6–7.
- Kovačić, Davor, „Pitanje Međimurja u redarstveno-obavještajnim odnosima Nezavisne Države Hrvatske i Kraljevine Mađarske u Drugom svjetskom ratu“, *Polemos*, 2010., br. 13 (2).
- Omerčević, Bego, Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa Pravne i povijesne odrednice granica srednje i jugoistočne Europe, Administrativno-upravno razgraničenje na prostoru južne Panonije u vrijeme antike, Osijek, 2011.
- Roškar, Jelena; Lachner, Višnja, „Linija Clemenceau i vlastelinstva u graničnoj zoni“, *Povećalo*, 2012., sv. 4–5–6–7.
- Sršan, Stjepan, Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa Pravne i povijesne odrednice granica srednje i jugoistočne Europe, Sjeveroistočne granice Hrvatske – povijesni pregled, Osijek, 2011.
- Šanjek, Franjo, Povijest Hrvata, Zagreb, 2003.
- Taslidić, Davorin, Na vratima naroda, na granici svjetova, Beli Manastir, 1999.
- Taslidić, Davorin, Iza Versailleskih zidina: (povijesni suodnosi i interferencije), Beli Manastir/Mohacs, 2015.
- Treaty of Trianon, 1920, http://wwi.lib.bry.edu/index.php/Treaty_of_Trianon (zadnji posjet: 16. 2. 2016.).

Prof. dr. sc. Ljiljana Kolenić

Filozofski fakultet

Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

Marija Šeremešić

UG Urbani Šokci

VIŠEJEZIČNOST U NAZIVLJU IZ ZNAČENJSKOGA POLJA ŽIVOTA UZ DUNAV

MULTILINGUALISM OF TERMS FROM SEMANTIC FIELD OF LIVING NEAR DANUBE

Sažetak

Članak govori o podrijetlu toponima i mikrotoponima u Bačkom Monoštoru i monoštoračkom kraju. Bački Monoštor selo je u Srbiji na granici s Hrvatskom i Mađarskom koje je s većinskim hrvatskim stanovništvom i sačuvalo je svoj hrvatski identitet i hrvatski dijalekt poznat kao slavonski dijalekt. Najviše je mikrotoponima hrvatskoga podrijetla, ali ima i mikrotoponima mađarskoga, turskoga i njemačkoga podrijetla što govori o dugim povijesnim i kulturološkim vezama Hrvata iz Bačke s narodima s kojima su živjeli na istom prostoru.

Ključne riječi: selo na granici, Bački Monoštor, toponimi, mikrotoponimi, podrijetlo riječi

Abstract

The title deals with toponymy and microtoponymy of Bački Monoštor and the Monoštor region. Bački Monoštor is the village in Srbija on Serbian-Croatian-Hungarian border. It is the village with Croatian majority. People in Bački Monoštor saved their Croatian identity, their Croatian dialect so-called slavonian dialect. The most microtoponyms are of Croatian origin, but some microtoponyms are of Hungarian, Turkish or German origin because of the long history and cultural connections Croats from Bačka with other nations that lived or live at the same area.

Keywords: village on the border, Bački Monoštor, toponymy, microtoponymy, etymology

Tema je znanstvenoga skupa održanoga u Belom Manastiru u ožujku 2016. godine bila „Društveno-kulturološki opći kontekst granica, posebno Baranje, Podunavlja i su-

sjednih regija u odnosu na europske civilizacijske stećevine i Balkan“. S jedne strane tema je dosta široka i može obuhvatiti različita područja znanosti i umjetnosti, a s druge strane razmišljale smo kako usmjeriti naš znanstveni interes na jezikoslovje, a da i dalje ostanemo u „društveno-kulturološkom općem kontekstu granica, posebno Baranje, Podunavlja i susjednih regija“. Odlučile smo svoj jezikoslovni interes usmjeriti na mjesto uz granicu s Baranjom, uz Dunav i proučiti toponime i mikrotoponime u mjestu. Činilo nam se u tu svrhu idealno odabratи Bački Monoštor koji se nalazi s druge strane Dunava, u Srbiji, većinsko mu je stanovništvo hrvatsko, dok toponimi i mikrotoponimi u Bačkom Monoštoru odražavaju povjesne i političke prilike toga dijela Podunavlja. Mjesto Bački Monoštor nalazi se vrlo blizu hrvatske, ali i mađarske granice, dakle možemo reći da je mjesto uz granice, na srpsko-hrvatsko-mađarskoj tromeđi. Kada s hrvatske strane prijeđemo dunavski most kod Batine i dođemo u Bezdan, vrlo je blizu naš odabir jezikoslovnog interesa. Do Bačkoga se Monoštora može doći samo preko mostova jer je okružen sa svih strana tekućicama, blizu njega protjeće novi tok *Dunava* (Živi Dunav), nalazi se uz *Veliki bački kanal*, kanal *Dunav – Tisa – Dunav*, uz rukavce staroga *Dunava* (*Dunavce*), i uz rječicu *Plazović* (*Kidoš*). Mještani svoje selo zovu jednostavno *Monoštor*, a zbog toga što se do njega dolazi preko mostova, poznato je i kao *Selo na Sedam Dunava*.

Govor Bačkoga Monoštora pripada slavonskom dijalektu, podunavskom poddijalektu. Slavonski dijalekt jedan je od dijalekata štokavskoga narječja, a prostire se u slavonskoj Posavini, slavonskoj Podravini i hrvatskom Podunavlju, te izvan državnih granica Republike Hrvatske još u Republici Srbiji, te u Bosni i Hercegovini i u Mađarskoj. U narodu se govori slavonskoga dijalekta zovu „šokačkim“ govorima jer njime govore pripadnici hrvatske narodne skupine Šokci. Slavonski je dijalekt položajem vezan uz velike hrvatske rijeke (upravo one iz himne, Savu, Dravu i Dunav). Govori slavonskoga dijalekta imaju staroštakavski naglasni sustav s poznavanjem zavinuta naglaska. Odraz jata u slavonskom je dijalektu od ikavskoga (*dite, dica*) u istočnoj i zapadnoj slavonskoj Posavini i u zapadnoj Bačkoj u Srbiji (dijelom i u Baranji), preko ikavsko-jekavskoga (*dite, djeca/đeca*) u velikom dijelu središnje slavonske Posavine, ikavsko-ekavskoga (*dete, deca*) u podunavskom dijelu Baranje pa do ekavskoga u slavonskoj Podravini (*dete, deca*). Govori su slavonskoga dijalekta u najvećem dijelu šćakavski (*gušćer, šćipat*), ne poznaju glasa *h* pa ga ili ne izgovaraju ili ga zamjenjuju kojim drugim glasom (*rana, snaja, buva*), umekšavaju *l* i *n* ispred *i* (*gljista, naslonjiti*), te imaju i druge specifičnosti u morfologiji, sintaksi i leksiku (V. o slavonskom dijalektu Kolenić 2014., u Berbić Kolar, Kolenić 2014., 40–64).

Dakle, monoštorački govor jedan je od govora slavonskoga dijalekta s ikavskim odrazom jata: *cidit, cipat, di, donikle*. Iako je smješten s druge strane Dunava, u Srbiji, on pripada hrvatskom jezičnom korpusu jer je većinsko stanovništvo hrvatsko, a dijalekt slavonski štokavskoga narječja.

U ovom ćemo članku dati popis i opis imena tekućica, šuma, zemljишta i ostalih mikrotoponima monoštoračkoga kraja, odrediti njihovu etimologiju i pokazati koliko je imena podrijetlom domaćih, a koliko ih je podrijetlom tudihih, nastalih zajedničkim političkim, kulturnim i društvenim vezama u prošlosti i sadašnjosti.

Opće je poznato da su život i životne potrebe povezane s načinom razmišljanja i leksikom. Tako Eskimi imaju mnogo naziva za snijeg (vrste snijega), Arapi imaju osamdesetak naziva za vrste deva. Ljudi koji žive uz more razlikuju mnogo naziva za vrste morske ribe, morskih biljaka i vrsta plovila po moru.¹ A oni koji žive uz rijeke, osobito velike rijeke kao što je Dunav, ali i ostale rijeke, jezera, bare i močvare, razlikuju brojne nazive za vrste slatkovodnih riba, plovila po rijeci, rukavaca, obala i šetnica uz rijeku, biljaka koje žive u vodi i uz vodu, ribarskoga pribora itd. Budući da je Bački Monoštor okružen sa svih strana vodama, kao što je već rečeno, i da se do njega može doći samo preko mostova pa ga zato i zovu *Selom na Sedam Dunava*, krenut ćemo od imena tekućica i stajaćica u monoštoračkom kraju.

Dunavu je kod Monoštora 1902. promijenjen tok jer je tada dovršeno prokapanje novoga korita Dunava koji se u Monoštoru zove Živi Dunav, za razliku od staroga toka Dunava koji zovu *Stari Dunav*. Rukavce rijeke Monoštorci zovu *Dunavci* (ne samo rukavce Dunava, nego općenito sve rukavce rijeka), a imena rukavaca staroga Dunava uz Monoštor vrlo su živopisna i govore o njihovu obliku i osobinama: *Plana, Brza, Grlo, Jama*. *Plana* je od franc. riječi *plan* i u hrvatskom jeziku ima više značenja, a jedno od njih je i „razina“ i „ravnina“ (Klaić 1972.), ali je moguće da je ime nastalo od drugoga značenja riječi *plan*, a to znači „tlocrt, projekt“. Rukavcu *Brza* ime je prozirno, također i *Grlu* i *Jami*. Imena tih rukavaca govore o osobinama rukavca (*Brza*) ili o obliku (*Grlo, Jama*). *Veliki bački kanal* koji omeđuje Bački Monoštor dobio je ime po imenu pokrajine *Bačke* s pridjevom za naknadnu identifikaciju *veliki*. *Baćka* je pak dobila ime po mjestu *Bać*, a *bać* prema Klaićevu *Rječniku stranih riječi* dolazi iz rumunjskoga jezika i znači „pastir kod stoke u planinama“, odnosno „čobanin, kravar, katunar“ (Klaić 1972.). *Hrvatski jezični portal* kaže da je *bać* „općebalkanska pastirska riječ“ koja „možda“ vuče korijene iz ilirskoga ili tračkoga. (HJP)

Ako pogledamo etimologiju imena i značenje korijena od kojega su riječi nastale, razvidno je da ih je dosta nastalo prema nazivlju iz značenjskoga polja života uz slatku vodu. Ime *Vodica* (vjerska građevina na samom ušću rječice *Plazović* u *Veliki bački kanal*) sasvim je prozirno, nastalo je od deminutiva riječi *voda*. Imenu *Vrtlog* (smješten s lijeve strane Dunavskoga staroga nasipa) također je jasan nastanak, *vrtlog* znači „kružno strujanje zraka i vode oko osi“ prema *Rječniku hrvatskoga jezika* (RHJ 2000.). Dvorječno ime mjesta *Mala Adica* (nalazi se uz *Veliki bački kanal*, *Ada/Adica*) nastalo je od pridjeva *mala* i imenice *adica* koja je deminutiv od turcizma *ada* i znači riječni otok (upravo mali riječni otok). Očito se želi naglasiti u imenu *Mala Adica* da je riječ o malom mjestu jer se uz pridjev *mali* još javlja i tvorbeni sufiks za umanjenicu -ica (*adi-ca*) što dvostruko upućuje na nešto malo (pridjevom i deminutivom). Ime *Fočić* nastalo je prema imenici *fok* koja je mađarizam i umanjenica te znači rt, a *Fočić* je upravo rt uz obalu staroga Dunava.

I za ostala imena možemo odrediti motivaciju njihova nastanka, primjerice ime riječice *Plazović* nastalo je prema glagolu *plaziti, gmizati*, što govori o toku te rijeke. *Grubačević* je predio u monoštoračkom kraju, a ime može biti od pridjeva *grub* ili prezimena *Grubačević*, što je vjerojatnije. No, bilo kako bilo, ako je ime nastalo i od prezimena, u

¹ V. npr. Senjski rječnik Milana Moguša (Moguš 2002.).

osnovi je imena riječ *grub* što vjerojatno govori o dojmu onih koji su dali to ime rijeci, ili prezime osobi.

Od imena u Bačkom Monoštoru čije se značenje izvodi iz općih imenica iz značenjskoga polja tekućica ili stajćica, odnosno slatke vode, možemo izdvajiti još *Dunavsku ulicu* u Monoštoru te *Ribarsku ulicu* čije je ime nastalo od opće imenice *ribar*, dakle, čovjek koji lovi ribu (ne nužno u tekućicama). Jedan se dio Bačkoga Monoštora zove *Podunav*, dakle opet veza s golemom rijekom Dunavom. Sjeveroistočno od sela nalazi se *Kanalsko naselje*. Ime naselja je dvorječno, a prva je riječ pridjev *kanalsko*, što je također povezano sa značenjskim poljem vode. *Kanal* je romanizam, a jedno je od značenja te riječi „prokop, umjetno vodeno korito koje se pravi za prolaz brodova između mora (npr. Sueski kanal), rijeka ili jezera za dovod vode za navodnjavanje i za hidrotehničke objekte“ (Klaić 1972.). Od današnjih toponima nastalih prema značenjskom polju (slatke) vode izdvojile bismo još *Kopani Fok* (fok je mađarizam i znači rt, a rt je „oštra izbočina kopna ili otoka u vodenu površinu“², *Kopani Fok* je, dakle, dvorječno ime od pridjeva *kopani* i imenice *fok*), *Halasica* (*halas* je mađarizam i znači riječni ribar pa je prema tome dobilo ime i mjesto, dakle od *halas* i sufiksa -ica), *Stari Dunavac* (dvorječno ime od pridjeva *stari* i imenice *Dunavac*, a rečeno je već da su *Dunavci* za Monoštorce rukavci rijeka pa je značenjsko polje voda sasvim razvidno), *Zmajevački Dunavac* (*Zmajevac* je mjesto u Baranji, a o općoj imenici *Dunavac* već smo govorile) itd. Većina toponima čak i imenom pripada značenjskom polju Dunava i života na rijeku ili uz rijeku.

Na širem području Monoštora javljaju se i šume. Njihova imena uglavnom nisu iz značenjskoga polja vode. Motivacija nastanka imena šuma je jasna, ime može biti motivirano životinjama koje su se tamo nalazile u vrijeme nastanka imena poput *Kozara* (prema nazivu za životinju, *koza*), ime može biti motivirano izgledom šume i dojmom boje šume poput imena *Crna šuma*, ili pak dojmom koji je šuma ostavljala na ljude u vrijeme nastanka imena kao ime šume *Karapandža* (tur. crne pandže, vještica).

Iako nije tema ovoga rada jer se ne odnosi na imena, zanimljivo je spomenuti kako Monoštorci zovu biljke i životinje koje obitavaju u njihovu kraju, a to znači uz vodu i u vodi. Od biljaka izdvajamo *visibabu*, *crni glog*, *cicu-macu*, *grmovitu ivu*, *rakitu*, *orašak*, *bijeli* i žuti *lokvanj*, *trsку*, *rogoz*, *vodenu paprat*, *karadencer* (vrsta topole), *jelice* (bagremi), *vez* (vrsta vrbe), *jasen*, *hrast lužnjak*, *cer*, *bukva*, *jagnje* (vrsta topole). Nazivi su za biljke domaćega podrijetla.

Od životinja izdvajamo najprije ptice, a potom i ostale životinje: *orao belorepan*, *labbud*, *patka*, *divlja guska*, *gnjurac*, *čaplja*, *aleb*, *liska*, *bregunica*, *srna*, *jelin*, *divlja svinja*, *zec*, *lisica*, *tekunica*, *vidra*, *tvor*, *divlja mačka*, *slijepi miš*, mala šumska i močvarna rovčica, *hrčak*, *kuna zlatica* itd. Nazivi su za biljke i životinje domaćega podrijetla, vrlo rijetko tuđega, primjerice, imenica *roda* vuče korijene iz latinskoga jezika, *kormoran* iz francuskoga.

Zanimljivo je da žabu Monoštorci zovu *kroka* (prasl. *kork* je noga), kukac božja ovčica zove se u Bačkom Monoštoru *pućpudarka*.

² Tumačenje prema *Rječnik hrvatskoga jezika*, 2000.

Kao što je razvidno, biljni i životinjski svijet uglavnom ima slavenske korijene pa se može reći da su Hrvati i ostali Slaveni, dolazeći na ove prostore, davali svoje nazive životnom svijetu oko sebe. Neki su nazivi dvorječni, a u takvim je nazivima prva riječ obično pridjev, a druga imenica: *grmovita iva*, *bijeli lokvanj*, *žuti lokvanj*, *divlja svinja*, *divlja mačka*, *slijepi miš*. *Cica-maca je polusloženica*, a od naziva za životinje izdvojile smo i dvorječne nazive s dvjema imenicama: *orao belorepan*, *kuna zlatica*.

Za razliku od biljaka i životinja koje u nazivu imaju najčešće riječi domaćega podrijetla, imena voda i općenito toponimi i mikrotponimi imaju uz nazive domaćega podrijetla i nazive koji vuku podrijetlo iz onih jezika s kojima su Hrvati bili u političkim, kulturnim ili susjedskim vezama. Hrvati su preuzimali dolaskom na ove prostore imena velikih rijeka od ranijih naroda koji su na tim prostorima živjeli prije njihova dolaska. Tako su preuzeli ime *Dunav*.³ Drži se da ime te po veličini druge europske rijeke potječe još iz iranskoga ili keltskoga jezika i da znači rijeku ili struju. Ime *Dunav* došlo je k nama iz latinskoga izvornika, *Danubius*, a *Danubius* je rimski riječni bog. Sam oblik imena *Dunav* javlja se još osim u Hrvata, i u Srba i u Bugara. Na slovačkom je jeziku ime te rijeke *Dunaj*, a to je i ime koje se javljalo u starim hrvatskim tekstovima, ali i u nekim hrvatskim mjesnim govorima. Na mađarskom se ime te rijeke zove *Duna*, a na turskom *Tuna*.

Život uz vodu i na vodi povezivao je Hrvate i Mađare od srednjega vijeka. Stoga se hrvatski i mađarski korijeni mogu naći u mnogim riječima i imenima monoštoračkoga kraja. Od mađarskih korijena izdvajamo imena *Fok* i *Fočić* (mađ. *fok*, rt i rtić), potom *Halasica* (mađ. *halas*, ribar), Šarkanoš (mađ. šarkanj, zmaj). U imenu *Fočić* na mađarsku se osnovu dodaje domaći sufiks -ić, u imenu *Halasica* na mađarsku se osnovu dodaje domaći sufiks -ica, a u imenu Šarkanoš na mađarsku se osnovu dodaje „mađarski“ sufiks -oš (V. o sufiksu -oš, npr. Vukadinović, 2009., 387.).

Poznato je da su Hrvati za vrijeme turske vladavine također primili riječi iz turskoga jezika, ali i imena koja su nastala od općih imenica iz turskoga jezika. Mnoga su imena ostala do danas. Tako primjerice zapisujemo toponime i mikrotponime turskoga podrijetla: *Adica* (tur. ada, otok), *Pod Baščom* (tur. bašča, vrt), *Kazuk* (tur. kolac), *Budžak* (tur. ugao).

Iz povijesti se zna da je u povijesti Bačka bila i dijelom austrijskoga područja pa nije čudo da u govoru Bačkoga Monoštora možemo čuti i germanizme, a oni su se zadržali i u imenima. Valja ipak naglasiti da njih nema mnogo. Primjerice *Kajla* (od njemačke riječi koja znači *klin*), Štale (od njemačke riječi koja znači *staja*).

Poznato je da su imena čuvari prošlosti, da ona govore o povijesti nekoga područja često više nego mnoge ispisane stranice povijesnih pregleda i da se u njima zrcale povijesne prilike nekoga područja od najranijega vremena. Ona govore o zajedničkom (su) životu različitih naroda, odnosno jezika u dugom razdoblju, a to se vidi i prema imeni-

³ Zanimljivo je zapisati da se u Sonti, također u zapadnobaćkom Podunavlju, rijeka Dunav zove *Dunov*. To je tím zanimljivije što i sonćanski govor pripada slavonskom dijalektu, istom poddijalektu kao i govor Bačkoga Monoštora, tj. ikavskom podunavskom poddijalektu slavonskoga dijalekta. I Bački Monoštior i Sonta su sela u Bačkoj blizu Dunava.

Bački Monoštor, preuzeto s mrežnih stranica Bački Monoštor – *Image Results*

ma, u ovom slučaju toponimima i mikrotoponima jednoga mjesta u Bačkoj u kojemu živi većinsko hrvatsko stanovništvo, u Bačkom Monoštoru.

Biljni i životinjski svijet uz Dunav uglavnom ima domaće nazive i slavensko podrijetlo. Kad je riječ o toponimima, onda valja istaknuti da su imena velikih rijeka Hrvati, a i ostali narodi u vrijeme velike seobe naroda, prihvatali od ranijih stanovnika, dakle, preuzimali su već postojeća imena. Takvo je primjerice ime rijeke *Dunav* za koje se pretpostavlja da potječe još iz keltskoga jezika, i Hrvati su to ime prihvatali kad su dolazili na ove prostore, odnosno nisu imali potrebu mijenjati ime Dunava i dati svoje. Većina je europskih naroda prihvatala ime rijeke Dunav od onih naroda koji su bili prije na prostorima uz tu veliku rijeku, samo ne izgovaraju svi narodi jednako to ime, na što smo već upozorili. U starijim hrvatskim tekstovima imamo zapisano *Dunaj*, a u bačkom mjestu Sonta također uz Dunav, bački Hrvati zovu tu veliku rijeku *Dunov*. Većina mikrotoponima monoštoračkoga kraja ima domaća imena poput imena voda *Brza*, *Vrtlog*, *Crna šuma*, *Kozara* itd.

Očekivano je dosta toponima podrijetlom iz mađarskoga, turskoga i njemačkoga jezika što možemo protumačiti dugim vezama, političkim ili kulturnim, tijekom duge povijesti života na monoštoračkom prostoru.

Bački je Monoštor veće selo (oko četiri tisuće stanovnika) smješteno u Srbiji, u Bačkoj, blizu granice s Hrvatskom i Mađarskom, a većinsko je stanovništvo u njemu hrvatsko. Mjesto se nalazi uz Dunav. Mikrotponimi monoštoračkoga kraja domaćega su podrijetla, ali i mađarskoga, turskoga, njemačkoga, odnosno oni odražavaju povijesne okolnosti zapadnobačkoga područja. Hrvati iz Bačkoga Monoštora odijeljeni su od svoje matične države državnom granicom koja protječe Dunavom. Valja naglasiti da ta granica nije odsjekla Hrvate od njihove matične države, nego se može reći da je Dunav rijeka koja spaja svoja dva kraja. Istimemo da su Hrvati u Bačkom Monoštoru opstali, da su jako dobro sačuvali svoj dijalekt i da im je taj dijalekt znakom njihova hrvatskoga identiteta. Tijekom duge povijesti života na tom prostoru nastali su mnogi hidronimi i eponimi hrvatskoga podrijetla. Toponimi koji nisu hrvatskoga podrijetla samo govore o tome da su kroz povijesne mijene monoštorački Hrvati uspjeli sačuvati svoj identitet vjerojatno i zato što su njegovali i održavali svoje, a poštivali tuđe i naslijedeno, što se najbolje vidi u imenima.

LITERATURA

- Berbić Kolar, Emin; Kolenić, Ljiljana: *Sičanske riči*, Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, Učiteljski fakultet, Osijek 2014.
- Hrvatski jezični portal:* <http://hjp.znanje.hr/>
- Klaić, Bratoljub: *Veliki rječnik stranih riječi*, Zora, Zagreb 1972.
- Mederl-Sučević, Krešimir: *Usporedni pregled hrvatskih i mađarskih baranjskih ojkonima*, Folia onomastica Croatica, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovje, Zagreb 2007., 173–189.
- Moguš, Milan: *Senjski rječnik*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Matica hrvatska Senj, Zagreb – Senj 2002.
- Rječnik hrvatskoga jezika*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža i Školska knjiga, Zagreb 2000. Glavni urednik Jure Šonje.
- Skok, Petar: *Etimološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Uredili Mirko Deanović i Ljudevit Jonke, knj. 1. A-J, JAZU, Zagreb 1971. – 1973.
- Šeremešić, Marija: *Bile riči*, Zavod za kulturu vojvodanskih Hrvata, Subotica 2016.
- Vukadinović, Tatjana: *Morfološka adaptacija hungarizama iz djela Jurja Habdelića Prvi otca našega Adama greh*, Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovje 35, Zagreb 2009., 383 – 395.

DODATAK

U dodatku smo dodali popis riječi koje su izrazom jednake kao u hrvatskom književnom jeziku, a sadržajem se razlikuju. Držimo da će taj popis pomoći onima koji stignu u Bački Monoštor da bi doživjeli „društveno-kulturološki opći kontekst granica, posebno Baranje, Podunavlja i susjednih regija“ i to na mikroprostoru Bačkoga Monoštora.

jedrenjak – tanki sivkasti led nastao na barama pri jako niskoj temperaturi kada nema snijega

lađa – brod

jabućica – vrsta šare u tkanju

krunica – molitva

lasta – autobus

lomača – vinograd

mirakula – čudovište

natućse – puno pojesti

očenaše – krunica

purica – muški spolni organ dječaka

rakija – zaruke

rana – suprugov mlađi brat

sabljice – gladiole, vrsta cvijeta

zagorit – tamne boje (uz prepečen)

stolica – stol

ručak – doručak

unustranu – preko Dunava, u Baranji

vez – vrsta vrbovoga drveta

Dr. habil. Huszár Zoltán PhD, egyetemi docens

intézetigazgató PTE KPVK Kultúra-, Könyvtár- és Társadalomtudományi Intézet

Dr. habil. Várnagy Péter PhD, egyetemi docens

tanszékvezető PTE KPVK Kultúraelméleti és -történeti Tanszék

ELVÁLASZT VAGY ÖSSZEKÖT? – A DUNA MINT NEMZETKÖZI HATÁR ÉS VÍZI ÚT A TÖRTÉNELEMBEN

DIVIDES OR CONNECTS?
THE DANUBE AS AN INTERNATIONAL BORDER
AND WATERWAY IN HISTORY

Absztrakt

A Duna, amely Európa második leghosszabb folyója, 2850 km (2860 km) – az első a Volga – eltérő földrajzi, gazdasági, politikai régiókat, különböző etnikai, vallási, történelmi múlttal rendelkező területeket kapcsol össze, ma 10 országot érintve, 14 ország vizeit gyűjti 817 ezer km² nagyságú vízgyűjtő területén, amely a kontinens országai számára a tengerekhez történő kijutást lehetővé. A folyó jelentősége abban áll, hogy fontos nemzetközi útvonal, amely Európában ÉNy-ról DK felé a Nyugat és Kelet közötti összeköttetés természetes vonalát képezi (néha határát képezte) két ezer év óta ennek minden előnyével és gyakran hátrányával együtt. A Duna természetföldrajzi szerepe a történelem során mindig óriási volt, azonban nem kevésbé fontos a szerepe művelődéstörténeti szempontból sem. A 20. század végén a Rajna-Majna-Duna-csatorna, ill. nemzetközi vízi út a kb. 3.500 km-es hajózható hosszával egyedülálló lehetőségeket jelent(het) az azt kihasználó országok, régiók lakosságának. Mindez az EU Duna-Régió Stratégia is fontos prioritásnak tekinti. A fentiek történeti összefoglalására vállalkoznak az előadók a római kortól napjainkig, különösen a 19-20. század vonatkozásában. A téma 19-20. századi vonatkozásainak nemzetközi jogi szabályozására is kitérnek.

Kulcszavak: Duna, határfolyó, DGT/DDSG, nemzetközi vízi út

Abstract

Being the second longest river of Europe (the longest one is Volga) the 2850 (2860) km long Danube connects different geographical, economical, political regions with various ethnic, religious, historic background. Touching 10 states

it collects the waters of 14 countries in its 817 km² drainage basin and provides the connection with the seas for the countries of the continent. It is an important international waterway which creates a natural link between the West and the East inside Europe. It has been so for more than 2000 years, having advantages and sometimes disadvantages, too.

The geographical importance of the Danube has always been tremendous throughout the history, at the same time it has always played an important role concerning cultural-historic aspects. Since the end of the 20th century the Rhine-Main-Danube canal and international waterway with its 3500 navigable length creates a unique opportunity for the countries it connects. All this enjoys an important priority in the Danube-region strategy of the EU.

The authors of the study give a short historic outline of the role the Danube has played in Europe with special emphasis on the 19-20th centuries, concerning international legal aspects as well.

Keywords: Danube, border river, DSC / DDSG, international waterway

A Duna, amely Európa második leghosszabb folyója, 2.850 km (2.860 km)¹ – az első a Volga – eltérő földrajzi, gazdasági, politikai régiókat, különböző etnikai, valási, történelmi múlttal rendelkező területeket kapcsol össze, ma 10 országot érintve, 14 ország vizeit gyűjti 817 ezer km² nagyságú vízgyűjtő területe², amely a kontinens országai számára a tengerekhez történő kijutást teszi lehetővé. A folyó jelentősége abban áll, hogy fontos nemzetközi útvonal, amely Európában ÉNy-ról DK felé a Nyugat és Kelet közötti összeköttetés természetes vonalát képezi legalább két ezer év óta³ ennek minden előnyével és gyakran hátrányával együtt. Természetföldrajzi szerepe a történelem során mindig óriási volt, azonban nem kevésbé fontos művelődéstörténeti szempontból sem.

A folyók, ill. folyóvölgyek mindig meghatározóak voltak az emberiség történetében. Elég, ha az ókori nagy folyók mentén kialakult kultúráira gondolunk. A folyóvizek jelentőségét mutatja, hogy folyóhasznosításra országok, államok között már a Kr. e. III. évezredben kötött nemzetközi szerződést két mezopotámiai város: „*Umma és Lagas nemzetközi szerződéssel rendezte az öntözővíz elosztásával kapcsolatos konfliktusát.*”⁴ Egyben ez volt a világtörténelem első nemzetközi szerződése is.

A Dunát már az ókori görög források is említik. A folyó alsó szakaszát Ister (Istros), felső részét Danuvius néven emlegették. A görög mítoszokban is szerepel a folyó. Ezek szerint Herkules az Ister forrásaitól hozta az olajfa ágait, amelyekkel kitüntették az olimpiai győzteseket.⁵ A Kr. e. 8. században Hesiodosnál már olvasható az Istros folyónév.⁶

¹ Meyers 1982 Band 2. 64. o.

² Dövényi, Hajdú 2002 28. o.

³ Weithmann német történész a Duna 3000 éves történetéről értekezik. Lásd: Weithmann 2000

⁴ Bruhács 1986 8. o.

⁵ Pallas V. k. 583

⁶ Visy 2003 28

A Duna-medence, vagy a Duna-völgy történeti problémái dokumentálhatóan legalább a római korig nyúlnak vissza.⁷ A folyó már a rómaiak előtti időkben, ha csak bizonyos szakaszokon is, de hajózható volt, de szerepét az Augustus uralkodása alatt bekövetkezett hódítások növelték meg, összeköttetést biztosítva a Fekete-tenger, ill. a Balkán-vidék (Konstantinopolis), valamint Európa centruma között.⁸ **A Duna azonban legalább annyira elválasztott, mint összekötött.** A római korban a birodalom határaként szolgált Germaniától Pannonián át Daciáig, hogy a római civilizációt védeje a folyó bal partján élő barbárokkal szemben. A római birodalom időszakában valósult meg, mindenkor elő alkalmat, hogy a Duna egy állam területén folyt keresztül.⁹

A középkorban a vizek fejedelmi, főúri tulajdonná váltak, amelyekkel regáléként a tulajdonos szabadon rendelkezhetett jövedelemforrásainak gyarapítására. Ekkor alakultak ki a különböző hajó-, ill. árumegállító jogok, amelyek a hajózást és a kereskedelmet nagymértékben akadályozták.¹⁰

A középkori Magyarországon a közlekedésben a folyóknak különösen jelentős szerep jutott. A szárazföldi közlekedésben továbbra is fontosak voltak a jól megépített római utak. A középkorban nem volt szokás az útépítés, ezért a legkiszámíthatóbb nemzetközi út a Duna volt, amely európai országútnak számított. A 11–13. században elsősorban zarándokok, keresztesek és kereskedők használtak a Dunát.¹¹ A kontinens nyugati részeiből a Szentföldre induló zarándokok és keresztesek közül sokan, több hullámban a dunai útvonalat választották. A keresztes hadjáratok befejeződése után maradtak viszont a rövidebb zarándoklatok és kereskedő utak. A nyugat-európai kapcsolatokkal rendelkező dunai kereskedelem fellendülése a 13. századra tehető, amikor megindult a magyarországi városfejlődés. A Duna menti kereskedelemnek köszönhette városi kiválltságait többek között Buda (1246), Györ (1271), Pozsony (1291), de a folyótól távolabb eső Sopron (1277) is. A 14–15. században e városokban megjelenő, majd letelepedő németek, tajkú polgárok közül többről tudjuk, hogy rokonai kapcsolatban álltak a Duna mentén fekvő dél-német kereskedővárosok – pl. Regensburg – családjaival.¹²

A Duna, ill. a folyó melletti hadiút a 16–17. században a török európai terjeszkedésének és a vele szemben álló Habsburg (vagy „keresztény”) hadaknak is nélkülözhetetlen közlekedési tengelye lett, amely néha segítette, de néha akadályozta is a szabad közlekedést, tehát összekötött, vagy elválasztott. A Duna gyakori árvizeivel veszélyeztette a folyó környékének lakosságát, ill. térségét. Nem véletlen, hogy a vizekről szóló első magyar törvény is a Dunához kapcsolódik, amely I. Miksa 1569. évi XXI. törvénye: „*Pozsony és Komárom vármegyék munkája felének, a szigetbe áttétele a Duna viztorkolása gátjaihoz és töltéséhez*”.¹³ A néhány soros jogszabály világosan ír a dunai áradás következményeiről és egyben annak megelőzéséről.

⁷ Visy 2003 27-33. o.

⁸ Visy 2003 27. o.

⁹ Visy 2003 32. o.

¹⁰ Papp 1943 122. o.

¹¹ Font 2003 39-46. o.

¹² Font 2003 42-43. o.

¹³ <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=2463>

A török portával vetélkedő Habsburgok a gazdasági szükségszerűséget felismerve, 1616-ban Bécsben szerződést kötöttek, amelyben a kereskedelem szabadságát kölcsönösen garantálták egymás területein. Az 1671-ben megalakult Levantinische Handels-Compagnie a német területek ipari termékeit és a magyar mezőgazdasági terményeket igyekezett a Dunán keletre szállítani.¹⁴

A 18. században, a Rákóczi-szabadságharc lezárulása után a Habsburg uralkodók a birodalmi gazdasági igényeknek megfelelően Magyarország mezőgazdasági terményeit rentabilis módon igyekeztek az örökösi tartományok piacaira eljuttatni. Ezen elképzélés szerves részét képezte, hogy a délnyugati kiváló minőségű búza vízi úton történő szállítása érdekében folyószabályozásokat, csatornaépítéseket is folytattak. E vonatkozásban a Dunának kiemelkedő szerepe volt, de a Temest, a Békát, a Kulpát és a Szávát is előnyben részesítették. A Béga és a Száva hajózhatóvá tétele érdekében az 1730-as években építkezések folytak, amelyek a kiújuló török háborúk miatt csak később folytatódottak. 1758 és 1763 között azonban a két folyó között csatorna épült. Ezt követően a dél-magyarországi vízi utak helyzete később is napirenden maradt.¹⁵ A dunai hajózás gyakoribbá a III. Károly és III. Ahmed török szultán megbízottai által 1718-ban megkötött pozsereváci béke után vált, amelyben kölcsönösen biztosították a két fél alattvalóinak szabad dunai hajózását és kereskedelmi tevékenységét.¹⁶ Az 1738-as belgrádi szerződésben hiába erősítették meg a pozsereváci béke Dunára vonatkozó döntéseit, a dunai hajózást nehézkessé tevő, költségeit növelő műszaki akadályok sokaságán kívül a folyó menti városok középkorból örökölt vámszedési jogai továbbra is fennmaradtak,¹⁷ annak ellenére, hogy az 1723. évi XV. tc. kimondta a folyókon való vámszedés jogtalanságát.¹⁸ Mindezen nehézségeken Mária Terézia 1751. évi XVII., „*a hajóknak és tutajoknak, melyek bármely folyón föl vagy lefelé mennek, szabad átkeléséről*” c. törvénycikke igyekezett könnyíteni.¹⁹ A 18–19. század fordulóján a Habsburg abszolutista monarchia merkantilista gazdaságpolitikájának részeként a folyami közlekedés élénkítésére és hatékonyabbá tétele érdekében csatornaépítésekkel és kezdeti folyószabályozásokkal is találkozunk. Mária Terézia hajózásról és a vízépítészeti szolgálatról hozott 1780-as rendeletének 14 pontja magas szakmai szintű műszaki-gazdasági szakigazgatási eljárásokat írt elő.²⁰ II. József merkantilista gazdaságpolitikájába a dunai hajózást, ill. kereskedelmet is igyekezett bevonni. 1784-ben „Sined” név alatt kereskedelmi szerződést kötött a török kormánnyal, amelyben megerősítették és kiegészítették a pozsereváci és belgrádi megállapodásokat.²¹ Ezek eredményeként a Habsburg uralkodó alattvalói szabad hajózást nyertek a török fennhatóság alatt lévő Duna szakaszon és a Fekete-tengeren.

¹⁴ Gonda 1899 3. o.

¹⁵ Dóka 2006 2. o.

¹⁶ Benda 1982 557. o.

¹⁷ Gonda 1899 4-5. o.

¹⁸ 1723. évi XV. tc. „*A száraz és nem szükséges vámoknak, még a folyóvízieknek is, eltörléséről, s a zsidók elmozdításáról*”, <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=4542>

¹⁹ <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=4799>

²⁰ Petrović 1982 56-66. o.

²¹ Benda 1982 593. o.

geren. Az uralkodó ösztönzése ellenére azonban a szabad hajózás lehetőségével csak kevesen éltek.²²

A magyar Dél-Alföld terményeinek a Dunán Nyugat felé, Bécs irányába, ill. a Száván, Kulpán át Trieszt és Fiume felé történő szállításában fontos szerepet játszott az 1802-ben átadott, a kor legjelentősebb mesterséges vízi útja, a Tiszt a Dunával összekötő Ferenc-csatorna,²³ amely átszelte a leggazdagabb gabonatermő vidékeket, és 400 km-rel rövidítette meg az utat a nyugati piacok felé. Hasonló szerepe volt a Béga-csatornának is a Bánát mezőgazdasága számára.²⁴ (A Béga-csatorna – kisebb jelentőségű beruházásként – 1718 után, a Béga folyó környékének rendezése során készült el 1758–1763 között.²⁵)

A nemzetközi vízügyi kapcsolatok jogi szabályozása a 18. század utolsó harmadában kezdődött, amelynek eredményeként a 19. század végén e területén jelentős fejlődés következett be.²⁶ A „nemzetközi folyó” fogalmával is ekkor találkozunk először, bár a terminológia a történelem során fokozatosan alakult ki. Volt időszak, amikor a kifejezést csak a hajózható folyókra alkalmazták. Mai, tágabb értelemben a nemzetközi jog szerint „*nemzetközi folyók mindenek a természetes vízfolyások, amelyek ... két vagy több államnak keresztül, vagy államok között határvonalat alkotnak.*”²⁷

A nemzetközi folyókon a szabad hajózás elvét először az 1648. évi wesztfáliai békeszerződés mondta ki.²⁸ Ez az elv azonban még jó ideig csak papíron létezett. A pre-indusztriális korban a (határ)folyókra vonatkozó szerződéseknek nem tulajdonítottak nagyobb jelentőséget, azok egyszerű diplomáciai egyezséggel jöttek létre. Az ipari forradalom kiteljesedésének időszakában lett különösen fontos a nemzetközi folyami közlekedés és vízhasznosítás.

A 18. században a nemzetgazdaság fiatal tudományágának jeles képviselője, Adam Smith *A nemzetek gazdagsága (The Wealth of Nations)* c. fő művében, 1776-ban kifejtette azt a felfogását, hogy a több államot összekötő folyóknak milyen nagy szerepük van a kapcsolatok építésben a folyók felső folyásától egészen a tengerig. Az angol szerző példaként határozottan a Dunát említette, amelynek hajózása Bajorország, Ausztria és Magyarország számára nagy haszonnal járna, ha az egész Duna szakasz a Fekete-tengerig egységes igazgatás alá kerülne.²⁹

A francia forradalom konventje 1792-ben az emberiség alapjogaiként deklarált szabadság, egyenlőség, testvériség elvei mellett említette a szabad közlekedés jogát és a szabad hajózást a nemzetközi folyókon.³⁰

²² Gonda 1899 6-10. o.

²³ Gonda 1899 85-91. o., Petović 1982 (Petrović terjedelmes monografiában dolgozta fel a témat.)

²⁴ Fónagy 2003 37. o.

²⁵ Pallas II. k. 1893 820-821. o., Gonda 1899 91-93. o.

²⁶ Bruhács 1986 8-9. o.

²⁷ Haraszti-Herczegh-Nagy 1983 137. o.

²⁸ Haraszti-Herczegh-Nagy 1983 137. o.

²⁹ Smith 1959, Strasser 1994 133. o.

³⁰ Strasser 1994 134. o.

A dunai hajózás szabadságának kérdését a nemzetközi diplomácia szintjén először 1798-ban a rastatti kongresszuson (1797–1799) a franciák vetették fel különösebb következmények nélkül.³¹ 1779-ben a tescheni békében – amelyet Mária Terézia és II. Frigyes porosz uralkodó megbízottai kötötték – a Habsburgok lemondta Bajorországról, de rögzítették a Habsburg Birodalom és Bajorország között bilaterális szerződés formájában a Duna, az Inn és a Salzach folyó közös használatának körülmenyeit. A szerződést 1816-ban megújították.³²

Az 1814. évi párizsi szerződés nyomán – amely a Rajnára érvényesítette a szabad hajózás elvét – az 1815-ös bécsi kongresszus is foglalkozott a szabad folyamhajózás kérdéseivel. Eszerint a több államot határoló, vagy átszelő folyókon mindenki számára szabad a hajózás, a hajóható ponttól a torkolatig és vissza. A kereskedelem sem tiltható meg, ha a hajózók betartják az aktuális folyamrendészeti szabályokat. A kongresszus záróokmánya a szabad folyamhajózást kimondva, meghatározta a parti államok jogait és kötelességeit, amelyeket több folyóra alkalmaztak is, de a dokumentum a Dunát nem említette.³³

A bécsi kongresszus elvi határozatai a 19. század első évtizedeiben a német területek folyói esetében az érintett parti államok egymás közötti szerződéseiben öltöztek testet. Így pl. a Rajna, az Oder, az Elba folyamhajózására a gyorsan változó gazdasági körülmenyek kényszerítették ki a konkrét szerződések megkötését. A nemzetközi folyamhajózás ügyében 1821-ben az Elba folyóról példaértékű szabadhajózási egyezmény született. Az „Elbeschiffahrtsacte” szerint a folyón a csehországi Melniktől az Északi-tengerig szabad a hajózás, minden rendkívüli adószedés megszüntetendő és kizárálag a hajók és áruk után szedhető mérsékelt vám. A vámszedés jogával rendelkező helyek számát 35-ről 13-re szállították le. A következő évtizedekben tovább könnyítették az elbai hajózás adminisztratív és technikai körülmenyeit,³⁴ amit teljes mértékben a 19. század utolsó harmadában a német egység létrejötte oldott meg. Az „Elbeschiffahrtsacte”, ill. annak később többször korszerűsített változata a Duna nemzetközi vízi úttá alakításában fontos, precedensértékű dokumentum lett.³⁵

A 19. század első felében a Duna–torkolat hajózásában Oroszországnak jutott meghatározó szerep, amely a nemzetközi dunai hajózás számára alapvetően hárányt jelentett. Az orosz–török háborút lezáró 1812-es bukaresti béke Oroszország számára határként a Kilia–ágat jelölte meg. 1826-ban Oroszország megszerezte a Sulina–ág, 1829-ben, a drinápolyi békeszerződésben a legdélibb, a Szent–György–ág feletti ellenőrzést is, aminek eredményeként az egész Duna–delta orosz fennhatóság alá került. A szerződés elvileg kimondta a kereskedelem és a dunai hajózás liberalizálását. A gyakorlatban azonban az orosz felügyelet alatt a különböző vámok, veszegzárak alkalmazása, valamint a Duna–delta folyamszabályozásának elmaradása következtében jelentkező eliszaposodás egyértelműen hátrányosan be-

³¹ Pallas V. k. 1893 595. o., Révai VI. k., Meyers Band 2. 1982 64. o.

³² Pallas V. k. 1893 595. o., Benda II. k. 1982 590. o.

³³ Palotás 1984 9–10. o.

³⁴ Pallas V. k. 1893 833. o.

³⁵ Palotás 1984 25. o.

folyásolta a hajózást. A Habsburg Birodalom és Oroszország között 1840-ben létrejött szerződésnek, amely a fenti problémák kiküszöbölését szolgálta, nem sikerült a gyakorlatban érvényt szerezni. A Szentpéterváron aláírt megállapodás volt az első olyan jogi okmány, amelyben mindenki szerződő fél kinyilvánította azon szándékát, hogy a területéhez tartozó Duna-szakaszon alkalmazzák az 1815-ös bécsi kongresszuson született szabad hajózásra vonatkozó határozatokat, amelyek közül kiemelkedik az az elv és gyakorlat, hogy a folyón a kereskedelem senkinek sem tiltható meg, továbbá a megállapított illetékeken kívül semmilyen egyéb akadályozó tényező, pl. vám nem alkalmazható. Oroszország vállalta, hogy a fennhatósága alatt lévő Duna-delta Sulina-ágát hajózható állapotba hozza, ill. tartja. Ezen utóbbi ígéret azonban a következő években sem valósult meg.³⁶

Ebbe a nemzetközi politikai helyzetbe „robbant be” az Első cs. kir. szab. Dunagőzhajózási Társaság /DGT/ (Erste k. k. priv. Donau-Dampfschiffahrts-Gesellschaft / DDSG/, a továbbiakban Társaság is) 1829-es megalapítása.³⁷ A 19. század második felétől a 20. század közepéig az egykori Osztrák–Magyar Monarchia, ill. a két világháború közötti Magyarország, valamint Ausztria egyik legjelentősebb ipari nagyvállalatának, egyben Magyarországon a dél-dunántúli térség gazdasági „zászlóshajójának” is számított a vállalat. Mindez pedig alapvetően annak köszönhető, hogy az értékes mecseki feketekőszemet a DGT által indított nagyipari bányászat korszerű formában kapcsolta be az említett időszak gazdasági vérkeringésébe, s ezzel megalapozta a több, mint két évszázados múltra visszatekintő pécsi szénbányászat európai rangját és ismertségét.³⁸ A DGT a Kárpát-medence, ezen belül különösen a Duna hajózását igyekezett – vertikálisan és horizontálisan egyaránt – átfogni. Több mint száz hajózási állomása volt a Duna-medencében. Ez a magyarázata annak is, hogy szénbányákat vázárolt a Pécs melletti Mecsek hegységen, hajóépítő és javító üzemeket működtetett – Korneuburgban, Galatzban, a legjelentősebbet Óbudán – valamint a szén szállítását is a saját fennhatósága alatt álló vasút, a Mohács-Pécsi Vasút megépítésével (1854–1857) kívánta megoldani.³⁹ A jó fűtőértékű mecseki feketeszén, amelynek bányái viszonylag közel estek a Dunához, a mohácsi kikötőhöz, arra készítette a vállalatot, hogy szilárdan megvesse a lábat a pécsi szénmedencében. 1852 és 1923 között az összes Pécs környéki bánya vétel vagy bérlet útján a DGT fennhatósága alá került. Ezzel a mecseki kőszénbányászatban elkezdődött egy tőkeerős, a termelés műszaki feltételeit a kor színvonalához igazító, kiterjedt gazdasági, kereskedelmi és nem utolsósorban politikai kapcsolatokkal rendelkező nagyvállalat működése. A DGT jelentős gazdasági ereje, a Monarchia, majd az I. világháború után az osztrák és a magyar politikai élet legfelső köreihez fűződő kapcsolatai komoly befolyást gyakoroltak közel egy évszázadon át Pécs és Délkelet-Dunántúl életére.⁴⁰

³⁶ Fekete 1984 437-438. o., Palotás 1984 11-12. o.

³⁷ Grössing-Funk-Sauer-Binder 1979 21-22. o., 38-56. o.

³⁸ Huszár 2013 31-54. o., 115-134. o.

³⁹ Huszár 1993 205-218. o.

⁴⁰ Huszár 1995 149-159. o.

A fenti társasági jellemzőket igyekezett a DGT Duna-menti bázisain, állomásain egy-formán megvalósítani, hogy alkalmazottai, ha a vállalati érdek úgy kívánta, egyik helyről a másikra könnyen áthelyezhetők legyenek.⁴¹

Mindezek miatt gondoljuk úgy, hogy a DGT Duna-medencei története akaratlanul is integrációs kísérletnek tekinthető, hiszen az eltérő földrajzi területekről származó munkavállalóiit egységes munkarendbe szervezve állította a Társaság szolgálatába, számukra egységes ellátást, ún. szociális hálót szervezett. Ezzel a szervezői, vállalati magatartással példát is állított a közép-európai régió többi vállalata elé. Ha munkavállalói oldalról nézzük a DGT-ethoszt, akkor a Társaság alkalmazásába kerülni rangot és presztízst is jelentett. A Társaság munkavállalói körében – a hajózási és a bányászati területen egyaránt – gyakori volt a több generációs alkalmazottai családok sora, amit a vállalati humánpolitika felkarolt és támogatott. „A bölcsőtől a sírig” lehetett a DGT-nél dolgozni és ez sajátos társulati, DGT szellemet eredményezett. Napjainkban is működnek a DGT egykorai jelentős állomásain, központjaiban – Bécs, Linz, Regensburg⁴² – DGT baráti társaságok, körök, amelyek rendszeres összejöveteleiken nemesak az elmúlt időszak történésein elevenítik fel, hanem ma is segítik egymást az élet bármely területén.

A Duna „életrajzának” folytatásaként fontos megemlíteni, hogy 1851-ben a Habsburg Birodalom Bajorországgal kötött folyamhasználati szerződést, amely a két fél vízi útja-in történő hajózást egymás számára jelentősen megkönnyítette.⁴³

A fent vázolt Duna hajózási egyezmények és azok betartásának nehézségei ellenére a Duna–torkolatban élénk hajóforgalom volt már az 1840–1850-es években. (Lásd 1. táblázat!) Az Európai Duna Bizottság (EDB) által készített összeállítás azt mutatja, a hajószámra és a szállított áru tonnában megadott mennyiségré lebontva, hogy a jelzett időszakban (1847–1856) mely országok küldtek hajókat, ill. árut a Duna torkolatába. A „hajók száma” rovat nem tesz különbözetet a hajótípusok között, így nem tudjuk, hogy mennyi volt a gózhajó és az egyéb – evezős, vitorlás – hajó. Henry Hajnal statisztikája kivételez az osztrák és a francia gózjósok esetében tesz.⁴⁴ Biztosan állíthatjuk, hogy az osztrák gózhajók a DGT és/vagy az Osztrák Lloyd tulajdonában voltak. A táblázatból viszont világosan látszik, hogy a Duna torkolat közelében lévő nagy hajózási hagyományokkal rendelkező országok – Görögország, Törökország – hajói szállították a legtöbb árut. Ugyanakkor, ha összeadjuk az „Ausztria–Magyarország” és az „Osztrák gózhajók” által szállított áruk súlyát, akkor a görög áruszállítás nagysága utáni 2. helyet érik el a Habsburg Birodalomból érkezett hajók.

⁴¹ Huszár 2013 97–111. o.

⁴² Huszár Zoltánnak is volt lehetősége Bécsben 2003-ban és Regensburgban 2004-ben DGT baráti társaságok rendezvényein részt venni.

⁴³ Pallas V. k. 1893 597. o.

⁴⁴ Hajnal 1920 164–165. o.

1. táblázat.

Az EDB által készített táblázat azt mutatja - a hajószáma és a szállított áru tonnában megadott mennyisége rétegben - hogy a jelzett időszakban (1847-1856) mely országok küldtek hajókat, ill. árat a Duna törlőkötébe. (In: Hajnal 1920: 156-157. o.)

2. táblázat.

A táblázat azt mutatja, hogy mely országok tulajdonában voltak az Al-Dunán kereskedelmi tevékenységet folytató hajók és azok mennyi árat szállítottak. (In: Hajnal 1920 164-165. o.)

	1856	1860	1870	1880	1890	1900	1913					
Ország	Hajók száma	Ráksúly/tonna										
Nagy-Britannia	161	32.084	374	96.737	366	136.472	271	332.258	778	983.862	260	458.721
Francia	34	4.078	33	6.916	38	14.003	58	45.091	55	61.674	24	31.712
Ausztria-Magyar.	239	46.035	186	45.516	223	86.377	111	49.151	109	80.560	81	131.503
Olasz	99	131.36	237	39.878	374	159.076	52	15.239	60	58.560	86	127.426
Németo.	132	19.509	59	12.322	13	3.862	5	3.493	34	34.858	16	22.429
Görög.	996	157.821	1.354	163.764	724	110.471	722	156.757	235	164.993	197	256.128
Hollandia	104	9.817	40	4.800	7	1.136	1	1.030	11	11.151	3	5.333
Norvégia	33	4.886	25	3.927	42	11.323	4	4.045	26	29.215	3	4.842
Románia	119	8.246	148	13.394	54	7.343	19	1.644	5	594	33	43.156
Orosz.	8	946	48	7.409	82	14.152	62	8.803	96	30.844	191	89.418
Török.	125	13.661	783	70.145	549	42.376	398	37.509	417	81.585	178	51.822
Más	60	7.123	81	9.871	29	7.197	10	3.043	2	1.549	29	27.819
												42
												62.849

A Duna–probléma önálló nemzetközi szerepe a krími háború idején (1853–1856)⁴⁵ kezdődött, és utána is megmaradt. Az Oroszországgal szemben szövetkezett hatalmak a béke előfeltételéül szabták a Dunán a szabad hajózás biztosítását. A háborút lezáró 1856. március 30-án aláírt párizsi békeszerződés⁴⁶ a besszarábiai határrendezés keretében Oroszországot megfosztotta a Duna–melléki területektől, a Duna–deltától, valamint a nem Duna–parti államoknak is garantálta a szabad hajózást a folyón. A békesszerződés 15. cikkelye kimondta, hogy az 1815-ös bécsi kongresszus záródokumentumában rögzített elveket kell alkalmazni a Dunára vonatkozóan, ami alapvetően a szabad hajózás elvének gyakorlatba való áltültetését jelentette. Ennek betartását Európa (az aláíró felek) kollektíven garantálta. Továbbá azt is rögzítették, hogy a szabad hajózást semmilyen módon nem lehet akadályozni, a hajókon szállított áruk után nem szedhető vám, vagy adó. A folyó igazgatására két nemzetközi szervezetet hoztak létre. Az **Európai Duna Bizottságot (EDB)**, amelynek tagjai a nagyhatalmak, tehát a Habsburg Birodalom – nem parti államként – Franciaország, Anglia, Poroszország, Oroszország, a háborúban győztesen felemelkedő Szárd-Piemonti Királyság (később az egységes Olaszország) és mint parti állam Törökország. Az EDB hatásköre Iszakcsától (Isaccea) Sulináig terjedt ki. Székhelyéül Galacot választották. Kimondatlanul is fontos volt a tagok számára, hogy a bizottságban a nagyhatalmak legalizálták délkelet–európai jelenlétéket. A bizottságot eredetileg ideiglenes jelleggel – két éves időtartamra – hívták életre a Duna–torkolat hajózási és műszaki problémáinak az elhárítására, ill. az adott folyammeder karbantartására. A szükséges munkák elvégzésének a finanszírozását az áthaladó hajóktól beszedett illetékekkel kellett előteremteni. E vonatkozásban minden nemzet hajója egyenlő elbánásban részesült. A másik bizottság az állandónak szánt **Parti Államok Bizottsága**, vagy **Folyami Bizottság** néven vált ismertté. Tagjai a Habsburg Birodalom, Törökország, Württemberg, Bajorország, a három dunai fejedelemség – Moldva, Havasalföld és Szerbia – küldöttei, akiket a török porta egyetértésével jelöltek ki. Székhelye Bécs lett. Feladata a hajózási és folyamrendészeti szabályok kidolgozása és érvényesítése Iszacs-kától felfelé az egész Dunára vonatkozóan, a hajózást gátló műszaki akadályok elhárítása, valamint a Bizottság által felügyelt Duna szakasz teljes hosszában szükséges karbantartások elrendelése és irányítása, továbbá az ideiglenesnek szánt EDB mandátumának lejárta után az EDB jogköreinek átvétele, valamint a Duna–torkolatok és tengerrészek hajózhatóságának felügyelete volt. A Parti Államok Bizottságának munkáját a párizsi békét aláíró nem parti államok (nagyhatalmak) nem támogatták. Ezért e szervezet nem tudott hatékony tevékenységet kifejteni.⁴⁷ A párizsi békeszerződés XV. passzusa, amely a dunai hajózás szabadságát – a bécси kongresszus elveinek megfelelően – deklarálta, a bécси udvarban negatív viisszhangot váltott ki. Ennek a Dunagőzhajózási Társaság dunai hajózási monopóliuma szempontjából volt különösen nagy jelentősége.⁴⁸ A Parti Államok Bizottsága Bécsben új nemzetközi Duna–hajózási szerződést dolgozott ki, amelyet 1857. november 7-én a négy szuverén állam, Ausztria, Würtemberg, Bajorország és Törökország írt alá. (A három dunai fejedelemséget nem hívták meg az aláírásra a

⁴⁵ Kinder, H. – Hilgeman, W. 1995 347. o.

⁴⁶ Palotás 1984 21–23. o.

⁴⁷ Pallas 1893 V. k. 596. o., Palotás 1984 21–22. o.

⁴⁸ Palotás 1982 22. o., 25. o.

török tiltakozás miatt.) A Duna–hajózási okmányban (*Acte de navigation du Danube*), amelyet az aláíró országok ratifikáltak, tulajdonképpen a párizsi békeszerződés Parti Államok Bizottságára ruházott feladatait konkretizálták. (Folyamhajózás biztosítása, folyamrendészeti teendők stb.)⁴⁹

Az EDB működését a 19. század második felében többször is meghosszabbították, először az 1858-as II. párizsi kongresszus, amelyen az EDB angol és francia tagjai nem fogadták el az 1857-es Duna–hajózási okmányban leírtakat. Az 1866-os III. párizsi kongresszus határozatai nyomán a szervezet folyamatosan ellátta feladatait.⁵⁰

Az 1878-as berlini kongresszus egyik legfontosabb határozata a Dunához kapcsolódott, amely az Al–Duna biztonságos hajózhatóvá tétele érdekében született. A kongresszus döntése nyomán az Osztrák–Magyar Monarchiát bízták meg a feladat elvégzésével.⁵¹ Az Al–Duna – Kazán–szoros, Zuhntagok, Vaskapu – szabályozás nagy munkáját a magyar kormány vállalta magára. A közel két évtizedes, változó intenzitású folyósabályozás után 1896. szeptember 27-én adták át a forgalomnak a Zuhagatos–szakaszt és a Vaskapu–csatornát.⁵² Ezzel a Dunán megvalósult a folyamatos, átrakás nélküli hajózás lehetősége.

Az 1883. évi londoni konferencián az EDB mandátumának újabb, immár 21 évre történő meghosszabbítását fogadták el olyan módon, hogy a lejáratkor újabb 3 évre meghosszabbodik a mandátum mindaddig, amíg a bizottság valamely tagja a lejárat előtt egy évvel nem emel ez ellen kifogást. Az EDB gyakorlatilag az első világháborúig változatlan formában fennállt. Ezen a konferencián döntötték a Vaskaputól Brailáig terjedő szakasz egységes hajózási és folyamrendészeti felügyeletére vonatkozó szabályzatról.⁵³

Az első világháború befejeződése után a győztes hatalmak érdekei érvényesültek a dunai hajózásban is. 1918-ban a győztesek egy dunai hajózási parancsnokságot (*Commandenet de la Navigation du Danube*) állítottak fel Ernest Troubridge⁵⁴ angol admirális vezetésével. A szervezet székhelye előbb Belgrád, majd Budapest lett. Később a parancsnokság – *Commission Interalliée du Danube* néven – politikai jellegű bizottsággá alakult át. A bizottság a szövetséges haderők forgalmi és élelmezési szükségleteinek a vízi úton történő ellátását, a folyami hajózás háború előtti viszonyainak a visszaállítását és a központi hatalmaktól lefoglalt hajók használatbavételét, valamint a volt magyar Vaskapu–szolgálat továbbfolytatását tűzte ki feladatul.⁵⁵

⁴⁹ Palotás 1984 28-29. o.

⁵⁰ Fekete 1984 438. o., Palotás 1984 29-30. o.

⁵¹ Fekete 1984 438. o.

⁵² Fekete 1984 438. o.

⁵³ Fekete 1984 438. o., Palotás 1984 148-150. o.

⁵⁴ Ernest Troubridge admirális az I. világháború utáni években a dunai angol misszió parancsnoka és egyben az Európai Duna Bizottság elnöke volt. Kezdeményezésére és javaslatára lett a Duna hajózási szempontból nemzetközivé nyilvánítva, s ennek megfelelően jött létre 1921-ben a Comission Internationale du Danube (CID), a Nemzetközösségi Dunabizottság szervezete. In: Marczis 1995 86. o.

⁵⁵ Papp 1943 132. o.

A nemzetközi folyók problémáját⁵⁶ lényegében azonos tartalmú szabályozással kezelték a világháborút lezáró versailles-i békeszerződésekben, így a saint-germaini,⁵⁷ a trianoni,⁵⁸ a sevres-i, ill. ennek helyébe lépő lausanne-i szerződésben is. A Duna-kérdést a Magyarországgal megkötött trianoni békeszerződésben (1920) igyekeztek a győztesek megoldani. A békeszerződés több pontja is foglalkozik a Dunával. A XII. rész 274–293. cikkelye tárgyalja a Dunára vonatkozó előírásokat.⁵⁹ Alapvetően a hajózás szabadságának szellemében íródott cikkelyek között több ellentmondás fedezhető fel. Nem azonos lehetőségeket biztosítottak a Szövetséges és Társult hatalmak, ill. Magyarország állam-polgárai számára „*a hajózás szabadsága szellemében*”⁶⁰ az Ulmtól nemzetközinek nyilvánított Dunán. Így az a különös és igazságtalan helyzet állt elő, hogy Magyarország – és a többi legyőzött dunai állam – nem folytathatott a Duna–menti kisantant államok kikötői között „cabotage”⁶¹ hajózást, míg Magyarországon akár egy győztes nem parti állam a magyar kormány hozzájárulása nélkül is szabadon szállíthatott az egyik magyar kikötőből a másik magyar kikötőbe személyeket, vagy árukat.⁶² A békeszerződés 284. cikkelye rendelkezett a győztes hatalmak részére történő hajópark átadásáról.⁶³

A Dunára vonatkozó különös szabályok között a nemzetközi szervezetek működését is megerősítették a békeszerződés összeállítói. „*Az Európai Dunabizottságnak (EDB H. Z.) újból az a hatásköre lesz, amely a háború előtt megillette. Egyelőre azonban csak Nagybritannia, Franciaország, Olaszország és Románia képviselői lesznek tagjai ennek a Bizottságnak.*”⁶⁴

A következő cikkely a korábbi – gyakorlati tevékenységet nem folytató – Parti Államok Bizottságát újította fel.⁶⁵

Mint a fentiekből látható, az EDB az első világháborút lezáró versailles-i békeszerződések után is fennmaradt, működését az 1921. évi párizsi konferencián született Duna-akta (vagy Párizsi Duna Konvenció) garantálta. Az így megerősített bizottságban azonban a világháború utáni nemzetközi helyzetnek megfelelően Anglia, Franciaország, Olaszország, mint nagyhatalmak és Románia, mint parti állam vettek részt.⁶⁶ A párizsi konferencián hozták létre azt a **Nemzetközi Duna Bizottságot**, amelynek Anglia, Ausztria, Bulgária, Csehszlovákia, Franciaország, Jugoszlávia, Magyarország, Románia és a két felső–dunai német tartomány, Bajorország és Württemberg lettek a tagjai. Felál-

⁵⁶ Bruhács 1986 120. o.

⁵⁷ Kerekes 1984 42-49. o., Zöllner 1998 371-378. o., Szávai 1999 31-42. o., Szávai 2004 45-106. o.

⁵⁸ Ormos 1984 369-386. o., Ormos 1998 81-85. o., Szávai 1999 31-42. o., Szávai 2004 45-106. o.

⁵⁹ 1921. évi XXXIII. tc. 274-293. cikk <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7489>, Zeidler 2003 270-274. o.

⁶⁰ 1921. évi XXXIII. tc. 274. cikk, <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7489>

⁶¹ Cabotage jog: (fr.) Ugyanannak az államnak a területéhez tartozó folyószakaszon levő két kikötő között a személy- és árforgalom lebonyolításának joga kizárolag a parti államot illeti meg. In: Haraszti-Herczegh-Nagy 1983 138. o.

⁶² Papp 1943 124. o.

⁶³ 1921. évi XXXIII. tc. 284. cikk, <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7489>

⁶⁴ 1921. évi XXXIII. tc. 285. cikk, <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7489>

⁶⁵ 1921. évi XXXIII. tc. 288. cikk, <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7489>

⁶⁶ Haraszti-Herczegh-Nagy 1983 139. o.

lították továbbá a Duna zuhatagos szakaszára a Vaskapu- és a Zuhatalok Igazgatóságát Jugoszlávia és Románia képviselőiből és a Nemzetközi Duna Bizottság részvételével.⁶⁷

A trianoni békeszerződés, az 1921. évi és 1923. évi párizsi egyezmények a területi változások miatt a Duna-medence vízhasznosítására és árvízvédelmére elveket állapítottak meg, amelyeket az érintett országoknak kétoldalú szerződésekben kellett rendezni.⁶⁸ „*A Dunára vonatkozó végleges szabályzat megállapítása tárgyában 1921. július hó 23-án Párizsban kelt egyezmény becikkelyezése*” az 1923. XIV. tc.-ben történt meg.⁶⁹

Jelentős előrelépésnek számított 1923-ban a CRED⁷⁰ létrehozása, amelynek tagjai: Ausztria, Magyarország, Románia, Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (Jugoszlávia) és Csehszlovákia lettek, valamint a Nemzetek Szövetsége Tanács által megbízott elnök.⁷¹ A CRED minden, a szervezethez tartozó állam számára fontos, egyénileg és/vagy közösen megoldandó szakmai feladatok megtárgyalásának a fóruma volt. Az „erdőkihasználás és újból fásítás” kérdésében minden bizonnal Magyarországon az egyik első aktív környezetvédelmi, környezettudatos jogalkotási pillanat ragadható meg a dokumentum olvasásakor. A szervezet szakszerűségét nem lehet kétségbe vonni, ezt a kortársak sem tettek. A CRED működése során jelentős eredményeket ért el a vízállás- és árvízjelzési szolgálat működtetésében. Tevékenysége azonban a II. világháború alatt megbénult. Az 1920. évi trianoni békeszerződés helyére lépő 1947. évi párizsi békeszerződés nem tartotta fenn a szervezetet, ezért az megszűnt.⁷²

A dunai nagyhatalmi és román érdekek megerősítésére 1938-ban Anglia, Franciaország és Románia között megkötött Sinaia-i (szinajai) egyezmény alapján létrehozták a Román Tengeri Duna Bizottságot.⁷³ A részleteiben egymásnak gyakran ellentmondó bizottsági munka 1938-tól, az Anschlusst követően még nehezebbé vált, ugyanis a hitleri Németország Pozsonytól felfelé német nemzeti folyónak nyilvánította a Dunát, így annak nemzetközi jellege jórészt megszűnt. A Sinaia-i egyezményhez bukaresti egyezmény néven 1939. március 1-én Németország és Olaszország is csatlakozott. Mindezek alapvetően megváltoztatták a dunai hajózás addigi nemzetközi rendjét. Az EDB gyakorlatilag elveszítette felügyeletét a hajózás felett. Ezt követően a hitleri Németország 1940. szeptember 12-én Bécsben Bulgária, Jugoszlávia, Magyarország, Németország, Olaszország és Szlovákia részvételével konferenciát hívott össze, ahol az 1921. évben Párizsban megalakult Nemzetközi Duna Bizottság megszüntetését határozták el, és egy-

⁶⁷ Haraszti-Herczegh-Nagy 1983 139. o., Fekete 1984 438. o.

⁶⁸ Bruhács 1986 123. o. Az 1925. évi VII. tc.-ben került a magyar jogrendbe a nevezett szerződés. (Magyarország és a Duna-medence államainak két világháború között megkötött vízügyi bilaterális szerződései érdekes témát jelenthettek, de a jelen disszertáció fő vonalától távol esnek. Bruhács János alaposan vizsgálja a kérdést. Bruhács 1986 122-129. o.)

⁶⁹ 1923. XIV. tc., <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7554>

⁷⁰ CRED = Comission technique permanente du régime des eaux; magyarul = Dunai Állandó Vízügyi Műszaki Bizottság. Bruhács 1983 289. o.

⁷¹ Az 1925. évi VII. tc. címe: A Dunai Állandó Vízügyi Műszaki Bizottság hatáskörére és működésére vonatkozó szabályzat jóváhagyása tárgyában 1923. évi május hó 27-én Párisban kötött egyezmény becikkelyezéséről, <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7618>

⁷² Bruhács 1986 128. o.

⁷³ Haraszti-Herczegh-Nagy 1983 139. o., Fekete 1984 438. o.

idejűleg létrehoztak egy új igazgatási szervezetet, a Dunatanácsot,⁷⁴ vagy Folyami Tanácsot.⁷⁵ A Dunatanács albizottságaként hívták életre az al-dunai Vaskapu igazgatására az „Eisene Torvervaltung”⁷⁶ nevű intézményt, amely a nevezett szakasz forgalmi és azzal összefüggő ügyeinek intézéséért volt felelős. Mindezek a változások már a világháborús előkészületekként értelmezhetők.

A II. világháború befejeződése után 1947-ben megkötött versailles-i békeszerződés területi kérdésekben Magyarország számára – a pozsonyi hídfő három, Csehszlovákiának juttatott településén kívül – a gyakorlatban a trianoni békeszerződést ismételte meg. A pozsonyi hídfő átengedése miatt a Dunához kapcsolódó vízügyi rendelkezések is bekerültek a békeokmányba.⁷⁷ A békeszerződés azonban nem említtette a dunai hajózás, ill. vízhasználat kérdéseit. E problémákkal a „Külügyminszterek Tanácsának 1946. évi december hó 12-én kelt határozatára”⁷⁸ alapuló „a Dunán való hajózás rendjének szabályozása tárgyában Belgrádban 1948. évi augusztus hó 18. napján kelt nemzetközi Egyezmény”⁷⁹ foglalkozott. A belgrádi nemzetközi konferencia részletesen szabályozta a dunai hajózás körülményeit. Az egyezmény határozatainak aláírói: Csehszlovákia, Magyarország, Jugoszlávia, Románia, Bulgária, Ukrajna, és a Szovjetunió. A konferencián részt vettek Nagy-Britannia, Franciaország és az Amerikai Egyesült Államok képviselői is, akik viszont nem írták alá a záródokumentumot. A hét parti állam létrehozta a Duna Bizottságot, amely „a dunamenti országok képviselőiből alakul, akként, hogy mindegyik ország egy-egy képviselőt küld.”⁸⁰ A Bizottság székhelye Galac, 1953-tól Budapest lett. (Ausztria 1960-ban csatlakozott az egyezményhez, a Német Szövetségi Köztársaság megfigyelői minőségen vett részt a Duna Bizottság munkájában.⁸¹) Az egyezmény aláírói a Dunát Ulmtól a Fekete-tengerig tekintették hajózhatónak. Valamennyi állam számára biztosították a kereskedelmi hajózás lehetőségét. A nem parti államok hadihajói a Dunán egyáltalán nem közlekedhettek, a parti államok hadihajói pedig csak a saját folyószakaszukat használhatták. Más parti állam folyószakaszán csak az illető állam/államok engedélyével közlekedhettek hadihajók.

A Duna, mint nemzetközi folyó életrajza a második világháború után a bipoláris világ létrejöttével párhuzamosan tovább bonyolódott, ami viszont egy következő tanulmány témaja lehetne.

Csupán utalva a 20–21. század fordulójának fejleményeire, meg kell jegyezni, hogy 1992 szeptemberében teljes hosszában hajózhatóvá vált a Rajna–Majna–Duna-csatorna, amelynek alapötlete a kora középkorra, Nagy Károlyig frank uralkodóig nyúlik vissza.

⁷⁴ Papp 1943 133. o. A Dunatanács hivatalos neve: „Beratender Ausschuss für Donauangelegenheiten oberhalb Braila”.

⁷⁵ Haraszti-Herczegh-Nagy 1983 139. o., Fekete 1984 438. o.

⁷⁶ Papp 1943 133. o.

⁷⁷ 1947. évi XVIII. cikk 4. c pont. <http://docplayer.hu/1880642-1947-evi-xviii-torveny.html>

⁷⁸ 1949. évi XIII. tc., http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=94900013.TV

⁷⁹ 1949. évi XIII. tc., http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=94900013.TV

⁸⁰ 1949. évi XIII. tc. II. fejezet 1. rész, http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=94900013.TV

⁸¹ Haraszti-Herczegh-Nagy 1983 139. o.

Ez a transzeurópai vízi út egyúttal a világ leghosszabb belvízi útja, 3.483 km, a hozzá-kapcsolódó folyószakaszok víz út rendszere pedig meghaladja a 12.000 km-t.⁸²

A Duna szerepének felértékelődését jól mutatja a Duna Régió Stratégia (DRS), amely Közép-Európa szimbóluma is lehet, hiszen az Európai Tanács 2009. júniusi kezdeményezése nyomán az Európai Bizottság 2010 decemberében tett javaslatot a DRS elfogadására, amelyre Magyarország 2011. évi soros EU-elnöksége idején került sor.⁸³ Mindez nagy lehetőségeket jelenthet a Duna-medence államai számára, ha jól és hatékonyan használják ki a DRS adta lehetőségeket.

Felhasznált irodalom

- Benda 1982 Benda Kálmán (fszerk.): Magyarország Történeti Kronológiája II. 1526-1848. Akadémiai Kiadó, Budapest 1982
- Bruhács 1986 Bruhács János: Nemzetközi vízjog. A nemzetközi folyóvizek nem hajójási célú hasznosításának joga. Akadémiai Kiadó, Budapest 1986.
- Dóka 2006 Dóka Klára: A Duna mappáció (1823-1845) Történeti áttekintés. In: A Duna-mappáció. A Duna folyó magyarországi szakszának térképei. (1819-1833) az osztrák határtól Péterváradig. Szerk.: Tóth. G. Péter (Digitális forráskiadvány. DVD-Rom) Médiatér Kft., Pécs 2006
- Dövényi, Hajdú 2002 A magyarországi Duna-völgy területfejlesztési kérdései I. k. Összeállította: Dövényi Zoltán, Hajdú Zoltán, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 2002
- Fekete 1984 Fekete György: A Duna menti államok együttműködése a hajózásban. In: Közlekedéstudományi Szemle, 1984. 10. szám
- Fónagy 2003 Fónagy Zoltán: A bomló feudalizmus gazdasága. In: Magyarország története a 19. században. Gergely András (szerk.), Osiris Kiadó, Budapest 2003
- Font 2003 Font Márta: Zarándokok, kereszesek és kereskedők a Duna mentén a 11-13. században. In: 2000 év a Duna mentén / 2000 Jahre entlang der Donau. Huszár Zoltán–Vándor Andrea–Walterné Müller Judit (szerk.), Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága, Janus Pannonius Múzeum, Pécs 2003 39-46. o.
- Gonda 1899 Gonda Béla: A magyar hajózás. Műszaki, Irodalmi és Nyomdai Vállalat, Budapest 1899
- Grössing–Funk–

⁸² Rajna–Majna–Duna-csatorna, <https://hu.wikipedia.org/wiki/Rajna%E2%80%93Majna%E2%80%93Duna-csatorna>

⁸³ Duna Régió Stratégia – Közép-Európa szimbóluma, <http://eu.kormany.hu/duna-regio-strategia>, <http://dunaregiostrategia.kormany.hu/index>

- Sauer–Binder 1979 Grössing–Funk–Sauer–Binder: Rot–Weis–Rot auf blauen Wellen. 150 Jahre DDSG Eigentümer, Herausgeber und Verleger: Erste Donau-Dampfschiffahrts-Gesellschaft, Wien 1979
- Hajdú 1998 Hajdú Zoltán: A magyarországi Duna-völgy területfejlesztési kérdései. In: Ezredforduló 1998. 6.
- Hajnal 1920 Hajnal, Henry Dr.: The Danube. Its Historical, Political, and Economic Importance. Martinus Nijhoff, The Hague 1920
- Haraszti–Herczegh–Nagy 1983 Haraszti György–Herczegh Géza–Nagy Károly: Nemzetközi jog. Nagy Károly (szerk.) Tankönyvkiadó, Budapest 1983
- Huszár 1993 Huszár Zoltán: A Mohács–Pécsi Vasút története alapításától a 19. század végéig. In: Ódor Imre (szerk.) Tanulmányok Mohács történetéből, Mohács 1993 205–218. o.
- Huszár 1995 Huszár Zoltán: Az Első cs. kir. szab. Dunagőzhajójási Társaság szerepe a pécsi bányászatban és városfejlődésben a dualizmus időszakában. In: V. Fodor Zsuzsa (szerk.): Vállalkozó polgárok a Dunántúlon a dualizmus korában / Bürger, Unternehmer in Transdanubien zur Zeit des Dualismus. Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém 1995 149–159. o.
- Huszár 2013 Huszár Zoltán: A Duna vonzásában. Fejezetek a Dunagőzhajójási Társaság történetéből. Válogatott tanulmányok. Virágmandula Kft. Pécs, 2013
- Kerekes 1984 Kerekes Lajos: Ausztria hatvan éve 1918–1978. Gondolat, Budapest 1984
- Kinder–Hilgemann 1995 Kinder, Hermann – Hilgemann, Werner: SH Atlasz. Springer-Verlag, Budapest Berlin 1995
- Marczis 1995 Marczis Ervin: 100 éves a Magyar Állami Hajózás. Kiadja a MAHART Hajózási Rt., Budapest 1995
- Meyers 1982 Meyers Taschenlexikon Geschichte in 6 Bänden. Band 2. Bibliographisches Institut Mannheim/Wien/Zürich, Meyers Lexikonverlag 1982
- Nagy 1983 Haraszti György–Herczegh Géza–Nagy Károly: Nemzetközi jog. Nagy Károly (szerk.) Tankönyvkiadó, Budapest 1983
- Ormos 1984 Ormos Mária: Padovatól Trianonig 1918–1920. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1984
- Ormos 1998 Ormos Mária: Magyarország a két világháború korában 1914–1945. Csokonai Kiadó, Debrecen 1998
- Pallas Pallas Nagy Lexikona V. k. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénnytársaság, Budapest 1893

- Palotás 1984 Palotás Emil: A nemzetközi Duna-hajózás a Habsburg-Monarchia diplomáciájában 1856-1883. Értekezések a Történettudományok Köréből 104. Akadémiai Kiadó, Budapest 1984
- Papp 1943 Papp Remig: Belvízi hajózás. A Mérnöki Továbbképző Intézet Kiadványai XVII. kötet, 39. füzet, Budapest 1943
- Petrović 1982 Nikola Petrović: Hajózás és gazdálkodás a Közép-Duna-medencében a merkantilizmus korában. A Duna-Tisza csatorna építése és fáradozások a Közép-Duna-medence és az Adriai-tenger összekötésére a XVIII. század végén. Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia Történelmi Intézet, Beograd – Novi Sad 1982
- Révai Révai Nagy Lexikona VI. k. Budapest 1912
- Smith Smith, Adam: A nemzetek gazdagsága. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest, 1959
- Strasser 1994 Strasser, Hellmuth: Die Internationalisierung der Donau. In: Die Donau. Facetten eines europäischen Stromes. Katalog zur oberösterreichischen Landesausstellung 1994 in Engelhartzell. Red.: Prof. Helga Litschel. Landesvertrag AG im Veritas-Verlag Linz 1994
- Szalatnai 1944 Szalatnai Rezső: A Duna költői. Öt évszázad versei a Dunáról. Hungária Kiadás, Budapest 1944
- Szávai 1999 Szávai Ferenc: Az Osztrák-Magyar Monarchia közös vagyonja. Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, Pécs 1999
- Szávai 2004 Szávai Ferenc: Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának következményei. Az államutótlás vitás kérdései. Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, Pécs 2004
- Visy 2003 Visy Zsolt: A Duna szerepe és jelentősége a római kori Kárpát-medencében. In: 2000 év a Duna mentén / 2000 Jahre entlang der Donau. Huszár Zoltán – Vándor Andrea – Walterné Müller Judit (szerk.), Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága, Janus Pannonius Múzeum, Pécs 2003 27-33. o.
- Weithmann 2000 Weithmann, Michael W: Die Donau. Ein europäischer Fluss und seine 3000-jährige Geschichte. Verlag Friedrich Pustet Regensburg, Verlag Styria Graz Wien Köln, 2000
- Zeidler 2003 Zeidler Miklós (szerk.): Trianon. Nemzet és Emlékezet. Osiris Kiadó, Budapest 2003
- Zöllner 1998 Zöllner, Erich: Ausztria története. Osiris Kiadó–2000, Budapest 1998

A tanulmányban lévő internetes hivatkozások letöltési dátuma: 2016. március 10.

POVIJESNO, UPRAVNO I PRAVNO ODREĐENJE ISTOČNOG DIJELA HRVATSKE

HISTORICAL, ADMINISTRATIVE AND LEGAL DETERMINATION OF THE EASTERN CROATIA

Sažetak

U ovome radu razmatra se pitanje povijesnog, upravnog i pravnog određenja istočne Hrvatske. Autorice rad započinju povijesnim određenjem istočnog dijela Hrvatske koji je u povijesnom, ali i pravnom, državnom, etničkom i kulturnom smislu, sastavni dio Hrvatske od kraja 6. stoljeća, a nakon čega slijedi povijesni pregled tog područja do današnjih dana. Nakon osvrta na povijesne prilike, tretiraju se pitanja vezana za promjene u upravnom i pravnom određenju na spomenutom području, počevši od 9. stoljeća, a zaključno s današnjim vremenom. Posebno su naglašena neka specifična pitanja, poput upravno-teritorijalnog ustroja Republike Hrvatske.

Ključne riječi: istočna Hrvatska, Slavonija, državnopravna povijest, županije

Abstract

This paper discusses the issue of historical, administrative and legal determination Eastern Croatia. The authors, first of all, analyse the historical determination of the eastern part of Croatia which is in historical, but also legal, national, ethnic and cultural sense, a part of the Croatia starting from the end of the 6th century. Authors continue analysing a historical overview of the said area until present day. After reviewing the historical circumstances, authors discuss issues related to changes in the administrative and legal determination of the mentioned area, starting from the period of the 9th century and ending with the present time. In particular, they emphasized some specific issues, such as administrative-territorial division of the Croatian state.

Keywords: Eastern Croatia, Slavonia, state legal history, counties

1. Povijesno određenje istočne Hrvatske

Područje istočne Hrvatske u zemljopisnom smislu predstavlja područje koje je sa sjevera omeđeno mađarskom granicom, s istoka granicom Srbije, s juga granicom Bosne i Hercegovine, a kao zapadne granice uzimaju se granice Požeško-slavonske i Virovitičko-podravske županije. Treba napomenuti kako je područje današnje Slavonije, u prostornom smislu, bitno manje od područja nekadašnje Slavonije u srednjem vijeku. Tako je srednjovjekovna Slavonija bila mnogo šira i duža i obuhvaćala je područje između Sutle i Požeške kotline te između Drave i južno od Save, sa svojim prirodnim središtem u Zagrebu.¹

Istočni je dio Hrvatske u povijesnom, ali i pravnom, državnom, etničkom i kulturnom smislu, sastavni dio Hrvatske od kraja 6. stoljeća, kada su to područje naselili Hrvati u sklopu velikih seoba naroda.² Nakon podjele Rimskog Carstva 395. na Istočno i Zapadno, u bivše se rimske pokrajine naseljavaju novi narodi, pa su tako i Hrvati zapo-sjeli panonski bazen te prostor na jugu do Jadranskog mora.³ Hrvati su naselili trovrsni prostor (mediteranski, panonski i planinski), koji je uvjetovao i trojni razvoj hrvatske države – planinska Hrvatska (u zaleđu Jadranskog mora), Dalmatinska Hrvatska (uz Jadransko more) i Posavska ili Panonska Hrvatska (porječe velikih rijeka Save, Drave, Kupe, Une, Bosne i Drine). Sukladno tome, od ove su tri prirodne cjeline nastale i tri kraljevine: Hrvatska, Dalmacija i Slavonija.

Što se tiče područja istočne Hrvatske, ali i ostalih dijelova Hrvatske, povijesne su prilike često rezultirale pripajanjem tog dijela Hrvatske raznim tuđinskim upravama. Tako je potkraj 8. stoljeća knez Posavske Hrvatske⁴ Vojnomir priznao vlast tada najmoćnijeg vladara, cara Karla, a nakon potpisivanja Prvog aachenskog sporazuma iz 803. između Franačkog i Bizantskog Carstva, sve su se hrvatske zemlje našle u Franačkom Carstvu. Naime, tim sporazumom Francima su prepušteni Primorska Hrvatska i Istra. Nakon smrti Karla Velikog 814., knez Posavske Hrvatske Ljudevit podiže ustanak protiv Franaka uz pomoć Bizanta (818. – 823.). Međutim, tzv. Ljudevitov ustanak nije uspio, te područje Posavske Hrvatske dolazi pod vladavinu Bugara koja nije bila dugog vijeka jer su ih Franci potisnuli u istočni dio Srijema.⁵

Koncem 9. stoljeća u Panonski se bazen doseljavaju Mađari koji su potisnuli franačku vlast i osnovali vlastitu državu, te krenuli i u osvajanje hrvatskih područja. U pogledu na taj dio povijesti Slavonije postoje određene nesuglasice. Naime, određeni autori za-stupaju tezu kako je do Tomislava Slavonija stalno bila u tuđoj vlasti (primjerice Šišić, Barada, N. Klaić), dok primjerice Margetić dokazuje kako je 30-ih godina 9. stoljeća

¹ Opširnije v. u: Hrvatska – povijest sjeveroistočnog područja, Povijesni arhiv u Osijeku, Osijek, 1994.

² Sršan, S., Povijesni pregled sjeveroistočnog područja Hrvatske, u: Hrvatska – povijest sjeveroistočnog područja, Povijesni arhiv u Osijeku, Osijek, 1994., str. 15.

³ Mažuran, I., Prostorna i strateška važnost sjeveroistočne Hrvatske, u: Hrvatska – povijest sjeveroistočnog područja, Povijesni arhiv u Osijeku, Osijek, 1994., str. 40–41.

⁴ Hrvati su potkraj 8. stoljeća formirali dvije velike kneževine, i to: Panonsku ili Posavsku, koja se prostirala između rijeka Drave, Save i Dunava; i Dalmatinsku ili Primorsku, u koju su ulazili čitava hrvatska obala i dio današnje crnogorske obale.

⁵ Pavličević, D., Povijest Hrvatske, Zagreb, 2000., str. 42–43.

Dalmatinska Hrvatska pomogla Slavoniji pri osnivanju samostalne hrvatske države, koja je ostala s Dalmatinskom Hrvatskom u prijateljskoj vezi.⁶ Tome u prilog ide i pisanje Tome Arhiđakona u djelu „O upravljanju carstvom“ (*De Administratio Imperio*) koji navodi da se podaci o hrvatskoj svjetovnoj i crkvenoj vlasti nad Slavonijom odnose tek na 1078. kada je Zvonimir, vazal pape Grgura VII., priključio Slavoniju hrvatskoj državi.⁷

Godine 1102. za vrijeme Kolomana dolazi do stvaranja hrvatsko-ugarske državne zajednice, a novo poglavlje u povijesti ne samo istočne Slavonije, nego i cijele Hrvatske te cijelog Balkana i jugoistočne Slavonije, započinje nadiranjem Turaka (Osmanlija) u 14. stoljeću. Kako bi zaustavili turska osvajanja prema zapadu, hrvatsko-ugarski kraljevi podijelili su Hrvatsku na tri vojnička tabora, i to: hrvatski – prema moru i Dalmaciji, slavonski – prema Uni i usorski – prema donjoj Slavoniji i južnoj Ugarskoj.⁸ Nakon pada Bosne, 1463. kralj Matijaš Korvin osnovao je Jajačku banovinu i Senjsku kapetaniju za obranu Hrvatske, odnosno Srebreničku banovinu za obranu Slavonije i Ugarske. Koliki je tada bio značaj Slavonije za državu, dokazuje nam svečana povelja Vladislava II. iz 1496., a kojom je službeno odobreno pravo Slavonije na grb koji je i prije rabila. Prema Vladislavu, Slavoniju se s pravom naziva „štитom i čak predzidjem“ države.⁹

Nakon pogibije kralja Ludovika i poraza na Mohačkom polju 1526., hrvatsko-ugarska državna zajednica dolazi pod vladavinu Habsburgovaca godine 1527. kada je Hrvatski sabor priznao za kralja Ferdinanda, a koji je od 1529. u svoju titulu uključio i Slavoniju.¹⁰ Krajem 17. stoljeća, područja Hrvatske oslobođena od turske vlasti (mir u Srijemskim Karlovcima 1699.) došla su u sastav Hrvatske koja se već ranije nalazila pod vladavinom Habsburgovaca. Tada se granica istočne Hrvatske protezala do Dunava (srijemska granica sa sjedištem u Vukovaru), a Osijek je preuzeo ulogu prometnog, gospodarskog, upravnog i vojnog sjedišta cijele Slavonije.

Sve do 1848. u istočnoj je Hrvatskoj postojao feudalni društveno-ekonomski sustav, te nakon njegova prestanka na tom području dolazi novo vrijeme u društveno-ekonomskim odnosima. To je i vrijeme kulturnog i nacionalnog preporoda hrvatskog naroda, pa tako i na području istočne Hrvatske. U to vrijeme opet se izdvaja Osijek, koji od sredine 19. stoljeća doživljava opći gospodarski, ali i kulturni napredak. Tako je Osijek sve do kraja 19. i početka 20. stoljeća, poslije Zagreba, jedan od najvećih i industrijski najrazvijenijih gradova Hrvatske te snažno kulturno središte. Godine 1867. sklapanjem nagodbe između Austrije i Ugarske, odnosno stvaranjem Austro-Ugarske započinje novo poglavlje u povijesti odnosa između Austrije, Ugarske i Hrvatske koja je bila razapeta između Beča i Pešte te je tražila politički izlaz iz te situacije. Zbog toga, sve se više naće ideja o stvaranju južnoslavenske države u kojoj bi se našli Hrvati, Srbi, Slovenci i ostali južnoslavenski narodi.

⁶ Margetić, L., Srednjovjekovna Slavonija – jedno od vrela hrvatske državnosti, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, vol. 45., br. 2., 1999., str. 137.

⁷ Margetić, L., Zagreb i Slavonija, Izbor studija, Zagreb – Rijeka, 2000., str. 73.

⁸ Šišić, F., Pregled povijesti hrvatskog naroda, Zagreb, 1962., str. 372.

⁹ Margetić, L., Srednjovjekovna Slavonija..., str. 156.

¹⁰ Isto.

Raspadom Austro-Ugarske Monarhije 1918., pojavile su se nove države, „države nasljednice“, a za jugoslavenske zemlje bile su stvorene realne mogućnosti za ujedinjenje s Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom u zajedničku državu. Shodno tome, 29. listopada iste godine hrvatski državni Sabor objavljuje državnopravno odčepljenje Hrvatske, Slavonije i Dalmacije od Austro-Ugarske i proglašuje nezavisnu državu Hrvatsku koja pristupa u zajedničku suverenu Državu Slovenaca, Hrvata i Srba – Državu SHS.¹¹ Država SHS bila je prva jugoslavenska zajednička država te je predstavljala prvi korak za daljnje državno ujedinjenje svih jugoslavenskih zemalja u jednu državnu zajednicu. Krajem listopada, točnije 31. listopada 1918. kada je proglašena samostalnost Mađarske nestalo je dualističke Austro-Ugarske, odnosno više nije bilo ni austro-ugarskog državnog teritorija ni habsburške vlasti, a ni austro-ugarskih državljana na području nekadašnje Monarhije. Osobitost Države SHS bila je u njezinoj privremenosti¹² jer ona je nastala da se državno ujedini sa Srbijom i Crnom Gorom te je već početkom studenoga 1918. došlo do konferencije u Ženevi na kojoj su se trebala riješiti mnoga sporna pitanja koja su imala svoj korijen u Krfskoj deklaraciji.

Osim vladajućih krugova Kraljevine Srbije, negativan stav prema Ženevskom sporazumu imao je i vodeći dio Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba te je ubrzo nakon toga, već 25. studenoga 1918. Narodno vijeće kao nositelj vrhovne vlasti donijelo svoj Zaključak o ujedinjenju Države Slovenaca, Hrvata i Srba s Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom u jedinstvenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba. Delegacija Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba izmanipulirala je Zaključak i predala oprečnu Adresu regentu Aleksandru, koji je 1. prosinca 1918. proglašio ujedinjenje Srbije sa zemljama nezavisne Države SHS u jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca.¹³

Nakon stvaranja nove državne zajednice, Kraljevine Srbija, Hrvata i Slovenaca 1918., nametnulo se pitanje donošenja ustava nove države koji je izglasan 28. lipnja 1921. na Vidovdan (tzv. Vidovdanski ustav). Tako je donošenjem tzv. Vidovdanskog ustava¹⁴ u zemlji uvedeno centralističko državno uređenje, a u pogledu nadležnosti kralja u upravnoj, sudskoj, i zakonodavnoj vlasti može se govoriti o tzv. faktičnom jedinstvu vlasti. Sukladno tome, nastojalo se ostvariti ideju o podvrgavanju nesrpskih naroda i zemalja u Veliku Srbiju. Tako se na području istočne Hrvatske vršila kolonizacija srpskih dobrovoljaca i solunaša.

Politička je situacija tijekom 1928. u Kraljevini SHS bila dosta složena i zaoštrena, jer nisu prestajali oštri napadi opozicije na čelu sa Seljačko-demokratskom koalicijom (SDK) na politiku radikalno-demokratske vlade zbog korupcije i ostalih nezakonitih postupaka. Zbog toga, uslijedio je atentat na hrvatske zastupnike u Narodnoj skupštini u Beogradu 20. lipnja 1928. i ubojstvo dvojice te ranjavanje trojice hrvatskih pravaca, među kojima i Stjepana Radića. Na tu veliku krizu u zemlji kralj Aleksandar odgovorio je, vodeći se krilaticom „jedan kralj, jedan narod i jedna država“, 6. siječnja 1929.

¹¹ Čulinović, F., Dokumenti o Jugoslaviji, Zagreb, Školska knjiga, 1968., str. 76.

¹² Slobodan Jovanović, Ustavno pravo, Beograd, str. 14.

¹³ Uskoro je međutim naziv „kraljevstvo“ promijenjen „kraljevinom“. Engelsfeld, N., Povijest hrvatske države i prava – Razdoblje od 18. do 20. stoljeća., Pravni fakultet, Zagreb, 2002., str. 294–295.

¹⁴ Čulinović, F., Jugoslavija između dva rata, I, Zagreb, 1961., str. 348–352.

državnim udarom, ukidanjem Ustava iz 1921., raspuštanjem Narodne skupštine, zabranom isticanja nacionalnih, vjerskih i regionalnih obilježja te uvođenjem osobne diktature. Apsolutistički režim uveden u zemlji proklamacijom kralja Aleksandra 6. siječnja 1929. već je po intencijama izraženim u samoj proklamaciji trebao biti privremenog karaktera, pa je početkom rujna (3. rujna) 1931. kraljevom proklamacijom oktroiranog (darovanog) Ustava započelo novo razdoblje u državnopravnom razvitku stare Jugoslavije – razdoblje pseudoparlamentarizma.¹⁵ Na temelju odredaba tog Ustava, godine 1939. došlo je do osnivanja Banovine Hrvatske čemu je prethodio politički sporazum sklopljen 26. kolovoza 1939. između tadašnjeg predsjednika jugoslavenske vlade Dragiše Cvetkovića i Vladimira Mačeka, predsjednika HSS-a. Uredbom o Banovini Hrvatskoj od 26. kolovoza 1939. stvorena je Banovina Hrvatska kao zasebna državnopravna oblast, a u nju su uključene: dotadašnja Savska i Primorska banovina, kotari Dubrovnik, Šid, Ilok, Brčko, Gradačac, Derventa, Travnik i Fojnica.¹⁶

Početkom Drugog svjetskog rata, mijenja se politička karta Europe, pa je tako godine 1941. nestala i Kraljevina Jugoslavija. Ubrzo nakon toga stvorena je Nezavisna Država Hrvatska (NDH), u čijem se sastavu nalazila i Bosna i Hercegovina, a istočna je granica Hrvatske opet vraćena do Zemuna. Novoustrojena NDH prema odredbama Bečkog sporazuma teritorijalno je obuhvatila Hrvatsku, Slavoniju, Bosnu i Hercegovinu, te dio Dalmacije koji nije bio anektiran Italiji.¹⁷

Nakon pobjede nad fašizmom 1945., vlast je u Jugoslaviji preuzeila komunistička partija na čelu s Josipom Brozom Titom, a Hrvatska je bila federalna jedinica Demokratske Federativne Jugoslavije. U skladu s novim političkim prilikama, provedeno je i novo razgraničenje u sjeveroistočnoj Hrvatskoj, tako da je granična crta povučena zapadnije od granice bivše Banovine Hrvatske. Također, godine 1946. Srbija je otkinula i pripojila dio hrvatskog teritorija, i to onaj u istočnom Srijemu.

Neograničena vlast Komunističke partije na području Hrvatske, pa tako i na njezinom istočnom području, obilježena je progonima, zatvaranjima, ubojstvima, iseljavanjima, oduzimanjem imovine, gospodarskim neuspjesima itd., a što je naposljetu dovelo do ozbiljne političke krize 1971. i donošenja novog Ustava iz 1974.¹⁸ Međutim, nakon Titove smrti 1980., sve se više produbljivala politička i gospodarska kriza koja je svoj vrhunac dosegla 1990. Naime, početkom 1990. na Četrnaestom kongresu Saveza komunista Jugoslavije, koji je sazvan radi pronalaženja rješenja za duboku općedruštvenu krizu, došlo je do konačnog rascjepa unutar jugoslavenske federacije. Kongres su napustile slovenska i hrvatska delegacija, a Bosna i Hercegovina te Makedonija nisu pristale na zahtjev srpske i crnogorske delegacije da Kongres jednostavno utvrdi novi kvorum i nastavi s radom. To je prepoznato kao znak raspada SFRJ.

Dana 19. svibnja 1990. u Hrvatskoj je održan referendum, na kojemu je 93,2 % biračkog tijela dalo svoj glas za hrvatsku suverenost (odazvalo se 83,5 % biračkog tijela). U

¹⁵ Sirotković, H., Margetić, L., *Povijest država i prava naroda SFRJ Jugoslavije*, Zagreb, 1988., str. 257.

¹⁶ Sirotković, H., Margetić, L., *Povijest država i prava...*, str. 267.

¹⁷ Opširnije v. u: Matković, H., *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 2002., str. 189.

¹⁸ Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, br. 9., godina XXX., 21. veljače 1974., str. 210–263.

to vrijeme Hrvatska je bila suočena s pobunom lokalnih Srba, kao i sa srpskim terorističkim napadima na hrvatske gradove i sela. Ubrzo nakon održanog referendumu, Hrvatski je sabor 25. lipnja 1991. donio Ustavnu odluku o suverenosti i samostalnosti Republike Hrvatske, a čime je započet postupak razdruživanja od drugih republika i zajedničke države SFRJ. Osim te odluke, Hrvatski je sabor na istoj sjednici donio i Deklaraciju o proglašenju suverene i samostalne Republike Hrvatske. Dana 8. listopada 1991. Republika Hrvatska definitivno je raskinula državnopravne veze s ostalim jugoslavenskim republikama te postala samostalna i neovisna država.

Istočna Hrvatska je u nametnom ratu pretrpjela goleme gubitke, i ljudske, i one koje su posljedica teških razaranja sela i gradova, a očituju se (pa čak i danas) u narušenom gospodarstvu, porušenim kulturnim spomenicima itd. Područje zapadne Slavonije oslobođeno je u akciji „Bljesak“ u svibnju 1995., a područje istočne Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema vraćeno je pod suverenitet Hrvatske tek u siječnju 1998.¹⁹

2. Upravno i pravno određenje istočnog dijela Hrvatske

S obzirom na određenje da je lokalna jedinica dio ukupnog upravnog sustava, lokalne jedinice u Hrvatskoj javljaju se s pojavom državne organizacije na ovom prostoru.²⁰ Povijesno gledano, lokalna samouprava javlja se te je i nužno vezana uz lokalne zajednice. Tako i lokalnim jedinicama u Hrvatskoj prethode lokalne zajednice utemeljene na plemenskoj državnoj organizaciji i prostornom razmještaju. U vrijeme narodne dinastije Trpimirovića (852. – 1102.) Hrvatska je bila podijeljena na župe za koje se zna da je svaka od njih bez obzira na veličinu, tvorila jednu područnu jedinicu. Župe su najčešće dobivale imena prema rijekama, dolinama (Gacka, Krbavska) ili prema utvrdama oko kojih se župa razvijala. Kako su se na čelu tih teritorijalnih i upravno-sudskih jedinica državne vlasti nalazili župani (*comes*), s vremenom se ta teritorijalna jedinica počela nazivati županijom, a od 12. stoljeća i komitatom.²¹ Sukladno tome, i ranofeudalna hrvatska država bila je, prema Konstantinu Porfirogenetu, podijeljena na 11 županija čije su izvorište bile starohrvatske župe kao prve teritorijalne organizacije prostora koji su nastanjivali Hrvati. Prema Konstantinu Porfirogenetu postojale su sljedeće južnohrvatske županije: Livno, Cetina, Imotski, Pliva, Pesenta, Primorje, Bribir, Nona, Knin, Sidraga i Nina. U svakom slučaju navedeni broj župa nije obuhvaćao panonski dio Hrvatske, od Gvozda na sjever, tj. područje između Save i Drave, odnosno Slavoniju, jer je njome već ovladala Ugarska. Iako vladar poimenično ne spominje slavonske županije, prema prevladavajućem stavu u hrvatskoj literaturi zaključuje se da je razlika između slavonskih i južnohrvatskih županija bila samo u tome što su se slavonske nalazile u vlasništvu vladara, a južnohrvatske uglavnom u vlasništvu naslijednih župana. Dakle, od tada je moguće pratiti razvitak županija kao temelja političko-teritorijalne organizacije i njezine mijene koje su joj davale različite značajke. Na taj je način moguće uočiti

¹⁹ Opširnije v. u: Goldstein, I., Hrvatska povijest, Zagreb, 2013.

²⁰ Brunić, D., Sustavni pristup županijskom ustrojstvu u Republici Hrvatskoj s primjenom na županiju Osječko-Baranjsku, Osijek, 1995., str. 14.

²¹ Vrbošić, J., Povijesni pregled razvitka županijske uprave i samouprave u Hrvatskoj, Društvena istraživanja, br. 1., Zagreb, 1992., str. 56.

tri razvojna tipa županija: kraljevske županije sredine X. stoljeća, plemićke županije s razvijenom samoupravom u odnosu na kraljevsku vlast te županije kao dio modernog upravnog ustrojstva u razdoblju od 1886. do 1918.²²

Županijski sustav u srednjovjekovnoj Slavoniji razvijao se na sljedeći način: krajem 11. i početkom 12. stoljeća ugarski su kraljevi Ladislav i Koloman počeli pretvarati postojeće stare plemenske župe u veće upravne jedinice – županije. Među njima je bila prva Zagrebačka županija, a nakon čega su formirane Zagorska (Varaždinska) i Križevačka županija, te Virovitička, Požeška i Vukovarska županija, a prema jugu Gorska, Gorička, Dubička, Sanska i Vrbaska županija.²³ Tijekom 12. stoljeća Arpadovići na slavonskom području uvode kraljevske županije kojima u kraljevo ime upravljaju kraljevski župani.

Iako su od početka 12. stoljeća Slavonija i Hrvatska bile pod istim vladarima (Arpadovići, Anžuvinci), sve do kraja srednjeg vijeka ta su dva prostora ostala institucionalno odvojena i društveno duboko različita.²⁴ To se očitovalo u tome što se Slavonija od 1240. nazivala vladanjem (*regnum*), imala je posebnog bana (oko 1225. – 1476.) i Sabor (oko 1273.).²⁵

Tijekom 13. i 14. stoljeća započelo je nestajanje uređenja kraljevskih utvrda kao temelj kraljevskih županija. Kralj više nije kao u patrimonijalno doba jedini nositelj sveukupne vlasti, nego je on zajedno s plemićima samo *primus inter pares*. Tako su županije u to doba postupno prestale biti kraljevske te u svom sastavu više nisu bile skup „kraljevskih funkcionera već skup privilegiranih ovlaštenika – nobila i jobagiona.“²⁶ Nove županije više nisu bile stvarno nadležne za obavljanje vojnih, sudske i finansijske funkcije nego samo sudske i to u ograničenom opsegu. Razlozi zbog kojih je došlo do formiranja novih županija mogu se pronaći u prelaženju mnogih kraljevih utvrda zajedno s teritorijem u feudalno vlasništvo pojedinih crkvenih i svjetovnih vlastelina, nadalje, u osnivanju gradova i širenju gradskih distrikata na teritoriju kraljevskih županija te u formiranju novog društvenog sloja koji je izuzet iz nadležnosti kraljevskih županija. Stoga, u isto vrijeme, uz plemstvo je značajan sudionik vlasti postala i Crkva, kao i kraljevski slobodni gradovi. Gradovi na području Slavonije i Hrvatske temeljili su svoj pravni položaj na raznim privilegijama dobivenim ponajprije od vladara, ali i od bana ili druge ovlaštene osobe, npr. zagrebačkog biskupa (1209. Varaždin, 1231. Vukovar, 1234. Virovitica, 1240. Petrinja itd.).

U razdoblju razvijenoga i kasnoga srednjeg vijeka županijsko ustrojstvo u hrvatskim zemljama pretrpjelo je razlike i bitne izmjene u odnosu prema razdoblju ranoga srednjeg vijeka. Također, u razdoblju od 12. do 16. stoljeća hrvatsko je društvo prošlo kroz

²² Perko-Šeparović, I., Faktori i razvoj administrativno-teritorijalne podjele u Jugoslaviji, u I. Perko-Šeparović i J. Hrženjak, ur., Organizacija teritorija i samoupravljanje, Zagreb, 1982., str. 57.

²³ Pavličević, D., Povijest..., str. 102.

²⁴ Pravni leksikon, Leksikografski zavod Miroslava Krleže, Zagreb, 2007., str. 1464.

²⁵ Beuc, I., Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Zagreb, 1985., str. 107.

²⁶ Beuc, I., Povijest institucija državne vlasti kraljevine..., str. 120.

prvo razdoblje državne zajednice s Ugarskom, a u prvim desetljećima 16. stoljeća²⁷ dolazi i do promjene državnog okvira. Naime, hrvatski su staleži i redovi izabrali 1527. za svog vladara Ferdinanda Habsburškog i dinastiju Habsburg. Isto tako, u tom razdoblju bilo je mnogo teškoća zbog pritisaka izvana (Turci i Mlečani), što je dovelo do smanjenja teritorijalnog opsega Hrvatske. Upravo tijekom stogodišnjeg rata s Turcima (1493. – 1593.) Hrvatska je izgubila znatan teritorij, te je svedena na „ostatke ostataka“ koji su činili sjeverozapadni dio Hrvatske sa zagrebačkom, varaždinskom i dijelom križevačke županije. U osvojenim dijelovima Hrvatske, Turci su ustrojili vojne oblasti – sandžake umjesto županijskog sustava.²⁸

Stoga, županijsko uređenje u Hrvatskoj u razdoblju od 1527. do ukidanja feudalizma 1848. možemo promatrati u dva različita organizacijska i sadržajna oblika, i to: prvo je bilo razdoblje od 1527. do 1760. i drugo od 1760. do 1848.

U prvom razdoblju, potkraj 16. i 17. stoljeća zagrebačka, varaždinska i dio križevačke županije bile su i dalje administrativno-sudsko-teritorijalne i plemićke zajednice s time da su više bile sudske teritorijalne i plemićke zajednice negoli upravne te su rješavale sve poslove u dogovoru sa Saborom i banom.²⁹ Stoga, nisu bile u mogućnosti samostalno nastupati prema kralju i Hrvatsko-ugarskom saboru. Obnovom slavonskih županija 1745. (požeška, virovitička i srijemska) i njihovim integriranjem u hrvatski državni prostor, značaj županija i njihova stvarna moć postala je veća. Budući da su se zagrebačka, varaždinska i križevačka županija sredinom 18. stoljeća u pogledu nadležnosti i organizacije, te sudske i upravne vlasti razlikovale od obnovljenih slavonskih županija, carica Marija Terezija započela je proces reformi županijskog sustava radi usklajivanja njihove organizacije, djelovanja i nadležnosti. Tim reformama županije su doživjele svoju unutrašnju transformaciju te se naročito osnažila samouprava županija. Tako obnovljene županije u upravnom i zakonodavnom pogledu bile su podvrgnute Hrvatskom saboru i banu. Imale su dva predstavnička tijela, i to veliku i malu županijsku skupštinu i izvršni organ – magistrat s činovnicima na čijem je čelu veliki župan. Veliki je župan u vremenu do 1848. bio vrhovni upravitelj i temeljni nositelj svih županijskih poslova. Ivan Beuc analizirajući zakonske članke zajedničkog hrvatsko-ugarskog sabora, ustvrdio je sljedeća prava i dužnosti velikog župana:³⁰ veliki župan morao je potjecati iz županije i u njoj stalno prebivati, biti iz uglednog roda, a uz to morao je imati i druge sposobnosti, te posjedovati zemljivoj posjed. Prigodom stupanja na dužnost morao je kao punoljetna osoba položiti zakletvu kralju ili njegovu zastupniku. Stoga, veliki župan upravlja u ime kralja svim upravnim, sudskim i vojnim poslovima, djelomično samo neposredno, a djelomično posredno, najčešće preko vicežupana. Predsjedava velikim i malim županijskim skupštinama, sudskim vijećima u svojoj županiji i predstavlja županiju u Saboru. Osim velikog župana, važnu ulogu u upravljanju županijom imali su i vicežupani, koji su zamjenjivali velikog župana u odsutnosti u svim njegovim poslovima,

²⁷ Od kraja 16. stoljeća hrvatske zemlje u političkom pogledu tretiraju se kao trojna cjelina: Kraljevina Dalmacija, Hrvatska i Slavonija, a takvo stanje ostaje sve do 1918. Slavonija je svoju titulu imala od 1529.

²⁸ Najvažniji je bio požeški sandžak., vidi: Moačanin, N., Ratovanje i osnivanje upravnih jedinica u Srednjoj Slavoniji 1536. – 1541., Beograd, 1989., str. 115–124.

²⁹ Potrebica, F., Županije u Hrvatskoj i Slavoniji u 18. i prvoj polovici 19. stoljeća, Zagreb, 1996., str. 52.

³⁰ Beuc, I., Povijest institucija..., str. 216–217.

i to vicežupan *ordinarius* u županijskim i sudske poslovima, a vicežupan *supstitutor* u upravnim poslovima. Uz vicežupane značajnu ulogu imali su i plemićki suci i podsuci, kao i županijski odvjetnici, liječnici, inženjeri, ubirači poreza, knjigovođe, arhivari i dr. Osim velikog župana, strukturu županijske uprave čine županijska skupština (velika) koju čine plemići (prelati i velikaši) u punom broju, te predstavnici slobodnih kraljevskih gradova i privilegiranih distrikta; županijski magistrat, i mala županijska skupština koju čine dva vicežupana, plemićki sudac, podsudac, notari, ubirači poreza, županijski inženjer, liječnik, knjigovođa, arhivar i drugi županijski *funkcioneri*, ugledniji predstavnici posjednika, prelata i plemića.

Nadležnost županijske samouprave obuhvaćala je dijelom vojne, dijelom upravno-financijske i dijelom pravosudne poslove. Vojni poslovi županije odnosili su se na razne akcije u vezi s insurekcijama. Upravnim poslovima pripadalo je prvenstveno: ubiranje kontrubucije i drugih daća, skrb za normalno odvijanje ubiranja desetine i pitanje seljenja kmetova, reguliranje mitnica, carinarnica, cesta, mostova, putova, težina i mjera, taksiranje najvažnijih živežnih namirnica, reguliranje nadnica te najamnog odnosa i sl. Županije su imale pravo kontrolirati zakonitost (skladnost) naredbi i odredbi kralja te njegovih organa s pravima plemića i redova. U tom smislu mogle su se suprotstaviti nezakonitim odlukama ili odgoditi njihovo izvršenje na neko vrijeme, te protestirati usmeno, pismeno, delegacijom. Ukoliko kralj ne bi izmijenio odluku, županija je mogla odgoditi njezino izvršenje na neodređeno vrijeme. Mogla je zabraniti i ubiranje poreza u korist kralja.³¹

U 18. stoljeću županije su predstavljale izvjesni *corpus separatum*, a njihovo pravo na ocjenjivanje zakonitosti, dopuštenosti i pravednosti upravnih akata vrhovnih državnih organa (kralja i Sabora) stavljalo ih je u rang *totalnih zajednica*, tj. *Region als globale Gemeinschaft*.³² Takve županije u 18. stoljeću predstavljale su najveću zapreku habsburškom centralizmu i jozefinizmu.³³ Takvo stanje u županijama traje sve do 1785. kada županije u sklopu upravnih reformi Josipa II. postaju potpuno ovisne, odnosno vlastareve najniže teritorijalno-upravne jedinice. Od tada županije više nisu djelovale kao plemićke zajednice sa samoupravnim pravima. Josip II. oduzeo je županijama i banu sudske kompetencije te dokinuo županijski sustav u Hrvatskoj i Slavoniji. Međutim, sve reforme koje je uveo Josip II. trajale su samo do 1790., a nakon njegove smrti dolazi do obnove županijske uprave i samouprave. Županije su u državnoj organizaciji u vremenu od 1790. do 1848. bile osnovne jedinice, tj. plemićke upravno-političke i sudske teritorijalne zajednice plemića koje su djelovale po ustaljenom ustrojstvu od sredine 18. stoljeća.³⁴

Sljedeće bitne promjene u upravno-teritorijalnom ustrojstvu Hrvatske, pa tako i Slavonije, uslijedile su nakon prihvatanja Hrvatsko-ugarske nagodbe, kada je bilo potrebno provesti reforme, novo upravno-teritorijalno ustrojstvo. Sukladno tome, Sabor je 1870. prihvatio novi *Zakon ob ustrojstvu županija*, kojim je potvrđen dotadašnji broj

³¹ Isto, str. 218.

³² Vrbošić, J., Povijesni pregled..., str. 59.

³³ Čulinović, F., Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja IX. i XX. vijeka, Zagreb, 1959., str. 30.

³⁴ Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture, Zagreb, 1980., str. 790.

županija.³⁵ Županije i dalje ostaju samostalni municipiji te imaju pravo na svoju samoupravu i na raspravljanje o svim pitanjima važnim za stanovništvo njihova područja. Takoder, imale su pravo upućivati predstavke Zemaljskoj vladi i slati peticije Saboru. U nadležnosti županija bilo je donošenje županijskog proračuna, sudstvo prve molbe, promet, gradnja crkvi i škola itd. Upravu županije sačinjavale su županijska skupština kao središnji organ i županijski magistrat kao izvršni organ. Na čelu županije stajao je veliki župan, kojega je postavljao kralj na prijedlog bana. Isto tako, veliki župan stajao je na čelu županijskog magistrata. Podžupan je rukovodio upravom županije i bio izvršni organ županijske skupštine. Svaka županija dijelila se na kotare, kojima je na čelu stajao kotarski sudac odgovoran za upravne poslove velikom županu, odnosno podžupanu.³⁶ Dakle, taj zakon predstavljao je pokušaj uređenja županija modernizacijom municipalne osnove te se zasnivao na kompromisu između modernih načela i načela municipalne uprave. Počivao je na tradicionalnim municipalnim okvirima, ali uz bitno suženu autonomiju već i stoga što je vlada, poučena iskustvom, nastojala sprječiti stvaranje zaštićenih oporbenih jezgri u županijama.³⁷ Taj zakonski članak zapravo je predstavljao početak tendencije ograničavanja tradicionalne municipalne samouprave u Hrvatskoj.

Radikalne promjene u upravi i županijskom sustavu bit će provedene za vladavine bana Ivana Mažuranića 1875. godine kada bude donesen novi Zakon o ustroju političke uprave, koji je polazio od načela diobe vlasti, tj. odvajanja političke uprave i sudstva. Na čelu zemaljske političke uprave bio je ban ili njegov zamjenik. Na temelju novog teritorijalno-upravnog sustava, područje građanske Hrvatske i Slavonije dijelilo se na osam županija, a u sklopu svake županije postojali su upravni kotarevi – podžupanije. Ovlasti podžupanija bile su jako male i one nisu bile u mogućnosti samostalno izvršavati odluke. Na čelu županije nalazio se veliki župan, kojeg je imenovao kralj na prijedlog bana. Podžupane, koji su bili na čelu podžupanija, i županijske činovnike imenovao je ban na prijedlog velikog župana. Osim podžupanijskih skupština, pod predsjedanjem podžupana, postojale su i županijske skupštine na čelu s velikim županom, koje su se održavale jednom godišnje. Tako su na temelju tog zakona upravne jedinice postale podžupanije (bile su zapravo u položaju upravnog kotara) i obavljale su sve političko-upravne poslove, i to u prvom stupnju, ili, kako se tada govorilo, u „prvoj molbi“, a drugu molbu nije kao do tada imala županija, nego izravno Zemaljska vlada.³⁸ One su se u svom djelokrugu strogo razlikovale od županija jer „ne bijahu samoupravni organi već oblasti u sustavu ministerijalnom kraljevina Hrvatske i Slavonije, pa su stoga obavljale svoju upravnu zadaću bez ikakva sudjelovanja žiteljstva. Organi podžupani-

³⁵ Zakonski članak XVII: 1870. sabora kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije ob ustrojstvu županija., u: SZ (Zagreb 1871.) str. 51–65.

³⁶ Godine 1875. u sklopu Mažuranićevih reformi donesen je Zakon o ustroju političke uprave i više drugih zakona kojima je upravna organizacija postavljena na posve nove temelje, uključujući osnivanje zametaka javnih službi. Čepulo, D., Dioba sudstva i uprave u Hrvatskoj 1874. godine – institucionalni, interesni i poredbeni vidovi, *Hrvatska javna uprava*, br. 1., Zagreb, 1999., str. 254.

³⁷ Gross, M., Szabo, A., Prema hrvatskome gradanskome društvu, Zagreb, 1992., str. 244; Polić, M., Parlamentarna povijest kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije sa bilježkama iz političkog, kulturnog i družbenog života, Zagreb, 1900., str. 142.

³⁸ Smrekar, M., Priučnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, Knjiga I, Zagreb, 1899, str. 31.

je postadoše državni činovnici.³⁹ Iako je osam hrvatsko-slavonskih županija zadržalo samoupravu jedino u postojanju županijske skupštine, ni one nisu imale mnogo veće ovlasti na svojim zasjedanjima. Naime, rješavale su razne sporove između podžupanija i općina, sve ono što nije potpadalo pod redovne sudove, sve upravno-političke poslove, dopisivanja, posredovanja, predstavke na vladu, bana i Sabor itd. Dakle, županije su u razdoblju između 1875. i 1886. bile isključivo upravni organi.⁴⁰

S obzirom na to da su podžupanije kao prvostupanske upravne vlasti bile teritorijalno suviše velike, a u međuvremenu je došlo i do reintegracije Vojne krajine s Banskom Hrvatskom 1881. godine, bilo je nužno izvršiti i novu reorganizaciju hrvatske uprave. 6. veljače 1886. donesen je *Zakon ob ustroju županija i uređenju uprave u županijah i kotarim*. Prema odredbama tog zakona županije opet počinju djelovati kao samoupravni organi koji se teritorijalno ponovno dijele na kotareve, umjesto na podžupanije, s tim da su kotarevi bili znatno manji. Tim zakonom povećao se broj županija, ali se smanjio teritorij prijašnjih podžupanija s prosječno 1163 km² na prosječnu veličinu kotara od 708 km². Također, smanjio se i broj stanovnika s 55 000 stanovnika podžupanije na 29 000 stanovnika kotara. Hrvatska se dijelila na osam županija, i to: Ličko-krbavsku, Modruško-riječku, Zagrebačku, Varaždinsku, Bjelovarsko-križevačku, Požešku, Virovitičku i Srijemsku. Prema raspoloživim statističkim podacima o kretanju žiteljstva, Hrvatska je 1890. godine imala 2 168 410 stanovnika, 1900. godine 2 440 766, a 1910. godine 2 602 544 žitelja.⁴¹ Iako je prema novoj političko-upravnoj organizaciji iz 1886. županija ustrojena kao tijelo dvostrukе uloge – samoupravne i oblasne – ona nije imala posebnu izvršnu vlast.⁴² Organ samouprave u županijama bila je županijska skupština koja se sastojala od polovice biranih članova i polovice najvećih poreznih obveznika koji imaju pravo birati saborske zastupnike i koji ne podliježu izboru. Veliki župan, kojeg je na prijedlog bana, imenovao kralj, stajao je na čelu županije kao predstavnik egzekutivne vlasti i pouzdanik vlade. Kao takav, nadzirao je samoupravu županije, cijelokupnu upravu županije i kotara. Vladinom naredbom od 30. lipnja 1886. županije su podijeljene na kotare, koji nisu imali samoupravu, nego su bili isključivo upravni organi. Na čelu kotara stajali su kotarski predstojnici, koje je postavljao ban na prijedlog velikog župana. U djelokrug kotara pripadala je briga oko provođenja zakonskih propisa, osiguranje javnog reda i mira, briga o održavanju prometnica, mostova i kanala, radu školstva i zdravstva, poslovi zavičajnosti, obavljanje poslova državnog redarstva, odobravanje općinskih nameta do 20 % izravnog poreza itd. Dakle, najšire upravne ovlasti imala je županija koja je u pravilu predstavljala srednju upravnu stepenicu, dok je kotar djelovao kao prvostupanski upravni organ.

Nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja nove državne zajednice Kraljevine SHS 1918., hrvatske zemlje zadržale su gotovo nepromijenjenu političko-teritorijalnu podjelu te možemo reći da je u tom razdoblju ostvaren prijelaz koji obilježa-

³⁹ Isto, str. 32.

⁴⁰ I. Beuc, Povijest institucija državne vlasti..., str. 291.

⁴¹ Političko i sudbeno razdieljenje kraljevinah Hrvatske i Slavonije po posljedicah popisa 1890 (Zagreb, 1892), str. 3.

⁴² Vranješ-Šoljan, B., Županijsko uređenje u posljednjoj fazi postojanja (1881. – 1918.), u F. Mirošević, ur., Hrvatske županije kroz stoljeća, Zagreb, Školska knjiga 1996., str. 104.

va kontinuitet i povezanost. Međutim, stvaranjem Kraljevine SHS pitanje unutarnjeg ustrojstva nove države postaje središnjom problematikom i to svo vrijeme postojanja jugoslavenske države. Tako, sve do 1922. postoji podjela područja na županije, kada dolazi do njezina ukidanja. Naime, donošenjem Ustava 1921. stekla se pravna podloga i za drukčiji unutarnji ustroj hrvatskih zemalja. Napušten je sustav hrvatskih županija te je Kraljevina SHS podijeljena na oblasti, pa tako i nekadašnje područje Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije.⁴³ Na području hrvatskih zemalja bilo ih je šest, i to: zagrebačka, osječka, srijemska, dubrovačka, splitska i primorsko-krajiška.⁴⁴ Ustavom su oblasti definirane kao dekoncentrirane državne jedinice i istodobno veće samoupravne lokalne zajednice, pri čijem je formiranju trebalo poštovati prirodne, socijalne i ekonomske uvjete te broj stanovnika koji nije smio prelaziti 800 000. Oblasti su se dijelile na okruge, kotare i općine, svaka s vlastitim i prenesenim djelokrugom. Međutim, zbog onemogućavanja provedbe samoupravnog koncepta od strane centralističkog režima, tijela oblasne samouprave počela su djelovati tek 1927.

Takva je podjela ostala uglavnom ista sve do 1929. (do diktature kralja Aleksandra) kad je Kraljevina SHS pod imenom Kraljevina Jugoslavija podijeljena na devet banovina. Savska banovina obuhvatila je prijašnju Hrvatsku i Slavoniju, s tim da je Ilok pripao Dunavskoj, Dubrovnik s Pelješcem Zetskoj i sl., dok je istovremeno jedan broj kotara Bosne i Hercegovine pripao Primorskoj banovini. U okviru banovina formiraju se kotari i općine. Podjela na općine i kotare tijekom tog vremena doživjela je manje promjene. Stupanjem na snagu Zakona o općinama 1933. i Zakona o gradskim općinama 1934. konačno je u „staroj“ Jugoslaviji, u skladu s unitarističkim konceptom koji je bio izražen u Ustavu od 3. rujna 1931., provedeno unificiranje zakonodavstva o općinama i gradovima.

Godine 1939. stvorena je Banovina Hrvatska u čiji su sastav ušla područja Savske i Primorske banovine te određeni broj kotara s područja drugih banovina. Područje Banovine bilo je podijeljeno na 99 srezova, odnosno na 25 gradova i 693 općine. No promjene u globalnoj podjeli na višoj razini (razini države) nisu se značajnije odrazile na strukturu pa čak ni na broj jedinica srednje i niže razine.⁴⁵

Za vrijeme Drugog svjetskog rata proglašena je Nezavisna Država Hrvatska 10. travnja 1941., koja je ukinula podjelu iz bivše Kraljevine Jugoslavije. Na okupiranim područjima i područjima pod vlašću NDH obnavlja se teritorijalna organizacija utvrđena Zakonom iz 1886., tako što je čitav teritorij države podijeljen na 22 velike župe, te 142 upravna kotara, 18 kotarskih ispostava, 31 grad i 1000 općina. Tada su na području istočne Hrvatske postojale sljedeće velike župe: Baranja sa sjedištem u Osijeku, Li-vac-Zapolje sa sjedištem u Novoj Gradiški, Vuka sa sjedištem u Vukovaru, Posavje sa sjedištem u Brodu. Na području koje je kontrolirao partizanski pokret i formirao vlast

⁴³ Kao što je poznato, Istra i Rijeka sa Zadrom, Lastovom, Cresom i Lošinjem, Rapalskim ugovorom došli su pod vlast Kraljevine Italije.

⁴⁴ Almanah Kraljevine SHS, svezak II., 1924., str. 103–104.

⁴⁵ Perko-Šeparović, I., Faktori i razvoj administrativno-teritorijalne podjele u Jugoslaviji, u I. Perko-Šeparović i J. Hrženjak, ur., Organizacija teritorija i samoupravljanje, Zagreb, 1982., str. 68–71.

ustrojeni su narodnooslobodilački odbori u 4 stupnja, i to: seoski i gradski, općinski, kotarski i okružni. To ustrojstvo funkcioniralo je i nakon završetka rata sve do 1946.⁴⁶

Razvitak političko-teritorijalne podjele u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata sve do 1963. karakteriziraju vrlo česte promjene broja lokalnih jedinica. Izmjena naziva i broja jedinica, osobito onih drugog stupnja, teče sve do 1955., do pojave koncepta komune. Od tada egzistiraju samo općina, koja postaje osnovicom samoupravnog socijalističkog političko-teritorijalnog ustrojstva i kotar (do ukidanja 1967.). U razdoblju od 1966. do 1970. u Hrvatskoj je izvršena podjela na četiri makroregije, i to: Slavonsku, Srednjohrvatsku, Primorsko-ličku te Dalmatinsku. Kraj tog razdoblja oblikovao je veliku monotipsku općinu kao samoupravnu jedinicu, ali i kao jedinicu u kojoj su izvršavane funkcije vlasti u provođenju propisa. Prema današnjoj kategorizaciji, općina je imala dvojnu funkciju, odnosno istodobno je bila i jedinica lokalne samouprave i jedinica državne uprave. Tijekom tog vremena općina je jačala svoju poziciju, tako da je često za nju rabljen izraz „država u malom“.

Analiza podataka sadržanih u danom povjesnom prikazu upravno-teritorijalnog ustrojstva na području današnje Republike Hrvatske ukazuje na činjenicu da su upravno-teritorijalne podjele tog područja bile vrlo česte u prošlosti, a da su kriteriji podjela najčešće bili političke naravi. Današnji je upravno-teritorijalni ustroj zacrtan izmjenama Ustava Republike Hrvatske iz 2000. i 2001.⁴⁷ te Zakonom o lokalnoj i područnoj (regionalnoj) samoupravi.⁴⁸ Prema odredbama tog Zakona, jedinice lokalne samouprave su općine i gradovi, dok su jedinice regionalne samouprave županije.

3. Zaključak

Istočni je dio Hrvatske sastavni dio Hrvatske u povjesnom, pravnom, državnom, etničkom i kulturnoškom smislu već od kraja 6. stoljeća. Na tom dijelu Hrvatske, ali i ostalima, osjeća se utjecaj različitih europskih kultura (primjerice u govoru, književnosti, umjetnosti, arhitekturi itd.) zbog njihova pripajanja raznim tuđinskim upravama. Tako je još od srednjeg vijeka područje istočne Hrvatske (za koju se odavno ustalio naziv Slavonija) institucionalno odvojeno, ali i društveno duboko različito od ostatka Hrvatske. To se očitovalo u tome što se Slavonija od 1240. nazivala vladanjem (*regnus*), imala je posebnog bana (oko 1225. – 1476.) i Sabor (oko 1273.). Od kraja 16. stoljeća hrvatske zemlje u političkom pogledu tretiraju se kao trojna cjelina: Kraljevina Dalmacija, Hrvatska i Slavonija, a takvo stanje ostaje sve do 1918. Slavonija je svoju titulu imala od 1529.

Slavonija kao najnaseljenija i ekonomsko-politički jedinstvena cjelina u sklopu feudalne ugarsko-hrvatske državne zajednice, na određeni način počinje gubiti svoje posebnosti nakon rušenja feudalizma. To se očituje i u čestim i značajnim promjenama upravno-teritorijalnog sustava, osobito glede županija koje su igrale bitnu ulogu u očuvanju hrvatske državnosti i autonomnog položaja, a i županijski sustav već od srednjega

⁴⁶ Hrženjak, J., Lokalna uprava i samouprava u Republici Hrvatskoj, Zagreb, 1993., str. 20.

⁴⁷ Ustav Republike Hrvatske, Novi Informator, Zagreb, 2006.

⁴⁸ Zakon o lokalnoj i područnoj (regionalnoj) samoupravi, NN br. 33/01., 129/05.

vijeka bio je okosnica upravnog i teritorijalnog ustroja u Slavoniji. Toga su bili svjesni ne samo u Beču i Pešti, nego i u Beogradu te su česte preobrazbe teritorijalnog ustrojstva Republike Hrvatske bile određene političkim polazištima i usmjerenе na sprječavanje hrvatske državnosti. Shodno svemu iznesenom, može se zaključiti kako današnji položaj Slavonije nije samo rezultat prirodnog procesa uobličavanja prostora, nego i uobličavanja sukladno društvenim kretanjima i društvenim potrebama.

Daniela Taslidžić Herman

Davorin Taslidžić

Zavod za baranjsku povjesnicu

Beli Manastir

TAJNE VERSAILLESKIH ZIDINA (POVIJESNI SUODNOSI I INTERFERENCIJE)

SECRETS OF VERSAILLES WALLS (HISTORICAL CORRELATIONS AND INTERFERENCE)

Sažetak

Trianonski sporazum, ma koliko to izgledalo nestvarno, a mnogima pomalo i čudno, ostavio je za sobom dalekosežne posljedice. *On je za Mađare bio tragičan, a za Šokce/Hrvate u najmanju ruku tužan (što se bezuvjetno osjećalo kada Baranja nije pripala Osijeku, već Somboru!).*

U nastavku, ova studija po svojoj stručnoj i znanstvenoj fizionomiji pripada području komparativnih proučavanja, interferencija i samih suodnosa Hrvatske i Mađarske, ali i srpske povjesnice, ponajprije kada govorimo o temi Trianon i njegovim posljedicama na prostor (donje) južne Baranje. Sam fenomen Triana traži gonetanje povijesti iz više kutova koje donose historiografije susjednih nam zemalja. Sve to ujedno znači i sazrijevanje pojedinih razmišljanja o tom fenomenu, ali i njezinih dalekosežnih odjeka i posljedica.

Posebnost je u sagledavanju nacionalnih povijesnih tijekova dvaju susjeda – Hrvata i Mađara – čije se povijesne točke značajno i međusobno prožimaju, obogaćuju; prečesto i kroz tematsko-motivski sadržaj svojih povjesnica. Sve to znakovito ističe da je tema na tragu želje, ali i nade da nešto više progovorimo o mogućem najtragičnijem razdoblju ugarske povijesti uopće, tužne za šokački/hrvatski narod, poglavito onaj koji je u tim godinama drugoga desetljeća 20. stoljeća u Baranji obitavao. Možda je to vrijeme tragičnosti kao što je bilo ono nakon pogibeljne Mohačke bitke 29. kolovoza 1526.

Takvim prosudbama ujedno ukazujemo na sve pravce tijekom gotovo tisućljetnog utjelovljenog zajedništva Mađara i Hrvata, poglavito u sudbonosnim vremenima iščezavanja Austro-Ugarske Monarhije, ali i stvaranja čudnih uteviljenja političkih tvorevinu, osebujnih i upravo možda baš zbog toga, osuđenih na propast. Čini političkog, prije svega krivoga prosuđivanja, bili su pretpostavka političkog besmisla.

Ponajprije iz prošlosti valja naučiti da je ta i takva državna zajednica, stvorena 1. prosinca 1918. godine, dok je Austro-Ugarsko Carstvo bilo na samom izdusu, zapravo bila tek neviđeno drsko, ali i besmisleno političko utjelovljenje i

otjelovljenje skupine naroda različitih tradicija, kulture, sposobnosti i vještina, no istovremeno i svjetonazora, ali i vjere. Naposljetu, može se zaključiti: bila su to napose, iskonska ishodišta iracionalnosti i neviđenog političkoga lice-mjerja velikosrpske državne misli i agresivne političke učjene, tijekom stoljeća i povijesti.

Temeljni je cilj ovoga rada približiti tu višestoljetnu borbu za goli opstanak. *Istraživanje ovo, ali i neko novo, u budućnosti treba osigurati mijenjanje povijesnoga mišljenja, u prilog cjelovite svekolike hrvatske prošlosti, poglavito na načelu uzročno-posljedičnih sljedova, kroz koje je moguće očitovati povijesno biće jednoga naroda, pa tako i mađarskoga, hrvatskoga i srpskoga.*

Pomnjom analizom svih trianonskih obmana, fikcija i zabluda nastala je pod visokim pokroviteljstvom poglavito engleske, ali ništa manje i zdušne potpore francuske diplomacije i rumunjskih dužnosnika, država koja se u početku zove Kraljevina SHS da bi se vrlo brzo pretvorila u Kraljevinu Jugoslaviju!

Trianion sam po sebi nije donio ništa dobrega za BARANJU, kako se poslije jamačno i potvrdilo. Nikome od sudionika koji su stoljećima prebivali, ali i sretno i spokojno živjeli unutar Austro-Ugarske Monarhije, Trianon ne donosi spokoj! Dogodila se možda i prvi puta u povijesti čovječanstva jedna neodrživa politička sinteza, a trajala je dok je trajala, do izbijanja Drugoga svjetskog rata! Hrvatskom dijelu Baranje (južna/donja) naša historiografija posvećivala je malu ili gotovo nikakvu pozornost u minulim razdobljima (osim časnih izuzetaka), a poglavito kada je bila tematska veza s odlukama mirovnih susreta tijekom 1919. i 1920. Kako bi nadopunili skromnu nizalicu knjiga o povijesti Baranje hrvatske provenijencije i ovaj rad ide u prilog cilju stvaranja povijesne istine, ali i povijesne zbilje u svoj svojoj punini.

Ključne riječi: Baranja, Mirovna konferencija, Trianon 1920., razgraničenja, novi poredak

Abstract

Maybe that claim would seem odd to many, but we can say that the very Treaty of Trianon left behind such deep consequences, no matter how much unreal it may seem. *For Hungarians it was tragic, and for Croats in the least sad (which was mostly felt when Baranya didn't go to Osijek but to Sombor!).*

Further on, this study by its professional and scientific physiognomy belongs to the area of comparative interpretation, interferences and the very correlations of Croatia, Hungary, but also Serbian chronicles, first of all when we speak of Trianon and its consequences on the area of lower (southern) Baranya. The phenomena of Trianon seeks driving the past from various angles which are brought by historiographies from neighboring countries. All that means the maturation of certain opinions on that phenomena, but also its long-term reflections and consequences.

The unique is looking at national historical courses of two neighbors – Croats and Hungarians, whose historical points significantly imbue and enrich one another; too often through thematic and motivational content of their chronicles. All that points out that the topic is on the brink of desire, but also hope, to speak something about a possibly the most tragic period in Hungarian history, sad for

Croatian people, especially those who lived in Baranya in the second decade of the 20th century. Maybe that's a tragic time such as after the Battle of Mohács in August 29th 1526.

With such interpretations we point out all the directions through almost a thousand years of unity of Hungarians and Croats, especially in the times of fading out of Austro-Hungarian Monarchy, but also the creation of odd political creations, unique, but maybe because of that, doomed to fail, and with the political acts, most of all wrong judgments, represents one political absurdity.

First of all, there is something to be learned from the past. That state community was created on December 1st 1918 while the Austro-Hungarian Empire was on its deathbed, and it was unmeasurably impudent, but also a pointless political creation and embodiment of groups of people with different traditions, culture, abilities and skills, and at the same time points of view, as well as religion. At the end we can conclude: those were truly original centers of irrationality and unseen political hypocrisy of the great Serbian state mind and aggressive political blackmail, throughout centuries and history.

Surely its main goal is to bring closer that several century's old battle for survival. *This research, as well as a new one, should secure in the future a change of historical opinion, to go in favor of entire Croatian history, especially on the principle of cause and effect, through which we can read a historical being of a nation, as well as Hungarian, Croatian and Serbian.*

With detailed analysis of all Trianonian deceptions, fictions and misleads – we see the creation, under the sponsorship of mainly England, but with not any lesser support from French diplomacy and Romanian functionaries, a country at first called the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes to be turned very soon into Kingdom of Yugoslavia!

Trianon did not bring anything good for Baranya, as it was later confirmed. To all of those who lived for centuries happily and peacefully inside the Austro-Hungarian Monarchy the Trianon brings a disturbance! Perhaps for the first time in history of mankind an unsustainable political synthesis happened and it lasted for as long as it could, until the start of the Second World War!

To Croatian part of Baranya (southern/lower) our historiography dedicated little or no significance in the past eras (with few exceptions), and mainly when the subject was related to the decisions of peace meetings during the 1919 and 1920. In order to fill the humble line of books about the history of Croatian Baranya so does this work goes towards the goal of creating historical truth, but also historical reality in all its fullness.

Keywords: Baranya, Peace conference, Trianon 1920, boundary determination, new order

Ovaj naš Svet u kojem živimo,¹ i zacijelo smo stvarni sudionici, nastao je temeljem ranijih civilizacija. Ta stećevina povezana je zapravo s činjenicom iz prošlosti, koja se zrcali kroz odsjaj, kako je još rimski car Teodozije Veliki podijelio Carstvo na Istok i Zapad davne 395., otkad je upravo ta podjela ponovljena 812., u odnosu između Fran-

¹ Davorin Taslidžić, *Prostor šutnje (vremenu usprkos!)*, Beli Manastir, 2002.; 17–24.

cuske i Bizanta u Aachenu, otkad je 1054. i kršćanska crkva podijeljena na **pravoslavni**, bizantski Istok i **katolički**, rimski Zapad; od tada sve do naših dana dijeli se i sama Europa, i to u dva istosmjerna, ali bitno različita pravca, uljudbenoga kulturnoga kruga, u **istočni i zapadni!**

Bjelodano da su sve te promjene, nazovimo ih mogućim razgraničenjima, kao u nekom nepisanom, ali ipak strogo uokvirenom pravilu, uvijek išle preko središnjega dijela Balkanskoga poluotoka, ali zapravo, one idu još i danas, mogućom graničnom crtom, koju čini rijeka, a sve češće se uzima Drina što ju slikovito i s pravom nazivamo granicom svjetova!

Uvjeti života u baranjskom međurječju, ali i čitavoj Baranji, u zadnjim danim Prvoga svjetskog rata te prvim godinama poslije rata, bili su veoma teški.² Stoga su glavni razlozi radikalizacije hrvatskog seljaštva bili teški uvjeti dugog i iscrpljujućeg rata i neuobičajenog novog života, bremenitog hipoteckama prošlosti, posljedicama rata i prijelazom na nove kolosijeke državno-političke stvarnosti. U tim uvjetima naglašeni su običaji, ideje i prakse Oktobarske revolucije, i potlačenih klasa, i pokorenih naroda. Seljaštvo „prečanskih“ jugoslavenskih krajeva bilo je fascinirano parolama o diobi vlastelinske zemlje bez otkupa i devizom nacionalno-političkog samoopredjeljenja. Seljačke mase, zahvaljujući kaotičnim uvjetima života, lako su padale pod utjecaj radikalnih elemenata, demagoga, njihovih „spasilačkih“ ideja ili glasina.³

Pogled kroz prizmu srpskih, tadašnjih jugoslavenskih interesa na Baranju, posebice na Trianonski ugovor i njegove posljedice, dao je Nikola Milutinović u svojem poduljem članku „Mađarska i Trianonski ugovor“,⁴ objavivši ga u prestižnoj tadašnjoj jugoslavenskoj ediciji JAZU, odnosno HAZU 1969. godine, a u kojima napominje: Težnje Srba u Ugarskoj za prostornom izdvojenošću davnašnjeg su datuma. Kad je došlo do stvaranja mađarskih županija, oni nisu pristajali da ostanu pod njihovom vlašću. Već pod svojim patrijarsima Arsenijem III. Crnojevićem i Isaijem Đakovićem Srbi u Ugarskoj dolaze u sukob s feudalnim mađarskim županijama, katoličkim biskupima i mađarskim feudalcima, isticao je mađarski historičar Szekfű. Međutim, po njemu ni s austrijskom carskom vojskom Srbi nisu bili u najboljim odnosima.⁵ Eckhart ukazuje na to da su Srbi od početka težili za nezavisnošću.⁶ Szekfű podvlači da kroz čitavu povijest ugarskih Srba nailazimo na „samoupravne težnje“.⁷ Po Asztalasu Srbi u Ugarskoj imaju „mnogobrojnu jedinstvenu političku organizaciju“.⁸

² Bogumil Hrabak, *Radikalizacija seljaštva u Hrvatskoj i Slavoniji 1919. i 1920. godine*, Zbornik, br. 10., Histroijski institut Slavonije, Slavonski Brod 1973., 13–80.

³ Ivan Balta, *Baranja kao posljedica Trianona* (rukopis), Našice, 2015.

⁴ Nikola Milutinović, *Mađarska i Trianonski ugovor*, poseban otisak, Starine, knjiga 54, JAZU, Zagreb 1969, 79–93.

⁵ Hóman Bálint és Szekfű Gyula: *Magyar Történet*, IV kötet Irt: Szekfű Gyula. Budapest 1935, 261.

⁶ Eckhart Ferenc: *Magyarország Története*, Budapest 1933, 165. On izričito ukazuje na tu težnju za prostornom samostalnošću.

⁷ Szekfű, ibid., 260.

⁸ Asztalos Miklós: *A nemzetisegek története Magyarországon*, Budapest 1934., 44, 71.

Na veoma raznolikim prostorima sada već iščezle Austro-Ugarske Monarhije, nastala je 1. prosinca 1918. zajednička država Srba, Hrvata i Slovenaca, bar je to trebala biti, a nosila je naziv Kraljevina SHS. Od 1929. postaje Kraljevina Jugoslavija što je zapravo u praksi bila proširena Srbija gdje su u pravilu predsjednici vlada, zatim većina ministara, generala bili Srbi. Ujedno to daje naslutiti kako drugim narodima nisu priznata nacionalna prava. Tako su primjerice Hrvati, Makedonci, Albanci, Mađari, Nijemci često bili proganjeni, zatvarani i na svaki način onemogućavani i osporavani.⁹

Kolika je to zapravo bila politička i ina sila, vrlo je vidljivo i kroz samu činjenicu, koja se zbila 1928., kada su Srbi u beogradskom parlamentu dali ubiti nekoliko hrvatskih zastupnika s narodnim vodom Hrvata Stjepanom Radićem na čelu, koji je ranjen i ubrzo umro od posljedica ranjanja.¹⁰

Bio je to uistinu možda i najjači mogući otpor politici centralizacije, kraljeva apsolutizma, srbizacije i tome slično. Nadalje, posljedica takvoga stanja bila je vidljiva kroz brojnu hrvatsku emigraciju.¹¹ Istim su se političkim metodama uz te silnice rabili i makedonski revolucionari koji su zajednički 1934. ubili u Marseillesu kralja Aleksandra.¹²

Tematizirat ćemo u nastavku ovoga uratka BARANJU kao zemljopisnu pokrajину, prostor koji je htjeli ili ne, doživio svoju agoniju baš poslije Prvoga svjetskoga rata kada se tisućljetni cijelovit prostor **Ugarske Baranjske županije** nemilosrdno dijeli i time usijeca u živo tisućljetno tkivo utjelovljeno još u srednjem vijeku, 1193. godine, stoljeće poslije utjelovljenja Pečuške biskupije (1009.). Ishod rata bio je takav kakav je bio. Austro-Ugarska Monarhija naprsto je izdahnula pred silinom onih koji su još stoljeće prije priželjkivali njezinu propast. Geomorfološki sagledano to je jednistvena prirodna cijelina koju je teško, gotovo nemoguće rascijepati, a to se upravo dogodilo u Trianonu. Zaciјelo je sva ta energija imala odjeka i utjecaja na događaje i u samoj Baranji, koja je prostor na vratima Naroda i na granici Svetova!¹³

Pomnijom analizom svih trijanskih obmana utemeljenih na engleskoj, ali i francuskoj diplomaciji uz potporu rumunjskih dužnosnika stvaraju se nove državne tvorevine, pa tako i Kraljevina SHS. Trianon po sebi i svojoj političkoj fizionomiji nije ništa dobroga donio za Baranju, a to se poslije dugo godina jamačno i potvrdilo. Nikome od sudionika koji su stoljećima prebivali, ali i sretno i spokojno živjeli unutar Austro-Ugarske Monarhije, Trianon ne donosi spokoj, već dapače nemir i strah, što je vrlo brzo i potvrđeno činom prvo srpske okupacije Baranje, mjeseca studenog 1918., a poslije rezultatom teritorijalnoga ustroja nove Kraljevine u kojoj je Baranja preko noći pripojena bačkom području (Somborskom kotaru!) da bi napisljetu postala sastavnicom Dunavske banovine u Kraljevini Jugoslaviji.

⁹ Davorin, Taslidžić, *Trianon, devet desetljeća poslije*, Beli Manastir, 2010. (rukopis).

¹⁰ *Obljetnice hrvatskih velikana*, Zagreb, 1991., 15–30.

¹¹ Davorin, Taslidžić, *Trianon, devet desetljeća poslije*, Beli Manastir, 2010. (rukopis); *Obljetnice hrvatskih velikana*, Zagreb, 1991., 15–30.

¹² Davorin, Taslidžić, *Prostor šutnje (vremenu usprkos!)*, Beli Manastir, 2002., 24.

¹³ Davorin, Taslidžić, *Trianon, devet desetljeća poslije*, Beli Manastir, 2010. (rukopis).

Tek primjer o stvarnom stanju na terenu govori: **Josip Bösendorfer**, suvremenik navedenih teritorijalnih promjena. Prometnu i gospodarsku izoliranost Baranje te njezin geopolitički položaj opisao je riječima: *Kotari su tako reći ostali izolirani, jer su postali kao neki balon između Slavonije i Bačke. Da dođu u svoj administrativni centar, žitelji bi Torjanaca i Novog Bezdana trebali 24 sata vožnje. Još je veća anomalija načinjena 1929. za diktature, kada je Baranja ušla u sklop Dunavske banovine sa središtem u Novom Sadu. Sad su Torjančani i Bezdanci trebali upravo 4 dana vožnje da dođu u svoj ekonomski administrativni (!) centar.*¹⁴

Prije no što se dotaknemo pravnoga položaja Baranje uređenog Trianonskim mansom, važno je spomenuti nazočnost srpskih vojnih postrojbi na teritoriju južne Ugarske. Nakon zaključenja primirja između Austro-Ugarske i sila Antante, 25. studenoga 1918. održana je skupština u Novom Sadu. Prije same skupštine održana je pretkonferencija radi ostvarenja suglasnosti o načinu provedbe ujedinjenja Vojvodine sa Srbijom. Tom su prigodom jedan dio Srba i svi Hrvati bili za to da se ujedinjenje provede istovremeno s Narodnim vijećem u Zagrebu, dok je većina bila za to da se Vojvodina priključi odmah i bez obzira na Državu SHS. Kako o tome nije bilo sporazuma, zaključeno je da će konačni sud o tome donijeti Narodna skupština. Toga istog dana, 25. studenoga 1918., Skupština je donijela odluku o izravnom sjedinjenju Vojvodine sa Srbijom u obliku Rezolucije.¹⁵ Istom je prigodom, na prijedlog *Petra Konjovića*, donesena i II. rezolucija koja glasi u izvodu: „Banat, Bačka i Baranja u granicama koje povuče Antantina balkanska vojska, proglašava se dana 12/25. studenog 1918. na Velikoj narodnoj skupštini, na osnovu uzvišenog načela narodnog samoodređenja, odcjepljenim kako u državnopravnom, tako i u političkom i privrednom pogledu od Ugarske.“¹⁶ Srpska je vlada 1. prosinca 1918. anektirala Bačku, Banat i Baranju pokušavajući na taj način legalizirati stečevinu utemeljenu na usurpacijским aktima.¹⁷ Za svo vrijeme trajanja i sve do završetka Pariške mirovne konferencije Baranja je bila pod okupacijom srpske vojske, koja područje nije napustila sve do 1922. godine kada je to bila primorana Trianonskim mirovnim ugovorom.¹⁸

To su vrela hrvatske i mađarske historiografije, ali tako ne misle neki srpski povjesničari. Dapače, oni isti slijed opisuju na sljedeći način:

„Na Velikoj narodnoj skupštini u Novom Sadu 25. novembra 1918. godine, osim odluka o otcepljenju Banata, Bačke i Baranje od Ugarske i pripojenju Srbiji, odnosno bu-

¹⁴ Davorin, Taslidžić, *Trianon, devet desetljeća poslije*, Beli Manastir, 2010. (rukopis).

¹⁵ Čulinović Ferdo, Jugoslavija između dva rata, 1. dio, Zagreb, 1961., 124–125.

¹⁶ Stojanović Nikola, Srbija i jugoslavensko ujedinjenje, Beograd, 1939., 65–66.

¹⁷ „Prema uvjetima primirja (Beogradska konvencija od 13. 11. 1918.) bila je odredena i dozvoljena vojna okupacija Baranjske županije i Pećuha, ali ne i očito kršenje dogovorenih i prilivačenih, potpisanih uvjeta, što je učinjeno nasilnom uspostavom srpske uprave. Srpska vlada ne samo da je postupila potpuno protuzakonito i samovoljno već je organizirala pravi boljševizam, a s razlogom da ovu županiju otudi od Mađarske, a s druge strane da pruži utočište progonjenim boljševicima i komunistima.“; Vidi u: Taslidžić, Davorin, *Prostor šutnje (vremenu usprkos)*, Beli Manastir, 2002., 87.

¹⁸ **Višnja Lachner**, dipl. iur., asistentica, Pravni fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku; **Jelena Roškar**, dipl. iur., asistentica, Pravni fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku – znanstveni skup s međunarodnim sudjelovanjem ‚Beli manastir u prošlosti i sadašnjosti‘, Beli Manastir, 3.–4. travnja 2013.

dućoj jugoslovenskoj državi, donesene su odluke o formiranju Velikog narodnog saveta i Narodne uprave kao upravnih organa vlasti. Narodni savet je imao 50 članova, koji su birani od poslanika Velike narodne skupštine. Savet je kao zakonodavno telo i najviša politička vlast imao pravo da donosi uredbe i odredbe i postavi Narodnu upravu i vrši nadzor nad njom. U stvari, Narodna uprava je bila izvršni organ Velikog narodnog saveta. Narodnu upravu je činilo sledećih 11 odseka: politički poslovi, unutrašnji poslovi, pravosuđe, prosveta, finansije, saobraćaj, privreda, prehrana i snabdevanje, socijalne reforme, narodno zdravlje i narodna odbrana. Na čelu svakog odseka nalazio se Narodni poverenik sa zamenikom i osobljem. U drugoj rezoluciji Velike narodne skupštine istaknuto je sledeće: *Narodna uprava upravljače označenom teritorijom na osnovu načela potpune slobode i ravnopravnosti za sve narode. Svaki građanin ima neosporno pravo, da na svom materinjem jeziku opšti sa svima vlastima. Do konačnog organizovanja naše države Narodna uprava upravlja po mogućnosti prema postojećim zakonima i zakonitim naredbama.* Za sedište Velikom narodnom savetu i Narodnoj upravi određen je Novi Sad. Skupština je zatim jednoglasno izabrala 50 članova VNS, među koje je kao jedini Baranjac izabran prota *Stevan Mihalđić*.¹⁹

Smatrali su da će politika svekolikog razoružanja mađarskih vojnika, koju je provodio prvi ratni ministar u novoj vladi, *Béla Linder*, u znatnoj mjeri općiniti predstavnike Antante i to u tolikoj količini da će oni pristati na što povoljniji mir.²⁰

Ni najveći pesimisti nisu mogli predvidjeti sudbinu Madarske. Prvo ozbiljno razočaranje dolazi 7. studenog te uzavrele 1918. kada je zapovjednik Balkanske bojišnice, *Franchet D'Esperey*, u Beogradu primio mađarsko izaslanstvo. Stojeci je saslušao *Memorandum* mađarske vlade, uopće ne uvažavajući čimbenike glede ograđivanja nove vlade od rata i suradnje s Njemačkom. U svom odgovoru hladno je pripomenuo da je ovoj Ugarskoj pripremljena ista ona sudbina kao i Njemačkoj: *Vi ste s njima skupa išli, s njima čete, i kažnjeni biti. Ugarska mora okajati i platiti...* Poslije toga cinično je dodao: *Ja s vama uopće, i raspravljam samo zato, što grof Mihály Károlyi stoji na čelu vašeg izaslanstva. U kritičkom položaju Ugarske, to je jedini čovjek, koji može udes vaše zemlje ublažiti.*²¹

Iza toga odgovora, koji je mađarsko izaslanstvo pogodio poput groma iz vedra neba, pozvao je general *d' Esperey Karolyia i Jaszia* u pokrajnju sobu beogradske vile da sa stave vojnički zapisnik o primirju, čija temeljnica ide do stožernog zapovjednika *Focha*. Uzaludno je bilo protivljenje samoga *Karolyia* zbog preoštih uvjeta mira, a naročito protiv točke 17. koja govori da Antanta može u vrijeme primirja ovlasti uprave preuzeti i u onim krajevima Ugarske gdje bi mogući nemiri buknuli. *Karolyi* je dobro znao da

¹⁹ Споменица ослобођења Војводине 1918., Нови Сад 1929, 160–167; Р. Пекић, Повijest oslobođenja Војводине, Суботица 1939, 316–317; Ј. Кркљуш, Војводина у време присаједињења Краљевини Србији 1918. године, у: Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918. (зборник радова), Нови Сад 1993, 13–24; Ј. Јудин, О раду Народне управе за Банат, Бачку и Барању 1918–1919, Зборник за друштвене науке, бр. 51, Матица српска, Нови Сад 1968, 5–35; Д. Његован, Присаједињење - Документи и прилози, 45–46; Д. Његован, Присаједињење Војводине Србији, 243–245. У: Aleksandar Horvat, Baranja u Kraljevini SHS 1918–1921', magistrski rad na Odseku za istoriju Filofofskog fakulteta Univerziteza u Novom Sadu, 2011., 94.

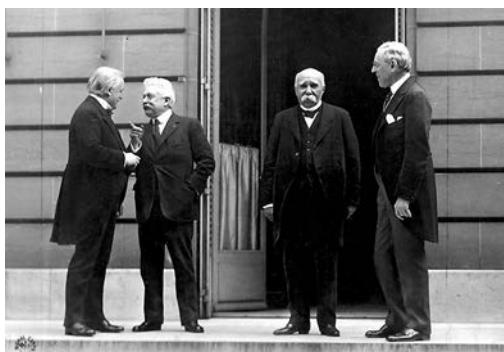
²⁰ Davorin Taslidžić, *Prostor šutnje (vremenu usprkos!)*, Beli Manastir, 2002., 51.

²¹ Primirje Antante i Madarske, Hrvatska obrana, 11. studenog 1918., broj 1.

bi taj uvjet mogao biti povod da se pobune Rumunji, Slovaci i Srbi, a Antanta bi odmah određene krajeve zaposjela. Mađarsko izaslanstvo vratilo se 8. studenog vlakom u Budimpeštu. Svekoliki tadašnji mađarski tisak zapravo je tugovao zbog sramotne i ponižavajuće odluke koja je donesena u Beogradu.²²

Primjer je to u povijesti bez presedana koji je tek pokazao zube politike, koja nije prezala ni od čega kako bi ostvarila svoje davne težnje uništavanja Austro-Ugarske Monarhije koja je smetala ambicijama engleske i francuske premoći u Europi.

Zacijelo je ta odluka u Mađarskoj rezultirala ogorčenjem, ali i opravdanim čuđenjem, kako se zapravo usudio jedan francuski *generalissimus*, pa bio on i iz pobjedničkog saveza, tako oštro ukoriti cijeli jedan narod. No, ništa više nije pomoglo. U Beogradu je 13. studenog 1918. mađarski ratni ministar *Béla Linder* bio prisiljen potpisati takvo vrlo nepovoljno primirje između Antante i Mađarske.²³

Velika četvorka: krojači sudbina poraženih. Vođe pobjedničkih zemalja sastali su se početkom 1919. u Parizu kako bi postavili temelje mira i odredili sudbine poraženih. Glavnu ulogu u tome imala je velika četvorka: predsjednici vlada Francuske George Clemenceau, Velike Britanije David Lloyd George, Italije Vittorio Orlando te predsjednik Sjedinjenih Američkih Država Thomas Woodrow Willson.

Rukovodili su se onim što je napisano u mirovnom sporazumu da neće postupiti u skladu s obvezama, dok Srbi ne napuste, Baranji dodjeljeno područje. Kao rezultat toga, 26. kolovoza 1921. srpski vojnici bili su prisiljeni povući se na crtu, što je Trianonski mirovni sporazum u 27. članku vezano za Baranju uredio:²⁴

‘Od Donjeg Miholjca istočno, otprilike 9 km udaljeno od odabrane točke Mađarske i Hrvatske, bila je administrativna granica. Odavde prema istoku do 93. visinske točke otprilike 3 km zapadno od Branjina Vrha, na mjestu utvrđena linija, ide sjeverno od mjesta Torjanci, Luč i Benga, dalje, od Kašada i Beremenda; od beremenske željezničke postaje i iločke južno odavde, sjevernoistočno prema toku Dunava od 169. visinske točke i sjeverno od Batine, otprilike od 8 km daljine do točke razdiobe, na mjestu utvrđena crta, koja od Branjina Vrha, Kneževa (dodijeljeno Kraljevstvu Srba Hrvata i Slovenaca, neposredno razgranjeno od Branjina Vrha sjeverno, i ta dva mjesta povezujuća željeznička pruga), i od Duboševice zapadno od Ivandarde, Šaroka, Udvara i Izabellazemlje (i od njezine željeznice) ide prema istoku.’

²² Davorin Taslidžić, *Prostor šutnje (vremenu usprkos!)*, Beli Manastir, 2002., 52.

²³ Magyarország története, VIII., 1918. – 1945., Budapest, 1976., 94.

²⁴ Isto, 33.

19. kolovoza, zbog predviđenog odlaska, razbješnjeni Srbi ponovno su uhitili Janosa Ete (Endl) i Lajosa Schmidta, vlasnika mlinu, te dr. Jozsefa Heckenbekkera, banskog župnika. Zbog prosvjeda čak 400 – 500 ljudi, nakon snažne reakcije misije Antante, pustili su ih na slobodu. Isti dan stigao je brzovoj kraljevske vlade o žurnoj evakuaciji. Nakon toga, tutnjava kočija ometala je mir noću, kočija za kočijom nosila je prtljagu dolje osječkom cestom. „Drugi dan poslijepodne, na Dunavu, na dvije kompe su Hajdin i njegovi prijatelji utovarali namještaj.“²⁵

Od naročitog je značaja i pitanje: koliki je mogao biti približan broj prvobitno doseljenih Mađara u područjima drevne Ugarske bez oivičenih linijskih granica? Po Ácsádyju, Vámberiju i Jásziju bilo ih je 20 000 do 25 000 ratnika.²⁶ Balla Antal veli da je, po poslednjem „naučnom istraživanju“, broj ukupnog mađarskog stanovništva pri njihovu dolasku u te krajeve iznosio čak 200 000 ljudi.²⁷ Svi ostali stanovnici Podunavlja i Potisja, Zadunavlja i Zatisja u IX. stoljeću nisu, dakle, bili Mađari. Tu manjinu Mađara u Ugarskoj priznao je i Szekfű: „Bilo je doba kada je Mađara bilo tek nešto više od jedne trećine od ukupnog stanovništva Ugarske.“²⁸

Vjerojatno treba zaključiti na nezadovoljstvo svih triju strana, i srpske i hrvatske i mađarske, kako su posljedice Trianonskog ugovora za Baranju (i mađarsku županiju Baranju i hrvatsku Baranju) bile uvjetno i pozitivne i negativne. Uvjetno pozitivne posljedice Trianonskog ugovora bijahu u sprječavanju daljnog rata, stradavanja domicilnog multietničkog stanovništva i povlačenju nove granice između Mađarske i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je do tada bila sjeverno od Pećuha i Mohača. Uvjetno negativne posljedice Trianonskog ugovora, ovisno od kutu gledanja, bijahu razgraničavanje međurječja, migracija multietničkog stanovništva, te nemogućnost ili prestanak komunikacije robe i kapitala u razgraničenoj Baranji za dulje razdoblje. Na temelju demografskog uvida stanovništva Baranje tijekom 19. i 20. stoljeća, mogu se pratiti pomicanja unutar multietničke strukture, koja su nerijetko bila izazvana ratnim stradanjima i politikama okolnih zemalja. Trianonska demarkacijska granična crta izazvala je slabljenje ekonomске, političke i kulturne povezanosti s jedne strane Mađarske, a druge strane „stare“ i „nove“ Jugoslavije, koja se dodatno zakomplificirala izvanrednim ratnim i reintegrativnim događanjima od 1991. do 1997. godine unutar Jugoslavije i nastankom novih suverenih država. Baranjski hrvatski trokut od stoljetnog stradavanja postaje danas most suradnje na regionalnim principima koji su hrvatski doprinos europskoj integraciji.

²⁵ MH 1921. aug. 28. 3.

²⁶ Jaszi, ibid, 238. Reč je ovde o ratnicima – vojnicima, o mađarskim doseljenicima „pod oružjem“. Međutim, po Asztalosu, samo sa Turcima uselilo se u Ugarsku oko 200 000 Srba. Od njih bilo je 37 000 – 40 000 muškaraca sposobnih za „nošenje oružja“. U tursko doba Srbi su se u Ugarskoj brojno osnažili, ističe Asztalos. U vrijeme osnivanja države Mađara nije, dakle, bilo ni toliko koliko Srba doseljenih sa Crnojevićem 1630. (Asztalos, ibid., 14.).

²⁷ Balla Antal: *Magyarország története*, Budapest 1943, 15. Za ovaj broj od 200 000 ljudi Balla veli da nije „za prezreti“. Celo stanovništvo Europe, po njemu, bilo je u to doba malobrojno, to je obeležje celog srednjeg veka.

²⁸ Szekfű: *Állam és nemzet. Tegnap és ma. Trianon revíziója és a történetirás*, Budapest 1942, 191.

Literatura:

- Stenografske beleške Privremenog narodnog predstavništva Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, od 21. do 40. sastanka, Zagreb 1920.
- Stenografske beleške Privremenog narodnog predstavništva Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, od 41. do 53. sastanka, III. svezak. 1920. Beograd.
- Stenografske beleške Privremenog narodnog predstavništva Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, od 54. do 100. sastanka, IV sveska, Beograd 1920.
- Kartografska znanstvena publikacija: ETNIČKA KARTA PANONSKOG PROSTORA HRVAT-SKE, autori: Kocsis Károly i Bognar Andrija. MTA. 2004. Budapest.
- F.O. 371. (Foreign Office 371. Public. Record Office in London)
- Kabinet Ministarstva inozemnih poslova (Arhiv Kabineta minister inozemnih poslova, Diplomatski arhiv SSIP). Beograd.
- Političko odjeljenje MIP (Arhiv Političkog odjeljenja MIP, Diplomatski arhiv SIP). Beograd.
- Djela opće teorijske naravi, politički životopisi, opći pregledi međunarodnih odnosa, kao i posebne povijesti diplomacije
- Angyal**, Endre. 1968. *Petar Dobrovics az ember, művész és politikus*. Pécs.
- Antoljak**, Stjepan. 1994. *Pregled Hrvatske povijesti*. Split.
- Arday**, Lajos. 1982. *Dokumentumok a jugoszlav-magyar határ kialkulásról (1918. – 1919.)*. Szabadok.
- Atanacković**, Veljko. 1987. Škole Belja. Beli Manastir.
- Artuković**, Mato. 1991. *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova*. Zagreb.
- Boban**, Ljubo. 1995. *Hrvatske granice 1918. – 1993*. Zagreb.
- Boban**, Ljubo. 1987. – 1990. *Sporazum Cvetković – Maček; Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*. 1–3. Zagreb.
- Bognar**, Andrija. 1990. *Geomorfologija Baranje* /znanstvena monografija/. Zagreb.
- Bognar**, Andrija. 1971./1972. *Stanovništvo Baranje* // Geografski glasnik broj 33/34// GDH. Zagreb.
- Bognar**, Andrija. 1991. Zbornik radova ‘Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske’// *Razvoj etničke strukture Baranje*. Zagreb.
- Boros**, István. 1976. *A Horthy ellenforradalmi rendszer elképzélései a szerb megszállás megszüntetésére Baranya megyében 1919. – 1921*. BML, kézirattár: K 1071. Pécs.
- Bösendorfer**, Josip. 2010. *Nešto malo o našoj Baranji* (pretisak izdanje). Beli Manastir.
- Gerő**, Adrás. 1990. *Sorsdöntések*. Budapest.
- Glibonjski**, Milan. 2009. *Baranja (1918.-1923.) sećanja* (priredili V. Krestić i P. Krestić).
- Kicošev**, Saša. 1995. *Etnodemografski razvoj Baranje*.// u: *Baranja – srpska zemlja*, (zbornik radova), 53–62. Beli Manastir.
- Krizman**, Bogdan; Hrabak, Bogumil. 1960. *Zapisnici sa sednica Delegacije Kraljevine SHS na Konferenciji mira u Parizu 1919. – 1920*. Beograd.

- Krizman**, Bogdan 1959. *Pitanje granica Vojvodine na Pariškoj mirovnoj konferenciji 1919. godine (diplomatsko-historijska skica)*.// Zbornik za društvene nauke, br. 24., 31–72. Novi Sad.
- Krizman**, Bogdan. 1989. *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu / Hrvatsko-srpski politički odnosi*. Zagreb.
- Malović**, Gojko. 2010. *Seoba u maticu, optiranje Srba u Mađarskoj 1920. – 1931.*, knjiga 1. Novi Sad.
- Malović**, Gojko. 2010. *Seoba u maticu, optiranje Srba u Mađarskoj 1920. – 1931.*, knjiga 2. Novi Sad.
- Mandić**, Dominik. 1990. *Hrvati i Srbi dva stara različita naroda*. Zagreb.
- Mihalđić**, Stevan. 1992. *Baranja od najstarijih vremena do danas*. Beograd.
- Mihalđić**, Stevan. 1929. *Baranja – oslobođena*. // u: *Spomenici oslobođenja Vojvodine*. Novi Sad.
- Mitrović**, Andrej. 1969. *Jugoslavija na konferenciji mira 1919 – 1920*. Beograd.
- Mitrović**, Andrej. 1975. *Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom 1919. – 1920*. Novi Sad.
- Mitrović**, Andrej. 1974. *Vreme netrpeljivih*. Beograd.
- Morócz**, Sándor (Nagy, Kálmán; Radnóti, Ilona; Vörös, István). 2001. *A mohácsi zsidóság története*. Mohács.
- Popov**, Čedomir. 1976. *Od Versaja do Dancinga*. Beograd.
- Raffay**, Ernő. 1990. *Trianon titkai*. Budapest.
- Szita, László**. 1978. *Szerbek viszavándorlása Baranya megyébe a szatmári béké utáni években*. Pécs.
- Szűts**, Emil. 1991. *Az elmerült sziget*, Pécs.
- Taslidžić**, Davorin. 1988. *Kocka je bačena*. Beli Manastir.
- Taslidžić**, Davorin 1996. *Pečat Trijanona*. Osijek.
- Taslidžić**, Davorin. 1999. *Na vratima Naroda, na granici Svjetova*. Beli Manastir.
- Taslidžić**, Davorin. 2002. *Prostor šutnje (vremenu usprkos!)*. Beli Manastir.
- Taslidžić**, Davorin. 2008. *Dragulj Panonije*. Beli Manastir.
- Taslidžić**, Davorin. 2015. *Iza Versailleskih zidina (povijesni suodnosti i interferencije)*. Beli Manastir.
- Vitéz **Horváth**, Kázmér. 1932. *Dél-Baranya és a trianoni békészerződes revíziója*. Pécs.
- Zbornik radova: *Hrvatska – sjeveroistočno područje*. 1994. Skupina autora. Osijek.
- Zbornik radova: *Pravne i povijesne odrednice granica srednje i jugoistočne Europe*. 2011. Skupina autora. Osijek.
- Zbornik radova: *Ustavno pravni razvoj Bosne i Hercegovine (1910. – 2010.)*. 2011. Skupina autora. Tuzla.

Igor Josipović, prof.

Odjel za kulturologiju

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Stjepan Prutki, prof.

Državni arhiv u Vukovaru

**PODUNAVLJE KAO KULTUROLOŠKO-
CIVILIZACIJSKA POVEZNICA REGIJA U AUSTRO-
UGARSKOJ (PODUNAVSKOJ) MONARHIJI NA
PRIMJERU RAZVOJA GRAĐANSKIH INSTITUCIJA
U SRIJEMSKOJ ŽUPANIJI**

**THE DANUBE REGION AS A CULTURAL-
CIVILIZATIONAL LINK OF REGIONS IN THE AUSTRO-
HUNGARIAN MONARCHY ON THE EXAMPLE OF THE
DEVELOPMENT OF CIVIC INSTITUTIONS IN THE
COUNTY OF SRIJEM**

Sažetak

Autori u radu govore o „srednjoeuropskom identitetu“ Podunavlja s osvrtom na Srijemsку županiju u Austro-Ugarskoj Monarhiji (1867. – 1918.), kao dijelu srednjoeuropskoga građanskoga društva u vrijeme njegova rađanja i razvoja. Kao integralni dio Podunavlja, Srijemska je županija doživjela iste reform-ske promjene gotovo istovremeno kao i ostali narodi i regije smješteni na tom području. Spomenuto razdoblje okarakterizirano je snažnim modernističkim reformama koje su se, među ostalim, osjetile i u modernizaciji i redefiniranju upravno-administrativnog aparata i sudbene vlasti. Uspostavljene su nove građanske institucije, uprava se odvojila od sudstva, a povjesne su se hrvatske županije reformirale u skladu s novim poimanjem građanskoga društva. Srijemska se županija tako, zahvaljujući pripadnosti podunavskoj regiji, našla u krugu zemalja srednjoeuropskog civilizacijskoga kruga u kojemu se razvijalo građansko društvo i građanske institucije.

Ključne riječi: Austro-Ugarska Monarhija, granice, Podunavlje, Srijemska županija, građansko društvo

Abstract

The Danube region as a cultural-civilizational link of regions in the Austro-Hungarian Monarchy on the example of the development of civic institutions in the County of Srijem In the paper, the authors address the ‘Middle European identity’ of the Danube region with reference to the Srijem County in the Austro-Hungarian Monarchy (1867-1918), as a part of Middle European civil society in the time of its birth and development. As an integral part of the Danube region, the County of Srijem had seen the same reformative changes almost concurrently with other nations and regions in the area. The period is characterized by heavy Modernist reforms, which were, *inter alia*, felt in the modernization and redefinition of the administrative apparatus and the judicial authorities. New civic institutions were established, administration was separated from the judicial system and the historic Croatian counties had been reformed in line with the new view of civic society. Owing to its positioning in the Danube region, the County of Srijem had thus entered a circle of nations of the Middle European civilizational circle which saw a development of civic society and institutions.

Keywords: Austro-Hungarian Monarchy, borders, Danube region, Srijem County, civil society

Uvod – pojam i pripadnost naroda „Srednjoj Evropi“

U radu analiziramo dva bitna aspekta kulturno-povijesnog konteksta razvoja kraja koji je u „kasnofeudalnom razdoblju“ obuhvaćao prostor nekadašnje Srijemske županije. Na makrorazini – pojam „Podunavske monarhije“ kao svojevrsnog centra Europe, ili bolje rečeno „Europe sredine“, kroz koji opet na mikrorazini možemo razumjeti i one druge sile odrednice koje su kroz povijest određivale razvoj i naših istočnih krajeva Hrvatske – Baranje (Mađarska) i Srijemske županije.

U širem smislu: istok današnje Hrvatske (Podunavlje, Srijem i Baranja) tijekom čitavog razdoblja od oslobođenja od turske vlasti do Prvog svjetskog rata nalazio se u sastavu Habsburške Monarhije (Austro-Ugarske), a svojim geostrateškim položajem na srednjem toku europske rijeke Dunav činio je jedan od najvitalnijih dijelova države, koja je u očima suvremenika, zbog svojeg zemljopisnog položaja, ali i makroekonomskih odrednica bila s pravom nazvana „Podunavska monarhija“. Tek kada tako i shvatimo državu koja je određivala i našu sudbinu tijekom punih 220 godina, možemo razumjeti taj šaroliki splet međuovisnosti i odnosa u kojima su se nalazili naši krajnji istočni krajevi.

No što je zapravo u geostrateškom smislu značila ta „Podunavska monarhija“ o kojoj je riječ? Njezinim je položajem već određeno i njezino značenje. U diplomatskom svijetu kasnofeudalne epohe – kako je već pronicljivo ustvrdio povjesničar Jacque Le Rider u knjizi „Mitteleuropa“ – podunavski je prostor srednje Europe zapravo ni manje ni više bio žiža stoljetnih pretenzija velikih europskih sila koje su se s pravom smatrale pozvanima da određuju sudbinu ove „Europe sredine“: Austrije, Njemačkog Carstva, kasnije Pruske. Nasuprot tim germanskim državama, slavenski svijet, razdvojen i po-

dijeljen između dvije Crkve, čak i geopolitički razdijeljen u europskom prostoru, bio je preslab da bi svojom idejom panslavenske povezanosti bio alternativnom snagom rastućoj germanizaciji srednjoeuropskog prostora, koji je – vjećito na razmedi Njemačka – Austrija – Pruska – ipak posjedovao institucionalni okvir (primjer Austrije) ili pak snažnu tradiciju i svijest o pripadnosti Svetom Rimskom Carstvu Njemačke Narodnosti (primjer njemačkog saveza zemalja). U tom je smislu podunavski prostor bio ne samo politička, već i gospodarska, kulurološka i društvena poveznica koja je spajala čitav kraj koji je zemljopisno obuhvaćao gornji i srednji tok rijeke Dunav, sve do južnih međa s Turskim Carstvom. Taj je kraj bio obilježen specifičnim životnim oblicima i stremljenjima, civilizacijskim odrednicama, obrtnim i gospodarskim tekovinama. Kroz politički okvir Habsburške Monarhije svakako jedna savršena protuteža između zapadne (Velika Britanija, Francuska) i istočne Europe (Rusko Carstvo, Turska). Dunav je u tom smislu bio ne samo spona i glavni plovni put koji je povezivao jug sa sjeverom Habsburške Monarhije, već je i u geopolitičkom smislu barem u 18. i 19. stoljeću bio odrednicom poimanja jedinstvenog „srednjoeuropskog prostora“. Taj je prostor bio ispunjen kulurološkim, civilizacijskim pa i gospodarskim vezama između njegovih krajeva. U tom je smislu on bio prije poveznicom negoli razdjelnicom između krajeva. Razvoj institucija kao i drugi procesi o kojima će biti riječi utjecali su prije svega na snažnu modernizaciju tih krajeva u 19. stoljeću. No, opet u drugoj polovici 19. stoljeća na političkoj pozornici srednje Europe dolazi do dalekosežnih promjena koje će na koncu obilježiti i raspad Monarhije i dovesti do zloslutnih događaja koji su i uveli u Prvi svjetski rat. Prije svega, sama Monarhija kao multinacionalna i multikulturalna monarhija sazdana je bila od više naroda, nacionalnosti, pa i religija, koje je na okupu mogao držati tek čvrst državni okvir kakav je vladao u 18. i prvoj polovici 19. stoljeća, sve dok je Monarhija i počivala kao prava i istinska država „naroda“ i svojevrstan štit za sve male narode u njezinom sastavu od pretenzija drugih sila koje su se tada već počele pojavljivati na europskom prostoru – carska Rusija, potom i proleterska Rusija. No u drugoj polovici 19. st. i pojavom dualizma moramo reći da je ovaj dio podunavskog prostora bio nacionalno gledano u nepovoljnijem položaju – dok je pak Austrija i dalje ostala država naroda, Mađarska se oblikuje kao nacionalna država, s težnjom da podčini i pokori zapravo sve narode koji su potpali pod njezin utjecaj, dakako i hrvatske krajeve koji već tada bilježe uznapredovalo buđenje nacionalne svijesti, uostalom kao i drugdje u Monarhiji. Tada se tek izlaz počeo tražiti u drugim asocijacijama.¹

Na institucionalnoj razini – pripadnost hrvatskih zemalja srednjoeuropskom krugu naroda vidljiva je prije svega u granicama unutar kojih smo bili tijekom čitave srednjovjekovne povijesti. U upravno-administrativnom smislu ogleda se to u srednjovjekovnom županijskom sustavu plemićkih zajednica, kao mjestima upravno-sudske vlasti, ali i svojevrsnog simbola otpora prema središnjoj vlasti. Pitanje uređenja županija, njihova

¹ Upućujemo na izvanredno djelo koje je u nas objavljeno 1998., a sadrži povjesno-filozofske oglede o pojmu, sadržaju i povjesnom određenju pojma „srednje Europe“ kao protuteže i razmedi puteva između zapadne i istočne Europe. Civilizacijski i geostrateški, srednja je Europa – kako tvrde autori – u povijesti usko povezana s podunavskim prostorom koji u njegovu srednjem i gornjem toku obilježavaju dvije veliko-državne tvorevine – s jedne strane Njemačko Carstvo, a s druge strane Habsburška Monarhija. Vidi: Jacques Le Rider, *Mitteleuropa*, Barbat, Zagreb 1998.; spomenuti treba i vrijedne eseje objavljene u knjizi Bibó – Huszár – Szűcs, *Regije europske povijesti*, Naklada „Naprijed“, Zagreb, 1995.

postojanja bilo je *par excellance* pitanje vjekovnih borbi staleža za vlastitu samoupravu i očuvanje staleških povlastica, prema kraljevima i stranim velikaškim elementima, a ponekad se smatralo i mjestom branjenja nacionalnih interesa, pogotovo u vrijeme kad je Sabor imao oslabljenu ulogu. Vrijeme koje je u središtu zanimanja ovoga rada, vrijeme druge polovice 19 stoljeća, bilo je ono u kojem su sve upravne teritorijalne jedinice morale dobiti novu ulogu. Kako je to razdoblje ukidanja feudalnih odnosa diljem Europe i udaranja temelja razvoju građanskoga društva provođenjem liberalnih reformi, koje su, između ostalih, izjednačavale ljude u pravima i pred zakonom, tako su spomenute upravno-sudsko-teritorijalne upravne jedinice morale biti promišljene na drukčiji način. One su mogle ostati nereformirane, pa bi tad postale kočnice modernom napretku, ali je njihov značaj u stvaranju modernog društva bio prevelik da bi se stanje feudalnih županija zadržalo i time usporavalo proces napretka. Unutarnji pokušaji reformi krenuli su s Jelačićem, ali su ih okolnosti prekinule. Međutim, nisu ih zaustavile jer jednom otpočet proces pretvaranja feudalnog društva u moderno liberalno društvo nisu mogli zaustaviti ni carevi. Napredak je bio dio ne samo društva, nego i carske vlasti, iako su njezini motivi bili nešto drukčiji.

Obnova županija 1745. i njihov feudalni karakter do revolucije 1848.

Ulaskom u personalnu uniju s Madarima, Slavonija se teritorijalno po uzoru na mađarsko uređenje, dijeli na županije. Tako je ovaj prostor tada, u vrijeme prije Turaka, bio podijeljen na dvije: Vukovarska županija organizirana je oko središta Vukovar i Srijemska županija. Vukovarska se protezala na sjeveru od ušća Karašice Dravom i Dunavom do Iloka, zatim kopnom preko Fruške gore na Savu, a na zapadu je išla sve do Broda, dok je Srijemska ležala istočno i obuhvaćala područje između rijeka Save i Dunava.² Osmanska osvajanja, započeta upadom iz Bosne 1526. god., završila su 1536. god. cijelokupnim zauzimanjem županije. Tu su osnovali Srijemski sandžak sa sjedištem u Iloku. Nakon početka rata za oslobođenje 1863., počinje i oslobođanje tog teritorija. General Aspermont 1687. god. oslobađa Vukovar, pa onda i ostala okolna područja županije te se pripajaju Monarhiji. Srijemski kraj kao čitavo područje oslobođeno je 1687./88, dok je u kasnijim ratovanjima oslobođen i zapadni Srijem, dok je mirom 1699. u Srijemskim Karlovcima istočni Srijem ostao pod Osmanlijama. Mirom 1739. Sava postaje granica prema Osmanlijama.³

Nakon oslobođenja, habsburška vlast, pod koju taj teritorij ulazi od 16. stoljeća, počinje novu upravnu i teritorijalnu reorganizaciju oslobođenih krajeva Slavonije i Srijema.⁴ Domaća vlastela očekivala je obnovu županijskog sustava. Naime, županije su stare srednjovjekovne teritorijalno-samoupravne jedinice u Hrvatskoj, koje su za vrijeme Osmanlija nestale, te se nakon oslobođenja nisu odmah obnovile zato što su Dvorska komora i vojska držale upravu nad novostvorenim teritorijem iz vlastitih interesa, dok je

² Ružica Kolarević Kovačić, Kroz povijest Srijemske županije, *Vukovarsko-srijemska županija*, Privlačica, Vinkovci, 2000. (prvo izdanje), 25, 26.

³ Isto, 26.

⁴ Nikša Stančić, Hrvatska u Europi zemalja u XIX. stoljeću, *Hrvatska i Europa, kultura, znanost i umjetnost*, svezak IV., HAZU, Zagreb, 2009., 25.

sabor tražio pripojenje matici i ulazak pod upravu sabora.⁵ Staro županijsko uređenje u startu je zaboravljeni i zato što je samo područje bilo ekonomski i ljudskim kapitalom opustošeno. Osim što je manjkalo ljudi, mnoga su naselja potpuno opustošena, i ekonomski i infrastrukturno, pa je bilo prijeko potrebno ta područja naseliti.⁶

Županije i ostale upravne institucije toga vremena nisu ništa drugo nego nastavak feudalnih odnosa prekinutih upadom Osmanlija. One su tada bile mjesto upravne i sudbene samovolje, ako tako smijemo reći, vlastele i zemljoposjednika pojedinog kraja. Županije su izvorište i uporište njihova statusa u društvu. Politički gledano, županije su bile i mesta borbe, bedemi koji su štitili vlastelu od samovolje kraljeva i careva, od njihova apsolutizma. One su bile jamac ograničene kraljeve vlasti. Kako su imale tako jaku funkciju, jasan je bio stav carice da se s obnovom županija kreće postupno jer joj je trebao neki oblik lokalnih vlasti kako bi mogla uspostaviti svoju vlast na oslobođenim teritorijima.

Međutim, kako je stanje na terenu bilo teško i ne preoptimistično, postupak organizacije bio je postupan. Razlozi takva pristupa bili su prije svega želja vlasti da se što učinkovitije pokrene gospodarstvo i ubiranje poreza za carsku blagajnu i vojsku. Posljedično je tim postupkom počela jačati feudalizacija tog prostora. Tako su odmah pristupili popisivanju stanovništva i analizi zatećena stanja. Poslani su pozivi svima iz predturskog vremena s dokazima vlasništva, ali je takvih bilo malo. Stoga je vlast poslala javni poziv prodaje zemlje feudalcima koji daju najveću ponudu, što je potaknulo zanimanje stranaca. Prvi je bio Odeschalchi koji je 1697. dobio iločko vlastelinstvo. U 18. stoljeću osnivaju se i druga vlastelinstva, kao što je vlastelinstvo Eltz u Vukovaru 1736., na zapadu nušarsko, a u istočnom dijelu buduće srijemske županije karlovačko, neradinsko i mitrovačko. Nekim dijelovima upravljala je dvorska komora, dok je veliki dio istočne Slavonije i Srijema uz Savu uskoro pao pod Vojnu krajinu.⁷

Nakon oslobođenja, očekivalo se da novostičeni krajevi pripadnu Hrvatskoj, tj. pod upravu bana. Hrvatski staleži već su krajem 17. st. imenovali župane, pa je tako vukovarski bio Ivan Drašković, a srijemski biskup Franjo Janji, ali oni nisu nikada preuzezeli svoje županije jer ih je u tome sprječavala i vojna i civilna vlast, koja je bila pod komorom.⁸

40-ih godina 18. stoljeća carica Marija Terezija je, potaknuta ratovima i opasnošću, sazvala Ugarsko-hrvatski sabor. Na njemu su staleži između ostalog tražili pripojenje Slavonije i Srijema Hrvatskoj. Stoga je carica obećala na saboru u Požunu da će priključiti te krajeve. U svrhu provedbe reinkorporacije Slavonije Hrvatskoj, bile su osnovane dvije komisije, a prva je s radom počela 1743. godine. Druga je radila na obnovi županijskog uređenja, tj. uključivanja Slavonije i Srijema pod bansku vlast (komisija znana kao Pačić-Engelschoffen). Posao je bio i uređiti vojnu vlast, pa su tamo trebali i dio teritorija

⁵ Stjepan Sršan / Željko Holjevac, Srijemska županija 1745. – 1847. godine, *Vukovarsko-srijemska županija – prostor, ljudi, identitet*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb – Vukovar, 2012., 121; Mirko Valentić, Ustroj i djelovanje Srijemske županije, *Hrvatska na tajnim povijesnim zemljovidima XVIII. i XIX. stoljeća – Srijemska županija*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001., 46.

⁶ Vlado Horvat, Osnutak (obnova) Županije srijemske godine 1745., *Vukovarsko-srijemska županija*, Privlačica Vinkovci, 2004., 26.

⁷ Isto, 26, 27.

⁸ Isto, 27.

Srijema za potrebe vojske. Komisija je posao napravila, učinjeno je razgraničenje vojne granice i civilnog područja te razgraničenje između srijemske i virovitičke županije. Kako bi posjedi bili ravnopravni, neki su dijelovi pripadali drugim županijama. Tako je nuštarško vlastelinstvo pripalo srijemskoj (uzeto virovitičkoj). Prijedlozi komisije prihvaćeni su 19. 10. 1745., a time i granice Vojne krajine.⁹ Carica je obećala i obnavljanje županijskog uređenja, kao istinske naše upravne podjele i simbola samobitnosti. Međutim, to nije odmah provela u djelo, nego je prvo dio područja izdvojila i pripojila Vojnoj krajini, dok je ostatak županije ostao u civilnoj vlasti. U radu komisije nisu mogli biti hrvatski staleži te su oni samo bili izvješteni o zaključcima komisije. Tek nakon određenja granica Krajine, što je napravila komisija, moglo se pristupiti izradi granica županija. Posao tih razgraničenja u listopadu je bio gotov te se pristupilo svečanostima proglašenja županija. 11. studenog 1745. u Vukovaru je proveden svečani čin proglašenja Srijemske županije.¹⁰

Srijemska je županija bila pod upravom hrvatskog bana i hrvatskih sudova, ali imala je i svoje županijske skupštine i određenu samoupravu. Međutim, carica je izravno slala svoje patente županijama. Dobila je sudstvo, prvostupanske predmete za plemiće i drugostupanske ili prizivne za nezadovoljne podanike osuđene na vlastelinskim sudovima. Neke od ovlasti su i redovito održavati skupštine te slati predstavnike na Sabor u Zagreb, ubirati davanja od podanika; sudski sporovi plemića su pred županijskim sudom, a na vlastelinskim sudovima moraju biti i županijski predstavnici. Uspostavljene su i dvije podžupanije i kotarevi, a 6. lipnja 1747. carica šalje pečat s dopuštenjem uporabe crvenog voska i grba. Pejačević je tek 1751. izabran za velikog župana. Sve slavonske županije tako su se našle u procjepu između apsolutizma i germanizacije iz Beča i ugarskih težnja za pripajanjem teritorija.¹¹

Granice županije bile su određene posjedima: vukovarsko vlastelinstvo grofa Elza, iločko grofa Odescalchija, dok je iločki posjed grofa Gosseua presijecala županijska granica ostavivši dio Virovitičkoj, a južni Srijemskoj županiji.¹² Do kraja 1745. osnovane su ostale županije, Virovitička i Požeška, čime je proces obnove slavonskih županija i njihove inkorporacije u Hrvatsku završio. Što se tiče Srijemske, treba reći da je ona prije Osmanlija bila kao dvije (oni i Vukovar), ali budući da je veliki dio teritorija sada pripao Vojnoj krajini (uz Dunav i Savu) tu je organizirana samo jedna županija. Zapadna granica prema Virovitičkoj išla je istočno od Osijeka, kuda je išla granica posjeda Eltz. Iako je tada proces bio formalno gotov, još su se nekoliko godina događali sporovi između civilne i vojne vlasti te traženja odšteta vlastelinstava za posjede koji su im oduzeti i priključeni vojnoj vlasti.¹³

Od 1761. do 1847. županije žive samostalnim životom. Velikog župana imenuje kralj, a ostale službenike predlaže veliki župan iz redova pravih plemića zemljoposjednika. Županije su bile dužne primati kraljeve reskripte i slati podneske preko bana. Sudske

⁹ Isto, 31.; Sršan / Holjevac, nav. dj., 121, 122.

¹⁰ Horvat, nav. dj., 31.

¹¹ Kolarević Kovačić, nav. dj., 26.; Horvat, nav. dj., 33.

¹² Sršan / Holjevac, nav. dj., 124.

¹³ Kolarević Kovačić, nav. dj., 34.; Hodimir Sirotković, Državnopravni položaj hrvatskih zemalja u XIX. stoljeću, *Hrvatska i Europa, kultura, znanost i umjetnost*, svezak IV., HAZU, Zagreb, 2009., 25.

funkcije su i dalje ostale. Samouprava je bila velika. Vojni poslovi – vojačenja, upravni poslovi – ubiranje državnog poreza i pristojba, reguliranje mitnica, carina, nadnica, tak-siranje prehrambenih namirnica, seoba kmetova. Županija je bila vjerodostojno mjesto, izdavala je pečat i vjerodostojne isprave.¹⁴

Od vremena cara Josipa II. ukidaju se skupštine i županije nisu više samoupravno ple-mičke zajednice, nego vladareve najniže teritorijalno-upravne organizacijske jedinice. Car je 1785. godine podijelio čitavo područje Ugarske i Hrvatske na 10 okružja, a svako je bilo sastavljeno od nekoliko ranijih županija. Tako su Slavonska i Srijemska županija pripadale pećuškom okrugom. Veliki župani postali su izvršna tijela viših upravnih orga-na, i briga im je bila provoditi kraljeve reskripte i raditi na jačanju apsolutizma. Ono što je bilo dobro jest odvajanje sudstva tako da su sudovi postali samostalni kolegijalni su-dovi, ali to nije potrajalo. Nakon smrti Josipa II. većina njegovih reformi je ukinuta, pa tako i odluka o ukidanju županija. One su opet obnovljene kao plemičke samoupravne jedinice sa skupštinom. To je vrijeme od 1785. do 1790.¹⁵

Hrvatska je u 18. stoljeću bila u Monarhiji izložena dvojnom i uzastopnom bečkom i ugarskom pritisku ili je njezin položaj bio određivan nagodbama Beča i Pešte. Reforme Josipa II. bile su drastični izraz dvorskih težnji za suzbijanjem ugarske i hrvatske staleš-ke ustavnosti i političke samostalnosti – a sve u sklopu njihove želje za izgradnjom su-vremene, moderne jedinstvene unificirane centralizirane apsolutističke države. S druge strane imamo slične težnje Madara prema nama. Mađarsko plemstvo od 18. st. težilo je jedinstvenoj centraliziranoj Mađarskoj državi od Karpata do Jadrana te je htjelo suziti našu autonomiju. Nakon Josipa, mi činimo grešku. 1790. plemstvo se oslanja na Mađare zbog svog očuvanja (strah od centralizma i apsolutizma), pa su prihvatali namjesničko vijeće, ali samo do povratka naših teritorija od Osmanlija i ostalih kada će dovoljno ojačati za samostalno vladanje.¹⁶

Modernizacija društva tijekom druge polovice 19. st.

Jedan od glavnih preduvjeta razvoja modernog građanskog društva, koje se počelo razvijati u 19. stoljeću diljem Europe, jesu moderne društvene i ekonomski institucije i sreden upravno-pravosudni aparat. Tako je i u Hrvatskoj spomenuto vrijeme obilježe-vo dvama procesima: modernizacijskim kretanjima – nastankom građanskog društva i modernih građanskih institucija te hrvatskim nacionalnim integracijskim procesima i oblikovanjem hrvatske nacije u suvremenom smislu te riječi.¹⁷ I mi smo bili dio novih procesa u Europi, ali sa zakašnjenjem za cijelom Monarhijom.

Austro-Ugarska je ležala na periferiji zapadne Europe, a hrvatske zemlje na periferiji Monarhije, na turskoj granici, što je značilo na rubu i granici kultura, vjeroispovijesti.

¹⁴ Sršan / Holjevac, nav. dj., 125, 126.

¹⁵ Sršan / Holjevac, nav. dj., 126.

¹⁶ Nikša Stančić, Hrvatska u Europi – između srednje, sredozemne i jugoistočne Europe, *Hrvatska i Europa, kultura, znanost i umjetnost*, svezak IV., HAZU, Zagreb, 2009., 34.

¹⁷ Nikša Stančić, Hrvatski politički i društveni prostor u dugom XIX. stoljeću: segmentiranost i integracijska kretanja, *Hrvatska i Europa, kultura, znanost i umjetnost*, svezak IV., HAZU, Zagreb, 2009., 3.

Geopolitički položaj, dualizam i unutarnja politička, nacionalna i društvena raznolikost nisu dopuštale bržu modernizaciju Hrvatske, ni brži razvoj društva. Naše su zemlje tako na prijelazu stoljeća i dalje na stupnju agrarnog seljačkog društva u kojem su ubrzano raspadanje kućnih zadruga i bolesti loze te usporena industrializacija izazivale brojne krize i iseljavanje.¹⁸ Tijekom 19. stoljeća bitno se mijenja slika našeg prostora. On je svojim geopolitičkim smještajem u srednjoj i jugoistočnoj Europi te Jadranu bio uključen u europska kretanja. Modernizacijski procesi, stvaranje građanstva prije svega, ipak su bili usporeni. Bez obzira na to, ipak su tijekom 19. st., pogotovo u njegovoj drugoj polovici postavljeni temelji hrvatskog građanskog društva i modernog hrvatskog nacionalnog identiteta.¹⁹

Temelji modernog sudstva i uprave, a to jednako znači i njihovo odvajanje, udareni su tijekom revolucionarne 1848. godine za vrijeme bana Jelačića. To ne znači da su promjene uvedene odmah, što je bilo nemoguće očekivati. Višestoljetno stanje feudalnog poretku i vlastelinskih povlastica nije moglo biti preko noći poništeno. Iskoristivši stanje u monarhiji, ban je svojim banskim pismom utro reformski put kojim se proces modernizacije nije mogao zaustaviti. Tim je pismom, između ostalog, ukinuo feudalizam, tj. svaku tlaku, izjednačio ljude pred zakonom bez staleških razlika i izjednačio ih u pravima i obvezama. To je ujedno značilo i gubitak sudske podložnosti plemićima, što je i u sudskom uređenju bilo vidljivo kroz spajanje upravno-sudbenih funkcija svih institucija. Osim toga, osnovao je Bansko vijeće, vladu koja je raspisala novi izborni red kojim je prvi put sastavljen zastupnički sabor, ne više plemićki. Kako je on vido reforme i napredak modernizacije, vidi se u odjelima njegova vijeća. Osnovao je pet vijeća od kojih je jedno bilo za sudstvo, a još jedno samo za upravu, čime je dao do znanja da odvajanjem sudstva od uprave, kao obećanja da će se poštivati ta nova građanska jednakost, društvo ide u reformskom smjeru modernizacije društva.

Povijesni događaji koji su uslijedili nikako nisu išli na ruku vlasti. Od mađarske revolucije u kojoj je Jelačić morao vojno sudjelovati, pa do Oktroiranog ustava, kod nas prihvaćenog 1849., i uvođenja apsolutizma 1851., događaji su koji su privremeno usporili reformske procedure, iako ih nisu zaustavili. Car je htio ojačati svoju vlast, ali i razračunati se s revolucionarima. Htio je centralizirano državu, ali je kompromisno udovoljavao zahtjevima liberalnog građanstva i uvodio društvene promjene feudalizma.²⁰ Vrhunac je bilo ukidanje sabora 1850., kada sva težina reformskog posla prelazi u ruke Beća, tj. MUP-a i ministra Bacha. To je stanje potrajalo sve do 1861. god. kada se obnavlja ustavno stanje u Monarhiji. Tako je sazvan tada Hrvatski sabor da raspravlja o odnosu s Mađarima. Jedna od najvažnijih odluka toga saziva bio je članak 42. koji je i sam car potvrdio. Prema njemu smo pristali na obnovu državnog saveza s Mađarima, ali samo ako oni priznaju našu samostalnost i teritorijalnu cjelovitost, državnu ravnopravnost obiju strana. Uz to, donio je niz propisa o unutarnjem uređenju postavivši temelje mnogim modernim institucijama.²¹

¹⁸ Dragutin Pavličević, *Ustroj hrvatskog društva i njegove promjene u XIX. stoljeću, Hrvatska i Europa, kultura, znanost i umjetnost*, svezak IV., HAZU, Zagreb, 2009., 147.

¹⁹ Stančić, *Hrvatski politički i društveni prostor*, nav. dj., 11.

²⁰ Stančić, *Hrvatska u Europi*, nav. dj., 39.

²¹ Siroković, nav. dj., 28.

Međutim, to razdoblje neoapsolutizma nije značilo kraj reformama, one su nastavljene carskim patentima, privremenim zakonima, kojima se regulirao proces zemljišnog rasterećenja te pitanja odvajanja uprave od sudstva. Zajamčena je jednakost pred zakonom te sigurnost privatnog vlasništva. Provodila se reforma i sudskog procesa, kao što je javnost parnice, odvajanje uloge suca i tužitelja, obrana optuženog i porota. Ali Bach je ukinuo porotu, istraga je i dalje bila tajna, dok javna rasprava na судu nije imala toliko bitnu ulogu u konačnom procesu. Uveden je Opći građanski zakonik 1854. god. što je bilo postavljanje solidne pravne norme za izgradnju modernog društva. Tim su zakonom ne samo ukinuta feudalna prava Ugarske i Hrvatske, nego su i provedena liberalna načela proglašena 1848. god. Dakle, ono što je Jelačić htio, sada je ostvareno proglasom tog austrijskog zakonika. Problem je bio što su sve te odluke dolazile iz Beča, a ne iz Sabora pa su tako teško bile prihvaćane. Primjena im je bila otežana i time što se pitanje privatnog vlasništva nije uskladilo s običajnim pravom zajedničkog vlasništva pripadnika seljačkih zadruga kod nas, što je ubrzalo proces njihova propadanja. Uveden je i austrijski Kazneni zakon i postupak 1853. god. što je još više olakšalo modernizaciju. Time su napuštene feudalne metode sudstva, kao što je kažnjavanje lošeg postupanja s uhićenima, iako nisu odmah prevladane sve te metode.²²

Srijemska županija u drugoj polovici 19. st.

Društvena kretanja prve polovice 19. stoljeća, koja su rezultirala revolucijom 1848. godine, obuhvatila su i područje Srijema. Ogledana u dokidanju feudalizma, pretočila su se u promjenu društvene paradigme, u novom položaju vlastele, seljaka, radnika te proizvodnog odnosa vlasnika kapitala. Naravno, puni efekt svih promjena, od društvenih odnosa do gospodarskih promjena, nije odmah zahvatio cijelo područje Slavonije i Srijema. Činjenica bivanja dijelom Monarhije, pogotovo njezina podunavskog dijela, značila je da je i područje Srijema na putu ne samo prihvaćanja modernističkih tren-dova, nego i njihova implementiranja. Kako smo već istaknuli, društveno-ekonomski napredak između ostaloga počiva i na razvoju i reformiranju institucija. Naravno, to je bila logična stvar jer ako stare feudalne institucije ne bi bile reformirane u skladu s građanskim idejama, te se ideje ne bi mogle provesti. Tako su glavnou riječ u županijama počeli voditi poduzetnici, veleposjednici i visoki činovnici koje više nije kontrolirala vlastela nego vlada, pa tako i postavljala vlast, a sve u cilju učinkovitije vlasti i lakše tranzicije u novi sustav. Tako su i zastupnici birani iz reda onih koji imaju kapital, a ne prema podrijetlu, tko plaća porez.²³

Problemi su mogli biti manjak kapitala, pogotovo kod domaćih, nepotizam i korupcija, te još uvjek nerazvijeno seljaštvo koje se nije snašlo i nije imalo novaca. Tu je problem i vlastela koja je trebala novac razvijati pametno i ulagati (dobili odštete), a ne više čekati tantijeme i rentijerski ubirati zaradu. Dugo će trebati da se sve pozitivno od-

²² Agneza Szabo, Razvoj modernog sudstva u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji između 1848. i 1880. godine, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, broj 8, Osijek, 2005., 24, 25.

²³ Zlata Živaković Kerže, Županija od revolucije 1848. do kraja Prvog svjetskog rata, *Vukovarsko-srijemska županija – prostor, ljudi, identitet*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb – Vukovar, 2012., 137, 138.

revolucije ostvari. Zato je to kasno feudalno razdoblje ujedno i predindustrijsko. Vlastela i trgovci morali su se jače povezati.²⁴

Srijem je u civilizacijskom razvoju malo kasnio, ali je zahvaljujući tome što je bio dio monarhije i Podunavlja, bio odmah na izvorištu promjena. Njegov položaj i sve ostale pogodnosti, trebale su biti samo prednosti da se reformama institucija stvari pokrenu na bolje. Na razvoj Srijema ipak je podosta utjecala i njegova podijeljenost na provincijal (županija civilna) i slavonski dio Krajine (ukinuto 1881.), te težnje Mađara za što većim utjecajem na Slavoniju, pogotovo nakon nagodbe, kada je Srijem sa Slavonijom ekonomski postao ovisan o Ugarskoj. Budući da je poljoprivreda bila temelj, sve spomenute reforme bile su spore, gospodarski se sve sporo mijenjalo, sama tehnika proizvodnje bila je zastarjela, a prinosi slabi. Ukipanjem feudalizma, nositelj poljoprivredne proizvodnje postaje seoska kućna zadruga trgovina. Iako je njezin položaj bio povoljan, nije bila razvijena izvan granica (samo unutar sela i poneka među trgovištima ili gradovima). Spora industrijalizacija utjecala je na potpuni nestanak zadruga do kraja 19. st.²⁵

Što se obrta tiče, reforme na razini države dovele su do toga da se raznim odlukama i osnivanjem institucija razbiju monopolji, omogući jeftiniji proizvod i konkurenca. Tako je osnivanjem Trgovačko-obrtničke komore u Osijeku za Slavoniju počelo suzbijanje cehovskih ograničenja i uvođenje slobodne trgovine i konkurenčije. Zbog zaostalosti, mnogi obrti u Srijemu bili su nekonkurentni (ručni rad, nema strojeva...), tako da su morali uhvatiti korak s vremenom. Novi obrtni zakon za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju dopustio je slobodu obrta i ukinuo cehove što je omogućilo slobodnim ljudima da se udružuju i proizvode konkurentne proizvode. Bilo je 429 obrtnika, koji su se zbog svojih nedostataka organizirali u zadruge. Dakle, zakonodavni okvir i nove institucije omogućile su vrlo brzo Srijemu da se uklopi u europske trendove kapitalističkih odnosa i slobodne trgovine. Međutim, problem je bio njegova tehnološka zaostalost te manjak kapitala, što je dovodilo u pitanje konkurentnost njihovih proizvoda i njihovu egzistenciju. Ipak, uz trud im je bilo otvoreno cijelo tržište te rijeka Dunav.²⁶

Iako je proces bio spor, industrijalizacija je krenula krajem 19. st., najprije u prehrabrenoj industriji (mlinska industrija) te eksploraciji drvne građe. Koriste se parni mlinovi za prehranu i preradu šećerne repe. Problem koji je kočio razvoj bio je nedostatak novca koji su bogati ulagali u zemlje i kuće umjesto u razvoj – mnogo jeftinog uvoza nije bio poticaj da se ulaže u razvoj industrije. Isto tako nije bilo razvijeno moderno novčarsko poslovanje. A bez kapitala nema izvoza i ulaganja! Domaće građanstvo nije imalo mnogo kapitala, pa je u investicijama najviše sudjelovalo strani kapital (kreditiranjem domaćih). 1869. osnovana je Vukovarska štedionica, prva takva institucija, te time potaknula interes domaćih za ulaganja. Ukrzo se osnivaju i druge, čime to područje oživljava. Time se razvija i dioničarski posao, kad najbogatiji slojevi postaju dioničari novoosnovanih novčarskih institucija.²⁷

²⁴ Isto, 137.

²⁵ Isto, 141.

²⁶ Isto, 141.

²⁷ Isto, 145.

Zaključak

Podunavski prostor Hrvatske u političkom, kao i kulturološkom smislu vitalna je sastavnica cjelokupnog europskog Podunavlja, geostrateška cjelina utemeljena državnim okvirom – Podunavskom monarhijom, za čitavo vrijeme od oslobođanja od Osmanskog Carstva do Prvog svjetskog rata. Nemogućnost da se država reformira uslijed političkih okolnosti i pojave rastućih nacionalizama, doveli su do dogadaja na političkoj pozornici koji su i označili njezin raspad, a time i raspad vjekovnog koncepta zasebnog srednjoeuropskog prostora kao „Europe sredine“, koji je prvi put prekinut 1918. godine, a konačno i blokovskom politikom 1945.

POPIS LITERATURE

- Bibó – Huszár – Szűcs, *Regije europske povijesti*, Naklada „Naprijed“, Zagreb, 1995.
- Horvat, Vlado, Osnutak (obnova) Županije srijemske godine 1745., *Vukovarsko-srijemska županija*, Privlačica Vinkovci, 2004.
- Kolarević Kovačić, Ružica, Kroz povijest Srijemske županije, *Vukovarsko-srijemska županija*, Privlačica, Vinkovci, 2000. (prvo izdanje).
- Pavličević, Dragutin, Ustroj hrvatskog društva i njegove promjene u XIX. stoljeću, *Hrvatska i Europa, kultura, znanost i umjetnost*, svezak IV., HAZU, Zagreb, 2009.
- Rider, Jacques le, *Mitteleuropa*, Barbat, Zagreb, 1998.
- Sirotković, Hodimir, Državnopravni položaj hrvatskih zemalja u XIX. stoljeću, *Hrvatska i Europa, kultura, znanost i umjetnost*, svezak IV., HAZU, Zagreb, 2009.
- Sršan, Stjepan / Holjevac, Željko, Srijemska županija 1745.–1847. godine, *Vukovarsko-srijemska županija – prostor, ljudi, identitet*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb – Vukovar, 2012.
- Stančić, Nikša, Hrvatska u Europi – između srednje, sredozemne i jugoistočne Europe, *Hrvatska i Europa, kultura, znanost i umjetnost*, svezak IV., HAZU, Zagreb, 2009.
- Stančić, Nikša, Hrvatska u Europi zemalja u XIX. stoljeću, *Hrvatska i Europa, kultura, znanost i umjetnost*, svezak IV., HAZU, Zagreb, 2009.
- Stančić, Nikša, Hrvatski politički i društveni prostor u dugom XIX. stoljeću: segmentiranost i integracijska kretanja, *Hrvatska i Europa, kultura, znanost i umjetnost*, svezak IV., HAZU, Zagreb, 2009.
- Szabo, Agneza, Razvoj modernog sudstva u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji između 1848. i 1880. godine, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, broj 8, Osijek, 2005.
- Valentić, Mirko, Ustroj i djelovanje Srijemske županije, *Hrvatska na tajnim povijesnim zemljovidima XVIII. i XIX. stoljeća – Srijemska županija*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001.
- Živaković Kerže, Zlata, Županija od revolucije 1848. do kraja Prvog svjetskog rata, *Vukovarsko-srijemska županija – prostor, ljudi, identitet*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb – Vukovar, 2012.

**PRILOG POZNAVANJU PROMJENA U PODRUČJU
PARKA PRIRODE KOPAČKI RIT I NJEGOVE BLIŽE
OKOLICE ZA RAZDOBLJE 1965. – 2000.**

**IN FAVOR OF KNOWING THE CHANGES
ON THE AREA OF NATURE PARK KOPACKI RIT
AND ITS NEAR SURROUNDINGS FOR THE PERIOD
FROM 1965 UNTIL 2000**

Sažetak

U ovom uratku pokušali smo ukratko opisati promjene koje su se dogodile u krajobrazu istočnog dijela Baranje (Parka prirode) od 1965. do 2000. godine, u odnosu na sam ekosustav, ali i na materijalnu ostavštinu ljudi koji su poslovinama ili iz nekog drugog razloga bili vezani uz taj prostor, a to su: šumari, lovci, ribari, poljodjelci, vodograditelji. Promjene koje su nastale njihovim djelovanjem najčešće nisu bile u skladu sa zaštitom kulturne baštine, niti s načelima europske zaštite prirode, posebice kada su u pitanju vodograditelji koji su se povodili za višim interesima države i lokalne zajednice. Za primjer, gradnjom nasipa, kanala i sličnim hidrotehničkim intervencijama znatno su smanjeni i promijenjeni uvjeti života mnogim vrstama kralješnjaka i beskralješnjaka posebice ribama i pticama. U odnosu na kulturnu baštinu, za tih 35 godina ni država ni lokalna zajednica nisu pokazale očekivano zanimanje primjerenog narodu europske provenijencije *(kao što je Hrvatski; nap. aut.), zbog čega su mnogi kulturno-povijesni objekti propali. Bilo je nemara, ali i namjernoga rušenja, krađe građevinskog materijala (crijepa, cigle, drvenih greda, stiliziranih željeznih ograda i sl.) i svega onoga što bi pojedincu moglo biti korisno. Mnogi građevinski objekti stradali su za Domovinskoga rata.

Ključne riječi: baranjski krajobraz i promjene u njemu od 1965. do 2000. godine, razne hidrotehničke intervencije, propadanje kulturno-povijesnih objekata, Domovinski rat

Abstract

In this work we tried in short to describe changes that had happened in the landscape of the eastern part of Baranya (Nature Park) from 1965 until 2000 in reference to the ecosystem as well as the material legacy of people who have

been work related or some other reason related to this area, and those are forest keepers, hunters, fishermen, farmers and hydraulic engineers. Changes that occurred with their actions most often were in accordance with the protection of cultural legacy, as well as the principle of European nature protections especially with the hydraulic engineers which were under the influence and interest of state and local community. For example, building embankments, canals and similar hydro technical interventions life conditions of many vertebrates and non-vertebrates especially fish and birds. In comparison to the cultural legacy, in those 35 years neither the state nor the local community showed expected interest suitable for a people of European provenance (such as Croatian), which is the reason many cultural and historical object were destroyed. Either from negligence or intentional destruction, theft of construction material (tiles, bricks, wooden beams, iron fences, etc.) and everything else an individual could use. Many objects were destroyed during the Homeland war.

Keywords: Baranya's landscape and changes in it during the period from 1965 until 2000, various hydro technical interventions, destruction of cultural and historical objects, Homeland war

Metoda rada: Rabljeni su pisani dokumenti, izvješća, napisи из часописа, novinska izvješća, dokumentacija iz arhive LŠG-a „Jelen“, Hrvatske vodopri- vrede, Republičkog zavoda za zaštitu prirode i arhive autora napisa.

Mjesto rada: Istočni dio Baranje (Park prirode „Kopački rit“) i bliža okolica.

Umjesto uvoda: pogled na prošlost

Gledajući službene zemljovide na kojima je u većem mjerilu ucrtana Baranja, ništa se nije promijenilo. Kopački rit zajedno s rijekama Dravom i Dunavom ostao je u prirodnim granicama, pa i onima avnojevskim koje je svojevremeno odredio bivši političar Milovan Đilas. I dalje postoje ova sela: Kopačeve, Vardarac, Lug, pustare Jasenovac, Mirkovac, Zlatna Greda, naselja Nemetin, Sarvaš, Bijelo Brdo, Aljmaš, Ušće Drave, kanali i vodo- toci: Hulovo, Dombofok, Čonakut, Žemža, Galješnica, Ciganski bogaz, Pačfok, Renovo, Vemelj itd. Također, gledajući iz zraka, prepoznatljiva su (ona imenovana i neimenovana) „jezera“, bare, kanali, vodotoci; Kopačko, Bijelo, Viktorijino jezero, bare: Sarvaš, Isinj, Martić, Mađarska, Janči rit, Borbjaj, Semenča, Vemelj, Čonakut, Hulovo itd., a također i šume uz obalnu terasu spomenutih rijeka. Tu je još dvorac u Tikvešu, pa onaj E. Savojsko- ga u Bilju, obrisi nekadašnje krčme Čingi-lingi čarda. Sve je tu topografski na mjestu kao nekada, ali zapravo od šezdesetih godina naovamo ništa nije isto, za što se pobrinula sama priroda, ali nažalost i čovjek kao odgovor na njezino djelovanje.

Kronološki (i taksativno) to izgleda ovako:

Jezero Sakadaš, na ulazu u Park prirode Kopački rit, bilo je prije izgradnje nasipa „Zmajevac – Kopačeve“ u 19. stoljeću jedna od manjih bara koja se tijekom proljetne poplave napunila vodom, a ujesen bi presušila. Godine 1926., nakon poznate katastrofalne poplave, vodograditelji su odlučili (1927.) probiti nasip i ispustiti vodu pre-

ko Sakadaš u Kopačko jezero i dalje u Dunav i Dravu. Za vrijeme proboga nasipa silina vode produbila je baru do nekih desetak metara pa pretpostavljamo da je tada i dobila ime Sakadaš, što bi se moglo prevesti kao manja bara povelike dubine. U to vrijeme nije postojao nasip „Drava – Dunav“ tako da su ribari vezali svoje čamce u kopačkom kanalu (Kopačevu), pored svojih okućnica ili u sredini sela ispod Mađarskog narodnog doma gdje je bila glavna manipulacija ribe. U to vrijeme odlazili su čamcima, već prema veličini poplave, „jezerskim“ putem, koji je bio najkraći vodeni put prema Kopačkom jezeru. Tek nakon izgradnje nasipa „Drava – Dunav“ koja je započela 1966., a završena je 1972. preselili su se na današnji Sakadaš.

Danas se već rijetko tko sjeća ribara, njihovih čiklova poredanih na pjeskovitoj obali, njihovih barki sa živom ribom (slika 1), vrški koje su se sušile na okolnim vrbama. Nekako s nestankom ribara napuštene su i ribarske postaje (stanice – kuće) kao ona na Hulovu i Petrešu, te one manje u Tikvešu, Milšvalu, Nađhatu i Batini. One na Hulovu i Petrešu spaljene su tijekom Domovinskoga rata. Ostaci zgrada jedva da se naziru.

Iako je danas Dunav nepriznata granica između dvije države ujedno i granica ribolovnih voda, ne bi se smjelo zaboraviti da to nije tako bilo u prošlosti i da je riječno ribarstvo bilo vrlo važna grana gospodarstva „Belja“ od koje su koristi imali i ribari Bačke i Baranje, odnosno Apatina i Kopačeva.¹

Slična sudbina zadesila je većinu lugarnica u Parku i oko njega. Neke su oštećene do neprepoznatljivosti, druge još kako-tako egzistiraju napuštene i devastirane (Stari Tikveš, Ulnaci, Petreš, Mali Bajer, Dravica), a neke su netragom nestale kao ona u Mentešu, Nađhatu, Kolonci, Hulovu. Svojevremeno bile su važne za poslove vezane uz šumu, lov, divljač. Uz njih se vežu brojni događaji i zbivanja danas već zaboravljeni, eventualno opisana u starijim izdanjima Lovačkoga vjesnika ili *Wild und Hunda*, ili

Slika 1

Sakadaš s ribarskim čamcima i barkama za ribu

¹ OOUR za ribarstvo „Kopačovo“. Nakon izdvajanja Ribolovnog centra iz firme „Jelen“ *(točnije OOUR za brodogradnju i ribarstvo „Jelen“ – Apatin; op. aut.) i prelaska pogona ribarstva u PIK „I. maj“ – Apatin, Općina Beli Manastir oduzima im pravo na korištenje voda u Baranji, te istovremeno traži od LŠG-a „Jelen“ formiranje ribolovne jedinice. Ribari koji su do tada radili u Ribocentru, a stanuju u Baranji ili su bili radom raspoređeni na ribolovne stanice u Baranji zasnivaju novi radni odnos s novom firmom OOUR za ribarstvo „Kopačovo“ – Bilje. Formirane su tri ribolovne grupe: prva na Hulovu, druga u Nadžatu i treća u Batini. U to vrijeme veći broj ribara kretao je na posao iz Kopačeva. Većina njih imala je male vanbrodske motore nazvane „Lama“ *(odnosno Tomos od 3,5 – 4,0 ks.) tako da su za kratko vrijeme mogli doploviti i do najudaljenijih dijelova rita. Zbog slabog ulova Ribarska grupa u Batini premještena je na Sakadaš, što je dovelo do toga da je jedan dio ribara raskinuo radni odnos, a oni stariji otišli su u mirovinu. Isto tako, ribarska grupa u Nadžatu imala je značaj povremene koja bi se u razdoblju opadanja vode i slabijeg ulova premjestila na Sakadaš. Nakon 1979. ribari iz Kopačeva zasnivaju radni odnos s R.O. „Poljoprivreda Mirkovac“, Ribnjak „Podunavlje“ u sastavu SOUR PIK „Belje“ Kneževi Vinogradi. Korištenje ribolovnih voda Kopačkog rita prestaje 1984. godine Odlukom Republičkog zavoda za zaštitu prirode iz Zagreba.

ponekoj publikaciji poznatijih lovaca i putopisaca. Da o ljudima, lugarima, njihovim obiteljima, koje su s njima živjele i ne govorimo. Potpuno su zaboravljene!

Gotovo je svaka lugarnica nizvodno od Batine do ušća Drave i dalje obalom rijeke sve do hrvatsko-mađarske granice na neki način oštećena. Na mjestu stare lugarnice u Zmajevcu danas je ljekarna.

Idemo dalje; tako se u selu Kopačevu donedavno nalazio Mađarski narodni dom izgrađen 1825. god. Osim svoje društvene važnosti, to je bio glavni ured za promet ribom (tzv. glavna manipulacija ribe za Baranju), a kasnije i glasovita krčma „Melegeš“, poznata kao okupljalište osječkih lovaca koji su ujesen i zimi posjećivali Kopačko jezero i lovili divlje guske i patke. Krčma je u ponekim slučajevima poslužila i kao interijer za mnoge dokumentarne i igrane filmove (redatelj A. Vrdoljak: „Duga mračna noć“ i dr.). Općina Bilje srušila je taj dom bez neke reakcije Ministarstva kulture ili onog odjeljka u Osijeku koji bi trebao štititi povjesno-kulturne vrijednosti Baranje. Prostor je iskorišten kao mjesto povremenog javnoga vašara pod nazivom Ribarski dani.²

Ni pet kilometara jugozapadno nalazi se **groblje sela Bilje**. Starih spomenika iz vremena carske Austrije i Austro-Ugarske, gotovo da i nema. Na onim preostalima, oštećenima, mogu se pročitati (na njemačkoj gotici) imena preminulih. Radilo se o većoj populaciji Nijemaca koji su naselili ovaj kraj odlaskom Osmanlija. Bili su brojniji od drugih naroda i nacionalnosti³ (G. Timar 1986. i K. Labadi 2008.). Kakav je bio odnos prema Nijemcima nakon II. svj. rata poznato nam je. Sedamdesetih nestali su i oni nadgrobni spomenici posred osnovne škole. Na tom mjestu sahranjivano je osoblje Dvorca, a o kojem se još 70-ih godina vodila evidencija u Osječkom arhivu. Od toga groblja ostala je poneka fotografija na kojoj se vide razbijeni nadgrobni spomenici i otvorene grobnice. Kao kuriozitet biljskoga groblja postoji još onaj monolitni kameni spomenik Josefa Pfenigbergera, šumara i ornitologa Beljskog vlastelinstva⁴ (koji se u nekim napisima kritički osvrnuo na škodljive promjene u prirodi zbog rentne politike Vlastelinstva; nap. aut.).

² Mađarski narodni dom iz 1825. mogao se obnoviti i staviti u funkciju društvenoga života u selu. Njegovo rušenje smatramo kulturocidom, odnosno lošim odnosom Hrvatske prema mađarskoj nacionalnoj manjini.

³ Prema G. Timaru (1986.): Zbornik radova „Tri stoljeća Belja“ (str. 40–64), u selu Bilju je 1839. živjelo 75 Mađara, 450 Nijemaca i 4 Hrvata, te ostalih, ukupno 1150 stanovnika. Još zanimljivije podatke navodi Labadi Karolyia. / vidi priloženu tablicu/.

Stanovništvo (broj osoba) po nacionalnosti od 1880. do 2001. u Bilju

Godina	Mađara	Hrvata	Srba	Nijemaca	Ostalih	Ukupno
1880.	614	38	541	34	1227	
1910.	597	16	58	518	2	1191
1941.	715	28	25	351	2	1121
1948.	614	435	142	133	19	1343
1981.	490	1481	624	14	1083	3692
1991.	422	1901	572	18	658	3571
2001.	311	2562	190	28	133	3224

⁴ Dvorac u Bilju. Za potrebe svoje administracije i čuvanje dragocjenih trofeja s ratnih pohoda, Eugen Franjo Savojski u Bilju je dao izgraditi lovački dvorac (1702. – 1712.). Bio je opasan visokim zidom, vodočkopom i visećim mostom. Za vrijeme Habsburgovaca u dvoru se nalazila zoološko-ornitološka zbirka. Zasluga osnivanja zbirke pripada nadvojvodi (princu) Albrechtu. Pomoći pri osnivanju pružili su šumar Josef Phennigberger, zatim dermoplastičari Horvath i Schirmer i dr. Znanstveno su je obradili prof. A. Mojsisovics (1881. – 1888.) i E. Rössler (1908.). U zbirci se nalazilo 322 preparata od 195 vrsta ptica. Nakon završetka Svjetske izložbe u Budimpešti 1900. veći dio derm. preparata nije

U Društvenom domu sela Kopačeva za prošle Jugoslavije nalazio se **Prirodoslovni muzej** (slika 2 i 3) koji je osnovao samouk, ornitolog i dermoplastičar Josip Majić. Godinama je ispunjavao svlakove močvarica i sisavaca, zatim skupljaо ptičja jaja, jelenske robove, odbačene štange (robove) trofejno vrijednijih jelena, ribarsku opremu, fotografije, staro oružje. Skupio je impresivnu zbirku jaja ptica močvarica i sve to smjestio u osmišljeni interijer koji je posjetiteljima sugerirao izgled Kopačkoga rita u malom. Bio je oslikan slikarskim kistom i naknadno unesenim pravim biljkama kao što su trstika, šaš, grpak, grane vrba zamišljene kako plutaju na vodi tijekom poplave. Prije rata posjetio ga je impresivan broj turista. Za okupacije Baranje nitko nije vodio brigu o njemu. Mnogi preparati gotovo su propali. Iz Muzeja je otuđen mač E. Savojskoga, dar poljskog kralja i izbornog kneza Saske Fridricha Augusta Jakog, zatim stare kubure i puške („vordeladerke“) te drugi povijesni predmeti iz dvorca u Bilju odakle su preneseni 1972. godine.⁵ Nestali su rogovi (štange) sortirani kronološki od mladoga jelenca do onoga u dubokoj starosti i poneki vrijedniji preparati ptica. Navodno su odneseni u Novi Sad i trebali su poslužiti za neku prigodnu izložbu. Nakon rata (po svemu sudeći), nije postojala ozbiljna potražnja Hrvatske, Općine i Javne ustanove parka za povrat tog vrijednog inventara.

U ništa boljem ozračju nije prošao ni glasoviti **lovački dvorac u Tikvešu**.⁶ Vojnici tzv. SAO „Krajine“, a kasnije, nakon rata, lokalni lopuže odnijeli su sve što je imalo

vraćen u biljski muzej. Zoološku zbirku djelomično je obnovio LŠG „Jelen“ koji je 60-ih godina zaposlio Josipa Majića, poznavatelja ptica sposobljenoga za prepariranje životinja. Godine 1972. zbirku je preseljena u Društveni dom u Kopačevu gdje će ostati do završetka Domovinskoga rata. Rasformirana je 2005. godine.

Albrecht Habsburg bio je i osnivač znanstvene stanice „Albertina“ koja je djelovala u okviru Mađarskog narodnog muzeja iz Pešte. Sjedište biološke stanice nalazilo se (u današnjem) dvorcu Bilju. Uz njezino osnivanje i rad vezana su imena poznatih mađarskih biologa, specijalista za pojedinu znanstvenu područja. Osnivanje Biološke stanice u Bilju bio je pokušaj promicanja znanosti u Baranji i u „Belju“. Do 1944. godine tiskan je samo jedan broj časopisa „Albertina“, dvojezično na mađarskom i njemačkom jeziku. Znanstveni radovi objavljeni u „Albertini“ postali su temelj budućim istraživanjima faune i flore Kopačkoga rita. *(više o dvorcu E. Savojskog: Šumarski list, br. 9/10, 1997.)

⁵ Josip Majić čutio se Hrvatom iako je bio član KPJ. Tu svoju osobnost javno je isticao posebice tijekom 1971. godine što se u „Jelenu“, koji je dobrim dijelom svojega osoblja zastupao velikosrpsku politiku, nikome nije svidalo. Osim toga Majićevu zbirku ptica i drugih životinja doživljivali su u „Jelenu“ kao privremeni postav nevezan za neku određenu prostoriju dvorca. Po njima bila je to pokretna kolekcija kojom se prigodice ukrašavala neka izložba ili neki događaj vezan uz lovni turizam. Sam je znao reći da se zbog potrebe za prostorijom namijenjenom nekom šefu morao desetak puta seliti, pri čemu je dolazilo do oštećivanja dermopreparata. Malo zbog politike, malo zbog nepoštivanja njegova rada, dogovoren je s Općinom B. Manastir preseljenje u Društveni dom u Kopačevu. Pokazalo se to korisnim za turizam i razvoj sela. Po nama je zbirku trebala ostati u dvorcu jer je tamo i formirana u vrijeme vlastelinstva.

⁶ Dvorac Tikveš. U cijeloj priči oko obnove i korištenja dvorca ne bi se smjelo zaboraviti da je ondašnji voditelj Ministarstva zaštite prirode i okoliša i upravitelj JUPP (i još poneki od njih) zapriječio šumare „Hrvatskih šuma“ da ga obnove. Imali su namjeru staviti ga u funkciju ekskluzivnoga lovнog turizma kao prije rata. Šumari im nisu bili po volji, a ovi pak nisu imali sposobne zagovornike u Saboru koji bi im mogli pomoći. Tako sad dvorac Tikveš ne služi ničemu.

Slika 2
Zgrada Prirodoslovnog muzeja,
osnivača Josipa Majića

Slika 3

Dijarama s močvaricama iz Majićeva muzeja

ne propadne do kraja, a u aneks dvorca uselila se Uprava Parka prirode. U konačnici, stari lovački dvorac obitelji Habsburg (ili po starome Körishörde, odnosno u prijevodu Jasenak, nap. aut.) ne služi onome čemu je namijenjen. Nakon rata spominjana su imena potencijalnih kupaca dvorca i lovišta.⁸

U još derutnjem je stanju **lovačka kurija** uz dvorac (nazivala se još stari dvorac, op. aut.). U vrijeme „Jelena“ imala je opremu najelitnije europske lovačke kuće. Osim klavira u predsoblju i TV-a po sobama, u njemu se nalazio posebni telefon (i teleprinter) kojim se mogla uspostaviti veza sa svim državama i gradovima u svijetu. Tako je glasoviti lovac i biznismen Horten dok je lovio u šumama Tikveša istovremeno dogovarao lov u južnoj Africi. Danas je u tragično ruševnom stanju, drvena oplata balkona i stepenice dijelom su istrunule, pod u sobama nije u ništa boljem stanju, sa stropa otpada žbuka; u njoj nema ništa vrijednoga. No zato ispred spomenutog objekta stoji ploča u metalnom okviru s koje posjetitelji mogu pročitati kada je građena, u kojem stilu, čemu je služila itd. Na ploči, uz opis, nalazi se preslika tlocrta zgrade, fotografije. Zapravo, te ploče – panoi novovjeku su izumi konzervatora Hrvatske. Mogu se shvatiti kao nadgrobni spomenici, koji poput križa stoje umrlom iznad glave na grobu. Od obnove dakako ništa!

Tzv. vojarna, koja je svojevremeno bila namijenjena vojno-polijskom osoblju nekadašnje pravnje predsjednika Jože Broza preuređena je u „Ekološki centar“. U funkciji je, međutim ne i onoj o kojoj se govorilo tijekom obnove. Služi za sastanke, promocije nekog važnijega dokumenta, plana, programa. Prigodice se održavaju sastanci, radionice povodom dana planeta Zemlje, dani močvara, šišmiša, prebrojavanja ptica i sl.

⁷ ... u spomenutom aneksu dvorca Joža Broz nije nikada boravio, više mu je odgovarao stari dvorac „onkla“ Frideša.

⁸ Pretpostavljamo da bi u budućnosti, utemeljenoj na politici zemlje, Park Kopački rit zajedno s dvorcem Tikveš mogao biti prodan ili dan u zakup nekom imućnom lovcu, npr. Hortenu, odnosno mogao bi se „vratiti“ nekom članu obitelji Habsburg koji bi ga zajedno s dvorcem mogao preuređiti i prilagoditi svojim interesima i zadovoljstvima. U toj opciji možda se nade pojedinac koji će dvorac pokušati vratiti području, njegovoj kulturno-povijesnoj baštini, vratiti onaj sjaj lovišta iz vremena Austro-Ugarske s početka 20. stoljeća.

neku materijalnu vrijednost. Dakle, umjetničke slike, tapiserije, namještaj, parkete, (čak i) mramorne ploče ispred ulaza, stiliziranu ogradu koja je vodila na prvi kat itd. Uz sve to, nepoznati počinitelji porazbijali su masivne staklene prozore koji su vodili u tzv. aneks dvorca⁷ kojim se u prošlosti htjelo ugoditi Joži Brozu. Drugim riječima, dvorac „Tikveš“ još je više oštećen nakon mirne reintegracije i dolaska hrvatske vlasti. Desetak godina kasnije sanirano je kroviste jer se voda počela slijevati uz zidove prema temelju zgrade. Danas se kompleks dvorca skromno (ne) obnavlja da baš

Na prostoru do bivše prosekture bio je dograđen **restoran**, koji je ubrzo prestao s radom.⁹ Tijekom srpnja 2005. u njemu smo zatekli samo nekoliko gostiju i nekog umjetnika koji rezbari u drvu razne životinje i pravi čamce ili ih samo tamo drži.

Sjećanje nas dalje vodi u **naselje Tikveš**. Nekada primjereno i uređeno naselje šumskih radnika počelo se napuštati još prije rata. Veći broj „pustaraša“ *(naziv za stanovnike pustara; op. aut.) preselio se u selo Bilje i druga mjesta u Baranji. Nakon rata stanje kuća bilo je još lošije. I lugarnica u **Starom Tikvešu** gdje je boravio poznati šumar, lovac i pisac Ferdo Šulentić nije u ništa boljem stanju. Bez vrata je i prozora, ograde. Nekada je bila jedna od ljepeših lugarnica u lovištu. Nakon rekonstrukcije nasipa „Zmajevac – Kopačovo“ početkom 20. stoljeća ostala je unutar poplavnoga područja. Nalazi se na nešto povиšenom mjestu tako da nije ugrožena od veće poplave.

Druga veća lugarnica nalazi se u samom naselju. Prozvana je „Šalerkom“, jer je u njoj zajedno s obitelji boravio glasoviti lovni stručnjak Koloman Šaler.¹⁰ Doznajemo da je u zakupu i da se za nju brinu šumari.

U kontekstu već zaboravljenih i vrlo lijepih lugarnica spomenimo i onu u **Mentešu** (slika 4). Izgrađena je najvjerojatnije za vrijeme Karađorđevića, a onda obnovljena od LŠG-a „Jelen“, vjerojatno 60-ih godina prošloga stoljeća u stilu moderne lovačke vile.¹¹ Mogla bi

Slika 4
Lovačka vila Menteš prije rata

⁹ Izvod iz rukopisa autora: *Zajedno s pticama i ribarima Kopačkoga rita*: „prisjećamo se ovoga objekta (*buffeta* i prosekture dvorca) od prije rata. Desno od ulaza, a lijevo od šanka upao bi u oči stalak za oružje i u njemu naredane skupocjene lovačke puške renomiranih oružarnica zapadne Europe. Iz obližnje prostorije čuo bi se kao po pravilu žamor, rasprava (na njemačkom jeziku) o nekom jelenu, precizno ispaljenom hicu, municiji, budućem lovnu Africi, Namibiji. Kasnije bi razgovor skrenuo na politiku, biznis ili sutrašnji lov. Nesumnjivo radio se o imućnim ljudima vlasnicima tvornica, pilana, robnih kuća, plemićima starog kova i sl. Nedaleko od restorana bila je tzv. „prosekturna“ gdje bi se otkuhivali rogovi.

Službena procjena trofeja po predlošku CIC-a te naplata i ostale usluge kojima se koristio lovac obavila bi se najčešće u lovačkoj sobi u dvoru u Bilju. Stručnjaci „Jelena“ (kasnije „Hrvatskih šuma“) mjerili su dijelove roga: posebno očnjake, nadočnjake, štange, rožišta, raspone itd. Podaci bi se upisivali u formular stiliziranoga formata putovnice od kože. Uz osobne potpise procjenitelja i čestitanja razgovaralo bi se o divljači, o lovstvu u zemlji iz koje je došao lovac. U međuvremenu rog trofeja bio je umotan u platno kudelje da se ne ošteći i čvrsto vezan za krovni nosač automobila. Lovac bi po završetku razgovora i pozdrava sjeo u auto i nestao iza glavnih vrata dvorca.“

¹⁰ Uz Kolomana Šalera (Schallera), inženjera šumarstva i lovnoga stručnjaka, veže se priča da je nakon napada romskih razbojnika na šumariju u kojoj je živio s obitelji dao ugraditi blindirana vrata od polučeličnoga lima koja još i danas postoje. Tijekom pokušaja provale u šumariju zatvorio se s obitelji u spavaću sobu i kada su razbojnici sjekironi pokušali razvaliti vrata Šaler je hicima iz karabina propucao vrata i pri tome ubio jednoga od napadača, a druge ranio. Banda se razbjježala.

¹¹ Lugarnica Menteš. Uz tu lugarnicu veže se priča o lugu Petru i njegovoj supruzi Jeli koji su neko vrijeme boravili u Mentešu. Nakon prvih dojmova ushićenja o izgledu lovačke vile, ubrzo su shvatili da je kuća kao iz priče, ukleta, zapravo zamka, koja ljudi čini osamljenima, depresivnima, napuštenima. U njoj su se obitelji lugara bez djece, slikovito rečeno, osjećale kao na nekom pustom otoku, što je lugarnica zapravo i bila u vrijeme poplave i kasnije. Problem je bila udaljenost između lugarnica, naselja, ljudi. Najbliže lugarnice bile su Popovica i Kormanj

se bez problema, gledajući njezinu arhitekturu, naći među onima na Tuškancu, Cmroku, Gornjem prekrižju ili Pantovčaku, u najelitnijem dijelu Zagreba. Građena je na kat na dovezenoj zemlji i pijesku tako da ju nije mogla ugroziti viša voda. Na gornjem dijelu bile su tri poveće sobe i dvije terase, a u prizemlju stan lugara, s većom kuhinjom i blagovaonicom. Imala je vlastitu energiju (dizelov agregat) koji je služio za rasvjetu i kuhanje. Stroj se palio na prekidač, a njegova buka nije se mogla čuti jer je bio ukopan u zemlju. Ispred vile nalazilo se dvorište, stol i klupe gdje bi zasjeli lovci nakon lova. U iste svrhe služila je i terasa na gornjem katu. Za predsjednika države Jožu Broza bio je namješten poširoki krevet od hrastovine. U spavaćoj sobi nalazila se slika slikara Filakovca. Uprava LŠG-a „Jelen“ u Menteš je dovodila mlađe lugare; dobar dio njih koji su boravili na tom mjestu ne pamte po dobrom.

Slika 5

Dvorac E. Savojskog kakav je negda bio (1960.)

U (nepostojećoj) evidenciji nebrige i propadanja nalazi se i spomenuti **dvorac Eugena Franje Savojskoga**¹² ni pet kilometara od Kopačkoga rita (slika 5). Oronuo je, s fasade mu otpada žbuka, netko je polomio ogradu na ulazu, otkinuo rešetke koje su branile ulaz u podrum, krov prokišnjava, dijelovi nosećih greda su natruli, na nekim mjestima krov je „udubljen“, nakrivio se i pitanje je dana kada će se urušiti. Povjesničari iz Uprave za zaštitu kulturnih spomenika Osijeka i Hrvatske još su ga više naružili tzv. sondiranjem, potragom za izvornim dijelovima zgrade itd. Ružne pukotine

(3 km), lugarnica Ulnaci (4 km), Petreš (5 km) i isto toliko naselje Tikveš. U nekom drugom kontekstu lugarnica Menteš mogla je poslužiti kao idealni objekt i prostor za ljude koji vole osamu i divljinu prirode. Spaljena je tijekom Domovinskoga rata.

¹² Dvorac u Bilju. Za potrebe svoje administracije i čuvanje dragocjenih trofeja s ratnih pohoda, Eugen Franjo Savojski u Bilju je dao izgraditi lovački dvorac (1702. – 1712.). Bio je opasan visokim zidom, vodootkonom i visećim mostom. Za vrijeme Habsburgovaca u dvoru se nalazila zoološko-ornitološka zbirka. Zasluga osnivanja zbirke pripada nadvojvodi (princu) Albrechtu. Pomoć pri osnivanju pružili su šumar Josef Phennigberger, zatim dermoplastičari Horvath i Schirmer i dr. Znanstveno su je obradili prof. A. Mojsisovics (1881. – 1888.) i E. Rössler (1908.). U zbirci se nalazilo 322 preparata od 195 vrsta ptica. Nakon završetka Svjetske izložbe u Budimpešti 1900. veći dio derm. preparata nije vraćen u biljski muzej. Zoološku zbirku djelomično je obnovio LŠG „Jelen“ koji je 60-ih godina zaposlil Josipa Majića, poznavatelja ptica sposobljenoga za prepariranje životinja. Godine 1972. zbirka je preseljena u Društveni dom u Kopačevu gdje će ostati do završetka Domovinskoga rata. Rasformirana je 2005. godine.

Albrecht Habsburg bio je i osnivač znanstvene stanice „Albertina“ koja je djelovala u okviru Madarskog narodnog muzeja iz Pešte. Sjedište biološke stanice nalazilo se (u današnjem) dvoru Bilju. Uz njezino osnivanje i rad vezana su imena poznatih madarskih biologa, specijalista za pojedinu znanstvenu područja. Osnivanje Biološke stanice u Bilju bio je pokušaj promicanja znanosti u Baranji i u „Belju“. Do 1944. godine tiskan je samo jedan broj časopisa „Albertina“; dvojezično na madarskom i njemačkom jeziku. Znanstveni radovi objavljeni u „Albertini“ postali su temelj budućim istraživanjima faune i flore Kopačkoga rita. *(više o dvoru E. Savojskog; Šumarski list, br. 9/10, 1997.)

raznih veličina nisu zatvorili malterom i obojali ih, odnosno doveli dijelove zida u prvo-bitno stanje. Tako je fasada dvorca još ružnija nego što je bila. Dvorac je često izložen provalnicima koji traže skriveno blago. Prije rata bio je okupljalište stručnjaka za lovnu divljač, uzgoj šume, zaštitu prirode. U njemu se nalazila biblioteka s fondom stručne literature i korisnih referenci. Šumari su ga napustili 2015. Prema zakonu dužni su ga održavati. Zašto su ga zapustili nije razumljivo. Bivši LŠG „Jelen“ brinuo se za njega. Hrvatske šume predstavljaju Državu Hrvatsku. Zašto se ona ne brine za kulturnu baštunu u Baranji moglo bi se protumačiti na razne načine. Uz dvorac je bio veći park koji je 1975. zakonom trajno zaštićen, ali je zaštita ubrzo revidirana na štetu parka zbog gradnje škole. Uz Park Bilje vežu se mnoge prijave za usurpacije od strane mještana. Površinski gledano, od Parka Bilje nije mnogo ostalo.¹³

U građevine koje više ne postoji ubraja se i nekadašnja turistička recepcija „Sakadaš“ (prozvana 80-ih „Komarac“)¹⁴, kojoj je arhitekt Mitevski dao izgled crkvice, kapelice (slika 6). Bila je uočljiva iz daljine, tako da je turistima poslužila kao orientir za dolazak na Sakadaš. Uz sve nedostatke u arhitekturi, imala je ugodnu terasu s koje se pružao pogled prema jezeru Sakadaš, Osječkom kanalu i „ulazu“ u Čonakut. Bila je ugodna i zbog povjetara koji je uz to tjerao komarce. Iako je i ona neka neusuglašena novotrijera i nije u skladu s ritskim prostorom, bila je funkcionalna. Izgrađena je na povišenom mjestu izvan dosega poplave. Tijekom rata znatno je oštećena, ali mogla se brzo obnoviti. Zašto nije, ostalo je nepoznato.

Slika 6
Turisti

Na rubu Parka prirode, na Staroj biljskoj Dravi ili Beljskom jezeru, koji razdvaja cesta Osijek – Bilje, nalazila se nekada poznata baranjska krčma Čingi-lingi čarda.¹⁵ Datira iz vremena kada su Osmanlije napustile ove krajeve. Povijest ju spominje kao mjesto okupljanja razbojnika, presretača karavana trgovaca, pljačkaša i ubojica. U krčmi se nalazilo zvonce koje je raskalašenu bandu razbojnika upozoravalo na dolazak carske ophodnje. Nakon zvonjave razbojnici bi strugnuli u mrak obližnjih tršćaka i tako spasili

¹³ Park dvorca Bilje je formalno „prokartao“ bivši direktor Republičkoga zavoda za zaštitu prirode (rang današnjeg ministarstva) A. Š. u jednoj partiji preferansa s P. Gazibarom (nekadašnji ravnatelj osnovne škole „Rade Končar“ u Bilju) koji je htio školu baš u parku (osobno priopćenje P. Gazibare autoru ovoga teksta). Park dvorca je Zakonom o zaštiti prirode (NN 34/1965.) zaštićen Rješenjem S. R. Hrvatske, Republički zavod za zaštitu prirode pod brojem Up/I^o 42–1975, od 13. prosinca 1975. godine pod nazivom SPOMENIK PRIRODE, SPOMENIK VRTNE ARHITEKTURE – PARK.

¹⁴ Recepcija Sakadaš. Prema mišljenju nekih prijeratnih pejzažnih arhitekata i turističkih djelatnika, zgrada Primenog centra (ili recepcija) „Sakadaš“ nije bila u skladu s okolišem, tradicijom gradnje, odnosno stilom koji bi najviše odgovarao Panonskoj nizini, ritu i močvari koja u nekim detaljima asocira na Amazonsku prašumu.

¹⁵ Čingi-lingi čarda. Mnogi gosti i turisti, štoviše i oni iz Amerike, koji su slučajno prošli ovim dijelom Hrvatske nisu znali objasniti gdje je Baranja, ali na spomen ove glasovite krčme prisjetili su se boravka u njoj.

Slika 7

Spomenik zahvale šumarima od šuma
Haljevo i Kozarac

glavu. Čingi-lingi čarda bila je prije rata okupljalište Osječana, turista pa i pokojega stranaca. Tijekom rata, a još više nakon mirne reintegracije definitivno je devastirana, „opaljetkovana“ od nepoznatih. Od krčme su ostali samo betonski nosači. Bilo je govora da će se obnoviti!

Uz samu zgradu krčme nalazila se još 60-ih godina ribarska postaja „Beljsko jezero“ s ribarskim manipulantom i čuvarom koji su vodili brigu o barkama i ribi. Riba se odatle odvozila prema Osijeku ili Apatinu.

Među spomenike na koje se zaboravilo u Baranji pripada i onaj pored raskrižja cesta Osijek – B. Manastir – Čeminac (slika 7). Izgrađen je, čini se, od lomljenoga vapnenca (ili granita?) i bio je posvećen jednom događaju koji je bio presudan za opstojnost šuma Haljevo i Kozarac (Kohu). Dogodilo se da je 50-ih godina državna uprava „Belja“, nastavljajući ratarske trendove bivše Austro-Ugarske (tzv. politika zemljišne rente) namjeravala ukloniti spomenute šume i hidromeliorirati Kopački rit. Šumarima i nadasve lovcima ideja se nije sviđala, a izgleda da je u pitanju bio i interes vojske, pa su se požalili Joži Brozu koji je i sam bio lovac i ljubitelj prirode. Da to sprijeći, pozvao je predstavnike „Belja“ i predložio da osuvremene tehnologiju uz poveći kredit iz državnog proračuna. Nakon toga više se nisu spomiljale spomenute šume i Kopački rit do 1965. kada je poplava ugrozila veći dio donje Baranje. Na spomeniku je pisalo da šuma zahvaljuje šumarima što su je zaštitali.

S nestankom i promjenama vezanim uz materijalnu ostavštinu, značajne su i promjene u samom ekosustavu Parka prirode.

Ekosustav Kopački rit od 1965. do 2000.

Kopački rit ili po starinski ugao Drave i Dunava, nakon oslobođenja od Osmanlija, bio je izložen sve većem utjecaju suvremenih (za ono vrijeme) civilizacijskih trendova u gospodarstvu, prije svega u poljodjelstvu, šumarstvu, lovstvu i nešto manje u ribarstvu. Zbog zakonskih propisa iz područja zaštite prirode u 20. stoljeću, privremeno je usporen, što ne znači da ga je zaobišao društveni pritisak tzv. održivog razvoja.¹⁶ Postulat o održivom razvoju najčešće nije rješenje za slobodni razvoj prirodnih resursa ekosustava,

¹⁶ Postulat *održivi razvoj* traži više vremena i prostora za objašnjenje. U Europi je sve manje područja s malom napuštenosti ljudi *(nasuprot Aljasci, nekim dijelovima Afrike, Australije, polarnom krugu Arktika i Antartika; op. aut.), pa se pokušava naći kompromis između gospodarstva i zaštite prirode, prirodnog ekosustava (flore i faune u njemu) u kojem trebaju i jedni i drugi živjeti u slozi i razumijevanju, što rijetko gdje funkcioniра kako treba.

već je štoviše opasnost koja prijeti. Danas npr. zaštitnici prirode za sve štetne aktivnosti u Parku prirode „Kopački rit“ optužuju šumare, vodoprivrednike, nešto manje poljodjelce i ribare. Osvrnut ćemo se na one značajnije:

Izmjena autohtonih fitocenoza¹⁷ je proces koji se pripisuje većim dijelom šumarima. Predbacuje im se melioracije izvornih dijelova rita u cilju podizanja šume, a od pedesetih godina još i plantažiranje euroameričkim brzorastućim topolama i njihovim klonovima. Sadnja brzorastućih lišćara bila je 60-ih nekom vrstom doktrine posebice u nizinskim područjima rijeka. Održavani su međunarodni sastanci, konferencije, simpoziji. Melioracije su izvođene moćnim plugovima koji su mogli prevrtati zemlju do dubine od jednog metra. Jedan za drugim, kako navode stariji biolozi, nestajali su poznati tršćaci i vrbici s prastarim stablima koji su se u zemljšnjim knjigama i gospodarskim osnovama navodili kao neplodno tlo. Nije izuzet ni Kopački rit posebice njegove obalne terase koje su imale nešto višu nadmorskú visinu od ostalih unutnjih dijelova rita. U jednom radu (Peno, D.; Mirković, D. 1967.) navodi se da je od 1960. do 1967. plantažirano uvezenim hibridima iz Italije 4500 ha. Danas je ta brojka znatno uvećana. Tijekom tih radova nastradala bi pokoja kolonija močvarica što nije promaklo zaštitnicima ptica, da ne govorimo o gubitku staništa mnogim vrstama kralješnjaka i beskralješnjaka. U održavanju takvih umjetnih sastojina rabila su se kasnije razna kemijska zaštitna sredstva, zapravo otrovi (herbicidi, fungicidi itd.) zbog kojih je bio nemoguć opstanak vrstama koje su ranije živjele na tom mjestu.

Prema fitocenološkim istraživanjima u Baranji i Parku prirode unesene su sljedeće alohtone vrste drveća i grmlja: američki crveni hrast (*Quercus borealis*), američki crni orah (*Juglans nigra*), američki bagrem (*Robinia pseudoaccacia*), zeleni i maljavi jasen (*Fraxinus viridis* i *F. pennsylvanica*), američki jasenoliki javor (*Acer negundo*), istočnoazijski pajasen (*Ailanthus glandulosa*), istočnoazijski bijeli dud (*Morus alba*), istočnoazijска sofora (*Sophora japonica*), američki bagremac (*Amorpha fruticosa*), tu je još i euroamerička kanadska topola (*Populus canadensis Moench*) od ranije kojom se zbog visine i debljine stabla rado koriste orlovi i druge vrste grabljivica za gradnju gniazda.

Poremećaj u ekosustavu tijekom gradnje nasipa „Drava – Dunav“

U vezi s gradnjom nasipa¹⁸ „Drava – Dunav“ nalazimo u jednom izvješću ovaj tekst: „Godine 1968. u područje Kopačkog rita ušao je refulerski bager R. O. „I. Milutinović“ iz Beograda. Trebao je po dogovoru uploviti za visokog vodostaja Dunava, rano u proljeće, međutim stigao je kasno u jesen kada je vodostaj znatno opao. Nije mu bilo druge nego prokopati novi kanal da bi mogao uploviti u jezero Sakadaš gdje su trebali započeti radovi na gradnji nasipa. Tom prilikom produbio je i hulovski kanal i prokopao novi kanal (Gorbu) južnim dijelom Kopačkoga jezera, zbog čega je povećao protočnost

¹⁷ Melioracije neplodnih površina. Pripremi tla za sadnju šume mekih lišćara prethodila je opsežna melioracija tla. Za zaoravanje površina pod šašem, trstikom ili sl. vegetacijom služili su specijalni plugovi (za vrlo duboke brazde) koje su vukli traktori gusjeničari dobavljeni (od saveznika Engleske i Amerike) na ime reparacije šteta iz II. svj. rata; op. aut.). Bili su rabljeni u bitci za Normandiju.

¹⁸ Refulerski bager „Ivan Milutinović“ u Kopačkom ritu (postoje fotografije koje je prof. Jožef Mikuska objavio u Biltenu „Jelen“, op. aut.).

Slika 8
Nedovršena hulovska pregrada

vode koja je istjecala iz rita. Jezero je te godine presušilo pa se moglo hodati po njegovu isušenom dnu. Bager se zadržao na Sakadašu, (i u novoformiranom kanalu 6,5 km) do kraja 1970. godine, kada se za povišenoga vodostaja vratio istim putem u Dunav. Namjeravo je otploviti, međutim ondašnji LŠG „Jelen“ zahtijevao je da se Hulovsko ušće („prag“) vrati u prvobitno stanje. Zbog toga je vlasnik bagera zastao kod ušća i usisavajući pijesak iz Dunava započeo sa zatravljanjem kanala. Dogodilo se da je zbog silovitog nadiranja vode

prema Kopačkom jezeru, pijesak odnesen na jezero i gredu zvanu „Poluotok“ gdje se istaložio.“ Od tada je znatno viši i vjerujemo da je taj nanos pogodovao razvoju vrbovog mladika („malada“).¹⁹

Takov način „sanacije“ bio je ekološki štetan za ekosustav pa je zatraženo od OVP-a (Opće vodoprivredno poduzeće „Drava – Dunav“; op. aut.) da sanira kanal do visine prijašnje kote terena. Obostrana korespondencija nije urodila plodom. Vodoprivreda je to područje smatrala bezvrijednom inundacijom Dunava unatoč činjenici da je već bilo zaštićeno (1967.) Zakonom o zaštiti prirode. Da se spor ipak nekako riješi, OVP gradi na spornom mjestu improviziranu pregradu od vrbovih fašina i kamena. Trebalo ju je još pojačati istom količinom kamena, međutim iz nama nepoznatih razloga radovi su zaustavljeni. Istovremeno su „Jelen“ i Republički zavod za zaštitu prirode obaviješteni da je pregrada napravljena i da služi svrsi, što nije bila istina (slika 8). Hulovski prag je tako ostao nedovršen. Prepiske na relaciji Vodoprivreda – Republički zavod – LŠG „Jelen“ – „zeleni“, nastavljene su do početka Domovinskoga rata 1991. godine i kasnije za uprave „Hrvatskih šuma“. Područje je trebalo doseći kotu (terena) 81,25 m, a ostalo je na koti 79,80; niže je za 1,45 metra.

Sličan bager Vodoprivrede ušao je u područje rita još i 1985. radi rekonstrukcije nasipa između Sifonske linije i početka ribnjačkih tabli „B“ (25 km). Nakon što su uzeli pijesak iz Kopačkog rita (iz tzv. pozajmišta; op. aut.)iza njih su ostala dva veća jezera koje su ribokradice prozvali „Rupom“ i brojne cijevi bagera za koje vjerujemo da su i danas na spomenutim mjestima prekrivene muljem.

¹⁹ „Poluotok“ *(to mu je toponymska oznaka; nap. aut.) je malo povušeni teren u samom Kopačkom jezeru koji se prvi pojavi nakon istjecanja vode iz jezera. Tijekom Domovinskoga rata bio je zarastao vrbovim mladikom. Dogovoren je da će se iz vrbovog šiblja napraviti pleteri tzv. „fašina“. Nakon uklanjanja vrbovog mladika dobila bi se ona prepoznatljiva preglednost cijele površine od „Vrata“ do kanala Hulovo. Umjesto toga J.U.P.P. bavila se skupljanjem vreća pijeska s provizorne pregrade i politikom koja je trebala dokazati da je jezero i Kopački rit u nestanku, baš zbog tih stotinjak vreće pijeska (?) kojima su prije rata turistički djelatnici „Jelena“ pokušali zadržati vodu i produžiti plovnost turističkih plovila do Kopačkog jezera.

Objektivno gledajući, izgrađena dionica nasipa „Drava – Dunav“ proizvela je niz ekoloških i pravnih problema između ostalog i problem zakonskoga pripojenja područja „Dravice“ specijalnom zoološkom rezervatu „Kopački rit“.²⁰ Područje (1812 ha) je neosporno njegov saставni dio razdvojen nasipom. Slučaj „Dravice“ nije riješen do danas. Svojevremeno smo, da bi kako-tako poboljšali hidrološke prilike u branjenom dijelu zamolili nadležno ministarstvo da barem prigodice, kada je visoki vodostaj, otvoriti ustavu „Kopačovo“ (slika 9) i naplavi nekadašnje bare: Žadanji, Janči rit, Mađarsku baru, Borbaj, Isinj baru i Biljsko jezero – Staru Dravu što bi bilo korisno močvaricama, ribi i drugim hidrobiontima. Nismo dobili odgovor ni odbijenicu. Zanimanje nisu pokazali ni ribolovci Baranje ni ostali legalni i ilegalni korisnici tog područja

Slika 9

Ustava Kopačeva na Sakadašu

„Zijev“²¹ ribe katastrofalnih razmjera, Sakadaš 1984.

Škodljiv za faunu i floru u spomenutom razdoblju bio je pomor ribe na Sakadašu 1984. Bio je velikih razmjera. Kasnije će biti proglašen ekološkom katastrofom i opisan od mnogih istraživača i sportskih ribolovaca. Povodom toga događaja u časopisu Priroda (br. 9/10) zabilježeno je sljedeće: „U jezero Sakadaš, najljepše umjetno jezero zoorezervata Kopački rit sručila se lavina onečišćene vode i za kratko vrijeme pretvorila jezero i okolne vodotoke u taložnicu gnojnica iz koje se okolinom širio neprijatan smrad po amonijaku. Agonija je započela 5. ožujka u 15,30 sati kada je podignuta brana ustave

²⁰ Šumsko područje „Dravice“ inundacija zaštićena nasipom „Drava – Dunav“. To ne sprječava mještane sela Bilja, Kopačeva (i drugih mjesta) u korištenju „Dravicom“ za uzgoj raznih kultura žitarica. Zbog mogućeg probroja nasipa preuzimaju rizik, stoga bi nadležni odjeli općine, prije izdavanja dokumenata morali upozoriti na eventualne štete od poplave, što bi državu osiguralo od nepotrebnih sudskih tužbi i parnica.

²¹ Ekološka katastrofa – Sakadaš 1984. Pomor ribe bio je najveći na jezeru Sakadaš, a nešto manje na dijelu Novog kanala i Čonakuta (33,7 ha). Analizu vode obavio je OOUR Zavod za zaštitu zdravlja – Osijek koji zaključuje da je ugibanje ribe bilo 100 %. Autor ekspertize nadalje smatra da se u nizinskim vodama nalazi 5 puta više ribe što uvećava godišnji lovni prirast koji je uzet kao baza za izračunavanje štete. Ukupno je uginulo 15 502 kg ribe od toga smuđa 175,17 kg, soma 751,85 kg, šarana 1.832,34 kg, štuke 1.297,52 kg, miješane I. 8.715,22 kg, miješane II. 874,32 kg i bjelice 1.855,59 kg. Šteti se pribrojila lovni prirast tijekom onoliko godina koliko je ribi trebalo da se prvi puta izmrijesti (raspon od 2 do 6 god.), konkretno u ovom slučaju šteta je iznosila 9.342,31 kg (temeljeno na podatku od 92,005 kg/ha prema: D. Gucunski i J. Mikuska).

Formalnu procjenu uginule ribe (tzv. „Mišljenje“) izradio je ekonomist Krešimir Pažur s Fakulteta poljoprivrednih znanosti iz Zagreba. Metodologija je bila preuzeta iz časopisa „Ribarstvo Jugoslavije“ (br. 5/1975.), a osnovni podaci iz evidencije ulova od Ribarstva „Kopačovo“ za razdoblje 1958. – 1977. Utvrđeno je da je sveukupno uginulo 24.844,32 kg raznih vrsta riba što je novčano vrijedilo 4.894.865,20 jugoslavenskih dinara. Nije uzeta u obzir posebnost jezera Sakadaš, nenormalno velika količina ribe (masa) koja se tu zadržava kao ni podaci drugih autora: IRC 9,9-53,0 kg/ha ili 166 kg/ha (Pinčir-Crvenčanin, 1965.).

„Kopačovo“. Dizanjem brane onečićena je voda prodrla u jezero, boja vode ubrzo je postala potpuno crna. Nedugo nakon toga na površini vode pojavile su se prve omamljene ribe, najprije uklje, bodorke, plotice, jezevi pokoja štuka i šaran. Pučci riba prekrili su površinu pa se činilo kao da pada nevidljiva kiša. Bezbroj ribljih usta vapilo je za zrakom. Amonijak je u tom momentu porastao na 39 mg (maximum 2. III. 119,00 mg/l) po litri vode. Kako je prolazilo vrijeme na površini su se počeli pojavljivati i krupni primjerici šarana, štuka, smuđeva. Već drugi dan, 6. ožujka, uginula je većina ribe. Jak sjeverozapadni vjetar raznosio je uginulu ribu na obalu kanala, tako da su se pojedina mjesta zabijelila od nje. Na površini od 10 m² bilo je do 1000 kg ribe. U srijedu 7. ožujka nastupila je kulminacija. Preostatak ribe, one što još nije uginula i potonula, vjetar je odnio južno Osječkim kanalom gdje je zatrovano bila manja. I na tim mjestima, na 1 m² površine izbrojeno je od 250 do 300 primjeraka omamljene ribe različitih uzrasnih struktura. U mnoštvu deverika, bodorki, uklja, pa i babuški zapažali su se krupni primjerici šarana, neki teži od 10 kg. I tada se i dogodilo nešto fenomenalno, riba je na mjestima većeg zagađenja izbezumljeno iskakala na obalu pokušavajući se na taj način spasiti od otrovne vode. Neki primjerici nađeni su 1 – 2 m od vode na obali. Uginulo je prema službenom proračunu 24 844 kg ribe. Po našoj procjeni nesumnjivo više. Slučaj je pao u zaborav. Nikada nije utvrđeno što je bilo sa zoo i fitoplanktonom i vrstama koje su bile na izumiranju.²²

Zatiranje ptica močvarica²³

Zatiranje ptica močvarica tzv. „ihtiofaga“ na području Kopačkoga rita od ribara i njihovih čuvara bilo je redovita pojava. Ptice močvarice bile su označene kao škodljive životinje i po ribolovnoj doktrini nije im bilo mjesto na tom području. Prije donošenja zakona o zaštiti Kopačkoga rita, godišnje se odstreljivalo oko 3000 močvarica. Uz to rušila su se gnijezda u kolonijama, na njih se, ukoliko su bila nedostupna pucalo iz pušaka. Ponekad bi se prešla granica razuma i lovačke etike, pa bi se živim mladuncima odrezivali kljunovi kao materijalni dokaz za koji je Uprava Ribocentra i Tikveša plaćala „lovcu“ 10 dinara uz dodatak nekoliko lovačkih patrona. Ptice bez kljunova danima su lutale po koloniji prije nego što bi uginule od gladi. U svemu tome vrlo su učinkoviti bili apatinski lovočuvare i nekolicina lugara kojima je revir ulazio u zonu Kopačkoga rita. Tako je 1954. godine kod Krstina (Kerestesha) uništena impozantna kolonija čaplji,

²² Na nekim mjestima u branjenom i poplavnom području Posebnog zoološkog rezervata Kopački rit, podignute su također plantaže europskih topola koje se nisu uspjele održati i razviti do očekivanih dimenzija, npr. na lokalitetu zvanom „Amerika“ – Mali Bajer, na dijelovima Hordovanja i onih kod Remete pa su zaobiđeni dalnjim pošumljavanjem. Razlog su nepovoljni kemijski sastav tla i često naplavljivanje.

²³ Društvo za zaštitu ptica Jugoslavije. Tajnik je bio Vladimir Pfeifer, a predsjednik A. Frković. Društvo je djelovalo od 1966. god. kao nevladina udružba koja se bavila zaštitom ptica. U 70-im godinama, nakon izvješća D. Getza i V. Pfeiffera, došlo je do spora između LŠG-a „Jelen“ i Republičkog zavoda za zaštitu prirode, zbog lova močvarica na Kopačkom jezeru što je privremeno prekinulo suradnju na provodenju mjera Zakona o zaštiti prirode za područje Kopačkoga rita. Nakon Domovinskoga rata u Osijeku je 1997. osnovano Društvo za zaštitu prirode i okoliša Slavonije i Baranje – Osijek (1997. – 2000.) koje će kasnije promijeniti naziv u „Osječki zeleni“ slobodni pokret – Osijek (2000. – 2004.). 2004. ponovno dolazi do promjene naziva u „Press centar za okoliš“ koji djeluje i danas. U međuvremenu su članovi Društva za zaštitu prirode S. i B. osnovali i Društvo za zaštitu životinja (1998.). Godine 2004. D. Getz osniva neovisno Društvo ekologista Osijeka i Baranje „Fluvius“ koje se i danas povremeno javlja u vezi s problematikom grada Osijeka i Kopačkog rita.

žličarki i blistavih ibisa. Od 22 kolonije koje su postojale u tom vremenu osim čovjeka, 14 je uništila katastrofalna poplava 1965., ostalo ih je samo 5 koje su se nalazile u branjenom dijelu područja. Kasnije će stradati još kolonija nazvana „Pumpa“ zbog gradnje ribnjaka „Belje“. Prema izvješću, u koloniji na Krstinama gnijezdilo je 11 pari žličarki (*Platalea leucorodia L.*, 1758.), 27 pari blistavih ibisa (*Plegadis falcinellus L.* 1766.) 64 para velikih bijelih čaplji (*Egretta alba L.* 1758.) 350 žutih čaplji (*Ardeola ralloides /Scopoli/* 1769.), ukupno oko 1400 močvarica (Majić-Mikuska, 1972.). Nakon uništenja kolonije, kao redovite gnijezdarice, nestali su ibisi i žličarke.

Slično je 1985. stradala kolonija čaplji danguba (*Ardea purpurea L.* 1766.) na tabli „A 2“ ribnjaka „Belje“. Doslovce bila je pokošena strojem za sječu vodenoga bilja. Ubijeno je 25 mladunca, a 125 ih je ostalo lutati na posjećenoj trstici. Na tom mjestu gnijezdilo je 37 pari čaplji. Populacija se nije oporavila sve do danas. Mnogim mladuncima bila su sječivom kosilice amputirana krila, noge, neke su bile prepolovljene, a one preživjele postale su plijenom grabežljivih ptica, pa čak i lisica koje su plivale do „otoka“ (grede) gdje su se nalazile preživjele mlade ptice.

Bilo je još nekoliko sličnih slučajeva koje je osudila javnost. „Jelen“ je nakon uništenja kolonije na Krstinama donio internu uredbu o zabrani plašenja, rastjerivanja i ubijanja barskih ptica. Vidre su već ranije bile zaštićene sličnom odlukom. Što se tiče čaplji danguba na ribnjaku, podnesena je prijava državnom tužiteljstvu od strane Društva za zaštitu ptica Jugoslavije (Pfeiffer i Getz). Koliko nam je poznato, na tome je i ostalo.

U kontekst promjena ekosustava tog područja²⁴ ubraja se i **ribnjak „Belje“ ili „Podunavlje“** koji je izgrađen na površini Vardaračkog rita 1964. godine. Veličine je oko 550 hektara i bio je namijenjen proizvodnji slatkovodne ribe. Međutim, kao velika vodena površina s karakterističnom vegetacijom i hranom namijenjenoj ribi, bila je zanimljiva brojnim vrstama močvarica koje bi povremeno prouzročile štetu u uzgoju ribe. To je bio razlog brojnim tužbama koje su pokretali ribogojitelji tražeći obeštećenje od nadležnoga ministarstva. Gašenje ribnjačarstva 2005. godine pratio je izostanak vode

²⁴ Ribnjak „Belje“ ili „Podunavlje“ pripadao je Radnoj organizaciji „Poljoprivreda“ – Mirkovac, SOUR PIK „Belje“ – Kneževi Vinogradi. U vremenu od 1963. do 1981. više je puta mijenjao organizacijski status. Izgradnja ribnjaka počela je 1962., a proizvodnja ribe započela je već 1963. Do 1964. bilo je izgrađeno 423 ha tabli ribnjaka, naknadno će se izgraditi još 129 ha, tako da je ukupna površina iznosila 552 ha. Površina će biti smanjena zbog rekonstrukcije nasipa „Zmajevac – Kopačovo“ za 35 ha (ostalo je 517 ha). Proizvodnja ribe kretala se oko 1100 kg/ha. Na ribnjaku su radila 24 radnika od toga 20 u proizvodnji. Prvi direktor ribnjaka bio je Dušan Njegovan, a posljednji do mirne reintegracije Velimir Đorđević. Godine 1979. ribnjak „Belje“ preuzima 10 radnika – ribara (iz Kopačeva) od LŠG-a „Jelen“ – Beograd, OOOUR za ribarstvo i zaštitu prirode „Kopački rit“ – Bilje. Ribnjak je neko vrijeme (od 2005.) bio u koncesiji ribogojilišta iz Orahovice. Također, ono što znamo, da se tabla ribnjaka „A2“ ugovorom s Coca-colom i „Hrvatskim vodom“ pokušala obnoviti. Iskopani zemljani materijal poslužio je kao pozajmište za pojačanje baranjskoga nasipa. Tabla je danas fragmentirano preobražena u neke manje vodene površine i grede, obrasla vrbovim mladicom, nikada u cijelosti. I kao takva je korisna za močvarice. Ostaje nepoznanica navodnjavanja ostalih tabli ribnjaka, a posebno onih važnijih tabli: „C1“, „C2“ i „D“. Trebalo bi zatražiti od EU da financira njihovo navodnjavanje.

Za obnovu Ribnjaka dobro bi došla donacija npr. Coca-cole ili tvornice cigareta, industrije nafta i plina, tulipana, palminih plantaža. Inače, te su donacije ustaljena praksa moćnih svjetskih tvrtki koje čine štetu izvornoj prirodi; to je neki oblik iskupljenja grijeha pred javnosti, pokušaj traženja oprosta. Za uzvrat dobiju od oštećenoga (države, regije) tzv. „zelenu oznaku“ koju će nalijepiti na svoj proizvod.

u ribnjaku, što je sa stajališta zaštite ptica imalo posljedicu smanjenja broja nekih vrsta ptica, posebno onih rijetkih, često evidentiranih u „crvenim knjigama“ i sličnim publikacijama. Nesumnjivo su ribnjaci, u nekom kontekstu kompromisa ribogojitelja, zaštitnika ptica, države, vrlo korisne površine koje uz sve to imaju i turistički značaj. Trebalo bi ih očuvati.

Sprječavanje šteta od visoke divljači ogradama od pletene žice²⁵

Vezani za ovo područje, ljudi su od davnine pokušavali živjeti od prirode, odnosno prilagoditi ju vlastitim potrebama. Tako je i sa štetama u ratarstvu od divljači: prije svega od jelena, srna, divljih svinja, zečeva i sl. Iz povjesnih dokumenta (Payer, 1824.) doznajemo da se ovim područjem početkom 19. stoljeća kretalo osamdesetak jelena, isto toliko srna, uz sve one nevidentirane carnivore i grabljive ptice. Problem s divljači nastaje kada im se zbog ekskluzivnosti lova broj povećao na nekoliko tisuća. Najugroženije su bile beljske površine kojima se visoka divljač koristila za ispašu. Od osnutka LŠG-a „Jelen“ u pedesetim godinama pa do izgradnje tzv. velike „beljsko-jelenove“ ograde sporovi oko šteta najčešće su se rješavali nagodbom, koliko se sjećamo nikada sudom (ali?). Iznosi šteta bili su izuzetno veliki. Na jednom sastanku kolegija spomenut je slučaj oranica OOOUR „Mirkovac“ gdje su u 1975. godini štete procijenjene na 7 200 000 dinara.

Početkom 1975. godine odlučeno je o podizanju ograde uz granicu posjeda PIK-a „Belje“ i LŠG „Jelen“ u Baranji i Bačkoj. Troškovi izgradnje (56 km) ograde u Baranji iznosili su 9 700 000 dinara i bili su podijeljeni na „Jelen“ i „Belje“. Ograda se isplatila, jer su nakon njezine izgradnje štete prestale.

Ograde su s gledišta ekologije škodljive tvorbe, zaprečavaju divljač u slobodnom kretanju, što može, s lovačkog stajališta, uz gubitke zbog zaplitanja pojedinih grla i uginuće djelovati loše na genetiku, odnosno trofejnu vrijednost jelena. Drugim riječima, divljač se nalazi zatvorena. Svako sprječavanje životinja u kretanju, u njihovu arealu opstojnosti je neprihvatljivo. Osim toga, ograde u Parku narušavaju njegovu krajobraznu ljepotu i izvornost. Ne bi ih trebalo biti!

²⁵ OOOUR za ribarstvo „Kopačovo“. Nakon izdvajanja Ribolovnog centra iz firme „Jelen“ *(točnije OOOUR za brodogradnju i ribarstvo „Jelen“ – Apatin; op. aut.) i prelaska pogona ribarstva u PIK „1. maj“ – Apatin, Općina Beli Manastir oduzima im pravo na korištenje voda u Baranji, te istovremeno traži od LŠG-a „Jelen“ formiranje ribolovne jedinice. Ribari koji su do tada radili u Ribocentru, a stanuju u Baranji ili su bili radom raspoređeni na ribolovne stanice u Baranji zasnivaju novi radni odnos s novom firmom OOOUR za ribarstvo „Kopačovo“ – Bilje. Formirane su tri ribolovne grupe: prva na Hulovu, druga u Nadhatu i treća u Batini. U to vrijeme veći broj ribara kretao je na posao iz Kopačeva. Većina njih imala je male vanbrodske motore nazvane „Lama“ *(odnosno Tomos od 3,5 – 4,0 ks.) tako da su za kratko vrijeme mogli doploviti i do najudaljenijih dijelova rita. Zbog slabog ulova Ribarska grupa u Batini premještena je na Sakadaš, što je dovelo do toga da je jedan dio ribara raskinuo radni odnos, a oni stariji otišli su u mirovinu. Isto tako, ribarska grupa u Nadhatu imala je značaj povremene koja bi se u razdoblju opadanja vode i slabijeg ulova premjestila na Sakadaš. Nakon 1979. ribari iz Kopačeva zasnivaju radni odnos s R.O. „Poljoprivreda Mirkovac“, Ribnjak „Podunavlje“ u sastavu SOUR PIK „Belje“ Kneževi Vinogradi. Korištenje ribolovnih voda Kopačkog rita prestaje 1984. godine Odlukom Republičkog zavoda za zaštitu prirode iz Zagreba.

Rasprava:

predviđanja budućnosti faune i flore Parka prirode, turizam i obnova kulturno-materijalne ostavštine u konstelaciji sadašnje hrvatske politike

U tekstu smo spomenuli, uz nostalгију, nestanak ribarskih čamac – čiklova sa Sakadaša. Uprava Parka koristi se poširokim metalnim i plastičnim čamcima s moćnim vanbrodskim motorima od 15 ks. Tu su i turističke brodice „Orao I“, „Vidra“ i „Liska“ izvađena iz jezera Sakadaš nakon rata i renovirana. Brodići su korisni pri visokim vodo-stajima, onima iznad 450 – 500 cm (kakvi su bili 2013.) kada mogu nesmetano ploviti sve do Kopačkog jezera. Pri niskim vodostajima ostaje samo Osječki kanal uz nasip. Na tom kratkom plovnom putu može se vidjeti naseobina kormorana kod Sakadaša koji su se preselili s Kopačkoga jezera, tu i tamo još pokoja divlja patka, galeb, čubasti gnjurac i ribokradice u bijegu. Dakako, sve to ni približno ne podsjeća na Kopački rit i Sakadaš iz 70-ih ili još ranije. Ne vidimo da bi se tu u budućnosti bilo što moglo promijeniti i vratiti u ranije stanje.

Evidentno je da su kanali, bare i „jezera“ sve plića, zasipana pijeskom i muljem. Posebno je ugroženo Kopačko jezero s kojima su oni povezani. Prije Domovinskoga rata u nekom dogovoru „Jelena“ i osječke Vodoprivrede, „otpjeskario“ bi se nanos kod Šlajs-kanala i Hordovanja tako da se moglo doploviti do „vrata“ Hordovanja. Odатle se išlo pješice do ruba Kopačkoga jezera s kojega su turisti mogli promatrati (spektivom i dalekozorom na stativu) jata močvarica koja bi se rasprostrala do druge obale. Ta je praksa napuštena, jer je zasmetala vrbova šuma koja je zauzela veći dio Poluotoka.

Problem zasipavanja ritskih depresija trebao bi se riješiti sredstvima iz europskih fondova. Međutim, postoji problem: koliko bi to koštalo? I onda pitanje koje može netko iz EU postaviti: što Europa dobiva od toga? Sabirni habitat s nekoliko tisuća ptica močvarica koje će se okupiti tijekom jeseni i početkom zime na Kopačkom jezeru? Istovremeno, upozoravaju nas, na Sjevernom se moru, tijekom seobe, znade okupiti na stotine tisuća istovrsnih ptica i zbog toga EU ne ulaže ni centa za „revitalizacije“ bara, jezera, infrastrukturu i sl. Osim toga, izgleda da se selice koje nam dolaze sa sjevera sve više koriste otvorenim oranicama, pašnjacima, kanalima „Belja“ i Parka, koji su stalno pod vodom. Stoga u budućnosti možemo očekivati da će Kopačko jezero povremeno ostati bez vode, a nakon nekog vremena obrasti vegetacijom sličnom onoj na ribnjaku „Belje“. Za turiste je bitno da ih se pravovremeno informira o osobitostima Kopačkoga rita za vrijeme poplave.

Predviđamo da u skoroj budućnosti neće doći do nekih korisnih inženjerskih intervencija u prostoru Kopačkoga rita, barem ne onih većih, kao što je već spomenuta evakacija pjeskovito-muljevitog nanosa iz Kopačkoga jezera. Europa zajedno sa svim onim poznatim asocijacijama zaštite prirode i okoliša na zapadu neće pokazati velikodušnost koja se priželjkuje, radije će investirati, ako već mora, u neke manje projekte tipa revitalizacije starih riječnih meandara Vuke, obnovu radničkog naselja Zlatna Greda, drvenih nogostupa na Sakadašu, panoa za edukaciju i sl.

Međutim još je nešto značajno: turisti iz 2016. nisu slični onima iz nedavne prošlosti, nesumnjivo nisu opterećeni restauracijama krajolika i povijesnih objekata materijalne baštine Kopačkoga rita i Baranje ili faunom i florom od prije 60, 100 ili više godina. Ovoj generaciji turista, koliko možemo primijetiti, važan je doživljaj, ugoda izleta, uživanje u lijepom sunčanom danu, plovidbi brodićem i priči turističke voditeljice. Od nekadašnje faune, radi ilustracije, nadohvat ruke su atraktivni veliki vranci (kormorani) na Sakadašu s brojnim glijedima i svojom živopisnom komunikacijom te prelijetanjem. Spomenimo i švedski stol na brodu s baranjskim specijalitetima, jelima i pićima dakako iz Baranje, možda i ugodaj tamburaškoga sastava koji se može upriličiti na spomenutim brodićima? Na zahtjev! Prostor Mađarskog doma zamijenjen je ribarskim danima, s ponudom raznih baranjskih delicija od ribljeg paprikaša, šarana u rašljama, sataraša, kolača s trpeze „omama i otata“.²⁶ Također i promjene u fauni i flori bit će prešutno prihvatljive. Nitko se neće sjetiti da je prije 80 godina Kopačko jezero bilo prekriveno lopočem i lokvanjem, rašcem ili plavunom o čemu je svojevremeno izvještavala prof. Zvjezdica Mikulić iz bivšeg Republičkoga zavoda za zaštitu prirode ili „vrtovima“ perunike, one naše žute i sibirske u okolini Linjak bare. Nestanak spomenutih biljaka nikoga neće dirnuti isto kao ni nestanak brojnih vrsta fito i zooplanktona.

U konstelaciji trenutačnih informacija ne razmišlja se (koliko nam je poznato) o obnovi starih baranjskih dvoraca, lovačkih vila i ribarskih kuća. Nesumnjivo da bi se mnoge od njih mogle staviti u funkciju turizma kao što to čine drugi narodi u svijetu pa i mnogi u južnim dijelovima Hrvatske. Prije rata goste nismo samo vodili u Kopački rit, već i u druga zanimljiva mjesta Baranje. Spomenimo spomenik u Batini sa „Zelenim otokom“, dvorac Bilje, dvorac Tikveš, park i dvorac u Kneževu, pustaru Mirkovac, vinski podrum u Kneževim Vinogradima, glijedza bijelih roda u Lugu i Vardarcu, selo Kopačovo i njegov Prirodoslovni muzej te ribnjak „Belje“. Ne zaboravimo da je ribnjak „Belje“ u mnogim trenucima svoje opstojnosti bio značajno mjesto glijedeњa i zadržavanja rijetkih močvarica; npr. patki njorki (*Aythya nyroca /Güldenstädt/ 1770.*) (Getz, 1996.), čaplji danguba, vlastelica i drugih rijetkih i prorijeđenih močvaricai kao takav vrlo zanimljiv promatračima ptica („birdwacherima“) i ornitologima.

Uz Ribnjak, od Sakadaša do restauracije „Kormoran“ vodi asfaltna cesta koja pojedinih godina u rano proljeće postaje pogibeljna za žabe, kornjače i druge vodozemce i gmazove. Mnoge od tih životinja, koje inače zaštićuju mnogi zakoni i međunarodne konvencije, bivaju zdrobljene pod automobilskim kotačima. Na većinu naših pritužbi nadležnim ministarstvima i državnoj upravi nije nikada odgovoren, odnosno ništa nije učinjeno da se te životinje fizički zaštite. Vjerujemo da i u budućnosti neće biti pomaka!

Izvjesno da se Kopački rit, vlažni ritsko-močvarni ekosustav sa svojom faunom i florom nalazi u promjenama koje su nažalost značajne. To nameće pitanje kako će krajobraz izgledati, uz sadašnje trendove gospodarstva, turizma, „održivog razvoja“ za 50, 100 i više godina. Iz iskustva možemo predvidjeti daljnji (izravni i neizravni) čovjekov

²⁶ O turističkim sadržajima vezanim uz Park i turizam Baranje postoje razna mišljenja i prijedlozi. Između ostalih, možda će se s vremenom pokrenuti dani lovaca, dani lovaca na žabe („žabara“) uz pripremu specijaliteta od žabljih krakova ili čobana od divljači itd. Ribići će moći loviti štuke i drugu ribu po obnovljenim podunavskim kanalima i vjerujemo na samom Sakadašu zajedno s kormoranima. Neće biti zakinuti lovci na pernatu divljač, posebice oni iz Italije koji su i tijekom Domovinskog rata i kasnije redovito posjećivali ribnjake.

utjecaj i njegovu eventualnu (ne)kulturnu nadgradnju u očuvanju ili mijenjanju krajobraza ovog dijela Baranje. No možda nismo u pravu i trebali bi pokazati više optimizma! Dakle, ukoliko će prevladati razum utemeljen na znanstvenim spoznajama ekologije, mogli bi u budućnosti očekivati povoljan, usmijeren trend evolucije s inženjerskim pristupom²⁷ stvaranja optimalnih uvjeta za opstojnost današnje faune i flore uz dosadašnji izgled krajobraza.

U tom kontekstu ophođenja prema prirodi koja se kod nas, nažalost, ne definira proklamiranim europskim načelima, gdje svaka država u okruženju ima neko vlastito viđenje ekologije i iskoristivosti, bit će teško ostati izoliran u vlastitim (ekološkim) granicama npr. jedne Baranje ili Parka prirode i voditi neku izoliranu politiku prema okolišu, njegovoj fauni i flori. Drugim riječima, parafrazirajući radni zadatak naslova u vezi s granicama – njih ne bi smjelo biti. U planiranju bilo kakvih intervencija (i investicija), npr. u odluci gradnje neke hidroelektrane, nekog većeg industrijskoga pogona, kanala ili nasipa²⁸, svaka država trebala bi voditi brigu i o onoj susjednoj kao da je riječ o vlastitoj. Tek u takvoj kolektivnoj, kažimo europskoj svijesti uzajamnosti možemo očekivati i nestanak granica pa i onih ekoloških koje su nedovoljno spominjane na ovom međunarodnom sastanku, a bitne su za opstojnost ovog baranjskog ritsko-močvarnoga područja. Dunav nije samo granica između pojedinih država, on je akumulacija velike količine vode kojom se koriste ljudi, ali i fauna i flora u okviru svojih ekosustava, svake države posebno.

U nadi da će doći povoljni vjetrovi za ovaj dravsko-podunavski prostor prirode možda se nađu i zaboravljene građevine (kulturno-materijalna ostavština), koje smo spomenuli i koje bi se mogle obnoviti i staviti u funkciju turizma, edukacije i sl. Nadajmo se da će biti onako kako mi to danas priželjkujemo.

LITERATURA

- Bojčić, C.; Bunjevac, I. (1982.): Sto godina ribogojstva na tlu Jugoslavije, Poslovna zajednica slatkovodnog ribarstva Jugoslavije, Ribozajednica, pp 136, Zagreb.
- Crvenčanin, M.; Pinčir, S. (1965.): Problematika ribarstva apatinskoga plavnoga područja, Stručna tema Lovno-šumskoga gazdinstva „Jelen“, Uprava za lovstvo šumarstvo i ribarstvo „Apatin“ u Apatinu.

²⁷ Refulerski bager za Kopački rit. Umjesto da se nabavi manji bager koji bi otklanjao muljevito-pjeskovite nanose, izraduju se višegodišnje (znanstvene?) studije. Kad budu gotove, trebat će ih usuglasiti s brojnim zakonskim propisima (Zakon o zaštiti prirode, Zakon o šumama, Zakon o lovstvu, Zakon o vodama itd.). Osim toga, trebat će uvažiti mišljenja raznih ekoloških udruga od kojih se poneke protive bilo kakvim „inženjerskim“ zahvatima na ovom području. Društvo kao da je sklono prepustiti područje zakonima prirode koja će ekosustav prilagoditi manje atraktivnim biljnim zajednicama i životinjama. Svojevremeno smo iskustvom Nizozemaca, koji su prije rata posjetili ovo područje, predlagali nabavu refulerskog bagera. Bager bi tijekom godine uklanjao nanos iz Kopačkoga jezera i održavao kanale u funkciji. I to sve bez nekih dugogodišnjih istraživanja i izrade kompleksnih studija kojima se zatrپava arhiva nadležnih ustanova.

²⁸ Od 1800. do 2000. prokopano je (više od) 917 km kanala i izgrađeno (više od) 240 km raznih obrambenih nasipa kojima je zaprijećeno razливavanje vode, poplave, po nekadašnjoj dunavsko-dravskoj inundaciji Baranje.

- Getz, D. (1996.): Preliminarna istraživanja ekologije patke njorke, (*Aythya nyroca*) na području Posebnog zoološkog rezervata „Kopački rit“ i ribnjaka „Podunavlje“ u Baranji, Šumarski list br. 7–8, CXX (1996.), 319–326, Zagreb.
- Getz, D. (1999.): Iz povijesti Kopačkoga rita. U: Kopački rit, Pregled istraživanja i bibliografija: Mihaljević, M.; Tadić, Z.; Živanović, B.; Gucunski, D.; Topić, J.; Kalinović, I.; Mikuska, J.; Biblioteka Slavonije i Baranje, knjiga 1, Zagreb – Osijek.
- Getz, D. (1973.): Značaj Kopačkoga rezervata i problemi zaštite, Lovački vjesnik, 8, pp 224–228, Zagreb.
- Getz, D. (1997.): Kopački rit – Upravljeni hidro-ekosustav. U: Majstorović, V.; Getz, D.; Brna, J.; Manojlović, R. Ekološko društvo Osijek, Sekcija za ribe, ptice, divljač, Osijek.
- Getz, D. (2000.): Ekološka obilježja Dravskih ritova. U: Aničić, B.; Getz, D.; Brna, J.; Majstorović, V.; Manojlović, R.: Dravski ritovi u Baranji, REC Ured u Zagrebu, Osijek.
- Getz, D. (2005.): Lovište „Belje“ i Kopački rit – moglo ih je i ne biti, Glasnik lova i ribolova Slavonije i Baranje, br. 029 – 031, Osijek.
- Getz, D. (1973.): Prijedlog za zaštitu inundacijskog područja „Dravica“ u Baranji, rukopis, Osijek.
- Getz, D. (1991.): Višestoljetni utjecaj čovjeka na prirodna staništa i opstanak brojnih vrsta kralježnjaka u Kopačkom ritu, Ekološki glasnik br. 1–2, god. II., pp 29–57, Zagreb – Velika Gorica.
- Getz, D. (1999): Projektirani nestanak Kopačkog rita, Šumarski list, god. CXXV., br. 5–6, pp 322–351, Zagreb.
- Getz, D. (1998.): Zaštita prirode Beljskog lovišta (Parka prirode i Posebnog zoološkog rezervata „Kopački rit“) u kontekstu povijesnih zbivanja na tlu Baranje od druge polovice 18. stoljeća do Domovinskog rata 1991. – 1995. godine, Šumarski list, god. CXXII., 5–6, pp 245–260, Zagreb.
- Getz, D. (1973.): Lovne močvarice Kopačkog rezervata i šire okolice, Priroda, god. LXII., br. 4, časopis Hrvatskog prirodoslovnog društva, Zagreb.
- Getz, D.; Majstorović, V. (1990.): Ugroženost Kopačkog rita, Priroda, 4–5, 10–12, Zagreb.
- Getz, D. (1997.): Vrijeme kada su košena gnijezda, časopis Hrvatske šume, br. 3, Zagreb.
- Getz, D. (1983/1984.): Ekološka katastrofa u Zoorezervatu Kopački rit, Priroda, Časopis Hrvatskog prirodoslovnog društva, br. 9–10, Zagreb.
- Getz, D. (1997.): Dvorac u Bilju; sjedište javne ustanove Park prirode „Kopački rit“, Iz povijesti šumarstva, Šumarski list 9–10, god. CXXI, pp 564–565, Zagreb.
- (JUPP) Javna ustanova „Kopački rit“ (2001.): Program razvoja Parka prirode „Kopački rit“ 2001. – 2004., radni materijal, Bilje.
- Lábadi, K. (2008.): Drávaszög lexikon, pp 66–72, Eszék – Budapest.
- Majera, M.; Getz, D. (1993.): Posjetilački turizam na području Uprave šuma „Osijek“ u Baranji, Znanstveni i stručni skup „Hrvatski kontinentalni turizam“, prilog, Osijek.
- Majić, J.; Mikuska, J. (1970.): Gniježdenje čaplji u Kopačevskom rezervatu i bližoj okolini u periodu od 1954. do 1970. godine, Larus, vol. 24, pp 65–77, Zagreb.
- Marjanović, D.; Madar, S. (1986.): Odvodnja područja Baranje i poljoprivrednih površina „Belja“, Zbornik radova, Tri stoljeća „Belja“, Posebno izdanje VIII. ,JAZU Zavod za znanstveni rad, Osijek.

Matvejev, D. S.; Vasić, V. F. (1973.): Catalogus Faune Jugoslaviae, Aves, IV/3 Academia scientiarum et artium Slovenica, Ljubljana.

Novaković, S. (1986.) Državno dobro „Belje“ od 1918. do 1941. godine, Zbornik radova, Tri stoljeća „Belja“, JAZU, Zavod za znanstveni rad, Posebno izdanje VIII, pp 243–251, Osijek.

LŠG „Jelen“ – Beograd, Radna zajednica zajedničkih službi Bilje (1982.): Predmet: Obaveza zatvaranja kanala Hulovo nakon dovršenja nasipa Sakadaš – Podravlje, Bilje.

LŠG „Jelen“ – Beograd, Zajedničke službe Bilje (1973.): Predmet: Zatvaranje hulovskoga kanala, od 11. 12. 1973., Bilje.

Osječko-baranjska županija (1998.): Informacija o stanju i problematici zaštite zaštićenoga područja Parka prirode „Kopački rit“, Osijek.

Osječko-baranjska županija (2003.): Informacija o stanju i problemima zaštite te programima razvitka Parka prirode „Kopački rit“, Osijek.

Payr, J. (1824): Vlastelinstvo „Belje“ (rukopis), „Historijat“ lovno-šumskoga gospodarstva „Košutnjak“ u Bilju, Prijevod ing. August Horvat 1954., Bilje – Zagreb.

Republički zavod za zaštitu prirode Zagreb (1975.): Rješenje Park u Bilju, br. Up/I° – 42 – 1975, prosinac 1975. Zagreb.

Republički zavod za zaštitu prirode: Rješenje UP/I° – 37 – 1984, od 13. rujna 1984. O zabrani gospodarskog ribolova u Posebnom zoološkom rezervatu „Kopački rit“, Zagreb.

Republički zavod za zaštitu prirode, Socijalističke Republike Hrvatske: Rješenje Up/I° 42 – 1975, od 13. prosinca 1975. pod nazivom SPOMENIK PRIRODE, SPOMENIK VRTNE ARHITEKTURE – PARK.

Rössler, E. (1908.): Das Riedmuseum von Bellye, Aquila, Separatabdruck aus dem XV. Bande, Ungarische Ornithologische Centrale, 1–17, Budapest.

Šulentić, F. (1988.): Na lovačkim i šumarskim stazama, Državnici kao lovci, novele, Slavonski Brod.

Timar, G. (1986.): Demografska povijest Baranje do 1910. g., Zbornik radova ,Tri stoljeća Belja, pp 40–64, Osijek.

Zapisnik (1976.): Zapisnik sa sastanka u Kopačevu 11. marta 1976. godine, zgrada Osnovne škole, Dnevni red: Rasprava o radnom materijalu vezanom za Park prirode i Kopački rit, Kopačevo.

Zemljovidi „Hrvatske vodoprivrede“ 1948. – 2000., zemljovidi i gospodarske karte LŠG-a „Jelen“ i Hrvatskih šuma d.o.o.

* Na kraju zahvaljujem gospodinu župniku Janosu Ketteshu iz Kopačeva na pomoći pri utvrđivanju osobnih podataka ribara i ostalih koji su bili zaposlenici OOUR „Ribarstvo Kopačevo“ od 1972. do 1979.

Dodatak:

Popis ribara – radnika i ribara –sezonaca OOUR-a „Kopačovo“, 1972. – 1979. god. :

1. Munkaš Sandorka Istvan iz Kopačeva, rođen 19. 9. 1923., umro 16. 6. 1996. u Kopačevu; 2. Juhas Franjo Josip iz Kopačeva, * ? ? 1921. + 28. 5. 1987. u Kopačevu; 3. Kuruc Mladena Stevan iz Kopačeva, * 23. 1. 1922. + 20. 2. 1998.; 4. Takač Mihalja Đuro iz Kopačeva * 20. 4. 1940.; 5. Kristof Istvana Istvan iz Kopačeva, 1972. star 50 g., umro 19(?); 6. Farao Jene – Joška (otac Jencike) iz Kopačeva, 1972. star 50 g., umro 19(?); 7. Farao Julijana Jene - Bača, iz Kopačeva, 1972. star 60 g., umro 19(?); 8. Farao Jenea Jene - Jencika iz Kopačeva, * 16. 9. 1942. + 10. 10. 1986. u Kopačevu; 9. Bognar Joseph Joseph iz Kopačeva, * ? ? 1935. + 8. 11. 1990. u Kopačevu; 10. Toth Lajos iz Kopačeva, * ? ? 1906. + 28. 9. 1987. u Kopačevu; 11. Lacko Janosa Janos iz Kopačeva, * 21. 7. 1931. + 12. 10. 2015. u Kopačevu; 12. Horvat Janos iz Kopačeva, * ? ? 1923. + 6. 8. 2015. u Kopačevu; 13. Sandorka Istvan iz Kopačeva, * ? ? 1922. + 21. 11. 1983. u Kopačevu; 14. Sandorka Janos - Jovan iz Kopačeva, * 17. 6. 1924. + 1. 6. 2006. u Kopačevu; 15. Dementar Janos – Mucer, iz Kopačeva, * 20. 11. 1924. + 17. 7. 2003. u Kopačevu, 16. Vas Janos iz Kopačeva, 1972. star 60 g., umro u Kopačevu 19(?); 17. Valkay Denes iz Kopačeva, * 20. 7. 1919. + 28. 11. 1993. u Kopačevu; 18. Valkay Wilmoš - Vilika iz Kopačeva, * 22. 1. 1956.; 19. Czevek Imre – Pente, 1972. star 50 g., umro u Kopačevu 19(?); 20. Csapay Imre iz Kopačeva, 19. 4. 1920. + 15. 11. 1990. u Kopačevu; 21. Balog Janos iz Kopačeva, * 15. 4. 1928. + 12. 10. 1997. u Kopačevu; 22. Seke Franjo iz Kopačeva, 1972. star 50 g. umro u Kopačevu 19(?); 23. Varga Istvan -Pištika iz Kopačeva * ? ? 1930. + 1. 9. 2003. u Kopačevu; 24. Varga Zoltan - Zolika iz Kopačeva, * 18. 7. 1947. + 23. 3. 2008. u Kopačevu, 25. Golub Mihalj iz Kopačeva, * 10. 9. 1956.; 26. Toth Imra Žandar iz Kopačeva, * 22. 11. 1947.; 27. Čižmar, Josip iz Bačkog Monoštora, 1972. star 50 g., umro 19(?); 28. Šeremešić, Augustin iz Bačkog Monoštora, 1972. star 50 g., umro 19(?); (29) Balaž, Marin iz Bačkog Monoštora, 1972. star 30 g., umro 19(?); 30. Ivanković, Vlado iz Aljmaša, 1972. star 40 g., umro 19(?); 31. Vuletić, Ivan iz Apatina, 1972. star 40 g., umro 19(?); 32. Roža, Sandor iz Kopačeva, 1972. star 50 g., umro 19(?); 33. Mate, Ištvan - Kengur, 1972. star 60 g., umro 19(?) u Kopačevu; 34. Viragos Janos (?) iz Kopačeva, 1972. star 60 g., umro 19(?).

Ostalo osoblje OOUR „Kopačovo“ – Bilje 1972. – 1979.:

Lazić, Vojislav (), vozač Tamove hladnjače iz Bilja, Vranešević, Mirko (), primopredaja ribe (manipulacija) iz Osijeka, Marunica, Antun (), primopredaja ribe (manipulacija) iz Kopačeva, Bajer, Ljudovit (), ribočuvar iz Bilja, Pantelinac, Mirko (), ribočuvar iz Bijelog Brda, Tomić, Miljenko (), ribočuvar Ušće Drave, Prakatur, Stjepan (), ribočuvar iz Draža, Stojković, Aleksandar () prodavač ribe u Ribarnici „Dvorac“ iz Bilja, Miskuša, Jože (*1943 + ?), upravitelj iz Osijeka, Getz, Darko (*1938.+ ?), upravitelj iz Osijeka.

Prof. dr. sc. Adib Đozić
Mr. sc. Abdel Alibegović

Filozofski fakultet
Univerziteta u Tuzli

GRANICE ZLA IDEOLOGIJE SRPSKOG VELIKODRŽAVLJA: Srebrenica i Vukovar

*Genocid nadilazi samo zlo uništenja ljudi. (K. Doubt)
Oj Pazaru, novi Vukovaru, / Aj Sjenice, nova Srebrenice!
(Pjesma srpskih nogometnih navijača)*

LIMITS OF THE EVIL OF IDEOLOGY OF SERBIAN HEGEMONY: Srebrenica and Vukovar

*Genocide surpasses the evil of destruction of people (K. Doubt)
Hey Pazar thou shall be new Vukovar, Hey Sjenica thou shall be new Srebrenica!
(Serbian football fans' song)*

Sažetak

Autori u radu iz sociološko-antropološke perspektive, teorijsko-empirijski, problematiziraju fenomen zla, ne kao apstraktog pojma društvene povijesti, već konkretnog zla kao realne društvene činjenice, produciranog ideologijom srpskog velikodržavlja kao jednog od konkretnih oblika prosvjetiteljske ideologije nacije – države. Ma koliko da je zlo bezgranično, u slučaju djelovanja ideologije srpskog velikodržavlja, ono je mjerljivo granicama konkretnih oblika zla kao što su: urbicid, kulturocid, etničko čišćenje, genocid i drugi oblici zločina protiv čovječnosti koji su činjeni u ime realizacije srpske nacionalne ideologije – *svi Srbi u jednoj državi*, čije se zapadne granice protežu linijom Virovitica – Karlovac – Karlobag. Autori u radu jasno ukazuju na činjenicu da je praktična realizacija ideje *jedna nacija – jedna država* za rezultat imala nastanak velikodržavnih ideologija, među kojima je i ideologija srpskog velikodržavlja, s velikodržavnim i hegemonističkim pretenzijama, koje su opet, u konačnici, proizvele bezgranična i ljudskom umu nepojmljiva zla u vidu genocida, etničkog čišćenja, urbicida, silovanja, rušenja i drugih oblika zla. Genocid i drugi oblici zločina nad Bošnjacima u Srebrenici 1995. i zločini etničkog čišćenja i urbicid u Vukovaru 1991. godine nisu izolirani slučajevi planiranog zla već, naprotiv, predstavljaju paradigmatične primjere krajnjih granica re-

alizacije političkih ciljeva ideologije srpskog velikodržavlja. Autori ističu da količina, intenzitet i raznovrsnost oblika zla u ovovremenu nameću prijeku potrebu znanstveno-institucionalnog izučavanja zla, disciplinarno kroz sociologiju genocida, sociologiju nasilja i druge znanstvene discipline.

Ključne riječi: zlo, ideologija, srpsko velikodržavlje, zločin, genocid, Srebrenica, Vukovar

Abstract

The authors in this paper from the socio-anthropological perspective discuss the phenomenon of evil in a theoretical and empirical manner, not only as an abstract concept of social history but the concrete evil, as real social fact produced by ideology of Serbian hegemony as one of concrete forms of enlightenment ideology of one nation-one state. Regardless of how limitless the evil is, it can be measured with limits of concrete forms of evil such as: urbicid, culturecid, ethnic cleanising, genocide and other forms of crime against humanity that were committed in the name of and for the account of realization of Serbian national ideology "all Serbs in one state", whose western border stretches the line Virovitica-Karlovac-Karlobag. The authors in the paper clearly point to the fact that the practical realization of the idea one nation-one state resulted in creation of great-state ideology, among which the ideology of Serbian hegemony is only one those ideologies with hegemonic pretensions that again, in the end, resulted in infinite and incomprehensible to the human mind evils such as genocide, ethnic cleansing, urbicid, rape, destruction and other forms of evil. Genocide and other forms of crime against Bosniaks in Srebrenica in 1995 and crimes of ethnic cleansing and urbicid in Vukovar in 1992 are not isolated cases of planned evil but, on the contrary, present paradigmatic examples of final borders of realization of political goals of ideology of Serbian hegemony. The authors emphasise that the amount, intensity and variety of forms of evil in modern-day impose the exigencies of the institutional and scientific study of evil in a disciplinary manner through Sociology of Genocide, Sociology of Violence and other scientific fields.

Keywords: The evil, ideology, Serbian hegemony, crime, genocide, Srebrenica, Vukovar

Uvod

Kako svakom praktičnom društvenom djelovanju prethodi idejna ili pak ideološka sadržajnost, postavlja se opravdan i logičan zahtjev da se odgovori na pitanje što je idejna / ideološka osnova zločina protiv čovječnosti, etničkog čišćenja, urbicida i genocida počinjenog u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj krajem 20. stoljeća, konkretnije u periodu od 1991. do 1995. godine. Izazovi tranzicije ovovremenih društava, i bosanskohercegovačkog i hrvatskog, traže znanstveno-precizne odgovore na mnoga pitanja. Posebno značajno pitanje jest kako prevenirati ponovno činjenje zločina koji su od Srebrenice i Vukovara načinili svjetski poznate simbole gradova stradalnika. Prije svega, treba

odgovoriti na pitanje jesu li otklonjeni društveno-povijesni i ideološki uzroci zločina etničkog čišćenja i genocida nad Bošnjacima. Prijeka je znanstvena, a prije svega socio-loška potreba, dati odgovor o zločinačkoj ulozi ideologije *jedna nacija – jedna država*, u konkretnom slučaju ideologije srpskog velikodržavlja, u zločinu etničkog čišćenja i genocida nad Bošnjacima i Hrvatima. Konačno, u znanosti treba otvoriti pitanje zločina protiv čovječnosti počinjenih u ime ideologije nacionalno-oslobodilačkih pokreta s pozicije kršenja demokracije, ljudskih prava i ljudskog dostojanstva uopće.

Rijetki su živi narodi na planeti Zemlji koji su dulje i bezobzirnije na raznovrsne načine *osporavani* u nacionalnom smislu, poricani, progonjeni, ubijani, kriptoizirana je njihova prošlost i sl., kao što je to slučaj s Bošnjacima, a sve s pozicije ideologije srpskog velikodržavlja. Neosporna je i bjelodana istina da su Bošnjaci jedini europski narod koji zbog višestoljetnog kontinuiranog zločina genocida u ime ideologije *svi Srbi u jednoj državi*, danas više živi u dijasporalnim zajednicama širom svijeta nego u vlastitoj državi Bosni i Hercegovini. To krajnje brutalno negiranje Bošnjaka i njihove države praktično se izvodilo kroz raznovrsne oblike ratnih zločina među kojima su najbrutalniji i najmonstruozniji zločini etničkog čišćenja i genocida. Nakon holokausta, u Bosni i Hercegovini izvršen je najveći genocid u 20. stoljeću na tlu Europe. Genocid nad Bošnjacima *Zaštićene zone UN Srebrenica*, u srpnju 1995. godine, nije jedini primjer genocidnog stradanja Bošnjaka u ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države u periodu od 1992. do 1995. godine, već predstavlja završnu fazu tog procesa započetog s velikosrpskim nacionalnim programima čiji je cilj uspostava srpske nacionalne države. Pored zločina genocida, i zločin etničkog čišćenja nad Bošnjacima južnoslavenskih prostora u kontinuitetu se odvija od početka 19. stoljeća do danas.

Ako nisu, a nisu, otklonjeni svi društveno-ideološki, društveno-politički i društveno-kulturni uzroci koji su doveli do svih dosadašnjih zločina nad Bošnjacima, postavlja se opravdano pitanje je li ovo posljednji zločin genocida nad njima i bi li još jedan zločin genocida značio i potpuni nestanak Bošnjaka kao europskog nacionalnog identiteta. To bi za rezultat imalo potpuni nestanak Bosne i Hercegovine kao države i Bošnjaka kao autonomnog nacionalnog identiteta i predstavljalio bi krajnju granicu zla ideologije srpskog velikodržavlja, s jedne strane, te uspostavu srpske države na zapadnim granicama današnje Bosne i Hercegovine, s druge strane. Ranije iznesene činjenice nisu samo važno znanstveno, već i općecivilizacijsko i općeljudsko pitanje. S pravom Keith Doubt pita: *Može li sociologija egzistirati kao validna znanost o društву ako ignorira jednu, možda čak, najalarmantniju i najtežu temu svojega vremena?*¹ Zasigurno je jedna od najtežih tema našeg vremena zločin genocida, kao najteži oblik zločina. Kako ga razumjeti? Kao ljudskom umu teško pojmljivu društvenu zbiljnost, kako se više nikada i nigdje ne bi ponovio. Ako to nije primarni zadatak znanosti, što onda jest?

1. Kako razumjeti zlo?

Razumijevanje zla imperativ je koji je postavljen pred ljudsku egzistenciju. Razumjeti zlo u svim njegovim nijansama i pojavnostima iskonska je čovjekova potreba koja mu

¹ Doubth, Keith (2003), *Sociologija nakon Bosne*, Buybook, Sarajevo, str. 7.

olakšava shvaćanje samoga sebe, ali i mogućnost poimanja drugih. Veoma je znakovito da se zlo rehabilitira u trenutku kada je izraženo u svojoj najekstremnijoj formi, a znakovito je i to da za zlo najčešće optužujemo *druge*. Je li čovjek u mogućnosti znanstveno i intelektualno pojmiti obujam i granice zla? Jesmo li u mogućnosti u potpunosti odgnetnuti što je zlo? Isto se pitao i autor *Filozofije zla*, Lars Svendsen. Naime, on tvrdi da zlo ne možemo razumjeti i objasniti u potpunosti² te da bi pokušaj njegova potpunog ekspliciranja bio na razini *intelektualne drskosti*.³ Kako objasniti nedovoljnu prisutnost i *pritajenost* pojma zla u sociologiji? Je li sociološka teorija naglasak u svojemu zanimanju stavljala na *pozitivne, normalne* društvene fenomene, a mnogo manje na fenomene društveno-patološke prirode?

Arne Vetlesen⁴ zlo sagledava kao pojavu u kojoj se nanose patnja i bol drugome što on kasnije povezuje i sa sadizmom, a prema mišljenju Rasima Muratovića *sadizam daje dobro objašnjenje o tome što je zlo*,⁵ iako se sve forme zla ne moraju striktno povezati sa sadističkim prezentiranjem istine.

U situaciji kada čovjek nije *dohvatio* smisao svojega postojanja i postojanja drugih, onog trenutka kada toga uopće nije svjestan ili je utonuo u duboki dogmatski san, u stranputice zvane *ideološke zablude*⁶ čovjek je podložan različitim formama zla. Upravo je sada mnogo lakše razumjeti Vetlesena kad piše o tome da živimo *u društvu u kojem se nerado govorи o zlu*⁷ ili Bodrijara kada, pitajući se gdje je zlo danas nestalo, odgovara da je danas zlo *svuda!*⁸ Odsutnost snage da se dosegne smisao ljudskog postojanja, postojanja sebe i drugih, rezultira pojavom zla u svim njegovim formama. Sveprisutnost zla pokazatelj je ljudske nemoći koja je podlegla *nagonima* (zla) i *negativnim strastima*.⁹ Imajući u vidu da sveobuhvatni prikaz povijest zla, mogućnost ukupnog sagledavanja zla kao takvog, ne predstavlja realan i jednostavan zadatak, značajno je utvrditi da se autori, iz praktičnih i znanstvenih razloga, u svojim opservacijama zla i njegovih granica, fenomena zla, refleksije o samom zlu, najčešće odlučuju za određeni pristup *isijavanja*, iskazivanja zla.

Naša je zamisao da nakon osnovnih teorijskih uvida u fenomenologiju zla prezentiramo jedan, u negativnom kontekstu veoma značajan, fenomen zla. Stajališta smo da je ova naša namjera u svojoj srži orijentirana ka sagledavanju i promišljanju granice zla i to analizom ideologije srpskog velikodržavlja, s posebnim naglaskom na primjere gradova Srebrenice i Vukovara. Lars Svendsen piše o četiri tradicionalna objašnjenja zla. Naime, indirektan je njegov zaključak da su filozofske pristupi u odgonetanju i utjecaju

² Misli se na zlo u njegovoju punoj pojmovnoj i praktičnoj kompleksnosti.

³ Svendsen, Lars Fr. H. (2006), *Filozofija zla*, Geopoetika, Beograd, str. 12.

⁴ Muratović, Rasim (2014), *Zlo i ljudsko dostojanstvo u djelu Arnea Johana Vetlesena*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, str. 139.

⁵ Ibidem, str. 139.

⁶ Muminović, Rasim (2000), *Zarobljeni um*, Harfo-graf, Tuzla, str. 5.

⁷ Muratović, Rasim (2014), *Zlo i ljudsko dostojanstvo u djelu Arnea Johana Vetlesena*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, str. 135.

⁸ Bodrijar, Žan (1994), *Prozirnost zla – Ogled o krajnjosnim fenomenima*, Svetovi, Novi Sad, str. 81.

⁹ Muminović, Rasim (2000), *Zarobljeni um*, Harfo-graf, Tuzla, str. 7.

zla sadržani u mnogotomnim prikazima među kojima autor posebno ističe Friedricha Wilhelma Josepha von Schellinga, posebno u djelu *Philosophische Untersuchungen über das Wesen der menschlichen Freiheit und die damit zusammenhängenden Gegenstände*, zatim Freda Alforda u djelu *What evil means to us* i Jeffreyja Burtona Russella u djelima *Satan: The Early Christian Tradition, Lucifer: The Devil in the Middle Ages* i *Mephistopheles: The Devil in the Modern World* (1986).

Za razliku od filozofskih uvida u fenomenologiju zla, bilo tradicionalnih ili suvremenih, slučaj sa sociologijom dosta je drukčiji. Zapravo, u sociologiji se nešto počelo dogadati tek nakon *nakupina*, posljedica, rezultata zla kao takvog, posebno nakon holokausta, zločina protiv čovječnosti, genocida i tome sličnih vidova dehumanizirajuće stvarnosti. Jedno od tradicionalnih shvaćanja zla na koja ukazuje Lars Svendsen jest da je porijeklo zla u nekoj zloj, *natprirodnoj sili koja obuzima ili zavodi ljudе*.¹⁰ Kao drugi tradicionalni pristup tumačenju porijekla zla Svendsen navodi vjerovanje, odnosno stajalište *da su ljudi po svojoj prirodi predodređeni za određeni tip ponašanja*¹¹ koje je u ovom slučaju zlo ponašanje. Sljedeći pristup kojim se nastoji *opravdati*, odgonetnuti i objasniti porijeklo zla kod ljudi i u njihovim djelovanjima iskazano je tvrdnjom ili stavom da *na formiranje ljudi u smislu vršenja zlodjela utječe okolina*.¹² Naime, u tom pristupu porijeklu zla, ljudska okrenutost zlu i njegovom manifestiranju u raznim oblicima može se objasniti sociogenošću zla ili utjecajem okoline na njegovu manifestaciju. Posljednje objašnjenje u nizu koje nam nudi Svendsen jest stajalište *da su ljudi slobodni da biraju i da djeluju u skladu sa zlom*.¹³ Autor *Filozofije zla* naglašava da je njegovo opredjeljenje baviti se objašnjenjima koja se tiču stavova i tradicija o porijeklu zla kao sociogenog fenomena i tradicijama koje zlo objašnjavaju kao proizvod ljudskih izbora i sloboda, a ne mitoloških, jednom zauvijek ograničenih mogućnosti u ljudskom djelovanju. Tradicionalne rasprave o tome gdje treba tražiti polazište kako bi se shvatilo zlo usmjerene su u dva pravca, u pravcu Boga i u pravcu Čovjeka. Naše stajalište bilo bi da se u pokušajima sveobuhvatnog pristupa objašnjenju što zlo doista jest, koje je njegovo porijeklo i gdje su mu granice, treba pristupiti tom fenomenu iz oba smjera ili obje tradicije, odnosno sintezom onoga najfundamentalnijeg trezora znanja koji nam mogu ponuditi oba teorijska pravca. Jedan broj autora, među kojima su i Svendsen i Vetlesen¹⁴ o zlu promišljaju na način koji objašnjava gdje se zlo najprije uočava. Otuda i njihova određenja onoga što bi se moglo uzeti kao odrednica genealogije zla. Tako Svendsen utvrđuje: *Zlo za mene predstavlja problem u međuljudskim odnosima, i nije povezano sa transcendentnim silama. Zlodjela nazivamo 'neljudskim', ali tako stvar okrećemo naopačke zato što je zlo ljudsko, i suviše ljudsko. Kao što piše Vilijam Blejk: 'Svirepost ima ljudsko srce.'*¹⁵

¹⁰ Svendsen, Lars Fr. H. (2006), *Filozofija zla*, Geopoetika, Beograd, str. 13.

¹¹ Ibidem, str. 13.

¹² Ibidem, str. 13.

¹³ Ibidem, str. 13.

¹⁴ Muratović, Rasim (2014), *Zlo i ljudsko dostojanstvo u djelu Arnea Johana Vetlesena*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, str. 139.

¹⁵ Svendsen, Lars Fr. H. (2006), *Filozofija zla*, Geopoetika, Beograd, str. 14.

Koliko god to bila naša namjera, mi objektivno nismo u mogućnosti ovom prilikom objasniti zlo u svakom njegovom pojavnom obliku. To bi bila jedna veoma složena zadaća na kojoj bi morali raditi veliki timovi znanstvenika različitih profila. Granice zla ne postoje, ono je svuda oko nas, a po tradicionalnim teorijama o porijeklu zla, ono je, djelomično ili u potpunosti, i sastavni dio ljudske prirode. Zlo je do te mjere rašireno, ono je do te mjere manifestno da mu se daju različita imena, a često ga se zbog tolike prisutnosti nastoji čak eufemizirati. Primjera je mnogo, a jedan od njih iskazan je u skrivenoj i lažno ukrašenoj sintagmi *humano preseljenje naroda*. Naš refleksivni pristup fenomenima zla i njihovim manifestacijama usmjeren je ka analizi zla iskazanog u ideologiji¹⁶ srpskog velikodržavlja. U nastojanju da se promišlja zlo, što ono jest, kako se manifestira, koje je porijeklo zla i tome sličnim pitanjima, naša je namjera problematizirati manifestacije zla i to u jednom veoma specifičnom obliku, obliku ideologije srpskog velikodržavlja, kao posljedice tekovine europskog porijekla, a poznate pod nazivom (jedan narod) nacija – država. Urs Altermatt u svojem djelu *Etnonacionalizam u Europi* navodi što su rezultati etnonacionalnih ideologija, pa kaže: *Kao etnonacionalizam smatram onu europsku bolest koja je u čitavoj Europi u 19. stoljeću nanijela užasnu patnju, dovela do brutalnih protjerivanja čitavih naroda i dovela do genocida.*¹⁷ Altermatt govori i upozorava na dva veoma važna aspekta: jedan se tiče zadaće svih ljudi, a drugi specifične zadaće intelektualaca. Prvi zadatak i obaveza svih ljudi jest da nikada ne zaborave da su prije svega ljudska bića, jednak, s jednakim pravima, ali i obaveza, pa sve ostalo poslije toga. Drugi, veoma značajan zadatak, koji se prije svega stavlja pred intelektualce jest da rade na kultiviranju pojmoveva. Zadatak intelektualaca nije da iniciraju zlo, nije da potpomažu manifestacije zla u njegovim najzloglasnijim verzijama, nego je njihov zadatak, kako kaže Altermatt, *da definišu pojmove i kategorije mišljenja*¹⁸ vodeći računa o kontekstu vremena u kojem žive i djeluju, izbjegavajući sve ideološke i mitološke koncepcije o pojmovima i kategorijama mišljenja na kojima *rade*.

Kao posebna vrsta zla, ono koje se manifestira na najgori mogući način, jest zlo koje je odnijelo tisuće nevinih žrtava, uzrokovalo demografske, ekonomске, socijalne, kulturno-ručne i druge društvene anomije na području Balkana, posebno u Bosni i Hercegovini, Kosovu i Hrvatskoj. To je zlo velikosrpskih nacionalnih programa. Ta politička ideologija koju u znanosti najčešće nazivamo ideologijom srpskog velikodržavlja, kao jednom od konkretnih ideologija nacije – države, *podrazumijeva političku namjeru (i njezinu provedbu) da se na temelju jednostrano interpretiranih etničkih i povijesnih kriterija utemelji srpska država koja bi obuhvaćala susjedna područja koja objektivno pripadaju drugim narodima i državama ili državnim zajednicama.*¹⁹ Takva vrsta megalomanije

¹⁶ Ideologija je manje-više koherantan skup ideja koji pruža osnovu za organizovano političko djelovanje, bez obzira na to kakav je cilj tog djelovanja: a) nude prikaz postojećeg poretku, obično u obliku pogleda na svijet, b) iznose model željene budućnosti, viziju dobrog društva i c) objašnjavaju kako može i kako bi trebalo da se izvede politička promjena – kako da se od „a“ stigne do „b“. (Heywood, Andrew (2005), *Političke ideologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, str. 12).

¹⁷ Altermatt, Urs (1997), *Etnonacionalizam u Europi*, Svjetionik-Sarajevo, Jež Printing and Publishing House, Sarajevo, str. 9.

¹⁸ Ibidem, str. 9.

¹⁹ Ljubomir, Antić (2007), *Velikosrpski nacionalni programi, Ishodišta i posljedice*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, str. 9.

nije nikakva srpska specifičnost. Riječ je o procesima koji se javljaju s osnivanjem nacionalnih država kao karakterističnog tipa mobilizacije narodnih zajednica, o čemu je znakovito pisao i Benedict Anderson²⁰ u svojemu djelu *Nacija: Zamišljena zajednica*, ističući da su ti procesi specifični za europsko područje i počinju u 18. stoljeću. Želimo ukazati na jedan od izvora specifičnog vida manifestacije zla, a to je podređivanje svega, svih snaga, bez obzira na prostorno-vremenski kontekst, bez obzira na žrtve, na stradanje, nasilje, podređivanje svega velikom *snu*, težnji za *velikom državom*. Ta vrsta zla i njezino detektiranje jest nešto sasvim novo u suvremenoj sociološkoj misli, tako da ćemo se referirati na stavove autora²¹ koji je predano radio na analizama i refleksijama Vetlesenovih konceptualnih teorijskih pozicija *da je pojam zla dugo ležao na dnu ljestvice interesovanja*,²² pa čak i u filozofiji. Naša teorijska pozicija, tj. orientacija ide u djelomično drukčijem smjeru. Naime, kako smo to pokazali, na tragu teorijskih stavova Svendsena, pojam zla u filozofiji jedan je od pojmove koji je imao adekvatan tretman, posebno u fenomenološkom smislu. U sociologiji, pojam zla i nije ključna sociološka kategorija. Za sociologiju, za sociologe, središnja je kategorija ukazati na društvene uzroke, vrste, oblike, tehnologije i ciljeve realizacije zla, na čemu inzistiramo u radu.

Jedna od karakteristika ovog opakog zla, zla ideologija velikodržavlja, a u našem slučaju ideologije srpskog velikodržavlja, jest i to da se ono kao takvo ne pojavljuje od jučer već da ima svoj višestoljetni kontinuitet koji se može pratiti kroz konkretne velikosrpske nacionalne programe. Ljubomir Antić tu vrstu zla naziva *ekspanzionizmom na štetu susjednih naroda*.²³

2. Nacionalna država i zločin genocida

Kao skupovi političkih ideja, ideologije su vezane za interese političkih grupa (stranaka, pokreta, političkih elita). Da bi neki skup ideja bio prihvatljiv on mora odgovarati idealima, potrebama i interesima grupa koje ih usvajaju i koje onda služe kao njihovi društveni nositelji. Nastankom modernih (ovovremenih) demokratskih politika i političkih sustava nameće se potreba znanstvenog propitivanja karaktera, dometa i rezultata svake od političkih ideologija unutar i pomoću kojih se razvijao ili pak osporavao određeni društveni fenomen. Ovovremene europske političke ideologije jesu: liberalizam, konzervativizam, socijalizam, komunizam, fašizam, nacizam, kolonijalizam, ideologija rasta i nacionalizam. Ova posljednja obuhvaća ideologiju nacije – države, jednu od najdestruktivnijih ideologija europskog prosvjetiteljstva u 19. i 20. stoljeću. Istina, sve te ideologije nastale su u društveno-civilizacijskom i političkom obzoru europskog prosvjetiteljstva i Francuske revolucije. U manjim ili većim periodima, s manjim ili većim uspjehom, sve te ideologije utjecale su na razvoj bosanskohercegovačkog društva i svih

²⁰ Anderson, Benedict (1998), *Nacija: Zamišljena zajednica*, Plato, Beograd, str. 17.

²¹ Riječ je o sociologu Rasimu Muratoviću, direktoru Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava pri Univerzitetu u Sarajevu.

²² Muratović, Rasim (2014), *Zlo i ljudsko dostojanstvo u djelu Arnea Johana Vetlesena*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, str. 27.

²³ Ljubomir, Antić (2007), *Velikosrpski nacionalni programi, Ishodišta i posljedice*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, str. 9.

njegovih subidentiteta. Ovoga nas puta posebno zanima utjecaj ideologije *jedna nacija – jedna država* na zločin etničkog čišćenja i genocida u 19. i 20. stoljeću. Zašto? O tom fenomenu u znanstvenoj sociološko-politološkoj literaturi nije dovoljno pisano. Smatramo znanstveno relevantnim istražiti utjecaj realizacije ideologije nacije – države na zločine kao što su genocid i etničko čišćenje.

Etničko čišćenje²⁴ i genocid²⁵ kao društvene pojave uvijek su uzrokovane društvenim činiteljima. Iz toga stava proizlazi pitanje koji su društveni uzroci zločina genocida i etničkog čišćenja, ne samo nad Bošnjacima, već uopće. Rat, zasigurno, predstavlja društveni milje pogodan za činjenje etničkog čišćenja i genocida, ali je i rezultat djelovanja dubljih, fundamentalnijih društvenih činitelja. Za potpunije razumijevanje društvene uzrokovane zločina etničkog čišćenja i genocida neophodno je uključiti povijesne, ekonomske, kulturne, religijske, ideološke i druge elemente, bitne za cjelinu spoznajnog produktiviteta o genocidu kao društvenoj i pravnoj činjenici. Uzrocima etničkog čišćenja i genocida svakako pripada nacionalizam kao najdominantniji društveni proizvod *racionalističkog sekularizma*. Benedict Anderson utvrđuje da *18. stoljeće u Zapadnoj Europi ne obilježava samo početak doba nacionalizma, već i smiraj religioznog načina mišljenja. Stoljeće prosvetiteljstva, racionalističkog sekularizma (op. a.) donijelo je sa sobom vlastito mračnjaštvo*.²⁶

Vlastito mračnjaštvo europskog prosvjetiteljstva su holokaust nad Židovima i genocid i etničko čišćenje nad Bošnjacima.

Ovovremena zapadnoeuropska civilizacija, nastala na vladavini tehničkog uma racionalističkog sekularizma, proizvela je oružja da može uništiti 50 milijardi ljudi, ali nije

²⁴ Uzimajući u obzir kontekst sukoba u bivšoj Jugoslaviji, „etničko čišćenje“ znači pretvaranje nekog područja u etnički homogeno, upotreborom sile ili zastrašivanjem, kako bi se uklonile osobe određene grupe iz tog područja. „Etničko čišćenje“ protivno je međunarodnom pravu. Temeljeno na mnogim izvještajima koji opisuju politiku i praksu koja se provodi u bivšoj Jugoslaviji, „etničko čišćenje“ izvodi se pomoću ubojstva, tortura, samovoljnog uhićenja i pritvora, vansudskih smaknuća, silovanja i tvornih seksualnih napada, zatočenja civilnog stanovništva u getu, nasilnog protjerivanja, premještanja i deportacije civilnog stanovništva, namjernih vojnih napada ili prijetnji vojnim napadima na civile i civilna područja te divlja razaranja imovine. Takva praksa tvori zločine protiv čovječnosti i može biti izjednačena sa specifičnim ratnim zločinima. (Letica Bartol, Letica Slaven (1997), Postmoderna i genocid u Bosni, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, str. 34).

²⁵ Kao rezultat međunarodne aktivnosti, Generalna skupština je 9. decembra 1948. godine usvojila međunarodnu ‘Konvenciju o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida’. U članu 2 ‘Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida’, genocidom se označava svako djelo (...) počinjeno s namjerom da se potpuno ili djelimično uništi jedna nacionalna, etnička, rasna ili vjerska skupina:

- a. Ubistvo članova grupe;
- b. Nanošenje teške ili duševne povrede članovima grupe;
- c. Namjerno podvrgavanje grupe takvim uslovima života koji bi trebali dovesti do njezinog potpunog ili djelimičnog uništenja;
- d. Nametanje takvih mjera kojima se želi spriječiti rađanje u okviru grupe;
- e. Prisilno premještanje djece iz jedne grupe u drugu. (Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida (Rezolucija 260A, III, 1948. god) Vidi: Aleksandar Vajs (1972), GENOCID, Vojna enciklopedija, Beograd, sveska 3, 187 – 188).

Etničko čišćenje podrazumijeva prisilno izmještanje stanovništva putem upotrebe sile, uznemiravanja, prijetnji i terora. Genocid, s druge strane, predstavlja sistematsko uništanje jedne etničke grupe od strane druge. (Giddens, Anthony (2007), Sociologija (prijevod), Ekonomski fakultet, Beograd, str. 272).

²⁶ Anderson, Benedict (1998), Nacija: Zamišljena zajednica, Plato, Beograd, str. 22.

proizvela hrane kojom može normalno nahraniti 6 milijardi ljudi. Taj podatak govori o velikoj količini destruktivnosti u društвima racionalističkog sekularizma, ako ne jače izraženoj od elemenata miroljubivosti i konstruktivizma, onda barem isto.

Ranije izneseni stavovi nedvosmisлено pokazuju da su rat i ideologije, ponajviše ideologija nacije – države, najčešći društveni uzroci zločina etničkog čišćenja i genocida 19. i 20. stoljeća. Bošnjaci kao nacija i njihova multinacionalna država Bosna i Hercegovina najneposrednije su u posljednja tri stoljeća bili izloženi destruktivizmu ideologije nacije – države, čiji je rezultat, po pravilu, bio etničko čišćenje i genocid. Prikazivanje i objašnjenje zločina etničkog čišćenja i genocida nad bošnjačkim narodom postavlja se ne samo kao znanstveno pitanje već i kao civilizacijska potreba, te pitanje savjesti zapadnoeuropejske kulture i civilizacije uopće. Zašto? Zbog perfidnosti skrivanja i poricanja te zbog agresivnog širenja stereotipa i predrasuda o Bošnjacima,²⁷ posebno kada je riječ o njihovoj islamskoj komponenti. Počinitelji genocida pokušavaju Bošnjake dovesti u situaciju da umjesto žrtve budu pretvoreni u suodgovornog subjekta, ako ne i isključivog krivca vlastitog genocidnog stradanja. Osporavanje Bošnjaka, iznošenje ne-utemeljenih predrasuda,²⁸ osporavanje njihovog imena i preslikavanje na njih arhaičnih i preživjelih negativnih slika proшlosti,²⁹ imaju za cilj slabljenje bosanskog jedinstva u razlikama, a izvorište im je u primjeni moderne ideologije nacije – države. *Progonitelji Bosne iz Bosne*,³⁰ kako slikovito kaže Jusuf Žiga raspravljajući o razlozima fetišiziranja multikulturalnosti Bosne, svoje udare fokusiraju na autonomne osobitosti bosanskohercegovačkog društva i njegove države na koje se ne mogu jednostavno prenijeti strani modeli političkog i društvenog organiziranja,³¹ već modeli izrasli iz autonomne strukture bosanskohercegovačkog društva, po mjeri čovjeka Bosne.

²⁷ Dejtonsko-pariški sporazum nužna je posljedica konačne pobjede i prihvatanja kolektivne slike o plemenskoj Bosni u zapadnim/američkim predodžbama. Nakon što je puno tri godine Zapad odbijao svaku pomisao o adekvatnom definiranju ključnih termina „katastrofe“ u Bosni (tj. velikosrpske agresije i genocida), inzistirajući na terminima etničko čišćenje, plemenski rat, etnički konflikt, građanski rat i dr., sporazum pripremljen u vojnoj zračnoj luci Wright Petterson u Daytonu 22. studenog 1995. godine i potpisana u Parizu 14. prosinca 1995., bio je logična posljedica definiranja agresije kao plemensko-građanskog rata, a genocida kao etničkog čišćenja. Tim je sporazumom prekinut rat i potvrđen ključni zapadnjački stereotip o Bosni: stvarna podjela Bosne prema arbitratno određenim etničkim linijama posljedica je prastare mržnje i plemenskih borbi koje su trajale stoljećima; plemena treba razdvojiti kako bi se kasnije amerikanizirala i vesternizirala, a u doglednoj budućnosti i civilizirala te stopila u europsko multietničko društvo. (Letica Bartol, Letica Slaven, *Postmoderna i genocid u Bosni*, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1998, str. 87).

²⁸ Kad se bolje upozna život naših muslimana i temeljne proučje izvjesne njihove karakterne osobine, na prvi mah pada nam u oči činjenica da oni ne vole da misle. Duh im je nekako nepokretan, inertan. Moglo bi se reći da su neprijatelji svega novog, konzervativnog do krajnosti. O traženju nečega novog s njihove strane ne može biti ni govor: tek tu su nepokretni, inertni. Shvataju u velikoj većini teško i s krajnjim naporom. S te strane posmatrani, naši muslimani čine danas u Bosni jednu zasebnu cjelinu, nepristupačnu ili vrlo malo pristupačnu uticajima. (Č. Mirković, *Naši muslimani*, Beograd, 1926. god., citirano prema: F. Saltaga, *Bosna i Bošnjaci u srpskoj nacionalnoj ideologiji*, SALFU, 1997. god., str. 247).

²⁹ Sve svoje negativno iz susjedstva nabacivano je Muslimanima (Bošnjacima). Predrasude su veoma duboke. To nepriznavanje dublje je od politike etnocentrizma i glavni je problem za utemeljenje multikulturalnosti kao jednokopravnosti kultura i nacija. (Tanović, Arif (1999), *Bošnjaštvo i multikulturalnost*. U: *Bosanski duh*, Sarajevo, str. 82).

³⁰ Žiga, Jusuf (2001), *Tradicija Bosne koju su izdali*, VKBI, str. 14.

³¹ Problematizirajući postanak bosanske države, Nada Klajić s pravom predlaže posebnu pažnju i to ne samo zato što je ona, izgleda, među svojim susjedima najstarija, nego zato i što se hrvatska ili srpska „formula“ nikako nije dala primjeniti na Bosnu. (Klajić, Nada (1994), *Srednjovjekovna Bosna*, EMINEX, Zagreb, str. 5).

Te dvije matrice mišljenja (bosanska, utemeljena u sadržajnosti bosanskog duha,³² čija je esencijalna bit *jedinstvo različja*, i antibosanska, utemeljena u ideologiji nacija – država), imaju sasvim suprotstavljene stavove u poimanju bosanskog i bošnjačkog identiteta. U višestoljetnoj egzistenciji bosanskog društva i države mnogobrojni su primjeri suživota kao stila života i zaštite drugog i drukčijeg, tako da s pravom možemo govoriti da je bošnjačka otvorenost za drugo i drukčije bitna karakteristika bosanskog identiteta i njegova kvintesencijalna sadržajnost.

Nasuprot bošnjačkom kulturno-povijesnom krugu, otvorenom za drugo i drukčije, čija je otvorenost jedna od bitnih karakteristika nacionalnog bića i koja je izrasla iz duhovne nutrine, koja ne osporava pravo svakoj bosanskoj pojedinačnosti na cjelinu i shvaćanja da cijela Bosna i Hercegovina pripada podjednako svakoj svojoj pojedinačnosti, stoje zatvoreni povijesni krugovi koji bošnjačko nacionalno biće prezentiraju ili kao nebosansku kopiju ili kao otkinutu sliku drugih dvaju bosanskih identiteta ili ga u potpunosti negiraju. Bošnjaci su u tim zatvorenim krugovima ili, bolje reći, ideologijama predstavljeni, ako ne kao strani, onda kao anakroni identitet, kao ostatak turskog feudalizma, kao poturice³³ i predstavnici preživjele, odnosno lažne vjere.³⁴ Opravdano je postaviti pitanje gdje su uporišta stereotipima i predrasudama³⁵ u prezentiranju bošnjačke nacije. Sve predmoderne sakralne predaje na različite načine izriču istinu o jedinstvu u razlikama. S modernizmom dolazi do reduciranja sakralnih predanja.³⁶ Njih zamjenjuju moderne ideologije. Jedna od osnovnih ideologija, utemeljena u nacionalno-političkoj misli zapadne Europe 19. i 20. stoljeća, jest ideologija nacije – države. Ideologija nacije – države nije bosanski proizvod. *Nacija i nacionalna država su europski patenti. Imaju svoju povijest. Europsko ljudstvo sa njima izumilo je jedan od najopakijih i najopasnijih kultova. Izumilo je kult nacije i sakralnu dogmu nacionalne države, koja se epidemično širila cijelom planetom.*³⁷ Porijeklo ideologije nacije – države, promatrane u širem du-

³² *Bosanski duh je otvoren, tolerantan, multidimenzionalan. On nema ništa završeno, dato, zadato, konačno. Nema mitova, otvoren je prema Istoku i Zapadu. (...) Bosanski duh se ispoljava na intelektualnom, kulturnom, moralnom području. On je prepoznatljiv gotovo jednako kao npr. japski duh, prepoznatljiv je u kulturi, poeziji, slikarstvu, merhametu, inatu, toleranciji, suživotu, spremnosti da se ovaj narod i ova država brani do posljednjeg čovjeka. Prepoznatljiv je po snaalažljivosti, adaptibilnosti, upornosti, solidarnosti, radinosti.* (M. Sabitović, *Bosanski duh u pitanju*, u: *Bosanski duh*, Zbornik radova (gl. ur. Sadudin Musabegović), Sarajevo: Odbor savjetovanja Bosna i Hercegovina mogućnosti i perspektive razvoja, 1997, str. 8).

³³ O predstavljanju Bošnjaka kao poturica i njihovoj nepoželjnosti i potrebi zatiranja vidi u: P. P. Njegoš (1974), *Gorski vijenac*, Nolit, Beograd; *Udri vrata, ne osta mu traga, udri poturice ne ostavi im nikog ni od potomstva.* (str. 162).

³⁴ Kako su Bošnjaci u ogromnoj većini, u pogledu svoje duhovnosti, predstavnici islama, to je islam, promatrani iz perspektive europocentričnih ideologija, predstavljen kao ili lažna ili preživjela duhovnost. (Opširnije u: Saltaga, Fuad (1998), *Islam u iskrivljenom ogledalu*, SALFU, Sarajevo).

³⁵ Predrasude predstavljaju oblik društvene anti(sim)patije koja se očituje u pogrešnoj i nesavitljivoj generalizaciji i pristrandom vrednovanju predstavnika drugih društvenih grupa, a koja počiva na dinamici grupnog uključivanja i isključivanja, sa tendencijom ka regresiji u primitivne oblike agresivnosti u slučaju porasta međugrupnih napetosti. Ova tendencija ka regresiji je pravilo kod etničkih predrasuda. (Supek, Rudi (1973), *Društvene predrasude*, Radnička štampa, Beograd, str. 80).

³⁶ *Sveti predanje s mnoštvom njegovih oblika zamjenjuju sakralne ideologije, među njima najznačajnije mjesto zauzima ideologija nacije – države.* (Mahmutčehajić, Rusmir (2000), *Bosansko pitanje o svijetu*, u: *Tolerancija i tradicija*, Međunarodni forum Bosna, Sarajevo, str. 255).

³⁷ Zgodić, Esad (1997), *Kult suvereniteta*, FEB Sarajevo, str. 255.

hovno-povijesnom kontekstu, profesor E. Zgodić pronalazi u kršćanskoj teologiji. *Taj kontekst je ovdje prepoznat kao povijest transformacije hrišćanskoteološke aksiologije u sekulariziranu političku teoriju i praktični svijet politike. Otuda smo i morali potražiti porijeklo ideje i ideologije nacionalnog mesijanizma u hrišćanskoj teologiji, i u tom porijeklu vidjeti izvorište totalitarističkog i ratnoagresivnog karaktera sekulariziranog hrišćanskog misionarstva kao nacionalnog mesijanstva.*³⁸

Po formuli nacije – države nacionalna država uzdiže se do kulta svetosti, *njen suverenitet je jedan, bezuslovan, apsolutan, neograničen, nedjeljiv, neprenosiv, nepogrešiv, jedan i jedini i kao takav nešto sveto i uzvišeno.*³⁹ Primijenimo li tu formulu na prostor Bosne i Hercegovine, na njezinu državu i na bosansko društvo, odmah uočavamo da se nijedan od bosanskih sadržaja ne može izraziti na način kako se to čini u zapadnoeuropskom civilizacijskom krugu. Zato s pravom, odgovarajući na pitanje čija je Bosna, Omer Ibrahimagić utvrđuje: *Sa današnje vremenske i političke tačke gledišta, definicija da zemlja Bosna ‘nije ni srpska ni hrvatska ni muslimanska, nego i srpska i muslimanska i hrvatska’ nije bila tačna. Naime, ako su ostale federalne jedinice bile definirane po nacionalnom kriterijumu i predstavljale nacionalne države, Bosna i Hercegovina je svoju državnost obnavljala ne po nacionalnom, već po historijsko-kulturnoj zasebnosti i političko-teritorijalnom kriterijumu i njen narod je bio ‘bosanski narod’ sa svoje tri etno-kulturne zajednice. Prema tome, zemlja Bosna i Hercegovina mogla je pripadati samo Bosancima i Hercegovcima iz sve tri etno-kulturne zajednice kao i onima koji ne pripadaju tim zajednicama, a jesu Bosanci i Hercegovci koji u njoj žive, a ne samo Muslimanima, Srbima i Hrvatima. (...) Deviza da je zemlja Bosna i srpska i hrvatska i muslimanska većina srpskog i hrvatskog naroda predvođenih svojim nacionalističkim, vođama, protumačili su to tako da je Bosna zemlja i Srba iz Srbije i Hrvata iz Hrvatske, pa nije čudo što su bile često prisutne parole usred Bosne i Hercegovine na kojima je pisalo ‘Ovo je Srbija’ ili ‘Ovo je Hrvatska’.*⁴⁰

Kako protagonistima velikosrpskih nacionalnih programa ne bi uspjelo da ostvare postavljeni cilj, neophodno je istaknuti povijesnu istinu da su svi dosadašnji pokušaji realizacije te ideologije po pravilu rezultirali zločinima etničkog čišćenja nad nesrpskim etničkim identitetima. Povijesno bošnjačko iskustvo preživljenih zločina etničkog čišćenja i genocida neoboriv su dokaz da su ti zločini osnovno sredstvo za političku realizaciju ideologije srpskog velikodržavlja.

3. Srpsko velikodržavlje i genocidno stradalništvo Bošnjaka

Nacija je ideologija europskog prosvjetiteljstva koja se epidemično proširila planetom u posljednja dva stoljeća. Nacija se kao politička zajednica želi realizirati kao država.⁴¹ Povijest svjedoči da je u realizaciji ideologije *jedna nacija – jedna država* ubijeno više

³⁸ Zgodić, Esad (1999), *Ideologija nacionalnog mesijanstva*, VKB, Sarajevo, str. 16–17.

³⁹ Ibidem, str. 257.

⁴⁰ Ibrahimagić, Omer (2001), *Srpsko osporavanje Bosne i Bošnjaka*, Magistrat, Sarajevo, str. 47–48.

⁴¹ S pravom se u znanstvenoj literaturi, prije svega onoj zapadnoeuropskoj, postavlja pitanje: *Zašto se posvuda bivanje zajednicom u političkom horizontu nadaje kao bivanje nacijom?* (Anderson, Benedict (1998), *Nacija: Zamišljena zajednica*, Plato, Beograd, str. 5).

Ijudi nego što su to učinile ideologije fašizma i komunizma pojedinačno. Promatrana s tog aspekta ta je ideologija više zločinačka od mnogih drugih destruktivnih ideologija 19. i 20. stoljeća. Kada se formula nacije – države, kao rezultat povijesnog, kulturnog i političkog razvoja država i nacija zapadne Europe, primjeni na autohtonu društveno-povijesni sadržaj Bosne i Hercegovine gdje se nacionalna pripadnost poklapa s vjerskom pripadnošću, neminovno dolazi do stereotipnih interpretacija. Neosporno je da je diferenciranje hrvatske i srpske nacionalne posebnosti u 19. stoljeću,⁴² u odnosu na dotadašnju bošnjačku narodnost, prvobitno započelo kao diferenciranje katoličke, odnosno pravoslavne vjerske zajednice, u odnosu na islamsku vjersku zajednicu u Bosni i Hercegovini. I upravo islamska komponenta bošnjačkog nacionalnog bića, promatrana iz europocentrističkog teorijskog motrišta,⁴³ čini da se bošnjački nacionalni identitet razumijeva kao *tuđi, strani, drugi*, kao nešto što je sasvim drugog pola, nešto što je izvan *nas*.

Tipičan primjer stereotipnog predstavljanja bošnjačke nacije jest srpska nacionalistička ideologija, ukorijenjena u duhovno-kulturnim temeljima pravoslavne, odnosno svetosavske ili srboslavске duhovnosti, koju najeksplicitnije interpretira Njegoš⁴⁴ u *Gorskom vijencu*. U tom spjevu Njegoš Bošnjake interpretira kao *poturice* zbog toga što su primili islam i zbog toga što na drukčiji način, različit od pravoslavnog, izriču svoju religijsku sadržinu. Ključna misao Njegoševe interpretacije *poturica* (domaćih muslimana po vjeri, Bošnjaka po etničkom opredjeljenju) jest da ih prikaze i odredi kao pripadnike tuđe religije i kulture i da kaže da oni kao takvi nemaju mjesto na ovim prostorima. Zato on i poziva na njihovo istrebljenje, umjesto na zajedničko življjenje.

Udri za krst, za obraz junački (...)

Da krstimo vodom ili krvlju!

Trijebimo gubu iz torine.⁴⁵

U svom zahtjevu uspostavljanja države Crne Gore, po formuli nacije – države, a po uzoru na države zapadne Europe, Njegoš ne ostavlja ni minimalne preduvjete za drugo i

⁴² U cilju širenja srpskog nacionalnog imena među Bošnjacima pravoslavne vjere u Bosni i Hercegovini, u Sarajevu je 1863. formirano *Društvo za širenje srpskog imena*. Kako navodi Vladislav Skarić, članovi društva bili su *učitelji, srpske škole, mladi trgovci i trgovački sinovi* i pravoslavni svećenici, što potvrđuje ličnost Teofila (Bogoljuba) Petranovića, kaludera iz Dalmacije, koji je u Sarajevo došao 15. kolovoza 1863. godine.

Vladisav Skarić piše: *Društveni članovi su izlazili na sarajevske carine, pa dočekivali seljake, kojima su govorili da oni ne treba da se zovu riščani, nego Srbi.*

Širenje hrvatskog nacionalnog imena među Bošnjacima katoličke vjere vršeno je na isti način. O tome V. Skarić piše: *Sarajevski katolici su osnovali, valjda u isto doba, slično društvo, sa zadatkom da iskorjenjuju ime Šokac, a mjesto njega da uvedu ime Hrvat. Društvo su sačinjavali mladi franjevci i dragoman pruskog konzulata Klement Božić. Kada je društvo postalo vlasti sunnijivo, konzul Blau otpustio je Božića.* (Skarić, Vladislav (1985), *Izabrana djela*, V. Masleša, Sarajevo, str. 247–248).

⁴³ Kad vrši interpretaciju Kur'ana i islama, suvremena zapadna misao polazi od svojih korijena srednjovjekovne kršćanske dogme o islamu, dogme koja je postala oficijelnom politikom i koja se infiltrirala u svjetovno nacionalističko ruho. Odnos prosvjetiteljstva prema islamu, iako osporava religiju uopće, utemeljen je na srednjovjekovnoj kršćanskoj dogmi. (Saltaga, Fuad (1998), *Islam u iskrivljenom ogledalu*, SALFU, Sarajevo, str. 53–54).

⁴⁴ Radivoj Rade Petrović, crnogorski vladar Petar II. i pjesnik Njegoš (1813. – 1851.), svojim književnim i političkim radom jedni su od utemeljivača srpske nacionalističke ideologije.

⁴⁵ P. P. Njegoš (1974), *Gorski vijenac*, Nolit, Beograd, str. 14.

drukčije.⁴⁶ Naprotiv, Bošnjaci kao pripadnici drukčijeg religijskog predanja, predstavljaju se kao *tuđi* iako to nisu; predstavljaju se kao ljudi protureligije, iako su samo drukčijeg ispovijedanja jedne te iste svetosti, s karakteristikama kulturne i moralne inferiornosti.⁴⁷

Njegoš nije usamljen u prezentiranju predrasuda i stereotipa prema Bošnjacima. Postoji čitava plejada srpskih, crnogorskih i hrvatskih povjesničara, etnologa, etnografa, lingvista, književnika, političkih i crkveno-religijskih mislilaca koji do kraja pojedno-stavljeni, europocentristički, stereotipno prikazuju Bošnjake, bosansko društvo i državu Bosnu i Hercegovinu. Tu, prije svega, mislimo na Jovana Cvijića, Milana Preloga, Vuka Stefanovića Karadžića, Vasu Pelagića, Ivu Andrića, Jovana Dučića, Petra Kočića, Stevana Moljevića, Ivana Mažuranića, Ivana Franu Jukića, patrijarha srpskog Gavrila, episkopa žičkog Vasilija i druge.

Najupečatljiviji primjer fetišiziranja i sataniziranja Bosne i Bošnjaka nalazimo u djelu Ive Andrića.⁴⁸ On Bošnjake, kao jedan od društveno-povijesnih identiteta bosanskog *jedinstva različja*, naziva *našim Turcima* okrećući protiv njih cijelokupno negativno sjećanje, formirano u narodu Bosne tijekom osmanske vladavine. Andrić u svojoj doktorskoj disertaciji *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*⁴⁹ supstancijalnu bosansku multilateralnost, odnosno susret islama i kršćanstva, označava sintagmom *prisilna simbioza*⁵⁰ i *zajedničko življenje na silu*.⁵¹ U istom duhu predstavljena je Bosna, odnosno društveni, kulturni i duhovni život Bošnjaka u *Travničkoj hronici* i *Prokletoj avlji* te romanu *Na Drini ćuprija*. Andrić je svojim ukupnim djelom, zasigurno, značajno doprinio izrastanju i učvršćivanju još uvijek vladajućih stereotipa i predrasuda o Bošnjacima. Cijelokupna nacionalistička misao o Bošnjacima i njihovoj državi, u svim sferama društveno-kulturnog i političkog djelovanja nastala je na ideologiji nacije – države.

Ako Njegoša možemo smatrati duhovno-kulturnim utemeljiteljem srpsko-crnogorskog programa nacije – države, onda Ilija Garašanin sa svojim *Načertanjem*⁵² predstavlja političkog utemeljitelja tog programa koji se do danas etapno provodio, s ciljem

⁴⁶ Za dvostrukost ni mislit ne treba!
No, primajte vjeru pravedovsku. (...)
No lomite munar i džamiju,
Pa badnjake srpske nalagajte (...)
Ne slaže se Bajram sa Božićem
Jel ovako, braće Crnogorci?
Svi iz glasa
Tako već nikako! (Njegoš, navedeno djelo, str. 62).

⁴⁷ Ne kršću se gore usmrđiše (...)
Odža riče na ravnem Cetinju (...)
Sve je pošlo davorljim tragom;
Zaudara zemљa Muhamedom. (Njegoš, navedeno djelo, str. 39 i 49).

⁴⁸ Opširnije o Andrićevu odnosu prema Bošnjacima i Bosni, vidi u: *Andrić i Bošnjaci*, BZK Preporod, Tuzla, 2000. god. i *Sveske*; Zadužbina Ive Andrića, god. I, Sveska, Beograd, 1982.

⁴⁹ Andrić, Ivo (1995), *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*, Kocka, Banja Luka.

⁵⁰ *Sveske*; Zadužbina Ive Andrića, god. I, Sveska, Beograd, 1982., str. 189.

⁵¹ Andrić, Ivo (1995), *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*, Kocka, Banja Luka, str. 118.

⁵² Stranjaković, Dragoslav, *Jugoslovenski nacionalizmi i državni program kraljevine Srbije iz 1844. godine*, *Načertanje* Ilike Garašanina (u: Saltaga, Fuad (1997), *Bosna i Bošnjaci u srpskoj nacionalnoj ideologiji*, SALFU, Sarajevo, str. 295–324).

ostvarivanja projekta *velike Srbije* očišćene od nesrpskih identiteta. Moljevićeva *Homogena Srbija*,⁵³ četnički pokret Draže Mihajlovića u Drugom svjetskom ratu i najnovija agresija na Bosnu i Hercegovinu (1992. – 1995.) od Srbije i Crne Gore, jesu rezultati primjene političke ideologije nacije – države u kojoj su Bošnjaci kao nacija ili negirani ili pak političkim i kvaziznanstvenim manipulacijama obasipani stereotipima i predrasudama. Srpski i hrvatski programi nacije – države nisu se mogli realizirati bez praktičnog, idejnog, kulturnog i političkog djelovanja usmjereno prema bošnjačkoj naciji. Širenje tih ideologija u složenom prostoru bosanskohercegovačkog društva i države stvaralo je prividnu sliku nemogućnosti opstanka bosanskog jedinstva u razlikama. To se postizalo kriptoiziranjem i izgrađivanjem *muslimanskog stereotipa*⁵⁴ putem ogovaranja, iznošenja neutemeljenih predrasuda, izbjegavanja društvenog komuniciranja (poznata metoda sabijanja Bošnjaka u enklave), tipičnih primjera getoizacije, diskriminacije (primjeri tjeranja bošnjačke inteligencije na teške i ponižavajuće fizičke poslove tijekom agresije i etničkog čišćenja 1992. – 1995.), fizičkih napada i istrebljenja.

U etiketiranju Bošnjaka raznobojnom lepezom negativnosti najsuvježiji primjer čine srpski orijentalisti Aleksandar Popović, Darko Tanasković, Nada Todorov, Miroljub Jeftić i Mile Nedeljković.⁵⁵ Oni, u službi realizacije srpskog programa nacije – države, Bošnjake predstavljaju kao ostatke prošlosti, nositelje nasilja, izdajice srpsvra, a sve s ciljem bošnjačkog izoliranja, oduzimanja prava na organizaciju života i konačnog istrebljenja. *Ključna nit orijentalističke kampanje usredosređena je na ideju da muslimani pripadaju jednoj egzotičnoj i tuđoj religiji i kulturi, te da tako slijedi zaključak da oni nikada ne bi mogli imati mjesto u Europi! Prema tome, muslimani, navodno imaju manje legitimnosti da žive u Bosni i Hercegovini nego Srbi, uprkos činjenici da su muslimani zapravo oni koji su tu domaće stanovništvo, dok su Srbi ti koji su pridošlice.*⁵⁶

U osnovi genocidne prakse državnih subjekata Srbije i Crne Gore, tijekom cijelog njezinog događanja, stoji genocidna ideologija utemeljena u mitologiziranim sadržajima državno-političkih programa i političkoj propagandi. Smail Čekić ističe da je ta genocidna ideologija *razrađena i uobličena u Njegoševom Gorskom vijencu, Garašiniovom Načertaniju iz 1844; politici kraljevske Srbije, jezičkom nacionalizmu Vuka Karadžića; materijalima Krfiske deklaracije 1917; nacionalističkim programima srpskih građanskih krugova, koje je najjasnije izražavao srpski kulturni krug i razna srpska društva, udruženja i srpska pravoslavna crkva, genocidnom programu četničkog pokreta Draže Mihajlovića od septembra 1941. i njegovoj Instrukciji od 20. decembra iste godine o istrebljenju Muslimana; zaključima četničke konferencije u Šahovićima (početkom januara 1943.);*

⁵³ Stevan Moljević, banjalučki odvjetnik, formulirao je i izgradio projekt velike Srbije kao nacionalni program 30. lipnja 1941. godine u dokumentu *Homogena Srbija*. (Zbornik NOR-a, tom XIV, knjiga 1, *Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihajlovića*, 1941. – 1942., Beograd, 1981., broj 1).

⁵⁴ Stvorili jedan tip tričavog islama i muslimanski stereotip koji se da oblikovati tako da bi se muslimane izoliralo i napalo. (Cigar, Norman (2000), *Ulog srpskih orijentalista u opravdanju genocida nad Muslimanima Balkana*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, str. 25.).

⁵⁵ Opširnije u: Cigar, Norman (2000), *Ulog srpskih orijentalista u opravdanju genocida nad Muslimanima Balkana*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, Bosanski kulturni centar, Sarajevo.

⁵⁶ Ibidem, str. 27.

programskim dokumentima SANU-a; historiografskim, filozofskim i književnim radovima Vase Ćubrilovića, Dobrice Čosića, Milorada Ekmečića, Veselina Duretića, Vasilija Kretića, Mihajla Markovića i dr.; strateškim planovima vojnog vrha SFRJ i državnog političkog rukovodstva Srbije; dugogodišnjim pripremama SUP-a (Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove), posebno Petra Gračanina; programima većeg broja političkih partija, stranaka, teoretičara, državnika i uglednika srpske pravoslavne crkve u Srbiji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini. Ta ideologija u čijoj je osnovi patološka mržnja prema svemu onom što nije srpsko i pravoslavno, posebno mržnja prema muslimanima i islamu, stalno je prisutna u srpskoj historiografiji, književnosti, kulturi, politici, religiji i dr.⁵⁷

U Drugom svjetskom ratu genocidna stradanja Bošnjaka se nastavljaju. Poznato je da su na prostoru bivše Jugoslavije, tijekom Drugog svjetskog rata, Bošnjaci imali 103 000 žrtava što je činilo 8,1 % njihove ukupne populacije. U postotcima, oni su najveći stradalnici u Drugom svjetskom ratu među južnoslavenskim narodima, upravo zbog toga što je nad njima počinjen stravičan zločin genocida.⁵⁸ Program četničkog pokreta iz rujna 1941. godine u osnovi je genocidan jer isključuje mogućnost drugim narodima da žive na istom prostoru sa Srbima.

To potvrđuju sljedeći stavovi iz Programa četničkog pokreta: *b) omeđiti defakto srpske zemlje i učiniti da u njima ostane samo srpski život; v) posebno imati u vidu brzo i radikalno čišćenje gradova i njihovo popunjavanje svežim srpskim elementom; g) izgraditi plan za čišćenje ili pomeranje seoskog stanovništva sa ciljem homogenosti srpske državne zajednice; d) u srpskoj jedinici kao naročito težak problem uzeti pitanje muslimana i po mogućnosti rešiti ga u ovoj fazi, i e) unapred odrediti koje i kakve jedinice treba da provode izvršenje programskih tačaka pod b, v, g i d.⁵⁹*

Pravna kvalifikacija masovnih ubojstava u Bosni i Hercegovini zločinom genocida potvrđena je i presudama Europskog suda za ljudska prava. *Taj sud je u julu 2007. izrekao presudu prema kojoj je potvrdio da su u junu 1992. srpske snage u Doboju počinile genocid nad Bošnjacima. Naime, Jorgić⁶⁰ je u Njemačkoj 1999. osuđen za genocid da bi se nakon toga žalio Europskom sudu za ljudska prava. Međutim, sudije u Strazburgu podržale su presudu njemačkog suda.⁶¹*

Zločin etničkog čišćenja i genocida koji se dogodio nad Bošnjacima na kraju 20. stoljeća, i po veličini (preko 12 000 ubijenih)⁶² i po mjestu zločina (Europa) i po određenju

⁵⁷ Čekić, Smail (1995), *Uzroci, ciljevi i razmjere agresije na Bosnu i Hercegovinu 1991–1995*, VKBI, Sarajevo, str. 22.

⁵⁸ Opširnije u: Dedijer, Vladimir – Miletić, Antun (1990), *Genocid nad Muslimanima 1941–1945*, Svjetlost, Sarajevo i Čekić, Smail (1996), *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu*, MAG, Sarajevo.

⁵⁹ *Program četničkog pokreta* DM, rujan 1941. (navedeno prema Dedijer, V. i Miletić, A. *Genocid nad Muslimanima*, str. 18–19).

⁶⁰ Nikola Jorgić Jorga osuđen je od strane državnog suda njemačke pokrajine Sjeverna Rajna-Vestfalija u Düsseldorfu na četiri doživotne kazne zatvora i osam kazni u trajanju od sedam do devet godina zatvora. Jorgić je osuđen za genocid nad Bošnjacima koji su on i njegova grupa počinili u dobojskoj regiji. Jorgić je prva osoba u Europi koja je nakon rata osuđena za zločin genocida.

⁶¹ Bećirević, Edina (2009), *Na Drini genocid*, Buybook, Sarajevo, str. 16.

⁶² O broju ubijenih, imenom i prezimenom, pogledati u: Mihrović, Azher – Salihović, Zulfo – Kržalić, Asmir (2002), *Žrtve Srebreničke apokalipse*, Organizacija demobilisanih boraca Općine Srebrenica, Tuzla.

ubijanog naroda (europski) i po obavezi koju je imala međunarodna zajednica (Srebrenica – *zaštićena zona UN-a*), zasigurno nije puka slučajnost već rezultat organizirane i planirane aktivnosti države. Za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991. – 1995. godine, kako je poznato, dogodio se zločin genocida, jedini nakon Drugog svjetskog rata u Europi. Bio je to zločin genocida nad Bošnjacima u Srebrenici.⁶³ Uz pogubljenja, silovanja, premlaćivanja i druge oblike genocidnih tehnologija, tijekom agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu došlo je do najveće iseljeničke krize u Europi nakon Drugog svjetskog rata. Širom svijeta u preko 100 država raseljeno je oko 1 500 000 bosanskohercegovačkih državljana.⁶⁴

Da je zločin genocida nad Bošnjacima nesporna društvena i pravna činjenica potvrđuje i pravna praksa Suda Bosne i Hercegovine. Milorada Trbića taj sud je 16. listopada 2009. godine prvostupanjskom presudom osudio na dugotrajnu robiju od 30 godina za genocid u Srebrenici. Podsjetimo, Trbić je kao pomoćnik načelnika za sigurnost Zvorničke brigade Vojske Republike Srpske od 10. srpnja do 30. studenoga 1995. godine u okviru udruženog zločinačkog poduhvata sudjelovao u operacijama hvatanja, zatvaranja i pogubljivanja, a potom pokopavanja i prikrivanja tijela ubijenih Bošnjaka iz Srebrenice. Žalbeno vijeće Suda Bosne i Hercegovine potvrdilo je prvostupanjsku presudu, tako da je Milorad Trbić prva osoba koju je Sud Bosne i Hercegovine pravomoćno osudio za genocid u Srebrenici.

Tokom suđenja Slobodanu Miloševiću izneseni su brojni dokazi prema kojima je u Bosni i Hercegovini genocid započeo još u proljeće 1992. godine, što je potvrđeno i međupresudom u ovom slučaju od 16. 6. 2004. Naime, prema ovoj međupresudi, genocid je potvrđen u sedam bosanskohercegovačkih gradova: Brčkom, Prijedoru, Sanskom Mostu, Srebrenici, Bijeljini, Ključu i Bosanskom Novom.⁶⁵

Posljednji genocid izvršen nad Bošnjacima u periodu od 1992. do 1995. godine⁶⁶ samo je jedan, posljednji, bar za sada, u nizu počinjenih genocida, i to uvijek od istih počinitelja.

⁶³ Opširnije o pojedinačnim identitetima žrtava zločina genocida nad Bošnjacima *Zaštićene zone UN Srebrenica*, u i oko Srebrenice, u srpnju 1995., u: Mirnović, Azher – Salihović, Zulfo – Kržalić, Asmir (2002), Žrtve srebreničke apokalipse, Tuzla; Honig, J. W. – Boht, N, *Srebrenica Hronika ratnog zločina*, Ljiljan 1997., Sarajevo; M. Pargan, *Srebrenica-dokumenti o genocidu*, Srebrenica, 2004.

⁶⁴ Ciljevi uništenja nisu samo ljudi kao pripadnici određene društvene grupe već i njihove kulturne institucije, osjećaj pripadnosti grupi, jezik, sigurnost privatnog vlasništva, zdravlje, sloboda i ljudsko dostojanstvo. Bosansko iskustvo upravo potvrđuje to teorijsko spoznajno iskustvo. Organizatori i izvršitelji genocida u Bosni i Hercegovini u periodu od 1992. do 1995. godine imali su za cilj ubiti bosanskohercegovačko društvo, odnosno bošnjačku nacionalnu zajednicu kao kvitesenciju toga društva. Ta se tehnologija izvodila ne samo putem masovnih likvidacija, već i putem organiziranog silovanja, progona, etničkog čišćenja, izgladnjivanja, uskraćivanja vode, topline i svjetlosti, granatiranja, izazivanja straha te biološkog i mentalnog oštećenja zdravlja i socijalnog marginaliziranja. Bošnjaci su trebali biti uništeni kao narod i kultura da bi se time izbila jedna od osnovnih karika bosanskohercegovačkog društva i države. To je bio uvjet kako bi se država Bosna i Hercegovina mogla podijeliti između dva velikodržavna projekta.

⁶⁵ Bećirević, Edina (2009), *Na Drini genocid*, Buybook, Sarajevo, str. 16.

⁶⁶ U javnom diskursu, i kolokvijalnom i znanstvenom, kada se govori o zločinu genocida nad Bošnjacima (1992. – 1995.) ističe se samo genocid počinjen u Srebrenici u srpnju 1995. godine što ne odgovara društvenoj, ali ni pravnoj stvarnosti. Genocid nad Bošnjacima do sada je procesuiran pred međunarodnim, domaćim i inozemnim sudovima. Pravomoćno su do sada za zločin genocida osudeni:

Zločini genocida nad Bošnjacima nisu se odvijali stihiji, naprotiv, oni su bili pripremani, planirani i organizirano realizirani. Ta svojstva genocidne radnje bila su prisutna u svim dosadašnjim fazama genocida nad Bošnjacima. Upravo, za pravilno razumijevanje suštine povijesti zločina etničkog čišćenja i genocida nad Bošnjacima, prije svega, neophodno je istaknuti kontinuitet planiranja i organiziranog izvođenja genocida. Kontinuitet genocidnih procesa u Bosni i Hercegovini uvijek je bio u neposrednoj vezi, tj. odvijao se paralelno s kontinuitetom realizacije velikodržavnih projekata susjednih država, odnosno s realizacijom ideologije nacije – države u Bosni i Hercegovini.⁶⁷ Istražujući kontinuitet genocida nad Bošnjacima Mustafa Imamović utvrdio je čak jedanaest genocida koji su izvršeni nad Bošnjacima od 17. do 20. stoljeća.

Prema Imamoviću, genocidi nad Bošnjacima dogodili su se u sljedećim periodima: prvi (1863. – 1699.), drugi (1711.), treći (1804.), četvrti (1830. – 1867.), peti (1876. –

-
- a) *Pred njemačkim sudovima:* Nikola Jorgić za zločin genocida na području Doboja 1992. godine, osuđen na kaznu doživotnog zatvora. Isti prvostupanjski sud 1999. godine proglašio je krivim Maksima Sokolovića zbog sudioništva u genocidu nad bošnjačkim stanovništvom na području Osmaka u blizini Zvornika. Pred bavarskim Vrhovnim regionalnim sudom u Münchenu za genocid nad nesrpskim stanovništvom na području Kotor Varoši osuđen je Đurad Kušljić.
 - b) *Pred međunarodnim sudovima:* Prva presuda za zločin genocida nad Bošnjacima *Zaštićene zone UN Srebrenica* pred Međunarodnim sudom za ratne zločine u Haagu dosuđena je generalu vojske Republike Srpske Radoslavu Krstiću – kazna zatvora od 35 godina. Druga osuđujuća presuda pred istim sudom za zločin genocida donesena je u predmetu Vidoja Blagojevića koji je proglašen krivim za sudioništvo u genocidu pomanjkom i podstrekavanjem. Žalbeno Vijeće oslobođilo ga je optužbi za genocid i optužen je za zločine protiv čovječnosti. Dana 30. siječnja 2015. godine Žalbeno vijeće Medunarodnog suda pravde u Haagu donijelo je pravomoćnu presudu, i za zločin genocida na prostoru Srebrenice osudilo Vujadina Popovića, Ljubišu Bearu i Dragu Nikolića. Dvojici prvooptuženih izrečena je kazna doživotnog zatvora, dok je Nikolić osuđen kaznom zatvora od 35 godina. Doživotnom kaznom zatvora za zločin genocida osuđen je i Zdravko Tolimir, general vojske Republike Srpske. Trenutačno se pred Žalbenim vijećem Tribunalu u Haagu vode prvostupanjski postupci protiv Radovana Karadžića i Ratka Mladića.
 - c) *Pred domaćim sudovima:* Prvu presudu za krivično djelo genocida Sud Bosne i Hercegovine donio je 2008. godine u tzv. predmetu *Kravice* kojom su optuženi Miloš Stupar, Milenko Trifković, Brano Dinić, Slobodan Jakovljević, Branislav Medan i Aleksandar Radanović. Za zločin genocida pred Sudom Bosne i Hercegovine osuđen je i Milorad Trbić na kaznu dugotrajnog zatvora od 30 godina. Također, Sud Bosne i Hercegovine za zločin genocida na kaznu zatvora u trajanju od 31 godine osudio je Radomira Vukovića. Na kaznu zatvora u trajanju od 11 godina za zločin genocida osuđen je i Slavko Perić. Nadalje, Duško Jević i Mendeljev Đurić osuđeni su za genocid nad Bošnjacima u Srebrenici. Za sudioništvo u genocidu osuđen je Željko Ivanović na kaznu zatvora u trajanju od 24 godine. Za zločine protiv čovječnosti pred Sudom Bosne i Hercegovine osuđeni su: Boško Lukić, Marko Adamović, Franc Kos, Stanko Kojić, Zoran Garonja, Vaso Todorović i Vlastimir Golijan. Trenutačno se pred Sudom Bosne i Hercegovine vodi prvostupanjski postupak prema optužnicima za genocid protiv Aleksandra Cvetkovića, Miodraga Josipovića, Bramimira Tešića, Dragomira Vasića, Danila Zoljića i Radomira Pantića. (Opširnije pogledati u: Gurda, Vedad (2015), *Procesuiranje genocida u Bosni i Hercegovini pred međunarodnim, domaćim i inostranim sudovima*, Edicija Monumenta Srebrenica: Istraživanja, dokumenti, svjedočanstva, Knjiga IV, Srebrenica kroz minula stoljeća, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla – Srebrenica, str. 35–68).

⁶⁷ Kao upozoravajući i opominjući stav u vezi s kontinuitetom pokušaja realizacije ideologije nacije – države na prostoru Bosne i Hercegovine i shvaćanja da on nije ni pobijeden ni nestao, neka nam posluži stav prof. dr. sc. Galiba Šljive koji kaže: *Taj proces nije završen. Imo podosta naoko nevažnih pitanja koja se s vremenom na vrijeme razbuktavaju, pa neriješena ostaju u mirovanju, da bi u okolnostima koje im pogoduju, ponovo vrlo često, u još većoj mjeri izronila, pa tako neupućenima izgleda da se historija ponavlja. Nije u pitanju ponavljanje historijskih procesa, nego je riječ o nezavršenim procesima dugog trajanja, događajima koje generacije ostavljaju nasljednicima u amanet da ih rješavaju. Historija Bosne i Hercegovine spada u jedan takav proces ‘dugog trajanja’.* (G. Šljivo, *Orašje 1863–1995*, Mjesna zajednica Orašje, Orašje, 2001, str. 14).

1878.), šesti (1878. – 1910.), sedmi (1912. – 1913.), osmi (1914. – 1915.), deveti (1918. – 1941.), deseti (1941. – 1945.) i jedanaesti (1991. – 1995.).⁶⁸

Dakle, realizacija velikodržavnih projekata Srbije utemeljena je na ideološkoj matrici nacionalizma koji je, primjenjujući formulu *jedna nacija – jedna država*, nužno nailazio na prepreku zvanu multilateralna sadržajnost bosanskohercegovačkog društva i države. Da bi se teritorij mogao odvojiti od Bosne i Hercegovine, prethodno ga je trebalo *očistiti* od bošnjačkog stanovništva. Upravo su genocid i etničko čišćenje Bošnjaka bili sredstva za ostvarivanje velikosrpskih nacionalnih projekata.

Još uvijek nisu otklonjene raznovrsne predrasude i stereotipi o Bosni i njezinom društvu, pogotovo kada je riječ o Bošnjacima i islamu. Vrlo negativno i razarajuće opasno na integraciju bosanskohercegovačkog društva djeluje zlonamjerno i ničim utemeljeno povezivanje Bošnjaka i pojedinih organizacija. Povijesna je istina sasvim suprotna i nedvosmisleno govori o bezbroj puta dokazanoj bošnjačkoj otvorenosti za drugo i drukčije,⁶⁹ bošnjačkoj toleranciji i suživotu s drugim kolektivnim identitetima kao pravilu vlastitog življena.

4. Srebrenica i Vukovar: paradigmе zla ideologije srpskog velikodržavlja

Da ne postoje granice zla ideologije srpskog velikodržavlja na najupečatljiviji način pokazuju zločini genocida, etničkog čišćenja, sociocida, bosnacida, etnocida, politicida, urbicida i kulturocida počinjeni u Srebrenici i Vukovaru, ne kao izoliranim slučajevima već kao paradigmama realizacije velikosrpske ideologije nacionalne države.⁷⁰

4.1. Primjer Srebrenice

Prema općeprihvaćenim i sudski dokazanim, društvenim i pravnim činjenicama, u zločinu genocida nad Bošnjacima *Zaštićene zone UN Srebrenica*, u srpnju 1995. godine, ubijeno je 8372 ljudi. Od tog broja mlađih od 18 godina je 686. Starijih, preko 60 godina, je 787. Ubijenih žena je 59. Do danas je u mezarju Memorijalnog centra u Potočarima kod Srebrenice ukopano 6377 žrtava genocida. Pojedine su obitelji žrtve genocida ukopavale i u obiteljskim grobnicama izvan Memorijalnog centra Srebrenica – Potočari.

⁶⁸ Opširnije u: M. Imamović, *Kontinuitet genocida nad Bošnjacima*, u: Zbornik radova Genocid u Bosni i Hercegovini 1991–1995, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1997, str. 169–174.

⁶⁹ O bošnjačkoj otvorenosti za drugo i drukčije kao jednoj od osnovnih vrijednosnih karakteristika bošnjačkog nacionalnog identiteta opširnije vidjeti u: A. Đozić, *Ogledi o bosanskohercegovačkom društvu, Prilog sociologiji bosanskohercegovačkog društva*, BKC, Sarajevo, OFF-SET, Tuzla, 2012, str. 35–70.

⁷⁰ *Najžešći balkanski nacionalizam, oličen u koricama srpskog velikodržavnog programa Garašaninovog Načertanija, najkrvavije je platila Crna Gora, ostavši na kraju Prvog svjetskog rata bez države, vojske, krune, Crkve, dakle – bez same sebe. Htjeli su Crnogorci i Božićnim ustankom da povrate izgubljeno. Uzalud, na očigled svijeta, ugušeni su u krvi. Naime, hiljade ljudi je ubijeno, ranjeno, zatvoreno, prognano, poniženo, obeščaćeno... Zapaljene su desetine sela, broj se ne zna koliko je kuća spaljeno, razoren, zatvoreno. (...) Devedesetih godina, već prošlog vijeka Crna Gora je ponovo uokvirena u međe Velike Srbije – Memorandum Srpske akademije nauka i umjetnosti, zdušno podržavan od srpskih institucija, prije svih SPC, njene vojske i medija. Posebno iz medija koji su napravili sondaž javnog mnenja o tobožnjoj ugroženosti Srba van Srbije i potrebi stvaranja da svi Srbi žive u jednoj državi.* (Mudreša, M. Ljubomir (2008), *Prepisano iz života: ja sam ipak, lustrant*, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog na Cetinju 30. 6. 2007, Cetinje, str. 69).

Takvih ukopa do danas je bilo 230. S obzirom na to da je presudom Međunarodnog suda pravde za bivšu Jugoslaviju u Haagu genocidom proglašen samo zločin nad Bošnjacima u srpnju 1995. godine, u mezarju Memorijalnog centra ne ukapaju se žrtve genocida ubijene u periodu od 1992. do srpnja 1995. Ukupan broj ubijenih u tom periodu je 12 089 žrtava.⁷¹ Najmlađa ukopana žrtva je tek rođena beba Fatima Muhić, a najstarija je devedesetčetverogodišnja Šaha Izmirlić rođena 1901. godine.

Iako se može objasniti, razumjeti i *uklopiti* u jedan od konvencionalnih pojmove tradicionalne teorije genocida kao što su ratni zločin, zločin protiv civilnog stanovništva, masovno ubojstvo, genocidni masakr, genocid, kulturocid, etnocid, homocid i dr., genocid u Srebrenici neophodno je sagledati i u paradigmatskom smislu jer uistinu, po okrutnosti, brutalnosti, perfidnosti skrivanja i poricanja, tehnologiji, vremenu događanja (kraj 20. stoljeća), međunarodnoj zaštiti *zaštićene zone* Srebrenica, taj genocid nadilazi pojedinačnu genocidnu pojavnost i nije bio krajnji cilj nalogodavaca i projektanata genocida. Genocid u Srebrenici bio je, nažalost, planirani zločin, sredstvo sveobuhvatnijeg cilja ideologije srpskog velikodržavlja. Taj zločin specifičan je oblik sociocida, zločin bosnacida. Genocid nad Bošnjacima *Zaštićene zone UN Srebrenica*, u srpnju 1995. godine, djelo je izvanbosanskih političko-ideoloških i vojnih subjekata. Dakle, genocid u Srebrenici nebosanska je pojava. Da bi ta tvrdnja dobila znanstvenu verifikaciju, genocid u Srebrenici neophodno je razumijevati upravo kao konkretan primjer sociocida. Klasična definicija genocida ne razmatra širi, društveni kontekst negativnih posljedica ubojstva jedne etničke grupe u multietničkom društvu kakvo je, upravo, bosanskohercegovačko. Genocidno ubojstvo jedne etničke grupe u multietničkom društvu istovremeno, u širem društvenom kontekstu, znači ubojstvo tog društva kao takvog, kao društvene činjenice *sui generis*.

U planiranju bosnacida, vladajuće političke elite iz Srbije, znajući za višestoljetni zajednički život bosanskih subidentiteta i za egzistenciju bosanskohercegovačkog društva kao zasebnog identiteta, uz planiranu agresiju legalnom državnom oružanom silom JNA,⁷² planiraju i formiraju raznovrsne paramilitarne formacije,⁷³ instrumentaliziraju

⁷¹ Popis svake pojedinačne žrtve genocida s datumom rođenja pogledati na spomen-zidu Memorijalnog centra Srebrenica – Potočari; Spomen-obilježje i mezarje za žrtve genocida iz 1995. i Zbornik radova: *Da se više nikada ne ponovi*, Crnogorska pravoslavna crkva, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Cetinje, 2008, str. 123–470.

⁷² Važno je istaći da se navodi u iskazima svjedoka da nisu samo vojnici bosanskih Srba, već također i vojska Savezne Republike Jugoslavije (Srbija i Crna Gora) bili prisutni tokom zauzimanja Srebrenice... Elementi jugoslovenske narodne armije (JNA) uključujući novosadski korpus i, 'Užice korpus', kao i irregularci lojalni Arkanu bili su videni od brojnih svjedoka u i oko Srebrenice. Ili su ove dodatne trupe također bile pod komandom osumnjičenih ili su bile pod različitim komandama: masovne egzekucije opisane u optužnici bile su očigledno sistematične, organizovane od vojne i političke hijerarhije srpske administracije sa Pala, očigledno sa bliskom podrškom od elemenata armije SR Jugoslavije. Haška optužnica za genocid, saučesništvo u genocidu, zločine protiv čovječnosti, kršenje zakona i običaja ratovanja protiv R. Karadžića, IT-95-/18, potvrđena 31. 05. 2000. i R. Mladića, IT-95-/18 potvrđena 08. 11. 2002).

⁷³ Vodama paravojnih jedinica kao što su Vojislav Šešelj i Arkan, Milošević je omogućio pristup sredstvima informiranja, tajnoj policiji, Vojnoj komandi i skladištima oružja. Ti su ljudi formirali privatne paravojne odrede i usko saradivali s regularnim srpskim snagama kako bi širili teror u istočnoj i sjeveroistočnoj Bosni. (Sells, A. Michael (2002), *Iznevjereni most religija i genocid u Bosni*, ITD „Sedam“, Sarajevo, str. 101).

dijelove bosanskohercegovačkog stanovništva produciranjem mitskih konstrukcija (krvi, tla, osvete) i izgradnjom zločinaca.⁷⁴

Genocid, u ovom slučaju, nije bio cilj sam po sebi, već naprotiv, samo sredstvo u ostvarivanju postavljenog cilja, nacionalne države Srbije na etničkim prostorima koji ne pripadaju Srbiji niti su Srbi većinski narod na tim prostorima. Dakle, skriveni cilj agresije na državu Bosnu i Hercegovinu i genocid nad Bošnjacima u Srebrenici nalazio se u političkim interesima velikodržavnih projekata koji nisu bili izvedivi bez realizacije sociocida kao bosnacida.

Genocidnim ubijanjem Bošnjaka vrši se ubijanje njezine esencijalne multilateralne sadržajnosti (nacionalne, kulturne, religijske, tradicijske). U multilateralnom društvu kakvo je bosanskohercegovačko nije moguće ubiti samo jedan njegov dio, a da to istovremeno ne znači i ubijanje tog društva kao kolektivnog identiteta. *Jedinstvo različja* (tradicija, religija, etnicitet, nacionalitet, kultura i multikultura) daju bosanskom društvu karakter zasebnog društvenog identiteta, odnosno zasebne društvene grupe. Ako se izvrši genocid nad jednim dijelom *jedinstva različja* onda to istovremeno predstavlja genocid nad cjelinom kao takvom.

4.2. Primjer Vukovara

Manifestacija zla koju smo imenovali kao katastrofalan oblik zla srpske velikodržavne ideologije proizvela je nemjerljivo štetne posljedice i na grad Vukovar 1991. godine. U procesima raspada višenacionalnih zemalja bivšeg SSSR-a, Čehoslovačke i raspada bivše Jugoslavije (SFRJ), a u režiji dugo planiranih megalomanskih srpskih velikodržavnih pretenzija, dolazi do *srbijanske oružane agresije na Hrvatsku i Vukovar*⁷⁵ pri čemu je posebne posljedice pretrpio Vukovar. Zlo srpskog velikodržavlja implementiralo se na dva načina: u obliku političkog i vojnog slamanja i odsijecanjem hrvatskog teritorija. Dražen Živić navodi da se manifestiranje zla megalomanije, etnonacionalnog ekspanzionizma, iskazano krilaticom *svi Srbi u jednoj državi*, na području Vukovara odvijalo u nekoliko faza. Živić prvu fazu naziva *pripremnim razdobljem od 20. aprila 1990. do 1. maja 1991. godine*.⁷⁶ Osnovni specifikum toga razdoblja jest mobiliziranje srpskog stanovništva u Vukovaru na planu ostvarivanja srpske velikodržavne ideologije. Živić posebno ukazuje na treću i četvrtu fazu ekspanzionističkog tipa zla gdje se u periodu od 25. kolovoza do 20. studenoga 1991. godine radilo o izravnoj i surovoj ratnoj agresiji čije su posljedice velika ljudska stradanja i materijalna razaranja. Slike razore-

⁷⁴ *Vode paravojnih jedinica radile su na stvaranju kodeksa brutalnosti. Arkan, vođa paravojnih odreda Tigrovi, služio se svojim štabom u gradiću Erdutu kao centrom za obuku. Srpski regruti obučavani su kako u borbi protiv neprijatelja nemaju pravo da poštede ni djecu, ni žene ni starce. Srpski vojni komandanti pokazivali su reporterima i vlastitim jedinicama kako se reže ljudsko grlo tako što su za obuku klali svinje (...) Maska je preobražavala identitet. Prije nego što bi je navukao na lice pripadnik paravojne jedinice bio je dio multireligijske zajednice u kojoj su katolički Hrvati, pravoslavni Srbi, slavenski Muslimani, Jevreji, Romi i drugi živjeli zajedno. To su bili njegovi prijatelji, kolege s posla, susedi, ljubavnice, rodbina njegove supruge. Kad bi jednom navukao masku, postajao je srpski heroj; oni koje je mučio bili su balije i Turci, izdajnici rase i ubice Hrista – kneza Lazara.* (Sells, navedeno djelo, str. 103–105).

⁷⁵ Živić, Dražen (2008), *Posljedice srbijanske agresije kao odrednica poslijeratne obnove i razvitka Vukovara*, Društvena istraživanja, god. 17 (2008), br. 1–2 (93–94), (str. 27–50), Zagreb, str. 29.

⁷⁶ Ibidem, str. 31.

nog Vukovara obišle su cijeli svijet o čemu su zorno izvještavali domaći i svjetski ratni fotoreporteri. Ostaje delikatna i bolna činjenica koja se tiče Bosne i Hercegovine, ali i Hrvatske, a to je koliko je (zapadni) svijet uopće imao sluha za događanja na teritorijima tih dviju država, posebno u gradovima Sarajevu,⁷⁷ Srebrenici, Višegradu,⁷⁸ Vukovaru, Dubrovniku itd. Napominjemo da je *period (potpune) okupacije Vukovara* trajao od 21. studenoga 1991. do 15. siječnja 1996. godine. O silini zla, zla koje je proizvod srpske velikodržavne pretenzionističke ideologije, najbolje govore podaci da je u udarima na Vukovar sudjelovalo *između 30.000 i 60.000 agresorskih vojnika*.⁷⁹ Evidentno je da u Vukovaru broj piginulih, stradalih, ranjenih i nestalih, kada su u pitanju ratna stradanja u Hrvatskoj, u postotcima zauzima visoko mjesto na ljestvici u omjeru ukupnih žrtava agresije na Hrvatsku. Različiti izvori na koje se pozivaju hrvatski autori i analitičari ukazuju da je u Vukovaru, uslijed realizacije ideologije zla velikodržavlja u svom možda najgorem obliku, stradalo 1624, ranjeno 2557, u koncentracijske logore odvedeno oko 5000 Vukovaraca, a među ubijenima je bilo i 86 djece.⁸⁰ Znakovito je izyješće Opće bolnice *Vukovar*⁸¹ u kojem se navodi da su u periodu od samo tri mjeseca obradili 2500 ranjenika, što je u prosjeku 28 pacijenata dnevno, kao i da je izvršeno 1200 operacija, što je opet u prosjeku 13 operacija dnevno. Razmjeri zla, tog surovog zla su nemjerljivi, a žrtve su nedužna ljudska bića koja su na sve moguće, svirepe, načine trpjela granatiranja, ubijanja, razaranja, a sve kao posljedicu megalomanije, zla u obliku velikodržavne srpske ideologije. Prema podacima koji su predstavljeni u Narodnosnom sastavu stanovništva Hrvatske po naseljima, od Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske, u Zagrebu 1992., Davor Marijan navodi: *Nacionalni sastav stanovništva: Po popisu stanovništva iz 1991. u općini Vukovar od 84.189 stanovnika relativnu većinu sa 36.910*

⁷⁷ Neophodno je napomenuti da je opsada Sarajeva u ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države od 1992. do 1995. godine trajala 1500 dana. To je bila najduža opsada nekog grada u povijesti Europe u 20. stoljeću. Za vrijeme opsade stradalo je 11 500 sarajevske djece.

⁷⁸ Višegrad, grad na istoku Bosne, poznat po mostu Mehmed-paše Sokolovića na rijeci Drini, od 1992. godine poznat je i po zločinu živih lomača. Jedan od stravičnih primjera žive lomače dogodio se 14. lipnja 1992. godine. Toga dana dogodilo se masovno spaljivanje bošnjačkih civila. *Tog dana specijalna vojna formacija pod komandom Milana Lukića je zarobila više od 60 lica, uglavnom žena i djece iz Višegrada i okolnih bošnjačkih sela (Koritnik i Sase), različite životne dobi, dovele ih u kuću Adema Omeragića u Pionirskoj ulici u Višegradi, i žive spalila.* (Kuka, Emin (2015), *Četnički zločin protiv čovječnosti i međunarodnog prava na području općine Višegrad*, Edicija Monumenta Srebrenica: Istraživanja, dokumenti, svjedočanstva, Knjiga IV, Srebrenica kroz minula stoljeća, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla – Srebrenica, str. 118).

⁷⁹ Špegelj, M. (1999), *Prva faza rata 1990–1992: pripreme JNA za agresiju i hrvatski obrambeni planovi*. U: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991–1995*, Jesenski i Turk, DAN, Zagreb – Sarajevo, 39–65, prema: Živić, Dražen (2008), *Posljedice srpske agresije kao odrednica poslijeratne obnove i razvitka Vukovara*, Društvena istraživanja, god. 17 (2008), br. 1–2 (93–94), str. 27–50, Zagreb, str. 32.

⁸⁰ Pogledati: Marijan, Davor (2004), *Bitka za Vukovar*, Biblioteka Hrvatska povjesnica – posebna izdanja, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Zagreb – Slavonski Brod; Biro, Štefan (2007), *Vukovarska bolnica 1991*. Opća bolnica Vukovar, Udruga hrvatskih liječnika dragovoljaca 1990–1991, Vukovar.

⁸¹ Kako navodi Živić: *Djelovanje vukovarske Opće bolnice tijekom srpske agresije na Vukovar opisano je detaljno u knjizi „Vukovarska bolnica 1991“ Biro (ur.), Opća bolnica Vukovar, Udruga hrvatskih liječnika dragovoljaca 1990–1991, Vukovar, 2007, u: Živić, Dražen (2008), Posljedice srpske agresije kao odrednica poslijeratne obnove i razvitka Vukovara*, Društvena istraživanja, god. 17 (2008), br. 1–2 (93–94), str. 27–50, Zagreb, str. 45.

*stanovnika imali su Hrvati dok je Srba bilo 31.445. U gradu je živjelo 21.065 Hrvata i 14.425 Srba. Ostale su narodnosti bile znatno ispod broja Srba i Hrvata.*⁸²

Dražen Živić, zajedno sa Slavenom Ružićem, u tekstu *Ratni mortalitet Srba (bivše općine Vukovar tijekom 1991.* iznosi podatak da su razmjeri materijalnih šteta u Vukovaru ogromni. Pozivajući se na izvješće Državne komisije za popis i procjenu ratne štete iz 1999. navodi da je *izravna materijalna ratna šteta na području grada Vukovara procijenjena na 9,5 milijardi kuna, od kojih se 4,6 milijardi ili 48,4% odnosi na ratne štete u gospodarstvu, 2,3 milijarde ili 24,2% na ratne štete na infrastrukturi te 2,6 milijardi kuna ili 27,4% na ratne štete na privatnoj imovini. Istodobno su utvrđene ratne štete na stambenom fondu grada, i to: 8.272 uništene ili oštećene kuće, 552 uništena ili oštećena višestambena objekta s ukupno 5.580 stanova, što znači da su u srbijanskoj agresiji na Vukovar ukupno uništena ili oštećena gotovo 13.852 stambena objekta, većina 4, 5. i 6. kategorije oštećenja.*⁸³

ZAKLJUČAK

Zločini genocida, etničkog čišćenja, urbicida, kulturocida, ekocida, silovanja i drugih oblika ratnog zločina koji su se dogodili krajem 20. stoljeća u Srebrenici i Vukovaru rezultat su pokušaja realizacije ideologije srpskog velikodržavlja, a nikako slučajan i izoliran tip ratnog zločina. U stvarnom i simboličkom smislu i *Srebrenica i Vukovar* predstavljaju paradigme zla ideologije srpskog velikodržavlja. Ideologija srpskog velikodržavlja eksplizirana u velikosrpskim nacionalnim programima od *Načertanija* (1844) preko *Homogene Srbije* Stevana Moljevića (1941), genocidnom programu četničkog pokreta Draže Mihailovića do Memoranduma SANU 1989. godine, *jezičkom nacionalizmu Vuka Karadžića, materijalima Krfske deklaracije 1917, nacionalističkim programima srpskih građanskih krugova, koje je najjasnije izražavao srpski kulturni krug i razna srpska društva, udruženja i srpska pravoslavna crkva*, predstavlja konkretnizirani oblik nacionalne ideologije europskog prosvjetiteljstva. Ideologija nacije – države, politički realizirana kao nacionalno-oslobodilački pokreti, u svojoj biti predstavlja destruktivnu ideologiju suprotnu ideji multietničkog *jedinstva različja* čiji je paradigmatski primjer bosanskohercegovačko društvo i država. Takva ideologija ne trpi, u političkom smislu, prema logici svoje egzistencije, drugi etnički identitet u okviru nacionalne države. Na putu političke realizacije ideologije srpskog velikodržavlja stajalo je multietničko bosanskohercegovačko društvo i hrvatski nacionalni identitet u zamisljenim granicama *Velike Srbije* čije su zapadne granice trebale biti na liniji Virovitica – Karlovac – Karlobag. Da bi uklonila druge nacionalne identitete kao političke subjekte u nacionalnoj državi Srba i realizirala sebe kao jedini politički subjekt u takvoj državi, velikosrpska nacionalna ideologija kao sredstvo svoje realizacije nužno je primijenila zločin u obliku genocida, etničkog čišćenja, sociocida, urbicida i drugih oblika zločina protiv čovječnosti. Paradigmatski primjeri granica zla ideologije srpskog velikodržav-

⁸² Marijan, Davor (2004), *Bitka za Vukovar 1991*, Biblioteka Hrvatska povjesnica – posebna izdanja, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Scrinia Slavonica 2, 2002, str. 367.

⁸³ Živić, Dražen – Ružić, Slaven (2013), *Ratni mortalitet Srba (bivše općine Vukovar tijekom 1991*, Scrinia Slavonica 13, str. 261–276.

lja su genocid nad Bošnjacima *Zaštićene zone UN Srebrenica*, u srpnju 1995. godine, i zločin etničkog čišćenja i urbicida u Vukovaru 1991. godine. Poseban oblik zla ideo-logije srpskog velikodržavlja bio je i zločin *bosnacida* kao posebnog oblika sociocida. Kao neupitni dokazi počinjenog zločina genocida nad Bošnjacima u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. jesu pravomoćne presude nacionalnih i međunarodnih sudova te Suda Bosne i Hercegovine izrečene vojnim i političkim čelnicima Republike Srpske.

Literatura

- Altermatt, Urs (1997), *Etnonacionalizam u Evropi*, Sjetionik-Sarajevo, Jež Printing and Publishing House, Sarajevo.
- Anderson, Benedict (1998), *Nacija: Zamišljena zajednica*, Plata, Beograd.
- Andrić, Ivo (1995), *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*, Kocka, Banja Luka.
- Antić, Ljubomir (2007), *Velikosrpski nacionalni programi, Ishodišta i posljedice*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb.
- Avdić, Hakija (2009), *Položaj Muslimana u Sandžaku*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo.
- Bećirević, Edina (2009), *Na Drini genocid*, Buybook, Sarajevo.
- Biro, Štefan (2007), *Vukovarska bolnica 1991*. Opća bolnica Vukovar, Udruga hrvatskih liječnika dragovoljaca 1990–1991, Vukovar.
- Bisić, Mustafa (1997), *Ratni zločin i genocid, zbirka pravnih dokumenata sa sudskom praksom*, ZAP, Sarajevo.
- Bodrijar, Žan (1994), *Prozirnost zla – Ogled o krajnosnim fenomenima*, Svetovi, Novi Sad.
- Bojić, Mehmedalija (2001), *Uzroci genocida u Bosni*, El-Kalem, Sarajevo.
- Charny, W. Israel (1999), *Encyclopedia of genocide volume I, volume II*, Institute on the Holocaust and Genocide, Jerusalem.
- Cigar, Norman (1998), *Genocid u Bosni, politika ‘etničkog čišćenja’*, VKBI, Sarajevo.
- Cigar, Norman (2000), *Ulog srpskih orijentalista u opravdanju genocida nad Muslimanima Balkana*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, Bosanski kulturni centar, Sarajevo.
- Čekić, Smail (1995), *Uzroci, ciljevi i razmjere agresije na Bosnu i Hercegovinu 1991–1995*, VKBI, Sarajevo.
- Čekić, Smail (1997), *Historija genocida nad Bošnjacima*, Muzej genocida, Sarajevo.
- Čekić, Smail (2004), *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.
- Dedijer, Vladimir – Miletić, Antun (1990), *Genocid nad Muslimanima 1941–1945*, Svjetlost, Sarajevo.
- Doubth, Keith (2003), *Sociologija nakon Bosne*, Buybook, Sarajevo.
- Dozić, Adib (2004), *Izvanbosanski programi zla u bosanskohercegovačkom društvu*, Znakovi vremena, br. 22/23, Sarajevo.
- Dozić, Adib (2005), *Elementi za novu subznanstvenu teoriju (sociologiju) genocida*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Tuzli, br. 6/2005, Tuzla.

- Đozić, Adib (2012), *Ogledi o bosanskohercegovačkom društvu, Prilog sociologiji bosanskohercegovačkog društva*, BKC, Sarajevo, OFF-SET, Tuzla.
- Filipović, Muhamed (1997), *Korijeni agresije*, u: *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, Sarajevo.
- Grupa autora (1990), *Crna knjiga komunizma*, Bosančica-print, Sarajevo.
- Grupa autora (1997), *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, Sarajevo.
- Gurda, Vedad (2015), *Procesuiranje genocida u Bosni i Hercegovini pred međunarodnim, domaćim i inostranim sudovima*, Edicija Monumenta Srebrenica: Istraživanja, dokumenti, svjedočanstva, Knjiga IV, *Srebrenica kroz minula stoljeća*, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla – Srebrenica.
- Halilbegović, Nihad (2006), *Bošnjaci u jasenovačkom logoru*, VKBI, Sarajevo.
- Heywood, Andrew (2005), *Političke ideologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Honig, J. W. – Booth, N. (1997), *Srebrenica Hronika ratnog zločina*, Ljiljan, Sarajevo.
- Ibrahimagić, Omer (2001), *Srpsko osporavanje Bosne i Bošnjaka*, Magistrat, Sarajevo.
- Imamović Mustafa (1999), *Pregled istorije genocida nad Bošnjacima od kraja XVII stoljeća do 1945. godine*, Pravni spektar, Sarajevo.
- Imamović, Mustafa – Hrelja, Kenal – Purivatra, Atif (1992), *Ekonomski genocid*, MAG, Sarajevo.
- Klajić, Nada (1994), *Srednjovjekovna Bosna*, EMINEX, Zagreb.
- Korošić, Marijan (1998), *Jugoslovenska kriza*, Naprijed, Zagreb.
- Kuka, Emin (2015), *Četnički zločin protiv čovječnosti i međunarodnog prava na području općine Višegrad*, Edicija Monumenta Srebrenica: Istraživanja, dokumenti, svjedočanstva, Knjiga IV, *Srebrenica kroz minula stoljeća*, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla – Srebrenica.
- Kulić, Slavko (1996), *Strategija nasilja kao strategija razvoja*, Naprijed, Zagreb.
- Letica Bartol, Letica Slaven (1997), *Postmoderna i genocid u Bosni*, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb.
- Mahmutčehajić, Ruzmir (2000), *Bosansko pitanje o svijetu*, u: *Tolerancija i tradicija*, Međunarodni forum Bosna, Sarajevo.
- Marijan, Davor (2004), *Bitka za Vukovar*, Biblioteka Hrvatska povjesnica – posebna izdanja, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Zagreb – Slavonski Brod.
- Memić, Mustafa (1996), *Bošnjaci – Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, Muslimansko nacionalno vijeće Sandžaka, Sarajevo.
- Memić, Mustafa (2003), *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, ALMANAH, Podgorica, VKBI, Sarajevo.
- Mihrović, Azher – Salihović, Zulfo – Kržalić, Asmir (2002), *Žrtve Srebreničke apokalipse*, Organizacija demobilisanih boraca Općine Srebrenica, Tuzla.
- Mudreša, M. Ljubomir (2008), *Prepisano iz života: ja sam ipak, lustrant*, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog na Cetinju 30. 6. 2007, Cetinje.

- Muminović, Rasim (2004), *Zarobljeni um*, Harfo-graf, Tuzla.
- Muratović, Rasim (2014), *Zlo i ljudsko dostojanstvo u djelu Arnea Johana Vetlesena*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.
- Perica, Vjekoslav (2006), *Balkanski idoli I i II, Religija i nacionalizam u jugoslovenskim državama*, Čigoja štampa, Biblioteka XX vek, Beograd.
- PRESUDA Medunarodnog suda pravde (2008), *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, 26. februar 2007. godine, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.
- Saltaga, Fuad (1997), *Bosna i Bošnjaci u srpskoj nacionalnoj ideologiji*, SALFU, Sarajevo.
- Saltaga, Fuad (1998), *Islam u iskrivljenom ogledalu*, SALFU, Sarajevo.
- Sells, A. Michael (2002), *Iznevjereni most religija i genocid u Bosni*, ITD Sedam, Sarajevo.
- Skarić, Vladislav (1985), *Izabrana djela*, V. Masleša, Sarajevo.
- Softić, Sakibov (2000), *Pravna priroda rata u Bosni i Hercegovini*, VKBI, Sarajevo.
- Soll, Drothe (1988), *Kristo-fašizam*, Značenja, br. 16, Dobojs.
- Supek, Rudi (1973), *Društvene predrasude*, Radnička štampa, Beograd.
- Svendsen, Lars Fr. H. (2006), *Filozofija zla*, Geopoetika, Beograd.
- Tanović, Arif (1999), *Bošnjaštvo i multikulturalnost*, u: *Bosanski duh*, Sarajevo.
- Veselica, Marko (1997), *Temeljni izvori i akteri genocida na prostoru Hrvatske, Bosne i Hercegovine i ex-Jugoslavije*, u: *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991–1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.
- Zbornik radova (2008), *Da se više nikada ne ponovi*, Crnogorska pravoslavna crkva, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Cetinje.
- Zgodić, Esad (1997), *Kult suverenitet*, FEB Sarajevo.
- Zgodić, Esad (1999), *Ideologija nacionalnog mesijanstva*, VKB, Sarajevo.
- Zülch, Tilman (1996), ‘Etničko čišćenje’ genocid za ‘Veliku Srbiju’, VKBI, Sarajevo.
- Žiga, Jusuf (1997), *Bosanska krvava zbilja*, VKBI, Sarajevo.
- Živić, Dražen (2008), *Posljedice srbijanske agresije kao odrednica poslijeratne obnove i razvijanja Vukovara*, Društvena istraživanja, god. 17. (2008), br. 1–2 (93–94), str. 27–50, Zagreb.
- Živić, Dražen – Ružić, Slaven (2013), *Ratni mortalitet Srba (bivše) općine Vukovar tijekom 1991.* Scrinia Slavonica 13, (261–276).
- Žunec, Ozren (1998), *Rat i društvo, Ogledi iz sociologije vojske i rata*, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb.

Dr. sc. Mateo Žanić

Dr. sc. Dražen Živić

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

Područni centar Vukovar

OBLIKOVANJE KULTURNOG IDENTITETA VUKOVARA U GODINAMA PROGONSTVA (1991. – 1998.)

**THE FORMATION OF VUKOVAR'S CULTURAL IDENTITY
IN THE PERIOD OF BANISHMENT (1991 – 1998)**

Sažetak

U radu se razmatraju načini na koje kultura sjećanja zadobiva ključno mjesto u oblikovanju identiteta okupiranog grada. Istraživanje se provodi na primjeru grada Vukovara koji se uslijed pokušaja nasilne promjene granice na Dunavu našao 1991. godine suočen s neizmjernim ljudskim stradanjima, velikim demografskim gubitcima i golemlim materijalnim razaranjima kataklizmičkih razmjera. U razdoblju od 1991. do 1998. godine analiziraju se četiri aspekta kulture sjećanja kao četiri načina društvenog prenošenja sjećanja. To su izvodenje, vizualizacija, narativizacija te materijalizacija sjećanja. Zaključuje se da se kultura sjećanja pokazala značajnom u prikazivanju svih analiziranih dimenzija identiteta grada (materijalna, socijalna i mentalna) pri čemu se posebno apostrofiralo povezivanje prognane populacije i napuštenog teritorija te važnost održavanja sjećanja na grad prije razaranja kako bi ga se u skladu s tim sjećanjem obnovilo.

Ključne riječi: Vukovar, rat, progonstvo, kultura sjećanja, identitet grada

Abstract

The paper examines the ways in which the culture of remembrance becomes of key importance in the formation of an occupied city's identity. The study is conducted on the example of Vukovar that suffered great consequences of a violent attempt to move the border on the Danube in 1991 – loss of human lives, demographic losses, and huge material destruction bordering on cataclysm. We analyse four aspects of culture of remembrance in the period between 1991 and 1998 as four ways of social propagation of memories. Those aspects are ritualization, visualisation, narration and materialisation of memory. It is concluded that the culture of remembrance is significant in showing all analysed dimensions of the identity of the city (material, social, and mental), where a strong emphasis is put on connecting the banished population with the territory

they had left behind, and on the importance of keeping the memory of the city before destruction alive, so it can be renovated with that image in mind.

Keywords: Vukovar, War, Banishment, Culture of Remembrance, City Identity

Uvod. Identitet grada i kultura sjećanja

Pojmovi identitet, prostor, pamćenje i granica upućuju jedan na drugi i prilikom definiranja međusobno se prožimaju. Putovi njihova prožimanja mogu, ipak, voditi u različitim smjerovima, a u ovom radu krenut ćemo od toga da koncepti prostora, identiteta i pamćenja usložnjavaju svako promišljanje granice jer vode tome da se razmatraju barem dva aspekta granice: stvarni (materijalni) i imaginarni. Pojam granice ukazuje tako na granice kvartova, gradova, regija, nacija i država ili kontinenata koje se u stvarnom trodimenzionalnom prostoru mogu prelaziti s više ili manje poteškoća. No, isto tako pojам granice uvijek prati i njegovo drugo lice, način na koji zamišljamo granice, prikazujemo ih, o njima pišemo.

U svojoj najpoznatijoj knjizi *Slika jednog grada* K. Lynch tvrdi: „Slike naše okoline su rezultat dvosmjernog procesa između promatrača i njegove okoline. Okolina sugerira razlike i odnose, a promatrač – uz veliku prilagodljivost i u svjetlosti svojih vlastitih ciljeva i namjera – bira, organizira i pridaje određeni značaj onome što vidi“ (Lynch, 1974: 8). Štoviše on već u sociološkom duhu piše da iako svaki pojedinac nosi u sebi osobnu predstavu ili mentalnu sliku u homogenim grupama postoji velika vjerojatnost da će postojati sklad u ocjeni prostora. U tom kontekstu pojedinac uči i o granicama koje ga okružuju i to u skladu sa svojim društvenim pripadnostima.

Problematiziranje identiteta grada gradi se upravo na ovom skliskom tlu odnosa različitih grupa spram kulturno oblikovanih slika grada. Sam kulturni identitet grada definiramo kao skup simboličkih obilježja koja kroz ključne kulturne sadržaje sažimaju sliku jednog grada. Ta obilježja mogu se grupirati u tri dimenzije koje će se preuzeti iz semiotičkog pristupa kulturi, a to su materijalna, socijalna i mentalna (Erll, 2011). Prilagođavajući navedene dimenzije tematici grada, materijalnu dimenziju određujemo kao onu koja uključuje sve materijalne artefakte prisutne u gradu, od infrastrukture, stambenih jedinica, kulturnih i sportskih objekata do prirodnih predjela grada. Mentalna dimenzija tiče se niza kulturnih simbola koji su reprezentativni za grad, dakle imaginarne prerade u koje mogu ući običaji, povijesni događaji, važne osobe ili kulturna baština. Napokon, tim dimenzijama koje su spomenute i kod pojma granice, treba dodati i socijalnu dimenziju koja se odnosi na karakteristike i ključna obilježja populacije koja živi u gradu. No, socijalna dimenzija nosi u sebi i element djelovanja, prakse, iz kojeg onda i dolazi mogućnost mijenjanja odnosa između materijalnog i mentalnog. Na taj način semiotičko koncipiranje kulture može pomoći da se riješi jedan od ključnih problema analize gradova, integriranje njihove imaginarne i materijalne dimenzije (Stevenson, 2003).

Istraživanje identiteta grada osobito je složeno stoga što je, kako je već spomenuto, moguće da različite skupine izdvajaju različite simboličke elemente pridajući im ključno značenje za identitetsko predstavljanje grada. Naglasci se stavljaju na različite figure sjećanja (povijesne osobe, događaje, mjesta sjećanja) te se nataložene predodžbe

povijesti različito povezuju u složeni kompleks slike grada. To biva posebno istaknuto u kriznim situacijama. U ovom radu razmatrat će se upravo jedna takva krizna situacija – Vukovara nakon vukovarske bitke. Analizirat će se na koji se način oblikovao identitet grada kroz kulturu sjećanja koja se oblikovala u Hrvatskoj. Kultura sjećanja analizirat će se kroz četiri dimenzije i to narativizaciju sjećanja, vizualizaciju sjećanja, izvođenje i materijalizaciju sjećanja. Iako pojam re-medijalizacije upozorava na važnost anticipiranja procesa u kojem se jedan sadržaj prevodi iz jednog načina prikazivanja u drugi, držimo da je zbog jasnoće izlaganja opravdano sadržaje kulture pamćenja podijeliti u četiri navedene dimenzije. Narativizacija sjećanja odnosi se, pritom, na prenošenje informacije o prošlom događaju putem jezika, pisanim ili usmenim putom. Dominantno vizualno podsjećanje na prošlost, putem filmova, fotografija i slika nazivamo vizualizacija sjećanja. Materijalizacija sjećanja odnosi se na izgradnju ili očuvanje materijalnih tragova, spomenika ili objekata kojima se evocira prošlost, dok se izvođenje sjećanja odnosi na ritualne prakse kojima se članovi neke zajednice prisjećaju prošlog događaja.

Cilj rada je dakle analizirati kako se oblikovao identitet grada nakon jednog velikog povjesnog događaja i to u razdoblju od 1991. do 1998., dakle u okolnostima dok je bio okupiran od strane lokalne srpske populacije, Jugoslavenske narodne armije i snaga pridruženih iz Srbije.

Vukovar – progonstvo i povratak

Tijekom tromjesečnih neprestanih topničkih, tenkovskih i pješačkih napada Jugoslavenske narodne armije, srpske teritorijalne obrane i srpskih paravojnih postrojbi na Vukovar i njegovu okolicu, grad je pretrpio strahovite demografske gubitke i materijalna razaranja, a na njegovom su području počinjeni brojni ratni zločini nad hrvatskim stanovništvom (braniteljima i civilima), koje je Međunarodni sud pravde u svojoj presudi od 3. veljače 2015., u predmetu „Tužba Republike Hrvatske protiv Republike Srbije zbog povrede odredbi Konvencije UN iz 1948. o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida“, definirao djelima (*actus reus*) genocida pri čemu je postojao obrazac ponašanja (*modus operandi*) pri počinjenju zločina u različitim dijelovima Hrvatske (Nazor, 2015). Iako daleko slabije naoružani i opremljeni te brojčano inferiorniji u odnosu na snage JNA i njegovih „satelita“, branitelji Vukovara uspješno su odolijevали napadima sve do sredine studenoga 1991. godine (Živić, 2008). Zbog velikog pritiska snažnih neprijateljskih snaga i nemogućnosti da se pruži adekvatna pomoć braniteljima i de-blokira grad, Vukovar je od 18. do 20. studenoga 1991. u cijelosti okupiran, a njegovi preživjeli stanovnici i branitelji podvrgnuti različitim torturama, odvođenjima u srpske koncentracijske logore, pojedinačnim i masovnim likvidacijama, silovanjima i slično. Istodobno, grad je u svojoj fizionomskoj, urbanističko-arhitektonskoj, gospodarskoj i komunalno-infrastrukturnoj dimenziji pretrpio kataklizmička razaranja, pri čemu je potpuno ili djelomično uništeno, ili na druge načine devastirano približno 90 % prijeratnog stambenog fonda (Živić, 2008).

Uz ratni mortalitet u najširem smislu te riječi (poginuli, ubijeni, nestali), koji se procjenjuje na više tisuća osoba, u strukturi ljudskih i demografskih gubitaka i posljedica srbijske oružane agresije na Vukovar, posebno mjesto zauzimaju prisilne migracije,

tj. fenomen prognaništva kao posljedica etničkoga čišćenja koje su nad nesrpskim stanovništvom Vukovara provele srpske okupacijske vlasti. Tako je, prema podacima Regionalnog ureda Vukovar, sa stanjem od 31. prosinca 2009., s područja Grada Vukovara (naselja: Vukovar, Grabovo, Lipovača i Sotin) službeno bila registrirana 22 061 prognana osoba, što je približno 47,4 % prijeratnog stanovništva Grada (popis 1991.) (Živić, 2012). U prognaništvu u Hrvatskoj kao i izbjeglištu u inozemstvu (Mađarska, Njemačka, Austrija itd.) nalazilo se i više stanovnika Grada Vukovara nego što je evidentirano u nadležnim hrvatskim institucijama, prije svega u nekadašnjem Uredu za prognanike, povratnike i izbjeglice, jer se dio protjeranih osoba, iz njima znanih razloga, nije želio registrirati te je tako ostao izvan evidencijskog obuhvata prognaničke populacije. Razložnim se drži prepostavka da su srpske okupacijske vlasti, svojim vojnim i drugim djelovanjima, iz Grada Vukovara protjerale značajno više od polovice njegova prijeratnog stanovništva.

Politici etničkoga čišćenja naročito je bilo izloženo hrvatsko stanovništvo što potvrđuju sljedeći podatci: *prvo*, u strukturi vukovarske prognaničke populacije (stanje na prijelazu iz 1991. u 1992.), od ukupno 20 193 prognane osobe, 18 632 su bili Hrvati (92,3 %), 416 Srbi (2,1 %), 338 Rusini (1,7 %), 277 Madari (1,4 %), 116 Ukrajinci (0,6 %) te 414 ostali (2,1 %);¹ *drugo*, 18 632 prognana Hrvata činila su 84,1 % prijeratnog broja Hrvata u Gradu Vukovaru (popis 1991.).² Pretpostavimo li da je određeni broj protjeranih Hrvata ostao statistički neevidentiran, utemeljenom se čini prepostavka da su srpske okupacijske vlasti iz četiri naselja koja administrativno čine Grad Vukovar progname najmanje 90 % prijeratnog hrvatskog stanovništva.

Brojni prognanici iz Vukovara privremeni su smještaj našli diljem Republike Hrvatske, procjene kazuju u najmanje 550 hrvatskih naselja, a najviše na zagrebačkom području. Život Vukovaraca u progonstvu odvijao se kroz djelovanje brojnih klubova i udruga koji su se počeli osnovati tijekom 1991. godine, s ciljem poboljšanja života, položaja i dostojanstva vukovarske prognaničke populacije. Povjerenstvo Vlade Republike Hrvatske za općinu Vukovar sa sjedištem u Zagrebu utemeljeno je već 2. siječnja 1992. godine. Uz povjerenika djelovali su matični ured, pravna služba, sud, odvjetništvo, policijska uprava i druge službe. Krajem 1992., u sklopu reforme teritorijalnog sustava Republike Hrvatske, osnovana je Vukovarsko-srijemska županija, a njezinom je upravno-teritorijalnom sastavnicom postao Grad Vukovar, s četiri ranije spomenuta naselja (Vukovar, Grabovo, Lipovača i Sotin). Na lokalnim izborima 1993. izabrano je Gradsko vijeće i Gradsko poglavarstvo Grada Vukovara, a prvim je vukovarskim gradonačelnikom postao Mirko Nikolašević (Brozović, 2004). U svibnju 1992. u Zagrebu su počele izlaziti *Vukovarske novine*, koje su imale prvorazrednu ulogu u informiranju prognanika te njihovoј pripremi za povratak. U vrijeme progonstva Vukovarci su objavljivali brojne knjige s temama iz prošlosti Vukovara kao i Domovinskog rata. Predstavljanja tih izdanja bila su povodi za okupljanja i druženja vukovarskih prognanika kao i onih Vukovaraca koji su i mnogo prije rata otišli iz grada.

¹ Izvor: Ministarstvo regionalnog razvoja, šumarstva i vodnoga gospodarstva, Uprava za područja posebne državne skrbi, Regionalni ured Vukovar, Statistički podatci o prognanicima i izbjeglicama u Vukovarsko-srijemskoj županiji, Interna obrada, Vukovar, siječanj 2010.

² Prema popisu iz 1991. u četiri naselja Grada Vukovara živjelo je ukupno 46 735 stanovnika, od kojih je Hrvata bilo 22 166, Madara 745, Rusina i Ukrajinaca 1459, Srba 15 143... Detaljnije vidjeti u: Živić (2006).

Dugo vrijeme progonstva utjecalo je i na socio-ekonomsku integraciju dijela prognaničke populacije, naročito mlađih naraštaja, u naseljima privremenog smještaja. Školovanje, posao, zasnivanje obitelji – samo su neki razlozi zbog kojih se određeni broj prognanika nije odlučio za povratak. Naime, 15. siječnja 1998. formalno je dovršen dvogodišnji proces reintegracije hrvatskoga Podunavlja, u okviru kojega je i Vukovar sa svojim područjem vraćen u ustavno-pravni i zakonodavni okvir hrvatske države. Time je, uz druge ciljeve mirovne misije, omogućen postupan povratak hrvatskih prognanika i obnova u ratu potpuno uništenog Vukovara. Prema podatcima Regionalnog ureda Vukovar s kraja 2009., na povratak se odlučilo 12 603 Vukovarca što je tek 57,1 % od ukupno registriranog broja prognanika (Živić, 2012). Gotovo 80 % prognanika vratilo se u prvim godinama, dakle, od 1997. do 2001., pa su to godine najintenzivnijeg povratka. Od 2002. broj povratnika značajno se smanjuje. Iako se svi prognani Vukovarci nisu vratili u svoje obnovljene domove, prognaničko je pitanje kao humanitarno, ali i kao političko, zapravo, riješeno.

Vukovarska kultura sjećanja od 1991. do 1998.

Već za vrijeme trajanja vukovarske bitke grad Vukovar počeo je zadobivati važno mjesto u imaginaciji nacionalne zajednice. Apeli doktorice V. Bosanac i djelatnika Hrvatskog radija Vukovar kao i brojne popularne pjesme, kao primjerice „Vukovar / Stoji grad“ H. Hegedušića stvorili su u hrvatskoj javnosti sliku grada žrtve i heroja koja biva važna za nacionalni identitet (Oraić Tolić (ur.), 1992). Ne čudi stoga da je okupacija grada do koje je došlo 18. i 19. studenog kao i kasnije ophođenje prema preživjelima dodatno potenciralo važnost i dramatičnost događaja koji treba pamtitи.

U taj kontekst treba staviti i tekst, objavljen u siječnju 1992., u kojem je V. Bedenko pisao: „Kuće i gradovi, domovi i mjesta, to je naš identitet, naša prošlost na našem prostoru. Bez povijesti nemamo ni budućnosti. Bez spomenika nigdje nismo doma. Gradovi našeg djetinjstva, to smo mi kao djeca, to su naši roditelji i naši preci, ali to su i naša djeca. Slavonija i Srijem bez Vukovara, bez Elzova dvorca, bez franjevačkog samostana, blatna je i pusta ravnica, rub isušenog mora i nikome ne znači ništa“ (Bedenko, 1992: 3).

Navedeni odlomak sažima mnoge teme koje će se ponavljati u tekstovima o Vukovaru pisanim u godinama progonstva; povezanost ljudi i prostora, prostora i kulturne baštine koja je na njemu stoljećima nastajala. Odvijalo se to pomoću narativizacije sjećanja koja je u povijesti zapadne civilizacije imala povlašteno mjesto u prenošenju sjećanja, iako se mislioci kao što su Platon ili Derrida ne bi složili oko vrijednosti njezinog usmenog i pismenog aspekta (Noth, 2004). O Vukovaru su u progonstvu pisali mnogi branitelji, svjedoci, žrtve. Iako je u prisjećanju na Vukovarsku bitku nastalo više djela visoke književne vrijednosti, kao primjerice poezija A. Šoljana, Z. Mrkonjića ili drugih, manje poznatih autora, u ovom ćemo se radu nešto detaljnije osvrnuti samo na djela Siniše Glavaševića i Pavla Pavličića.

Zanimljivo je da je jedna od najznačajnijih knjiga vukovarske kulture sjećanja imala svoju važnu ulogu i kroz usmeno prenošenje. Riječ je o knjizi *Šapudl* jednog od naj-

značajnijih hrvatskih književnika i akademika Pavla Pavličića. Autor je odlomke svoje knjige još prije objavlјivanja čitao prognanim Vukovarcima koji bi se skupljali da čuju nešto o svom gradu. Pavličić je inače sam rođen u Vukovaru i nikada nije pisao o samom ratu. Jednom prilikom je izjavio: „U mojim dosadašnjim knjigama vrlo se malo govori o ratnim strahotama Vukovara. O ratu mogu pisati oni koji su ga izravno doživjeli, ja nemam moralno pravo o tome pisati. Takvu temu čovjek naprosto mora zaslužiti“ (*Vukovarske novine*, 27. ožujka 1996., 4).

Pavličić stoga piše o gradu svoje mladosti, Vukovaru kakav je nekada bio. Možda je i to razlog velikog uspjeha koji su doživjela njegova djela, ona su popunjava prazninu koja se pojavljivala u pamćenju grada, podsjećala su prognanike na ono što je ostalo iza njih. Osim toga, Pavličić izražava još jednu misao, koju nailazimo i kod drugog ključnog pisca vukovarske kulture sjećanja Siniše Glavaševića. Naime, Siniša Glavašević je kao novinar na dramatičan način izvještavao iz Vukovara, a osim toga napisao je i posthumno objavljenu zbirku priča. U najpoznatijoj priči, „Priči o gradu“, on svojim sugrađanima koji su ostali u gradu za vrijeme najtežih napada piše: „Grad to ste vi“ (Glavašević, 2009: 16). Povezivanje grada s njegovim stanovnicima djelovalo je ohrabrujuće ne samo za vrijeme sukoba nego i u godinama progonstva kad se ta rečenica često citirala.

Kod Pavličića isto tako nailazimo, na drukčiji način, izraženu istu misao. U jednom njegovom tekstu može se pročitati: „Ja se ne bojam da će moj rodni grad izgubiti identitet. Mnogi su iz njega već otišli, golem broj njih i protiv svoje volje. Ali to ne znači da će se Vukovar promijeniti, to ne znači da će netko tko to želi od njega moći napraviti nešto drugo. Jer, svi koji iz Vukovara odu, prije se ili poslje onamo vraćaju, čak i onda kad im se to brani. Svima je u Vukovaru ostalo nešto bez čega nikako ne mogu živjeti“ (Pavličić, 1992: 192).

U godinama progonstva u Hrvatskoj je napisan veliki broj knjiga o Vukovaru i vukovarskoj bitci od onih koje su pisali sudionici događaja, ljudi koji su prošli logore, civilni. U djelima koja su ostavila najdublji trag u hrvatskoj književnosti, a relevantna su i za tumačenje identiteta Vukovara, može se primijetiti da postoji težnja da se evocira prijeratni grad te da se grad poveže s njegovim stanovništvom. Vukovar sukladno tome mogu u pravom smislu obnoviti samo oni koji su u njemu i prije rata živjeli. Tijekom čitavog razdoblja progonstva o stvarnom, okupiranom gradu, pisalo se relativno malo. Reportaže koje su dolazile iz grada fokusirale su se na prikazivanje razrušenog, sablasnog grada. U dane obilježavanja prve godišnjice okupacije objavljen je tekst pod naslovom „Povratak u grad duhova“. U njemu se moglo pročitati sljedeće: „Na rijeci Vuki ostao je grad duhova, i stotine mrtvih koji u improviziranim grobovima (ne) nalaze svoj posljednji mir“ (G. L. 1992: 14). Okupirani Vukovar se u određenom smislu držao ne-mjestom, nečim čemu nedostaje značenjskih odrednica oko kojih bi se mogla složiti slika grada. Stvarne granice zaklanjale su stvarni grad i Vukovar je živio u imaginaciji kulture sjećanja.

Pojava institucija kao nositelja znanja o prošlosti često vodi de-emocionaliziranju prošlog događaja. Ipak, u razdoblju modernosti institucije su gotovo neizostavni nositelji sjećanja. Škole, arhivi, knjižnice sistematiziraju, kodiraju i reprezentiraju znanje o prošlosti. U iznimnim situacijama, ipak, može se dogoditi da čak i institucionalni sklop

bude zahvaćen dramatizacijom zbilje, odnosno da se kreće na rubovima svog racionalno zacrtanog programa.

Pojava nekih bitnih institucija barem je malo olakšavala život prognanim Vukovarcima, a kada je u pitanju kultura pamćenja od posebne je važnosti bilo osnivanje Gradskog muzeja Vukovar u progonstvu. Do njegova osnivanja došlo je 1993. i od tada je on bio organizator niza izložbi, priredbi, predstavljanja knjiga i obilježavanja.

U organizaciji izložbi, osim Gradskog muzeja, istaknuta uloga u godinama progonstva imao je Zeleni pokret Vukovar. Ta je udruga već u srpnju 1992. postavila izložbu posvećenu Vukovaru u Donjoj Stubici. Na izložbi su izlagani plakati, fotografije, akvareli i arheološki eksponati iz Vučedola, a sve s ciljem da se podsjeti na razaranje Vukovara za koje je rečeno da je uključivao zločin protiv čovjeka, ali i protiv prirode. U tom kontekstu izložba fotografija prikazivala je Vukovar prije rata, za vrijeme rata i poslije rata čime se predočavala sva težina razaranja grada. Prof. T. Miščančuk tada je pisala: „Vukovar se NE SMIJE zaboraviti, jer ako zaboravimo ono što je tamo bilo, zaboravljamo sami sebe. Nakon posjete predstavnika za kontakt s UNPROFOROM, shvatili smo (konačno) da od povratka u Vukovar još dugo neće biti ništa – što drugo onda preostaje do govoriti o Vukovaru, pokazivati ga na fotografijama, čitati kroz stihove i prozu, prezentirati video materijal, putovati i čekati?“ (*Vukovarske novine*, 24. srpanj 1992., 5).

Kao izraz nezadovoljstva radom misije Ujedinjenih naroda nastao je, po mnogima i najznačajniji spomenik Domovinskog rata uopće, Zid bola ili Zid plača. U izgradnju tog spomenika podignutog u Selskoj ulici u Zagrebu bili su uključeni brojni Vukovarci. Zid, podignut od opeka u drugoj polovici 1993., bio je simbolička poruka nezadovoljstva prognanika, da bi se s vremenom razvio u mjesto njihova okupljanja, mjesto sjećanja.

Još u kolovozu 1993. održan je sastanak Izvršnog odbora Zajednice prognanika u Novskoj na kojem se iznimno negativno ocjenjivalo djelovanje UNPROFORA, osobito stanje u UNPA-zonama. Stoga se zaključilo da se od hrvatske Vlade zatraži da ne produži mandat misije UN-a. Kada se pred Saborom početkom rujna okupila veća skupina Vukovaraca tražeći da se izvrši veći pritisak na tadašnju Saveznu Republiku Jugoslaviju u cilju dobivanja informacija o nestalim i zatočenim osobama mogao se vidjeti plakat s tekstom: „French, English, Russian UNPROFOR GO HOME!“. Nakon što je izgrađen simbolički zid pred zgradom u Selskoj ulici o njemu se moglo pročitati: „Mi preživjeli bili smo uz Zid plača u Selskoj ulici u Zagrebu ponovno s mrtvim herojima Vukovara. Zapaljene svijeće, molitve, roditelji i djeca, Vukovarci i Hrvatska zajedno, protestirajući simbolično protiv neučinkovitosti UNPROFOR-a, vratili smo se Vukovaru na Dunavu i Hrvatskoj kakvu želimo. Sjedište UNPROFOR-a dobilo je još jednu čvrstu ogradu oko svoje vojarne u kojoj već dvije godine susrećemo hladna lica vojnika iz cijelog svijeta kojima je očito rečeno nešto drugo o Hrvatskoj, a mi ćemo osmišljeno morati njima reći tko smo, kome pripadamo i što želimo. Oko 130 metara dugi zid dobio je na opekama mrtve i nestale Vukovarce, tamo se oplakuje vukovarska sudbina i ljudi“ (*Vukovarske novine*, 13. listopada 1993: 7).

Zid bola postao je važno mjesto oko kojega su se okupljali prognanici na važnije datume, različite obljetnice i obilježavanja. Tu su se palile svijeće na Svi svete, Veliki

petak te obilježavanja dana okupacije grada (18. studenoga). Tako je primjerice 1995. obilježavanje vukovarske tragedije bilo organizirano i polaganjem vijenaca uz Zid plaća. Nakon polaganja vijenaca pater Branimir Kosec, ratni i prognanički gvardijan vukovarskog franjevačkog samostana, održao je propovijed i molio za nestale i ubijene. Zid bola može se iščitati i kao simboličko mjesto borbe protiv nasilnog pomicanja granica. Prisjećanjem na mrtve upozoravalo se europske dužnosnike da održavajući *status quo* nagrađuju agresora. Taj motiv implicitno je bio prisutan i kod obilježavanja Dana okupacije grada na različitim lokacijama širom Hrvatske.

U dane oko obilježavanja onoga što se najčešće nazivalo danom vukovarske tragedije intenziviralo bi se organiziranje izložbi, predstavljanja knjiga i drugih važnih kulturnih aktivnosti. Mnogi sudionici tih obilježavanja i danas ih se prisjećaju kao prigode koje su bile pune emocija, u kojima su prognanici i oni koji su im se pridruživali iz lokalnih sredina posjećivali groblja i mise, te mnoge druge kulturne manifestacije (Kufrin i Žanić, 2016). Osim obilježavanja 18. studenoga, dana okupacije središta Vukovara, prognanicima je osobito teško bilo prilikom blagdana Svih svetih. Upravo zbog sjećanja na poginule, nestale i mrtve prognanici su upravo na taj dan pokazivali najviše želje da dođu u Vukovar, na vukovarska groblja ili barem što bliže njima. Skupina građana je 1992. na Svi svete položila cvijeće i zapalila svijeće na izlazu iz Nuštra prema Marincima. Pišući o tom danu pater Branimir Kosec zabilježio je: „Nismo mogli na njihove grobove staviti ni crvenu ni bijelu ružu ni očistiti grobove od korova, ali smo mogli moliti. Srpski neprijatelj spriječio nas je da dođemo na grobove naših dragih, ali molitve i naše suze nisu mogli spriječiti. Nakon te molitve na groblju, išli smo sve dokle su nas pustili Unproforsi koji su smješteni na njihovoj strani, a mi nismo smjeli blizu. Na putu prema Marincima došli smo do mjesta dokle su nas pustili i tu smo na cesti zapalili svijeće i stavili cvijeće u obliku sv. Križa. I tu smo nostalgično i sa suzama gledali prema Vukovaru, samo 10 km udaljeni“ (Kosec i Perković, 2009: 52).

Dok 1992. nije bilo incidentnih situacija, one su se pojavile 1993. kada je transporter UNPROFOR-a pripreječio put koloni koja je krenula od Nuštra prema Vukovaru. Nakon što su pojedinci pokazali želju da nastave put usprkos zabrani vojnika, jedan od njih ispalio je rafal u zrak. Razočarani Vukovarci zapalili su ritualno svijeće na transporteru i potom se vratili u Nuštar. Idućih godina kako bi spriječili takve situacije vojnici su postavljali na cestu bodljikavu žicu. Tu je raskorak između imaginarnih granica koje su prognanici nosili u svojim mentalnim mapama i stvarnih granica materijaliziranih u bodljikavoj žici bio najočitiji. Za prognanike nije moglo biti granice između njih i grada, no granica je ipak bila tu. Tek u godinama mirne reintegracije prognanici su prvi puta dobili priliku da organizirano posjete groblja i zapale svijeće na njima.

Zaključak

Istraživanje granica i kulture pamćenja u ovom radu pokazalo je kako je faktičko pomicanje granica vojnim putem utjecalo na imaginarno učvršćivanje pred-konfliktnih granica. U tablici broj 1. sažete su značajke koje su pridavane gradu u označavanju njegova kulturnog identiteta kroz kulturu pamćenja.

Tablica 1. Obilježja pridavana kroz kulturu sjećanja dimenzijama kulturnog identiteta grada u godinama progona

	MATERIJALNA DIMENZIJA	SOCIJALNA DIMENZIJA	MENTALNA DIMENZIJA
Posljedice vukovarske bitke	RUŠENJE GRADA - razaranje kulturnih spomenika - razaranje gradske infrastrukture - razaranje prirodnog okoliša	PROMJENA DEMOGRAFSKE SLIKE GRADA ubijanje proganjanje nestali URUŠAVANJE MEĐUETNIČKIH VEZA	GRAD HEROJ I ŽRTVA - najveća bitka Domovinskog rata - važnost očuvanja predratnog identiteta grada / putem pamćenja - povezanost prognane populacije s gradskim prostorom

Kroz različite sadržaje kulture pamćenja može se pratiti kako su se dramatične promjene događale na svim dimenzijama gradskog identiteta. Fotografije na izložbama uspoređivale su nekadašnji, kulturom bogat grad, s gradskim ruševinama do kojih je doveđa agresija vođena iz Srbije. Mnogi koji su preživjeli traumu pretocili su svoja sjećanja u knjige o stradanjima u ratu, ali i u logorima, a iz različitih djela narativizacije sjećanja, osobito iz knjige A. Mirković mogla se pratiti i dinamika pucanja međuetničkih veza između Hrvata i Srba (Mirković, 1997). U mentalnoj dimenziji formirana je slika grada heroja i žrtve koji je podnio ključnu ulogu u ostvarenju hrvatske neovisnosti. Osobito su se pritom ponavljale dvije bitne stvari i to povezivanje prognane populacije i prostora grada te važnost održavanja sjećanja na grad prije razaranja

Odvajanje od prostora imalo je za reakciju ideju prirodne povezanosti populacije s teritorijem i nužnost uskladenosti faktičke i imaginarne granice na Dunavu. Kultura sjećanja u tom kontekstu svjedoči o silnom naporu, mnoštvu sadržaja koji su imali za cilj povezati identitet grada s prognanom populacijom. Uslijed toga dogodilo se da Vukovar u imaginarnom pozicioniranju zadobiva mitski karakter dok istovremeno na razini stvarnosti, stvarnog grada koji u to vrijeme kontrolira neprijateljska vojska, biva smatran ne-mjestom. Kao točka na kojoj se očekivalo spajanje te dvije dimenzije držao se povratak prognanog stanovništva u grad.

Može se stoga zaključiti da je kod prognanih Vukovara kultura sjećanja igrala izuzetnu ulogu u očuvanju identiteta grada, grad se trebalo pamtitи, čuvajući i izlažući fotografije, pričajući o njegovim ulicama, obilježavajući važne datume. Pišući o antičkom umijeću pamćenja R. Lachman je tumačila: „Katastrofa zaborava (obrušavanje kakvog danog znakovnog poretka u odsutnosti) zahtijeva etabriranje discipline koja garantira nastavak stvaranja i tumačenja znakova. Na početku *memoriae* kao umjetnosti stoji pretvaranje žalovanja u tehniku. Pronalaženje slike „zacjeljuje“ razaranje: umjetnost *memoriae* vraća lik razmrskanima, čini ih raspoznatljivima utvrđujući im mjesto (sjedište) u životu“ (Lachmann, 2002: 194). Kultura pamćenja nakon katastrofe Vukovara pokazala se nužnom za rekonstruiranje znakova, formiranje figura pamćenja kojima se

„čuvao“ identitet grada. U toj iznimnoj situaciji masovnog progona stva ona zadobiva presudnu funkciju, pamćenjem se postiže jedini dodir s gradom. Samo kroz kulturu sjećanja moguće je spasiti nekadašnji identitet grada koji će se očuvati samo ako se sačuva slika nekadašnjeg grada i ako će se u njega vratiti oni koji su činili prijeratni Vukovar.

Ipak, unatoč nastojanju da se ostvari kontinuitet u identitetskom oblikovanju grada pokazalo se da je vukovarska bitka zauvijek promijenila grad. S jedne strane on će uvjek biti i nešto više, jer je grad najvažnije bitke Domovinskog rata, a s druge strane u agresiji na grad razrušeno je mnoštvo onoga što su njegovi stanovnici stoljećima gradili.

LITERATURA:

- Bedenko, V. (1992). Kako obnoviti Vukovar. Čovjek i prostor, br. 1, str. 3.
- Brozović, P. (2004). *Između života*. Cerna: Pauk.
- Glavašević, S. (2009). *Priče iz Vukovara*. Četvrto izdanje. Vukovar: Ogranak Matice hrvatske Vukovar.
- G. L. (1992). Povratak u grad duhova. *Večernji list*, 19. studenog 1992., str. 14.
- Erll, A. (2011). *Memory in Culture*. Palgrave Macmillan.
- Kosec, B. i Perković, A. (2009). *Kronika franjevačkog samostana u Vukovaru*. Zagreb: Ogranak Matice hrvatske Vukovar, Hrvatska franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda.
- Kufrin, K. i Žanić, M. (2016). Obilježavanje i sjećanje. Značenje 18. 11. u godinama progona stva i vremenu nakon povratka. U: Živić, D., Špoljar Vržina, S., Mihaljević, V., Žebec Šilj, I. (ur.). *Što je Vukovar Hrvatskoj i Europi?*, Zagreb – Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Ogranak Matice hrvatske u Vukovaru, 137–151.
- Lachmann, R. (2002). *Phantasia/Memoria/Rhetorica*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Lynch, K. (1974). *Slika jednog grada*. Beograd: Građevinska knjiga.
- Mirković, A. (1997). *91.6 MHz glasom protiv topova*. Zagreb: Algoritam.
- Nazor, A. (2015). Presuda Međunarodnoga suda pravde u Haagu 3. veljače 2015. i povijesne činjenice. Časopis za suvremenu povijest, god. 47, br. 3, 635–654.
- Nöth, W. (2004). *Priručnik semiotike*. Zagreb: Ceres.
- Oraić Tolić, D. (ur.). (1992). *Hrvatsko ratno pismo 1991/1992*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta sveučilišta u Zagrebu.
- Pavličić, P. (1992). *Dunav*. Zagreb: Znanje.
- Stevenson, D. (2003). *Cities and Urban Cultures*. Philadelphia: Open University Press.
- Vukovarske novine*, godišta 1992. – 1998.
- Živić, D. (2006). *Stanovništvo Vukovarsko-srijemske županije (odrednice i obilježja demografskih promjena od sredine 19. do početka 21. stoljeća)*. Zagreb – Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Ogranak Matice hrvatske Vukovar.
- Živić, D. (2008). Posljedice srpske agresije kao odrednica poslijeratne obnove i razvitka Vukovara. *Društvena istraživanja*, god. 17, br. 1–2, 27–50.
- Živić, D. (2012). Izazovi i mogućnosti poslijeratne revitalizacije Grada Vukovara. *Hrvatski geografski glasnik*, god. 74, br. 1, 75–90.

Europske i balkanske granice (kulturno-geografski aspekt) i geoprostor Baranje u tom kontekstu

European and Balkan borders (culturological aspect) and Baranja Region in that context

Sažetak

Suvremeni koncept državne granice ima prvenstveno političko-teritorijalni sadržaj i usko je vezan sa suverenitetom određene zemlje. Za razliku od toga, kulturne granice (kao i socijalne i ekonomske, uostalom) ne moraju biti geoprostorno definirane i nerijetko mijenjaju svoj oblik u promjenjivim uvjetima.

Ranije promišljanje da će granice biti beznačajne u budućoj Evropskoj uniji doživljava se danas kao jednu od zabluda eurointegrizma. Naime, zajednička granica i zajednička valuta nisu konstituirali jedan nadnacionalni prostor pa pitanje budućnosti nacionalnih država ostaje i dalje otvoreno. Usporedo s tim, danas se sve više govori o „Evropi tvrdavi“ pri čemu se reaktualiziraju stari i kreiraju novi mitovi o „predzidima“, odnosno stvaraju nove prepreke, zidovi i linije razgraničenja prema ovovremenim „neprijateljima“. Multikulturalizam (promatrano prvenstveno u političkom kontekstu) suštinski povezan s problemima kulture, identiteta, kulturnih prava i kulturne integracije je u suvremenoj Evropi već dugo u fazi „diskursa koji traje“. Treba vjerovati da će u Evropi budućnosti taj diskurs konačno završiti na zadovoljstvo svih zainteresiranih.

Na Balkanu, „grešnoj periferiji“ europoljskog prostora gdje su se shodno interesima pojedinih aktera (vanjskih i unutarnjih) često instrumentalizirale određene etničke, političke, religijske i ekonomske razlike, kultura je najčešće bila detonator mržnje.

Ovdje se i danas nerijetko protežira umovanje nacionalističke kulturne elite (neki povjesničari, književnici, jezikoslovci itd.) koji otvoreno protežiraju nacionalni duhovni prostor kao prethodnicu nekom budućem političkom koji bi se realizirao u povoljnijim vremenima. Stereotipi i predrasude kao posebne generalizacije o pojedinim balkanskim narodima su, nažalost, još uvek prisutni u tom geoprostoru. Osim službenog državnog, skoro svaki narod ima svoj mentalni teritorij. Svakako treba istaknuti da u svim balkanskim zemljama egzistiraju intelektualne elite koje se kontinuirano suprotstavljaju tim pojavama.

U mjeri u kojoj se postupno uspostavljaju kulturne granice u suvremenom europoljskom prostoru, i regije dobivaju na značenju. Naime, globalizacija privrede jača

konkurenčiju, a međunacionalne investicije često relativiziraju „tvrdje“ nacionalne granice. U tom kontekstu trebaju se razmotriti i mogući aspekti regionalnog povezivanja geoprostora Baranje sa susjednim regijama. To će biti moguće prije svega u kontekstu euroregionalne suradnje koja osim ekonomskih obuhvata i kulturološke linije omogućuje i prožimanje različitih kultura na širem prostoru.

U radu koji je predstavljen na znanstvenom skupu razmatrali su se samo neki aspekti te složene problematike. Naime, rad ima za cilj elaborirati samo bitne segmente te široke i uvijek aktualne teme s obzirom na to da šire istraživanje zahtijeva znatno više istraživačkog npora.

Ključne riječi: Europa, Balkan, Baranja, granice

Abstract

Contemporary understanding of term state border is observed mainly in political sense and is closely connected to state sovereignty. Different from this point of view, cultural borders (economical and social as well) do not have to be necessary geographically determined and they are very variable, depending on various conditions.

Some thought that state borders in European Union will gradually become a meaningless proved to be just one big mistake of integration processes. Mutual border and monetary union have failed to create nadnational territory, which leaves the question of existance of national states wide open. At the same time, political discourse has invented a term “European fortress”, which is revival of old myths and gives a very solid ground for creation of new myths of antemurialis Europaensis, this insisting on building brand new walls against contemporary “enemies”. Multiculturalism (observed primarily in political context) is essentially connected to issues of culture, identity, cultural rights and cultural integration in modern Europe has been very long in “ongoing discourse phase”. One should be an optimist and believe that this discourse soon will be finished on pleasure of all parties interested and involved in process.

Long considered as “sinful outskirts” of Europe, Balkans is place where culture has been very often a detonator of hatery, misused by those who wanted to take adventage of the fact that ethnical, political, religious and economical differences between its population were fertile ground for achieving various aims.

Balkan is the place where nationalists in various fields of human intelectual work (history, literature, linguistics) emphasize “national cultural area” as a limestone for future political plan which should be realized under better circumstances. Stereotypes and prejudices that mark national communities unfortunately still exist in this region. Besides, every people in Balkans has its “mental states”, no matter what it does not correspond with real, internationally recognized state territory on the ground. It is worth to emphasize that there are a lot of prominent intelectuals who continuously oppose such phenomena.

As much as cultural borders become established in Europe, the importance of regions is intensified. Globalization process in economy makes competition stronger and transnational investments make borders of national states soften. Future aspects of connecting Baranja with neighbouring regions should be

considered in the course of euroregional cooperation which comprises cultural lines and makes mixture of different cultures on wider space possible.

In the paper that was presented in this scientific session only few aspects of this very complex issue was analyzed. The purpose of this paper is to elaborate the most important segments of this very broad and always existing theme whereas further investigation requires a lot of effort.

Keywords: Europe, Balkans, borders, Baranja

UVODNE NAPOMENE

Interakcija među granicama i kulturama u dužem povijesnom razdoblju i na širem teritorijalnom obuhvatu u osnovi je istraživanja u ovome radu. Tema uključuje i političko-povijesni sadržaj koji nije manje važan od njezine kulturno-istorijske dimenzije.

U današnjem vremenu integracija (političkih, ekonomskih, kulturnih) i „mekog“ rastakanja granica, ali i novih međudržavnih prepreka u europskom prostoru, integrizam i regionalizam (u različitim značenjima) i u prostoru koje obilježava Dunav dobiva nove impulse i sadržaje. U europskom prostoru svih deset zemalja kroz koje protječe ta velika međunarodna rijeka mnogo se toga ubrzano mijenja što treba posebno istražiti.

U europskom prostoru Balkana gdje se prije dva desetljeća ratovalo, uz sve prateće probleme koji vuku korijene iz tog vremena, počinje se polako osjećati neko novo doba. Sve to trebalo je sumirati i na prikidan način predstaviti čitateljima. Je li sve realno predstavljeno, procijenit će naravno svi koji budu iščitavali tekst koji slijedi.

1. EUROPA U POLITIČKIM I KULTUROLOŠKIM GRANICAMA: KRAĆI POVJESNI OSVRT

Većina povjesničara smatra da europski prostor određuje razdoblje od V. do VIII. stoljeća kada je on razgraničen nizom ratova i osvajanja. Sve počinje, prema mnogima, podjelom Rimskog Carstva, „lomom“ koji potvrđuje car Teodozije krajem četvrtog stoljeća. Nakon poraza Huna sredinom V. stoljeća konstituiranje europskog prostora teklo je relativno brzo prema sjeveroistoku, zapadu, sjeverozapadu i jugu¹ uz četvrtu seobu naroda, seobu Slavena od VI. do IX. stoljeća koji su u nove prostore prenijeli svoj jezik, način života i elemente svoje kulture. Poslije toga, pod pritiskom Pečenega, Mađara krajem IX. stoljeća počinju „zauzimanje domovine“. Europa je na taj način postala kulturno-lingvistički prostor Romana, Germana, Slavena i mnogih manjih naroda (Mađari, Finci, Baski, Kelti itd.). Ta raznolikost porijekla europskih naroda je bogatstvo, ali i odgovornost. Različitost je proizvela interakciju i razmjenu, ali i konflikte i ratove.

Poslije disolucije Rim – Bizant (V. stoljeće) slijedi sužavanje europskog prostora nakon arapskog prodora u Sredozemlje (VIII. stoljeće) i katoličko-bizantski raskol. Taj raskol nakon niza sporova konačno je sredinom XI. stoljeća, u već dobro podijeljenim društvinama, završio oko jednog teološkog pitanja nakon čega su se i same Crkve diferencirale

¹ Više na ovu temu kod **F. Braudel**, *Civilizacije kroz povijest*, Globus, Zagreb, 1990., str. 272–273.

definirajući različite teološke dogme, ali prihvaćajući i posebne heterogene političke ideologije. „Katolička crkva na Zapadu u međuvremenu je centralizirana kao jedan sustav pod nezavisnom vlašću srednjevjekovnog papinstva, dok je Pravoslavna crkva postala poslušni odjeljak Bizantske države“.²

Svi ti rezovi, lomovi, prekidi na različite načine kreiraju etničke podjele, sukobe feudalaca, vladara i država. Ništa posebno onovremeno i europsko. Naime, različiti interesi i ciljevi, i tada, kao i danas, imaju svoju ulogu u povijesti čovječanstva. „U svijetu povijesnog mišljenja preko tih se lomova i prijeloma svjetske povijesti ponovno pokazuju linije koje povezuju“.³

Početkom XVI. stoljeća, nakon reformacije počinje se postupno formirati i nova religijska karta Europe po kojoj, grubo rečeno, na sjeveru dominiraju protestanti, na jugu katolici, na istoku pravoslavni, a u sredini je uglavnom „mjesečina“ religija. Reformacija je veoma složen fenomen nastao zajedno s humanizmom i renesansom. „Danas se nitko ne bi usudio sastaviti popis uzroka reformacije“.⁴ U osnovi, reformacija je postavila Europi toga doba novi prostorni okvir, i teritorijalni i kulturno-geografski. „Naime, uz transnacionalnu komunikacijsku mrežu europskih humanista te talijanske i njemačke pronacionalne ideologije, Reformacija je jedan od kulturnih fenomena XVI. stoljeća, koji su imali dalekosežan utjecaj na kreiranje modernih „nacionalnih kultura“, i to zahvaljujući svojoj imanentnoj funkciji strukturne demarkacije kulturnih granica“.⁵ Osim reformacije, uz rimski katolicizam na europskom zapadu egzistira i nova protestantska religija. „Protestantizam se mogao tretirati kao germanski etnocentrizam koji je suprotstavljen katoličkom univerzalizmu“.⁶ Novonastala religija posebno je potencirala važnost ljudskog individualizma, a u kulturnoj sferi najdosljednije je afirmirala kapitalizam čije se ideje (uz anarhizam i socijalizam) mogu naći i u Bibliji te buržoasku demokraciju koja također ima svoje idejne impulse u Bibliji.⁷

Razlike između „latinskog“ Zapada i „grčkog“ Istoka nakon raskola su se s vremenom povećavale, a posebno doble na intenzitetu nakon 1204. godine kada su križari „zauzeли“ Carigrad. Postupno se između tih dvaju, najprije vjerskih i kulturnih, a kasnije i geopolitičkih europskih entiteta formirala trajna granica, „možda najtrajnija na balkanskom odsječku linije koja od Velike Čizme (1054.) povezuje Finski zaljev s Peloponezom (možda sve do 1991. godine)“.⁸

Približnu graničnu liniju između europskog istoka i zapada, imajući u vidu religijski element postavlja i francuski filozof A. Besanson po kojem „uzimajući cjelinu eu-

² A. Tojnbi, *Proučavanje istorije*, CID, Podgorica, 2002., str. 21.

³ H.-G. Gadamer, *Nasljede Europe*, Matica hrvatska, Zagreb, 1997., str. 33.

⁴ Ž. Delimo, *Nastanak i učvršćivanje Reformacije*, Knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad, 1998., str. 317.

⁵ Z. Blažević, *Prikaz knjige S. Jambreka, Reformacija u hrvatskim zemljama u europskom kontekstu*, Zavod za hrvatsku povijest, vol. 47, 2015., Filozofski fakultet, Zagreb, 2015., str. 832.

⁶ H. Mendras, *Europa i Evropljani*, Masmedija, Zagreb, 2004., str. 43.

⁷ Šire o tome kod: A. Gaus: *Biblija u svjetlu društvenih borbi*, Naučna knjiga, Beograd, 1988., str. 258.

⁸ M. Kožminjski, *Skice za predavanja o granicama Evrope i evropskim granicama*, Zbornik „Evropska civilizacija“, Službeni glasnik, Beograd, 2009., str. 410.

ropskih iskustava, granice Europe su na liniji koja spaja posljednje europske crkve u gotičkom stilu“.⁹

Engleski mislilac T. S. Eliot načinio je „7 linija podjele Europe imajući u vidu geografske, religijske i ekonomске aspekte pri čemu većina linija očrtava kontinentalne „povijesne“ granice“.¹⁰

Polarizaciju Europe „gledane iz aviona“ imajući u vidu samo njezinu tadašnju „ekonomsku sliku“ načinio je 1929. godine Francuz Delezi: na „Europu A“ (industrijsku) i „Europu B“ (agrarnu) po liniji Stockholm, Gdanski, Krakov, Budimpešta, Šibenik.¹¹

Analiza formiranja današnjeg oblika i dužine trajanja granica između pojedinih europskih zemalja zahtjevala bi najprije veoma temeljito istraživanje europske političke povijesti. Nikad u svojoj povijesti Europa nije bila jedinstven geoprostor. Tragovi europskih i izvaneuropskih vladara u pojedinim dijelovima europskog prostora očuvani su i vidljivi i danas na terenu: rimske zidine i akvadukti, bizantski i arapski različiti vjerski objekti, osmanlijske utvrde, džamije i *hamami*, različiti pisani izvori materijalne kulture itd. Razgraničenja između pojedinih zemalja u europskom prostoru kroz povijest ovisila su o odnosu snaga pobjednika i pobijedenih u čestim ratnim konfliktima, a znatno manje o argumentima. Samo u prošlom stoljeću granice europskih zemalja mijenjale su se nekoliko puta nakon ratnih sukoba ili mirovnih konferencija, a naročito nakon raspada moćnih carstava: Austrougarskog i Turskog početkom stoljeća te Sovjetskog krajem XX. stoljeća.

Teritorijalni okvir suvremenih europskih država u kontekstu relacija suvremenih država – nacija i nacionalnih manjina zahtjeva posebnu analizu. Naime, u mnogim europskim zemljama pitanje statusa nacionalnih manjina još je uvijek otvoreno u političkom, ekonomskom i kulturnom pogledu dok se jezik većinske nacije koristi često kao „lingua franca“ u cilju zadovoljenja elementarnih potreba svakodnevnicice. Danas se nerijetko smatra da su mnoge granice europskih država zapravo „ožiljci povijesti“ od ranjavanja u raznim povijesnim razdobljima te se kao takvi nalaze u različitim fazama zarastanja, a u mnogim slučajevima ima veoma malo nade da će se promijeniti u dogledno vrijeme ili bar u perspektivi.

Kada je riječ o širem kontekstu europskih podjela po određenim graničnim linijama treba prije svega naznačiti neka pitanja koja danas izazivaju kontroverze. Prije svega, predstavlja li još uvijekistočnu granicu kontinenta onaj obelisk na Uralu ili je ona na zapadnim granicama Rusije? Osim toga, tu je pitanje političkih granica istočne i zapadne Europe što, međutim zahtjeva razmatranje postojanja i teritorijalnog rasprostiranja Srednje i Istočne Europe? Konačno, proteže li se granica između Euroazije i „prave“ Europe usporedo s izotermom „0“ za siječanj pri čemu se i geoprostor Srednje Europe dijeli? Odgovori na ta pitanja dosta su jasni u geografskom, a znatno manje u političkom i kulturološkom kontekstu.

⁹ A. Besanson, Konferencija *Akademski rasprava o pripadnosti evropskoj civilizaciji*, „Danas“, Beograd, 30. 7. 2006.

¹⁰ Šire, M. Kožminjski, navedeni rad.

¹¹ Više kod: M. Mirković, *Nauka i ekonomski politika*, Informator, Zagreb, 1979., str. 103.

Euroazija (u onoj veličini kako se razumijeva u Rusiji) je posljednjih godina u intelektualnoj modi što uključuje i ruske političare, vojne stratege, ekonomiste i rusku akademsku elitu antieuropske orijentacije, a dobrim dijelom i balkanske desničare i slavenofile pravoslavne provenijencije. U vezi s tim postavlja se i drugi niz pitanja kao npr.: Hoće li nakon Ukrajine i Balkan postati pozornica konflikta Istoka i Zapada „s obzirom na to da Rusija investira u regiju, jednako iz komercijalnih koliko i iz geopolitičkih razloga“?¹² Nalaze li se Srbija, Kosovo, Makedonija i Crna Gora na liniji koja razdvaja Rusiju i Zapad? Treba li objašnjenje današnjeg ruskog ekspanzionizma tražiti u bizantskom nasljeđu neopanslavizmu, pravoslavnom nacionalizmu i Moskvi kao „Trećem Rimu“ („Dva Rima su pala, treći Moskva, stoji, a četvrtog neće biti“).¹³ Odgovori eminentnih političkih analitičara na ta pitanja nisu baš jedinstveni.

Bez obzira na mnogobrojne političke izjave i deklarativne želje za jedinstvenom Evropom, degolovski rečeno „od Atlantika do Urala“, u stvarnosti je to danas ipak samo fikcija zbog širenja EU-a i NATO-a prema Istoku kao i ruskog odgovora na to. Stvara se nova granična linija koja može još dugo potrajati. Na taj način umjesto prve hladnoratovske dolazi do nove poslijehladnoratovske podjele kontinenta. Ništa novo, samo se europska povijest još jednom ponavlja.

2. TEMELJI EUROPSKE KULTURE: DISKURS KOJI TRAJE

Prema raspoloživim povijesnim, antropološkim i lingvističkim izvorima temelji suvremene europske kulture datiraju još od vremena seobe naroda s istoka. Indoeuropljani (Arijci) koji su u valovima prodirali u Europu bili su dosta primitivni, ali su se kasnije primivši i oplemenjujući kulturu prisutnog neolitskog čovjeka, a poslije i neke tekovine kulture drugih naroda (koje su osobito Feničani i Krećani preuzeli od naroda koji su živjeli uz velike rijeke Indije, Mezopotamije i Egipta) podigli na višu kulturnu razinu.

Povjesničari modernog doba koji uvijek traže nove početke prilično su jedinstveni u mišljenju da su Grci prvi sumirali elemente istočnih kultura i na njihovim osnova napravili zadržavajuća znanstvena, filozofska, književna i politička djela te usavršili arhitekturu i umjetnost do visokog stupnja. Uz ranija promišljanja da je helenizam osnova europske kulture, u posljednje vrijeme javljaju se i nešto drukčija tumačenja uloge antičke Grčke u europskoj kulturi i civilizaciji. Naime, postavlja se pitanje nije li uloga Grka u tom pogledu preuveličana i jesu li se oni samo vješt koristili ranijim ostvarenjima Istoka, pogotovo iz tehnikе, umjetnosti, matematike i astronomije. Prema F. Brodelu, Tales iz Mileta je boraveći u Egiptu i Mezopotamiji izučavao geometriju i astronomiju pa se postavlja pitanje nisu li tamo (a možda i ranije na drugim prostorima Istoka) bili već postavljeni temelji znanstvenih saznanja iz tih područja.¹⁴ Prema tom povjesničaru „grčko čudo imalo je solidan i davno postavljen temelj“¹⁵, ali antički Grci

¹² *Le Monde diplomatique*, Juillet, 2015.

¹³ Više o ovoj metafori između ostalog kod **M. Subotić**, *Ruske teme, mesjanstvo, inteligencija, nacija*, Logos, Beograd, 2013., str. 7–71.

¹⁴ **F. Brodel**, *Sredozemlje u Starom veku*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2007., str. 316.

¹⁵ Ibid.

nisu međutim jednostavno prihvaćali prethodna saznanja. „Valjalo je iznaci nove misaone postupke, novi način postavljanja pitanja o svijetu i tumačenju kao i steći pravo da se prosuđuje između različitih objašnjenja“.¹⁶

Rimljani su politički (146. godine pr. n. e. pretvorivši je u rimsku provinciju), ali ne i kulturološki pokorili Grčku. Naime, grčka kultura bila je na vrlo visokoj razini tako da ju Rimljani nisu mogli nadmašiti. Naprotiv, Rim je postao prijestolnica helenizma i njegova helenizacija trajala je više stoljeća pri čemu su Rimljani postupno preuzimali grčke kulturne tekovine.

Nakon treće seobe naroda i prodora Germana i drugih azijskih naroda u prostore već oslabljenog Rimskog Carstva počela je germanizacija Romana i romanizacija Germana. „Nastala je legura naroda, starinaca i nadošlih, amalgam Romana i barbara, nova etnogeneza“.¹⁷ U takvima uvjetima, nekad moćno Rimsko Carstvo podijelilo se i kulturno degradiralo, a u tadašnjoj Europi razvija se skolastički katolicizam i novi feudalni sustav u koji nakon 8. stoljeća prodire nova filozofija Istoka kojom Europa ponovno oplemenjuje svoje vrijednosti.

Nakon prve mladosti Europe u XI. i XII. stoljeću njezina populacija se povećava, a s time raste i njezina kulturna razina osobito u zapadnoj i sjevernoj Europi. Uslijed toga, kao reakcija na skolastiku dolazi kasnije do velikih pokreta (humanizam, renesansa, reformacija) i do nadgradnje helenizma. Formira se nova Europa koja od tada do XX. stoljeća osvaja i demografski popunjava nove kontinente prenoсеći im svoje kulturne tekovine. „Moderna se Europa oblikuje nestankom Starog svijeta (pad Bizanta 1453.), otkrivanjem Novog (1492.) i mijenjanjem svijeta (Kopernik 1473. – 1543.). Dva stoljeća kasnije ona će promijeniti svijet“.¹⁸

Helenizam je, kao što je već navedeno, po mnogima preuzeo i sumirao te dalje oplemenio kulturu Istoka i stvorio posebnu helensku kulturu koju je dalje prenio u druge dijelove europskog prostora gdje je zajedno s kršćanskim postala osnova europske kulture. Pri tome se međutim, često zaboravlja da su znanost i kultura u zapadnom dijelu tadašnjeg islamskog svijeta imale u periodu od VIII. do XV. stoljeća veliki izravan utjecaj na znanstvenu i kulturnu dinamiku zapadne Europe. Naime, zapadnoeuropski mislioci došli su u doticaj s Platonom, Aristotelom te idejama Euklida, Galena itd. preko arapskih posrednika što je izvanredan primjer plodnih susreta i preplitanja civilizacija. „Kada je riječ o arapskim doprinosima zapadnoeuropskoj civilizaciji, oni su poznati i u području matematike, naročito algebре, zatim medicine i nizu drugih područja“.¹⁹ Prema O. Leamanu veliki dio grčke filozofije, a naročito Aristotel, uglavnom je preko sirijskog preveden na arapski. Izuzetak je jedino „Politika“ čiji se nijedan prijevod nije pojavio u cjelini, iako se neki dijelovi nalaze u djelima pojedinih arapskih filozofa.²⁰

¹⁶ Ibid.

¹⁷ I. Rubić, *Geografija svijeta I*, Seljačka sloga, Zagreb, 1954., str. 151.

¹⁸ E. Morin, *Misliti Europu*, Durieux, Zagreb, 1995., str. 49.

¹⁹ V. Stanović, *Političke ideje i religija 2*, Politeja, Beograd, 2003., str. 170.

²⁰ Šire: O. Leaman, *Izgubljeno u prijevodu: eseji iz islamske i jevrejske filozofije*, Buybook, Sarajevo, 2004., str. 197.

Suvremeni anglosaksonski autori navode mnogo primjera u kojima se u razdoblju od pola tisućljeća zajedničkog života muslimanskog imperija i formiranja nove Europe osjećao utjecaj Istoka na europsku kulturu. „Od prve četvrtine XII. stoljeća filozofija i znanost su se jednostavno iskotrljale iz „okupiranog“ Toledo u kršćansku Europu“.²¹

U tom vremenu neoplatonističke i aristotelovske ideje preplavile su europski zapad dok su Andalužani usvajajući neka nova učenja iz područja humanističkih i prirodnih znanosti postavili osnove za buduću renesansu kršćanskog svijeta u Europi. Analizirajući prožimanja arapskog i zapadnoeuropskog svijeta u navedenom periodu, F. Hiti navodi da Arapi tada nisu samo sažimali i prenosili perzijsku i grčku baštinu nego su je prilagođavali svojim potrebama. „Njihovi prijevodi, koje je u velikoj mjeri u nekoliko stoljeća arapski duh izmjenio, prenošeni su, zajedno s mnogim novim doprinosima u Europu preko Sirije, Španjolske i Sicilije i oni su postavili temelje onim znanstvenim obrascima koji su dominirali srednjovjekovnom europskom mišlju“.²² Po njemu nije ništa manje važna i činjenica da je, zahvaljujući Arapima sačuvana grčka baština jer bi u suprotnom najvjerojatnije bila izgubljena i nedostupna budućim naraštajima.²³ Ta civilizacijska i međukulturalna simbioza okončana je nakon papinog četvrtog Lateranskog koncila. Od tada pa do danas započeli su neki drugi odnosi i uspostavljenе drukčije veze između Istoka i Zapada na interkulturnom planu što svakako zahtjeva širu elaboraciju. To međutim, nije tema ovoga rada.

Postoje naravno i sasvim druga mišljenja o temeljima europske kulture. Među njima dominiraju svakako ona koja zastupaju Europljani helenofili i mnogi religiozni kršćanske provenijencije. Tu je uočljiva i izvjesna polarizacija mišljenja. Naime, mnogi od njih osporavaju bilo kakav utjecaj istočnih kulturnih obrazaca na razvoj eurokulture i u antici i u srednjovjekovlju. Drugi opet, osporavaju samo utjecaj srednjovjekovne muslimanske kulture na tadašnje eurokulturne tokove. Zanimljiv je tu primjer jednog predstavnika helenističke tubingenske škole mišljenja. Po njemu, kršćanstvo je, s jedne strane dio grčke tradicije s obzirom na to da je jezik ranokršćana kao i kršćanskih svetišta bio grčki. Osim toga, po njemu, etike stoika, nekih platoničara i ranokršćana nisu bile daleko jer ih povezuje ljubav prema bližnjima. Negrčki je u kršćanskoj tradiciji samo dio teksta u „Starom zavjetu“. Osim toga, on smatra da bilo koja kultura (kineska, budistička, hinduistička, islamska) ne može biti alternativa zapadnoeuropskoj jer se ne može „složiti s prosvjetiteljstvom u kantovskom smislu“.²⁴ Kad je pak o islamu riječ, po njemu on „također nije prošao kroz katarzičnu vatrnu prosvjetiteljstva kao kršćanski zapad, a osim toga islam nije ni dotaknuo duh antike, bez obzira na jedan kratak procvat aristotelizma“²⁵

²¹ D. L. Lewis, *Božji žrvanj, Islam i nastajanje Europe 570. – 1215.*, Algoritam, Zagreb, 2012., str. 386.

²² F. Hiti, *Istorija Arapa od najstarijih vremena do danas*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1973., str. 258.

²³ Slična se promišljanja mogu naći i kod drugih autora kao npr.: B. Lewis, *The Middle East, a Brief History of the Last 2000 Years*, A Touchstone Book, New York, 1997., str. 269–270 i A. Hourani, *A History of Arab People*, Faber and Faber Limited, London, 1991., str. 172–178.

²⁴ T. A. Slezak, Šta Evropa duguje Grcima, Albatros plus, Beograd, 2012., str. 18.

²⁵ Ibid.

J. Ratzinger na tom tragu citira O. Hiltbrunnera (ne osporavajući ga) koji ima karakteristično mišljenje o toj temi. Po njemu nakon pada Carigrada „posljednji (...) izobraženi su iselili (...) u Italiju i prenijeli humanistima renesanse znanje izvornih grčkih tekstova; no Istok se sunovratio u nestanak kulture“.²⁶

Suprotno mišljenje od helenista i religijskih mislilaca ima jedan poznati balkanist koji smatra da Europljani trebaju prevladati svoje kršćanske predrasude i nasljeđe antisemitizma te navodi: „Čovjek se pita koliko li će vremena još proći prije nego što počnemo govoriti o judeo-kršćansko-muslimanskoj tradiciji i korijenima europske kulture“.²⁷

Debata o povijesti i temeljima europske kulture već dugo traje i nije za očekivati da će se mišljenja o tome brzo usuglasiti. Nekad su zapadnoeuropske zemlje sebe vidjele kao nositelja liberalne tradicije koja je stvorila kulturnu okolinu unutar koje su se razvile znanost i tehnologija pa su pretpostavljale da su prethodnici razvoja svjetskog društva. Međutim, u svijetu koji je stupio u XXI. stoljeće mnogo toga se ipak promijenilo. Naime, današnja Europa pripada drugom svijetu stvarnosti. Vjerojatno se mnogi ne mogu složiti s C. Cokerom koji smatra (u „Sumraku zapada“) da je današnja Europa „post-kršćansko društvo“, ali im je vjerojatno bliže mišljenje jednog slovenskog biskupa da „Europa ekonomije i eura treba postati i ostati Europa duhovnosti“.²⁸ U takvoj Europi, kultura bi se mogla osiromašiti i reducirati ukoliko se laičko-dogmatski ili uz vjersku ili ateističku isključivost priče istraživanju temelja (ili bilo kojeg drugog aspekta) europske kulture.

Temelji europske kulture vjerojatno će još dugo biti „diskurs koji traje“. No to nije jedini predmet rasprave gdje mišljenja o europskoj kulturi nisu jedinstvena. Naime, u mnogim suvremenim raspravama o kulturi, debate često počinju pitanjima: egzistira li danas posebna europska kultura ili mozaik nacionalnih i regionalnih kultura? Kako obraniti eurokulturu od agresivne imperijalne američke kulture? Kako prevladati današnju duhovnu krizu u Europi? Koliko je kultura kohezijska snaga u današnjoj krizi euro-integrizma? Ta, kao i neka druga pitanja iz područja europske kulture odavno su aktuelna i zahtijevaju svakako širu elaboraciju. O tome, međutim, nekom drugom prilikom.

3. KULTUROLOŠKI ASPEKT BALKANSKIH GRANICA U KONTEKSTU KONSTRUKCIJE SRPSKOG DUHOVNOG PROSTORA

Većina suvremenih modernih etnički složenih država manje su ili više decentralizirane po određenim (najčešće administrativnim) kriterijima pri čemu interne granične linije najčešće nemaju etničke sadržaje. Političko-geografska karta Balkana ukazuje na prilično velik broj nacionalnih manjina u okviru pojedinih zemalja koje se bore za određeni status u tim višenacionalnim državama te svoj autoritet usmjeravaju primarno na očuvanje kulturnih prava ili pak ne napuštaju ideju, s manje ili više aktivizma o interakciji sa svojim susjednim matičnim državama što naravno rezultira manjim ili većim problemima. Takvi su problemi ponegdje evidentni i u zapadnim zemljama pri čemu

²⁶ J. Ratzinger, *Europa, njezini sadašnji i budući temelji*, Verbum, Split, 2005., str. 124.

²⁷ M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Knjižara Krug, Beograd, 1998., str. 264.

²⁸ M. Velikonja, *Euroza*, Knjižara Krug, Beograd, 2007., str. 82.

neke regije traže bolji tretman u procesu raspodjele regionalnih resursa i vrše pritisak na središnju vlast, što rjeđe ima i izrazite separatističke sadržaje. Po pravilu ekonomski siromašnije regije imaju drukčije mišljenje od onih ekonomski razvijenih, a ukoliko su regije etnički nehomogene, onda se osim ekonomskih nerijetko ističu i etnički razlozi pa s tim u vezi često i naglašeni poziv na secesiju. On može biti potenciran i od stranih faktora koji za to imaju određeni interes, pri čemu se nastoji oslabiti središnja vlast i nerijetko protežirati i instrumentalizirati određene regionalne, povijesne, vjerske, kulturne, etničke, političke ili ekonomske granice.

Zbog svega navedenog, interne su granične linije, pogotovo u prostoru jugoistočne Europe veoma često predmet rasprava, političkih i nacionalnih sporova, a ponekad i separatističkih prijetnji. Slična je situacija i u međunarodnim okvirima s obzirom na široku isprepletenost naroda mnogobrojne manjine locirane širom balkanskog geoprostora. To prema E. Balibaru može dovesti do tzv. „interiorizacije ideje o granici“²⁹ tj. da pojedinci ponekad zamišljaju svoje mjesto u svijetu i u mašti obilježavaju čvrste granice među „svojim“ nacijama ili usvajaju granice koje im se dodjeljuju na miran način ili pak nasilno. „To jest, razvijanjem kulturnog ili duhovnog nacionalizma (onog što se katkad naziva i „patriotizmom“ ili „građanskom religijom“.³⁰ Time se, osobito na Balkanu protežiraju tzv. granice „duhovnog prostora nacija“ koje kao takve mogu biti predmet većeg „istraživačkog“ i intelektualnog interesa od samih fizičkih graničnih linija pojedinih država.

Svaki uži, a pogotovo širi duhovni prostor zona je različitih utjecaja i nije ga moguće svesti na jednu dimenziju. Europski duhovni prostor također je veoma heterogen i obilježen raznim idejnim, vjerskim, političkim i drugim utjecajima i nije predmet posebnog znanstvenog interesa. Slično je i s mediteranskim i nekim drugim duhovnim prostorima u onom kontekstu kako ih interpretira suvremena znanost.

Na prostoru bivše Jugoslavije mnogi svjedoci jugoslavenstva doživljavaju tu zemlju kao svoj mentalni teritorij i nose manje ili više jugoslavensku mentalnost pod kojom obično podrazumijevaju različite stvari. Ideja jugoslavenstva započela je najprije kao intelektualni projekt, a kasnije se oblikovala u različitim (pozitivnim i negativnim) variantama. Je li taj projekt „više motiviran katoličkim prozelitizmom ili pak srpskim assimilacionizmom“³¹ ostaje za neku šиру povijesnu raspravu. Prema povjesničaru N. Markovini jugoslavenstvo je za Srbe bilo samorazumljivo dok je od Hrvata tražilo određenu žrtvu. „Ta hrvatska žrtva išla je od Krležinog hrvatskog jugoslavenstva do Andrićeva jugoslavenskog srpstva“³² Budući da je to za Srbe bilo samorazumljivo ropsstvo, nakon njegova sloma traži se neka nova idejna konstrukcija, novo jugoslavenstvo svedeno na politički i nacionalni interes (naravno u režiji SANU) te se stoga prišlo definiranju duhovnih granica srpske nacije. Ponekad su izbjigli sporovi u vezi s tim granicama. Tako je npr. za književnika M. Pavića, Boka Kotorska bila tradicionalno dio srpskog duhovnog prostora, a za jednu hrvatsku novinarku to je oduvijek bila zona latiniteta u hrvatskom duhovnom okviru.

²⁹ E. Balibar, *Mi gradani Europe?: granice, narod, država*, Časopis „Beogradski krug“, 2003., str. 31.

³⁰ Ibid.

³¹ L. Veljak, *Na gubitničkoj strani*, „Vjesnik“, Zagreb, 20. 7. 2006.

³² D. Markovina, „Hrvatstvo i jugoslavenstvo“, *Danas*, Beograd, 14. 11. 2015.

U geoprostoru Balkana, s mnogim neriješenim graničnim pitanjima svaka od nacija ima određenu mentalnu mapu „svog“ duhovnog prostora u koji uključuje i pripadnike „svoje“ nacije u drugim zemljama. Na tom planu međunarodne relacije kontinuirano protežiraju „meko“ rastakanje međudržavnih granica (ekonomske pomoći, intenzivna kulturna razmjena, učestali vjerski kontakti itd.), a koje se kontinuirano odvija. To je svakako nešto prihvatljivo i pozitivno. Međutim, duhovni prostor neke nacije može se u interpretaciji nekih regionalnih intelektualaca i kulturnih radnika nacionalističkih provenijencija i potpuno drukčije poimati. Naime, diskurs o duhovnom prostoru nacije često npr. kod većeg broja srpskih intelektualaca neodoljivo asocira na nekadašnju Racelovu doktrinu, s kraja XIX. stoljeća, kojom se postavlja jednostavan odnos između napretka nekog naroda i potrebnog mu prostora, odnosno specijalno „pravo teritorijalnog razvoja“ sve do prirodnih granica.

Termin „duhovna formacija današnje Srbije“³³ (pri čemu se misli na Srbiju početkom XX. stoljeća) pripisuje se Skerliću, a odražava zemlju koja teži usponu i duhovnom poletu te se znatno razlikuje od duhovne fizionomije današnje Srbije. Danas se deklaratивno ističe da globalizacijski procesi i „njihova silina čine velike napore u pronalaženju onih spona, prije svega civilizacijskih koje dograđuju duhovni portret Balkana, nudeći svijetu svu sliku koju smo mi sami stvorili, bez posredovanja i nametanja sa strane“.³⁴ Te „civilizacijske spone“ Balkana su u suvremenoj Srbiji čista fikcija. To najbolje demantira promišljanje jednog drugog SANU akademika koje navodi L. Perović: „Mi smo ponovno u XIX. stoljeću. Ponovno moramo stvoriti takvu Srbiju u kojoj će svi Srbi na planetu vidjeti svoju očevinu“.³⁵ Prema „tentativnoj definiciji“ jednog povjesničara, također SANU akademika: „srpski duhovni prostor je ukupnost kulturne djelatnosti s tendencijom da se ostvari u sređenoj državi svojega doba, u svim pokrajinama u kojima je živio i živi srpski narod i etničke grupe koje su se od njega izdvojile u svim oblicima u kojima su se očitovale“³⁶

Poznati srpski intelektualac I. Čolović najbolje raskrinkava tu nacionalističku tiradu pod vodstvom SANU ističući da je nakon ratova devedesetih godina XX. stoljeća borba za teritorij „privremeno prebačena s vojne na kulturnu frontu“.³⁷ Kultura je dakle Srbima poslužila kao priprema za ratne pohode po Hrvatskoj i BiH, a nakon poraza rat se ponovno vodi na polju kulture i duhovnosti u cilju očuvanja navodno ugroženog „duhovnog prostora“. „Sada se kultura pretvara u rezervni položaj, na koji se nacionalne snage povlače, na kojem se prestrojavaju i tu čekaju sljedeću povoljnju priliku za novu vojnu ofenzivu“.³⁸ Prema I. Čoloviću proizlazi da ljudi od pera u Srbiji misle da „su pozvani da budu glavni graničari nacije, čuvari njezinih duhovnih granica, da učvrste branik nacije i stoje na njemu i prije nego što se on nađe na nekoj planini, u nekom rovu“.³⁹

³³ Slobodan Jovanović, „Politika“, 16. 2. 2016.

³⁴ D. Medaković, na znanstvenom skupu u SANU, prema „Politika“, 28. 11. 2002.

³⁵ L. Perović, *Dominantna i neželjena elita*, Dan Graf, Novi Sad, 2015., str. 121.

³⁶ D. Čosić, M. Ekmečić, V. Krestić, *Srpski duhovni prostor*, Nova Evropa, Beograd, nema godine, str. 13: Koliko je nama poznato, u Beogradu su tiskane još dvije knjige s istim naslovom (autori su dvije grupe SANU akademika) i jedna u Banja Luci pod okriljem Akademije nauka i umjetnosti Republike Srpske.

³⁷ I. Čolović, *Kultura, nacija, teritorija, „Republika“*, br. 288–289, Beograd, 2002.

³⁸ Ibid.

³⁹ I. Čolović, *Balkan – teror kulture*, Knjižara Krug, Beograd, 2008., str. 30–31.

Slično o duhovno-prostornoj tematici misle i skoro svi srpski političari u struktura-ma vlasti posljednjih desetljeća. Tako na primjer, po mišljenju jednog od bivših srpskih predsjednika države, u Europu treba ući s identitetom koji je sastavni dio politike. „Upravo zbog toga granice ne bi trebalo definirati samo državnim granicama. Tamo gdje se događa naša kultura, gdje se pjevaju naše pjesme, tamo su naše granice. Ne trebamo se nikada skupljati unutar postojećih granica“.⁴⁰ Takve granice po njemu uključuju Zrmanju, Liku, okolicu Karlovca, Sloveniju, BiH, Kosovo i Makedoniju do Kumanova. Lako je uočljivo da se taj zamišljeni teritorij dobrim dijelom može uspoređivati s neostvarenim granicama „Velike Srbije“ (Karlobag – Karlovac – Virovitica), ali to je špenglerovski prikriveno, uz hibridnu liberalno predstavljenu multikulturu i služi populističkoj političkoj ideologiji uz žal za granicama neuspjelog velikosrpskog programa, a samo usput je riječ o promociji euroregionalnog koncepta Srbije.

Svakako da u današnjoj Srbiji postoje i drukčija razmišljanja o granicama, kulturi i duhovnom prostoru. Prema jednom od njih, svi balkanski narodi, ne samo Srbi, trebali bi se oslobođiti ideologije vlasništva nad teritorijima jer ako bez problema mogu zajedno živjeti s drugim narodima u mnogim zemljama svijeta zašto to ne bi mogli i na Balkanu. „Ne služe države tome da za etničke grupe osvajaju teritorije nego da svim građanima na nekom teritoriju omoguće uredan uspješan i miran život“.⁴¹ Svatko naravno u toj državi mora imati ista prava i osjećati je kao svoju zemlju.

Po drugom mišljenju, Srbi bi se trebali uključiti u dinamičan svjetski proces i živjeti u toleranciji uz prethodna pomirenja i praštanja (među sobom i s drugim narodima) u miru prihvaćajući progresivne tekovine suvremenog svijeta. U tom slučaju neophodno je da prihvate realnost „da nemaju pravo na romantično zanošenje prapovijesnim i ultrafuturističkim predodžbama o vlastitoj veličini i mesijanskom poslanstvu“.⁴² Imajući to u vidu trebalo bi se konačno prihvati da svi Srbi ne mogu živjeti u jednoj državi, ali zato mogu i trebaju biti svi u jednoj komunikaciji i jedinstvenom duhovnom prostoru, i konačno, u civilizacijski, kulturno i religijski definiranoj, a regionalno ustrojenoj i decentraliziranoj velikoj Evropi, oličenoj u projektu i viziji Europske unije, s defunkcionaliziranim državnim granicama⁴³. To naravno uz angažman srpskog naroda i vlasti na svim razinama može uz definiranu strategiju političkog, socijalnog, ekonomskog i kulturnog razvoja stvoriti uvjete za napredak u budućnosti.

Navedena su mišljenja u suvremenoj Srbiji prilično rijetka, a i kad se pojave ne mogu se adekvatno medijski predstaviti u prostoru u kojem dominiraju velikosrpske ultradesne intelektualne i političke snage. Vidljivo je da je srpska politička, intelektualna i akademska elita samo promijenila način borbe za ideju velikosrpskog prostora. Danas se sve više pokušavaju na drugi način, primjereno novom vremenu, reciklirati i ideje „Načertanija“. Jedan pseudopovjesničar npr. „dokazuje“ da je tu u pitanju inkluzivan, a ne ekspanzivan plan, zasnovan na proširenju političkih sloboda u susjedna područja

⁴⁰ NIN, 23. 7. 2009.

⁴¹ **V. Milenković**, *Jugoslavija i srpske zemlje*, „Politika“, 11. 8. 2015.

⁴² **M. Vučković**, *Globalizacija i sadašnje državne granice između Srba*, Zbornik radova „XIV Kongres geografa Jugoslavije“, Beograd, 2001., str. 246.

⁴³ Ibid.

s većinskim srpskim stanovništvom, uz podrazumijevajuću vjersku toleranciju“.⁴⁴ To nije ništa neobično u vremenu kad dominantna površnost, banalnosti i isprazne politizacije obilježavaju intelektualnu scenu, odnosno suvremenu političku, kulurološku i intelektualnu kartu Srbije. Većina tamošnjih intelektualaca ne propušta nijednu priliku da izrazi svoje poštovanje svim mogućim formama vlasti. U takvim uvjetima nije neobično što se u današnjoj Srbiji uz veliku pompu glorificira revidirana povijest prilagođena potrebama dnevne politike.

Srpski narod ima, naravno, svoju povijest i svoje mjesto u europskoj povijest i kulturi koju treba obradživati multidisciplinarno koristeći se modernom znanstvenom metodologijom i validnim dokumentima bez ideoološke i političke matrice. „Povijest je znanost: ona ne izmišlja, ona samo vidi; a da bi mogla vidjeti točno, potrebni su joj pouzdani dokumenti“.⁴⁵ Potrebna joj je uostalom i prikladna znanstvena i svakako politička kultura koju posljednjih godina kreiraju uglavnom cvijićevski rečeno „dinarci“. Međutim, ako se problem promatra tijekom dužeg roka, uočit će se da u posljednja dva stoljeća srpskom političkom scenom vlada oslobođilačko-parohijalna politička kultura koju karakterizira začahurenost i „solunašenje“, tj. stalno pozivanje na ratne zasluge i velika otpornost na promjene što je, kako primjećuje Z. Golubović, veliki hendičep jer se teško mijenjaju vlastite navike i malo se uči iz iskustva drugih, ali i iz vlastite povijesti, stoga ona zaključuje: „Ako je osnovna vrijednost biti Srbin pravoslavac i tome se sve podređuje, teško ćemo se uklopiti u pluralističko shvaćanje identiteta“.⁴⁶ Drugi bi tome dodali i palanaštvo kao posebnu specifičnost srpskog društva u dugom roku. „Rekli smo već: vjernost plemenskoj prošlosti: koja odlikuje palanački duh, nije i ne može biti vjernost povijesti ili drukčije rečeno „čitava tragedija svijeta palanke izražena je u utopizmu njezina duha“.⁴⁷ Ovdje svakako treba izbjegći redukcionizam i zaključiti da je samo Srbija i srpska kultura palanačka. Riječ je o univerzalnom problemu palanke koji se širi manje više po cijelom balkanskom prostoru, ali je u Srbiji posebno naglašen.

Iz svega navedenoga može se utvrditi da se u posljednja tri desetljeća na političkoj i intelektualnoj sceni Srbije ništa značajnije nije promijenilo. Dominiraju ista ideoološka matrica i „politička kozmetika“ samo prilagođene novim uvjetima. Što se pak srpske intelektualne scene tiče, ako se izuzme manji broj kritičke i antiratne inteligencije iz devedesetih („Druga Srbija“, „Beogradski krug“) i vrlo mali broj suvremenih intelektualaca, u današnjoj Srbiji prevladavaju intelektualci kojima poniznost prema političkim elitama predstavlja vrlinu, odnosno ljudi bez imalo osnovnih moralnih i intelektualnih načela. Stoga se vjerojatno i ne postavlja pitanje aktualnosti jednog poodavnog promišljanja poznate beogradske novinarke prema kojoj je „želja za proširenjem i prodorima u ime srpstva uvijek aktualna i nikad neprevladana tema koja ne pripada prošlosti, ostaje vječna i stalno svježa“.⁴⁸ Naravno, svatko ima pravo i na drukčije mišljenje, ali postavlja se pitanje koliko je ono realno u nekoj bližoj budućnosti.

⁴⁴ *Politika*, Beograd, 10. 4. 2016.

⁴⁵ Š.-O. Karbonel, *Istoriografija*, Plato, Beograd, 1999., str. 92.

⁴⁶ *Politika*, Beograd, 15. 1. 2005.

⁴⁷ R. Konstantinović, *Filosofija palanke*, Otkrovenje, Beograd, 2004., str. 140.

⁴⁸ G. Logar, *Danas*, 16. 9. 2002.

4. PODUNAVLJE: GEOEKONOMSKI I KULTUROLOŠKI ASPEKT

4.1. Dunav i Podunavlje: povijesno-kulturni pregled

Mnogobrojne studije ljudske povijesti ukazuju na to da su velike svjetske rijeke kao moćne vodene arterije određenih geoprostora imale ključnu ulogu u razvoju civilizacija. „Prva čuda događaju se ne na obalama mora već duž tokova rijeka“, navodi poznati francuski povjesničar F. Braudel.⁴⁹ Prva velika naselja niknula su na obalama rijeka, a proučavanjem arheoloških i povijesnih izvora može se zaključiti da jednostavnii sustavi navodnjavanja ipak nisu bili „pogonska sila“ pri nastanku prvih država. Na to jasno ukazuju mezopotamski, indijski i drugi sačuvani tekstovi. „Do zauzdavanja Nila, Tigriša i Eufrata došlo je prije stvaranja Egipta i Mezopotamije, tih ekonomskih, kulturnih i već političkih divova koji su nastali prije trećeg tisućljeća“.⁵⁰ Civilizacije po mnogima počinju najprije u Mezopotamiji i Egiptu, a kasnije na obalama velikih indijskih i kineskih rijeka. „Gradnja složenih sustava navodnjavanja nije pratila pojavu država, nego je u svakom od tih područja počela znatno kasnije“.⁵¹ To je omogućavalo veću poljoprivrednu proizvodnju što je osiguravalo egzistenciju sve većem broju stanovnika.

Rijeke su više povezivale nego razdvajale različite narode i kulture kroz povijest. Slično je i s Dunavom koji od Crne šume do Crnog mora „putujući“ oko 2900 km kreira povijest koja je ostavila svoje tragove prije svega kroz kulture nastale na njegovim obalama. Ta velika europska rijeka je ne samo geografski pojам već i os europske civilizacije i eurokulturni koridor. Europska sudsreda podunavskih naroda bila je oduvijek određena Dunavom pa su oni imali i određene prednosti života uz tu rijeku u odnosu na druge narode.

Dunav je posebno dobio na značenju kao dio velike transverzale koja presjeca Europu od Sjevernog do Crnog mora, odnosno aktiviranjem 1992. godine velikog plovнog puta Rajna – Majna – Dunav „nakon 180 godina od početka radova“.⁵² Po mnogima to je jedan od najznačajnijih hidrotehničkih pothvata 20. stoljeća dok drugi opet ocjenjuju da je to „jedan od najvećih svjetskih pothvata“.⁵³

Dunav stoljećima „okuplja“ razne narode bez obzira na to je li granica ili most među njima. Nekad je to bila granična rijeka moćnog Rimskog Carstva, odnosno granica između tadašnjeg civiliziranog svijeta i barbarija. U većem dijelu svoje povijesti, Dunav međutim, nije bio limes koji dijeli narode, nego metaforički rečeno, rijeka s mnogo različitih mostova koji su, ne samo simbolično, ugrađeni u kulturu dunavskog prostora kao arhitektonski sloj i povezuju narode u pravcu Istok – Zapad i Sjever – Jug. Iako i danas trećina dunavskog toka prolazi granicama nekih od podunavskih zemalja, on ih više spaja, a ne razdvaja i sve više postaje ključni činitelj njihova ekonomskog rasta i razvoja.

⁴⁹ **F. Brodel**, *Sredozemlje u Starom veku*, Akadembska knjiga, Novi Sad, 2007., str. 71.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ **J. Diamond**, „Sva naša oružja“, Algoritam, Zagreb, 2007., str. 303.

⁵² EU – Strategija aktiviranja Podunavlja, „Republika“, br. 520–521, Beograd, ožujak 2012.

⁵³ Ibid.

Uz veliku rijeku, od XVIII. stoljeća, zahvaljujući razvijenom riječnom prometu i na njemu pratećoj trgovini postupno se razvijaju mnogi manji ili veći gradovi u kojima izrasta novi buržoaski stalež koji sve više prihvata ideje zapadnoeuropejskog prosvjetiteljstva i širi ih podunavskim prostorom. U geoprostoru Podunavlja na taj način dolazi do protoka novih ideja i svih oblika prožimanja i kulturnih preplitanja raznih naroda u mnogim područjima. Sve to itekako utječe na *Homo Danubiusa*, novog europejskog čovjeka. S vremenom nastaju i nove točke konvergencije srednjoeuropejskog i balkanskog mentaliteta. Po V. Neumannu mnogo toga utječe na jedinstvenost geoprostora Hrvatske, Srbije i Banata (srpskog i rumunjskog). On uključuje i „elemente Mitteleuropе, i elemente koji dolaze s Balkana, islama, hebrejskog istoka te jugoistočne sentimentalnosti, i južnjački temperament mediteranskog porijekla i kulturu i tradiciju njemačkog Sjevera“.⁵⁴ Po njemu manje rigorozno i tolerantnije pravoslavlje, katolicizam i reformacija omogućili su ubrzano širenje zapadnih ideja na ovom dijelu europskog prostora, a preko slavenskih jezika uspostavljen je kontakt s grčkim i bizantskim stvaraocima kasnog antičkog doba.

C. Magris, autor čuvenog romana „Dunav“, smatra da je nekoć širom cijelog prostora Podunavlja prevladavala kultura u kojoj su se različiti jezici, „koliko god bili različiti“, ipak prepoznivali u svojoj pripadnosti zajedničkim korijenima. „Jedan od načina koji ih je spajao bili su upravo židovska vjera i njemački jezik. Nažalost rušenjem toga, nestankom vjere i jezika, nestaje i mogućnost da se potomci dunavskog carstva prepoznađu“.⁵⁵

Veći dio toka Dunava pripada Srednjoj Evropi s mnogo naroda, kultura, jezika i religija, posebnom geoprostoru koji je stoljećima proživljavao ratove, mirovne konferencije i razne prepreke. Bez obzira na to, i danas se nerijetko reaktualizira pitanje njezine povijesti, ali i postojanja uopće, iako joj ime označava smisao i granice odredive kulturom, povijesku i Dunavom.⁵⁶ Na tu temu međutim, većina povjesničara, geografa i politologa ima ipak jedinstveno mišljenje. „Srednja Europa postoji, to je povijesni pojam, zajednička sudska i kultura, civilizacija nasljedena od Habsburškog Carstva, koju definiraju polazišta, mentalna geografija, arhitektura, gastronomija, drukčiji odnos prema svijetu“.⁵⁷ Osnova ideje Srednje Europe koja nije novi koncept najčešće proizlazi iz želje da se pobegne iz Istočne Europe koja još uvijek nosi negativne konotacije.

Posebno mjesto u procesu intenzivnog sažimanja i prožimanja Istoka i Zapada na prostoru Podunavlja od XVIII. stoljeća ima Habsburška Monarhija kao geografski i preoblikovani kulturni koncept prosvjećenog apsolutizma u koji su se osim srednjoeuropejskog, s vremenom manje ili više inkorporirali i istočnoeuropejski kulturni tokovi i tradicije. Iako autoritarna monarhija, taj konglomerat – država dugo je bila kulturno središte Europe u čijem su okviru mnogi manji narodi manje ili više nesmetano tražili

⁵⁴ V. Nojman, *Iskušenje Homo Europaeusa. Rađanje savremenih ideja u centralnoj i jugoistočnoj Evropi*, „Pešić i sinovi“, Beograd, 2011., prema: „Politika“, Beograd, 17. 3. 2012.

⁵⁵ Politika, Beograd, 23. 1. 2016.

⁵⁶ Na ovu temu više vidjeti kod: 1.) I. Rubić, *Geografija svijeta, Knjiga I*, Seljačka sloga, Zagreb, 1954., str. 34; 2.) K. Rupert, *Srednja Europa – približavanje jednoj koncepciji*, „Acta geographica Croatica“, vol. 29, Zagreb, 1994., str. 65–74; i 3.) M. C. Maurel, *Differentiation et reconfiguration des territoires en Europe centrale*, „Annales de geographie“, No. 636, mars – april, Paris, 2004., str. 125–143.

⁵⁷ K. Orel, *Srednja Evropa, od ideje do istorije*, Clio, Beograd, 2012., str. 339.

svoj identitet razvijajući svoju kulturu. „Bila je imenitelj jednog tako raznorodnog svijeta u kojem je živjelo dvanaest naroda. Svatko je morao od nečega odstupiti u ime cjeline. Birokracija je bila operativni sustav na kojem je počivao taj svijet“.⁵⁸ Narodi u Habsburškoj Monarhiji, više nego drugdje, s vremenom su se navikli živjeti jedni s drugima ili jedni pokraj drugih, a (kako navode mnogi povjesničari) znatno manje jedni protiv drugih, preuzimajući jedni od drugih navike i običaje.

O Habsburškoj Monarhiji postoje i danas dva dosta oprečna mišljenja. Naime, neki smatraju da se u njezinu okviru odvijala kulturna germanizacija srednjoistočne Europe, a rubne slavenske zemlje bile samo kolonijalni privjesak moćne metropole. Drugi je pak, idealiziraju te smatraju da je to bila država konglomerat naroda, kasta, jezika i kultura koja je omogućavala koliko-toliko tolerantan suživot među njezinim različitim narodima te navodeći da je „austrijski ustavni zakon i nakon preustroja Monarhije iz 1867. propisivao da svaka nacionalnost ima neusporedivo pravo na to da sačuva svoj nacionalni karakter i na upotrebu svog jezika u školi, upravi i javnom životu, ali takve politike nije bilo u mađarskom dijelu Habsburškog Carstva“.⁵⁹ Na takvo razmišljanje vjerljivo najviše utječe usporedbe s događajima koji su u Podunavlju nastupili nakon propasti Austro-Ugarske. Istina je, kao što to obično biva u praktičnom životu između dva navedena mišljenja, vjerljivo negdje u sredini.

4.2. Europska strategija za Podunavlje i njezin mogući utjecaj na ekonomski i kulturni razvoj tog geoprostora

Već se dugo Europska unija koristi širokim opsegom politika, regulativa i drugih instrumenata s ciljem stvaranja jedinstvenog tržišta, promocije ravnomernog razvoja i smanjenja razlika u stupnju razvoja među regijama. Velik broj programa načinjen je s ciljem rješavanja problema u određenim dijelovima EU pri čemu se najviše koriste namjenski EU fondovi. Transnacionalne dimenzije europskih prostornih i regionalnih politika uključuju prije svega prekograničnu i međuregionalnu suradnju.⁶⁰ Transnacionalni programi suradnje organizirani su na regionalnom principu (sjeverne pokrajine, Mediteran, središnja i istočna Europa, Atlantska obala, alpski prostor itd.) dok u programima prekogranične suradnje sudjeluju zemlje koje dijele zajedničku granicu. U novije vrijeme suradnja među europskim regijama temelji se i na principu makroregionalnih strategija, novom pristupu u EU koji ojačava sinergiju različitih politika i uključuje u razvojni proces veći broj sudionika. S tim ciljem EU je najprije 2009. godine donijela Baltičku strategiju (*Baltic Sea Strategy*) koja obuhvaća deset baltičkih zemalja, a 2011. godine i Strategiju EU za dunavsku regiju (*European Strategy for the Danube Region, EUSDR*). Cilj je Baltičke strategije ubrzani ekonomski razvoj i ekozaštita velikog, gotovo zatvorenog prostora tjesnacima Skagerrak i Kattegat (između Švedske i Danske), a EUSDR-a da osigura brži ekonomski, socijalni i kulturni razvoj zemalja koje leže u

⁵⁸ D. Velikić, *Identiteti Dunavskog regiona, „Austrija“*, Corporate Media d.o.o. (u suradnji s Ambasadom Austrije u Beogradu), Beograd, 2010., str. 18.

⁵⁹ C. F. Ware, K. M. Panikar, J. M. Romein, *Historija čovječanstva, kulturni i naučni razvoj, dvadeseto stoljeće, treći i četvrti dio*, Naprijed, Zagreb, 1969., str. 137.

⁶⁰ Opširnije o ovoj temi između ostalog kod: T. Dabović, *Nacionalne strategije prostornog razvoja u Evropi*, Geografski fakultet, Beograd, 2008., str. 10–17.

hidrografskom bazenu Dunava uz realizaciju projekata zaštite okoliša, odnosno da uz ekozaštitu osigura bolje iskorištavanje raspoloživih potencijala Dunava (promet, turizam itd.), druge po veličini europske rijeke koja protjeće od izvora u Njemačkoj do delte u Ukrajini kroz deset zemalja, a njegov sliv (alpski, panonski i pontijski) „ima oko 120 pritoka, 60 većih, a 34 su plovna“⁶¹ i obuhvaća 14 zemalja, odnosno geoprostor od preko 0,8 milijuna km² na kojem živi danas cca 200 milijuna ljudi.

Vijeće Europe je u lipnju 2011. godine na prijedlog Europske komisije usvojilo Dunavsku strategiju za 14 zemalja podunavskog sliva pa je tada započela i njezina implementacija (kroz projekte definirane u Akcijskom planu) koja nije vremenski ograničena. Temelji se na četiri stupa suradnje, i to: 1. povezivanje dunavske regije, 2. očuvanje okoliša u dunavskoj regiji, 3. izgradnja prosperiteta u dunavskoj regiji i 4. jačanje institucionalnih kapaciteta (razrađenih u 11 prioritetsnih područja) u dunavskoj regiji.⁶²

Dunavska strategija trebala bi omogućiti da se prometni put Dunava mnogo više koristi. Količina tereta koja se danas godišnje preveze Dunavom tek je 10 % tereta koji se preveze Rajnom. EUSDR predviđa da bi Dunav oko 2020. godine trebao biti plovan 300 dana godišnje uz 20 % veći teretni promet, a izgradnja infrastrukture (prije svega željezničke mreže) između većih gradova u Podunavlju mogla bi rezultirati rastom interne podunavske trgovine za 50 %. Osim toga, „izračunato je da bi povećanjem kapaciteta plovidbe na osovini Sjeverno more – Crno more za 30 % oko 5 milijardi tona tereta moglo biti preusmjereno na taj vodenim put“.⁶³ Dunav naravno pripada prije svega Evropi, a prva europska institucija sa zadatkom reguliranja plovidbe Dunavom osnovana je još 1856. godine nakon Krimskog rata, a postoji i danas pa je logično da je EUSDR inkorporirana u Strategiju „Europa 2020“ koja se odnosi na razvoj i reforme za cijeli prostor EU.

Ekonomski kooperacija i ekologija svakako su glavni motivi EUSDR-a. Međutim, izazovi na koje bi trebala odgovoriti ta strategija znatno su širi. Planiranim mjerama EUSDR trebao bi mnogo toga promijeniti, pogotovo u geoprostoru južnog Podunavlja, a najviše u političkom kontekstu. „Politička ideja i politički koncept Dunavske regije polazi i zasniva se na humanističkoj filozofiji spajanja geografskih prostora i simbioze ljudi i prostora. To je nova geopolitika koja nema za cilj gomiljanje političke moći u geografskim prostorima, nego ekonomski i društveni prosperitet“.⁶⁴ U skladu s tim, EUSDR trebao bi kroz projekte, samite, konferencije i sl. zbližiti ljude i podići suradnju podunavskih zemalja na znatno višu razinu od današnje. To je posebno značajno jer su te zemlje bile mnogo puta tijekom povijesti u manjim ili većim političkim nesporazumima i konfliktima. U svom toku od izvora do delte kroz prostore raznih naroda Dunav ne bi trebao prolaziti kroz zone političkih turbulencija nego kroz prostore prijateljstva i to-

⁶¹ R. R. Zečević, *Međunarodni položaj Dunava i Derdapa, „Međunarodni problemi“*, 1–2, IMPP, Beograd, 2000, str. 136.

⁶² Više na mrežnoj stranici Ministarstva znanosti, obrazovanju i sporta Republike Hrvatske.

⁶³ N. Veljković, *Dunavska strategija – stara ideja za novi vek*, www.balkanmagazin.net, 12. 8. 2012., pristupljeno u travnju 2016.

⁶⁴ N. Jeftić-Šarčević, *Dunavsko-ekonomski region kao geopolitički, energetski i bezbednosti prostor*, IMPP, Beograd, 2012., str. 72.

lerancije bez obzira na raznolikost jezika, religija i civilizacija. Nažalost, do sada to nije bilo tako pa je umjesto suradnje često prevladavala netrpeljivost pri čemu se politička povijest podunavskih naroda pozicionirala na suprotstavljenim stranama. Bez obzira na to suvremeni čovjek treba stvari promatrati optimistično i kada je riječ o daljoj budućnosti razmišljati o novim izazovima budućeg ekonomskog i kulturnog razvoja u ovom dijelu europskog prostora. Tako se na sjeveru Podunavlja počinje razmišljati o novim vodenim linijama (npr. kanal Dunav – Odra – Elba), a na jugu Podunavlja reaktualizira se stara ideja o plovnom putu od Dunava do Egejskog mora. Naime, u različitim razvojnim dokumentima u Srbiji još se uvijek navodi da se već 1909. godine radilo na izradi općeg projekta plovnog puta Dunav – Morava – Vardar do Soluna čiju je realizaciju sprječilo nekoliko manjih ili većih „geopolitičkih reorganizacija“ Balkana u prošlom stoljeću. Stoga i ne treba čuditi optimistična ili točnije rečeno futuristička najava realizacije tog projekta jednog beogradskog znanstvenog radnika: „Naša će zemlja u sljedećem stoljeću sigurno osigurati, uz sudjelovanje međunarodnog kapitala, izgradnju plovnog puta Dunav – Morava – Vardar – Solunski zaljev“.⁶⁵ Ovdje čovjek mora biti također optimist i vjerovati da neće ponovno doći do neke nove „geopolitičke reorganizacije“ Balkana.

4.3. Problemi funkcioniranja EUSDR-a u hrvatskom i srpskom Podunavlju

Dunavska strategija već je doprinijela privlačenju političke pozornosti u regiji, na velike geografske, ekonomske, ekološke i kulturne raznolikosti, na nužnost ubrzanog održivog razvoja, ali i na mogućnost brzeg političkog i ekonomskog integriranja dunavskog sliva u europske razvojne procese na novoj paradigmi. EUSDR se, prema izvorima EU i njezinih pojedinih potpisnica, manje ili više implementira na čitavom prostoru njezina obuhvata iako je intenzitet te implementacije donekle usporen uslijed krize u EU. U nekim članicama EUSDR-a na sporiji razvoj te suradnje utječu i drugi specifični razlozi. Karakterističan je na tom području slučaj hrvatskog i srpskog Podunavlja gdje usporavanje pa i zastoj dunavske suradnje vuče korijene iz političke povijesti toga dijela Podunavlja. To povlači još uvijek mnoga neriješena pitanja koja imaju utjecaj i na plan suradnje u tom dijelu Europe.

Pitanje granica između dviju zemalja stoji u mnogim segmentima još otvoreno. Razlog tome je dosta razumljiv. „Dok je u Zapadnoj Europi proces tekao prema ukidanju granica, ovdje su se ispisivale nove granice. U takvoj situaciji sada smo prezadovoljni kad se približimo nekom obliku suradnje koji je ovdje postojao prije ratnih sukoba“.⁶⁶

Prije početka rata Arbitražna komisija Mirovne konferencije o Jugoslaviji 1991. godine definirala je tadašnje republičke granice kao granice novih država, odnosno utvrdila geopolitički temelj „razdruživanja“ tadašnje „države u nestajanju“. Srbija je bez obzira na to protežirala koncept tzv. „Velike Srbije“ te okupirala dijelove Hrvatske i BiH. Tuđmanovska Hrvatska prihvatile je nominalno odluku Arbitražne komisije, ali uz prikriveno prekrajanje granica BiH. Tako je nastao neobičan slučaj, a prema „The Washington Postu“ iz 1992. godine balkanski stereotip „prema kojemu čelnik države – kojemu je

⁶⁵ E. Stojić-Karanović, *Otvorena pitanja i perspektive saradnje podunavskih zemalja, „Međunarodni problemi“*, vol. LIV, br. 3, 2002., str. 227.

⁶⁶ E. Stojić-Karanović, Op. cit., str. 222.

okupirana jedna trećina državnog teritorija – pregovara s čelnikom države okupatora o diobi treće države“.⁶⁷

Po završetku rata Dunav je postao granična rijeka između Hrvatske i Srbije, ali su mnoga granična pitanja ostala neriješena, a iskrasnuli su i novi problemi. Zajedničke komisije za razgraničenje nisu se uspjele dogovoriti o ključnim novonastalim graničnim pitanjima, kao npr. što s teritorijem koji je nastao pri povlačenju Dunava od istoka ka zapadu kada se određeni teritorij Baranje „preselio“ u Srbiju; što s hrvatskim teritorijem koji se pruža na lijevoj obali rijeke te konačno što s hrvatskim teritorijem koji su zajedničke komisije verificirale kao hrvatsko zemljiste, ali se lokalno stanovništvo s tim ne slaže.⁶⁸ Čini se da ne nedostaje želje za rješavanjem tih problema u objema zemljama pa su s tim u vezi aktualni određeni prijedlozi političkim strukturama kao npr. onaj s jednog znanstvenog skupa u Srbiji upućen Ministarstvu vanjskih poslova „za istraživanje problematike sređivanja državne granice s Hrvatskom na Dunavu“.⁶⁹

Svakako da su ti problemi relativno lako rješivi kroz zajedničke dogovore i kompromise u drukčijim okolnostima od onih u poslijeratnom vremenu dviju zemalja. Međutim, oni i daje stoje otvoreni jer nema političke volje za njihovim rješavanjem u vremenu kad i politički odnosi dviju zemalja nisu baš na zavidnoj razini. Sve to predstavlja daljnje prepreke za suradnju tih zemalja u okviru EUSDR-a koji EU (zasad ne baš uspješno) pokušava razriješiti različitim mjerama, prije svega političkim i ekonomskim, a potom posebnim integrativno-obrazovnim programima i integrativnim stimulansima vodeći računa svakako i o vlastitim ekonomskim i geopolitičkim interesima.

5. BARANJA KRAJEM XX. I POČETKOM XXI. STOLJEĆA. POSLJEDICE RATNOG DOBA I PERSPEKTIVE

5.1. Baranja krajem XX. stoljeća: srpska okupacija i njezine posljedice

Panonski geoprostor od cca 1150 km² koji predstavlja Baranju dio je prostora na ušću Drave u Dunav, odnosno dio prirodne cjeline tog dijela Podunavlja koji se nalazi na značajnom geostrateškom „raskrižju“ koje su kroz povijest (kao uostalom i druge podunavske prostore) kontrolirali i/ili naseljavali razni narodi. Oni su to podunavsko područje, na kraći ili duži period, inkorporirali u svoje države, nerijetko mijenjajući njegovu etničku i vjersku strukturu i utvrđujući svoja pravila življjenja. Uslijed toga Baranja je tijekom čitave svoje povijesti u kontinuiranim promjenama (etničkim, religijskim i ideološkim).

Dunav i Drava danas su kao i ranije u vrijeme hladnoga rata i bivše Jugoslavije prirodne granice prema Bačkoj i Slavoniji. Danas je Dunav granična rijeka prema Srbiji, a Drava predstavlja razdjelnici sa Slavonijom, odnosno međuregionalnu hrvatsku grani-

⁶⁷ A. Bing, *Put do Erduta, Položaj Hrvatske u međunarodnoj zajednici 1994. – 1995. i reintegracija hrvatskog Podunavlja, „Scrinia Slavonica“* 7, 2007, str. 375.

⁶⁸ Šire o ovoj temi kod: E. Stojić-Karanović, *Otvorena pitanja i perspektive saradnje podunavskih zemalja, „Međunarodni problemi“*, vol. LIV, br. 3, 2002., str. 230–231.

⁶⁹ Međunarodni znanstveni forum *Dunav – reka saradnje*, <http://danube-cooperation.com>, 12. 10. 2015., pristupljeno u travnju 2016.

cu dok je granica prema Mađarskoj nakon Trianona 1920. godine povučena baranjskom ravnicom i odvaja taj prostor od četiri puta veće mađarske granice.

Nakon Drugog svjetskog rata nova narodnosna struktura u kojoj je dominiralo slavensko stanovništvo formirala se poslije izgona „podunavskih švaba“ u „prapostojbinu“ i doseljavanja stanovništva iz pasivnih krajeva novonastale države i kao takva se uglavnom održala sve do posljednjeg desetljeća proteklog stoljeća. Prije agresije na Hrvatsku tu je živjelo oko 3/4 nesrpskog stanovništva. Poslije političke i demografske okupacije i izvršenog etničkog čišćenja nesrpskog stanovništva i kolonizacije srpskog stanovništva iz drugih dijelova Hrvatske, Srbi su postali dominantni u Baranji. „U čak 36 naselja ili 70,6 % svih naselja Baranje Srbi su zahvaljujući etničkom čišćenju postali brojnije stanovništvo od Hrvata“.⁷⁰ Kao što to obično biva, ubrzo nakon prisilne etničke srbizacije Baranje javili su se i kvazidemografi i intelektualna služinčad tadašnjeg srpskog *establišmenta* koji su „dokazali“ srpska obilježja Baranje.

Završetkom rata i reintegracijom hrvatskog Podunavlja u politički sustav Republike Hrvatske, naravno, mnogo toga se promijenilo. Povratak stanovništva u domove uglavnom je realiziran, ali ostali su problemi obnove materijalnih dobara i potpune revitalizacije tog prostora. Posljedice srpske agresije i danas se itekako osjećaju, i one su ne samo političke i ekonomске nego i šire socijalne i kulturne. Sve to treba sanirati što, međutim, zahtijeva mnogo vremena.

5.2. Baranja početkom XXI. stoljeća: uvjeti i mogućnosti pomirenja naroda

Događanja početkom 90-ih godina u Baranji nakon okupacije tog prostora od strane istočnog susjeda ostavila su mnogobrojne posljedice koje će se još dugo osjećati pa to područje još uvijek traga za punom socijalnom i ekonomskom stabilnošću. Dugoročno promatrano, budućnost Baranje (kao uostalom i drugih dijelova hrvatskog Podunavlja) treba, ipak gledati u širem, prije svega balkanskog i hrvatskog kontekstu. Ako se to prihvati kao relevantno, onda se moraju najprije utvrditi određene činjenice.

Prvo treba naznačiti da je početkom XXI. stoljeća val pozitivnih promjena otvorio nove perspektive za čitav balkanski prostor koji se danas nalazi u novoj povijesnoj situaciji. Sada se, mnogo više nego ranije, proklamira višestranačje, parlamentarna demokracija i poštivanje ljudskih prava. Strateški politički cilj u regiji jest priključenje i preostalih nečlanica EU u taj široki politički, ekonomski i kulturni prostor uslijed čega se mora pridržavati i u intrabalkanskim relacijama definiranih integracijskih standarda. Vlast u Srbiji preuzela je raznorodna koalicija koja, za razliku od režima koji je bio kontinuirano izvor regionalne nestabilnosti, bar deklarativno ne protežira ratnu opciju. Nadzor međunarodne zajednice je više nego ranije prisutan u regiji i vjerojatno će to ostati još dugo vremena.

Drugo, uz tvrdnju da su danas perspektive Balkana u osnovi pozitivne treba ipak zadržati određenu dozu rezerve pogotovo u pogledu nekih balkanskih zemalja gdje su,

⁷⁰ **D. Živić**, *Prognano stanovništvo iz Hrvatskog Podunavlja i problemi njegovog povratka*, „Hrvatski geografski glasnik“ 65/1, Zagreb, 2003., str. 75.

više nego drugdje dugo prisutne intranacionalne tenzije i manje ili više politička neizvjesnost te veliko ekonomsko zaostajanje.

Treće, izlazeći iz šireg balkanskog teritorijalnog okvira uz uopćenu tvrdnju da je ipak teško uskoro očekivati čitav balkanski prostor kao „security community“ treba istaknuti da je položaj suvremene Hrvatske dugoročno mnogo povoljniji nego početkom 1990-ih godina. Prije svega, ta je zemlja danas članica EU (istina uz dosta unutrašnjih političkih i ekonomskih problema), odnosno pod kontrolom briselske birokracije. To je velika prednost iako je i EU danas u najvećim problemima od svog osnivanja (ekonomska kriza i kriza identiteta).

Uz sve navedeno, kao pozitivno u širem geoprostoru neophodno je istaknuti i posebno aktualne probleme u prostoru hrvatskog i srpskog Podunavlja. Tu su već dugo evidentni neriješeni granični sporovi, koji su kao što je već istaknuto, lako rješivi ukoliko bi se rješavali u duhu dobrosusjedske suradnje. „Kada u rješavanje tih pitanja bude uključeno lokalno stanovništvo, i kada budu primjenjeni svi i samo miroljubivi instrumenti pronaalaženja kompromisnog rješenja, tada će se moći postići dugoročno prihvatljivo rješenje za obje strane“.⁷¹

Čini se međutim da politički *establišment* s obje strane granice nije posebno zainteresiran za rješavanje akutnih graničnih problema jer im koriste za interno političko manipuliranje i skupljanje političkih bodova pogotovo u izbornim godinama.

Osim graničnih sporova, u Podunavlju su još uvijek aktualni i etnički problemi. Iako nemaju veći konfliktni potencijal, niti su veća sigurnosna prijetnja oni su ipak manje ili više uočljivi u svakodnevnom životu. U ratnim događanjima devedesetih godina razorena su mnoga naselja, obrazovni i vjerski objekti i infrastruktura, a značajno je poremećena i ekologija. „No ipak najteže posljedice ratnih sukoba predstavljaju razorenje primarne socijalne mreže (susjedstvo, prijateljstvo, kumstvo, bračne veze) što čini temelje lokalnih zajednica na tim prostorima“.⁷² Osim ponegdje, u međuljudskim odnosima pomirenje među stanovnicima još uvijek nije zaživjelo u pravom smislu te riječi. Stanovništvo različitih nacionalnosti još uvijek dobrim dijelom živi jedno pored drugih pa povratak pomirenja među narodima, svugdje na Balkanu pa i ovdje, treba svakako promatrati ponajprije u znatno širem kontekstu počevši od nacionalističke euforije u Srbiji devedesetih godina pa sve do današnjeg negiranja krivnje za ratove u tom vremenu što je još uvijek službena državna politika te zemlje. „U središtu dominantne srpske kulture nalazimo poseban odnos prema masovnim zločinima nedavno počinjenima u ime nacije. Njegova najvažnija odlika je poricanje istine, kao i nedostatak elementarnog ljudskog suošjećanja sa stradanjem žrtava“.⁷³ Ne zalazeći dublje u tu tematiku, srpski zločini u Hrvatskoj i BiH krajem proteklog stoljeća (slijedeći K. Jaspersa: „Pitanje krvice“, Konrad Adenauer Stiftung, Beograd, 2009) mogu se jednostavno okarakterizirati kao kolektivni zločini jer „zločinačka država pada na pleća čitavog naroda“.⁷⁴ Mišljenje

⁷¹ E. Stojić-Karanović, Op. cit. str. 231–232.

⁷² D. Babić, *Suživot Hrvata i Srba u prijeratnom, ratnom i poslijeratnom razdoblju – implicitna kritika interpretacije rata u Hrvatskoj kao etničkog sukoba*, Migracijske i etničke teme, 2–3, Zagreb, 2004., str. 203.

⁷³ N. Dimitrijević, *Pogled iz Srbije*, Peščanik, <http://pescanik.net>, pristupljeno u travnju 2016.

⁷⁴ Republika, 316–317, Beograd, rujan 2003.

je mnogih balkanskih (a među njima naravno manjeg broja srpskih) intelektualaca da Srbi nikada neće biti spremni suočiti se s vlastitom krivnjom za rat, genocid i zločine na Balkanu devedesetih godina. Treba dakle biti preveliki optimist i vjerovati da će se u Srbiji uskoro pojaviti neki novi Willy Brandt.

5.3. Baranja dva desetljeća nakon rata: nužnost suživota i perspektive

O uzrocima nestabilnosti na Balkanu i ratnim dogadanjima koja su uslijedila nakon toga postoje veoma heterogena mišljenja. Ona su ponekad uopćena kao na primjer ono koje iznosi jedan vojvodanski pisac po kojemu je „rat doprinio da na ovim prostorima iz tmine paganskih vremena po tko zna koji put izroni punom snagom odvajanje na kategorije mi i oni, na svoj i tuđ“.⁷⁵ Ponekad se pak potenciraju egzogeni faktori (raspad bipolarizma u svijetu nakon pada Berlinskog zida, lom blokovskih struktura, interes stranih sila za stvaranje minidržava radi lakše kontrole i eksploatacije njihovih resursa itd.) dok se u Hrvatskoj i FBiH naglašava Memorandum SANU kao politički velikosrpski program. Kad se govori o toj temi izgleda da je najrealnije prihvatići mišljenje K. Jaspersa od prije nekoliko desetljeća: „Čini se da je danas rat promijenio svoj smisao utoliko što nije borba radi vjere, nego borba interesa, nije borba pravih kulturnih zajednica, nego državnih područja, ne samo borba muževa nego tehnička borba strojeva, jednih protiv drugih i protiv pasivna pučanstva“.⁷⁶ Prema velikom filozofu – humanistu rat se, dakle, vodi radi osvajanja teritorija što je primarni cilj mnogo puta provjeren u povijesti ratovanja. Sunarodnjaci u zemljama koje treba osvojiti obično su usputna „žrtva“ velikodržavnih projekata „njihove“ zemlje. Takav je slučaj bio i s projektom „Velike Srbije“ čiji je cilj bio zaokruživanje „srpskog duhovnog prostora“ uz protjerivanje i etničko čišćenje nesrpskog stanovništva. U izvršenju tog zadatka sudjelovali su i lokalni Srbi, starosjedioci i susjadi onih koji su prognani. Međutim, agresija u Hrvatskoj (i BiH, svakako, ali to nije ovdje tema) bila je primarno političko-državni projekt tadašnjih srpskih političkih elita, a ne etnički rat kako to tumače velikosrpski ideolozi.

Analitičari agresije na Hrvatsku „zavirujući“ u prošlost uglavnom se slažu da su narodi na ovim prostorima, živeći zajedno stoljećima ostvarivali na lokanoj razini zajednički suživot uz povremene „tragične prekide“. To je posebno karakteristično na geoprostoru Baranje gdje je zajedno sa susjedima s vremenom stvarana autentična podunavska kultura. Tu egzistira mnoštvo sličnih izvornih običaja i jedinstvenih socijalnih i kulturnih obrazaca te tradicionalni modeli korištenja raspoloživih agrarnih i hidroresursa. Kao i svugde u svijetu, i tu povjesna i kulturna iskustva neobično lako prelaze nacionalne granice jer kako je to nekad ustvrdio E. Said, „kulturne nikako nisu unitarne, monolitne ili autonomne već više stranih elemenata, različitosti i razlika prihvaćaju, nego što svjesno odbacuju“.⁷⁷ Iz tog razloga također se ne može reći da je rat ovdje bio isključivo etnički, bar u svom dominantom određenju. To bi bio redukcionizam u određivanju dijagnoze ratnih sukoba u Baranji te stoga u interpretaciji političkih ratnih sukoba (kao uostalom i u cijeloj Hrvatskoj). Od 1991. do 1995. godine afirmira se teza o primarno

⁷⁵ M. Matički, *Povratak i sudbina*, „Politika“, Beograd, 7. 6. 2003.

⁷⁶ K. Jaspers, *Duhovna situacija vremena*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998, str. 98.

⁷⁷ E. Said, *Kultura i imperijalizam*, „Beogradski krug“, Beograd, 2002., str. 59.

političko-državnom sukobu. „Sukobi nisu posljedica vjekovne mržnje, netrpeljivosti i dugotrajnih lokalnih konfliktata, već suprotstavljenosti različitih političkih projekata koje su zastupali politički reprezentanti Hrvata i Srba u Hrvatskoj. To su temeljni argumenti za određenje političkog/ratnog sukoba u Hrvatskoj kao prije svega političko-državnog, a ne etničkog“.⁷⁸

Po završetku rata trebao se realizirati povratak prognanika na njihova ranija boravišta, odnosno operacionalizirati regionalnu strategiju povratka zajedno s lokalnim zajednicama. U širem kontekstu ta strategija imala je za cilj osigurati povratak punom normalnom životu na ranjem prebivalištu u društvo s vjerom u budućnost i mogućnost novog drukčijeg suživota i povratak pravih mjerila vrijednosti i morala što prije svega podrazumijeva poštivanje susjeda i ponegdje radikalnu promjenu ideološke svijesti. Povratak na bivša ratna područja pratile su dugo vremena određene političke, kulturne, socijalne i psihološke prepreke pri uključivanju povratnika u lokalnu zajednicu. S vremenom se situacija postupno mijenjala. Uvidjelo se da je suživot neminovnost, a da su suradnja, komunikacija, tolerancija i poštivanje razlika uvjet opstanka svih te su stoga i prognoze o vremenu potrebnom za obnovu suživota danas znatno kraće. Međutim, za potpunu rekonstrukciju mreže primarnih socijalnih odnosa u nekim lokalnim zajednicama trebat će još dosta vremena. Tamo će trebati definirati prije svega zajedničke puteve za prevladavanje dramatičnih zbivanja u posljednjem desetljeću 20. stoljeća. U tom slučaju vjerojatno bi bilo dobro poslušati savjet jednog katoličkog teologa, izrečen u nekom drugom kontekstu, po kojem „da bi se uzelo u obzir ono zajedničko, manje treba imati sličan pogled na zajedničku povijest, dok svatko ima pravo na svoju interpretaciju te povijesti, a više zajednički pogled na izgradnju moguće zajedničke budućnosti“.⁷⁹

Posebnu nadu u geoprostoru Baranje i šire regije Podunavlja daje već navedena strategija EU koja stvara preuvjete za brži ekonomski razvoj i povećanje kvalitete života svih i što je također važno za unaprjeđenje kulture i kontakata među ljudima. Osječko-baranjska županija od početka se zalaže da ta strategija obuhvati više razvojnih projekata kao npr. sanaciju korita Dunava, izgradnju autoceste kroz Baranju na koridoru Vc, izgradnje luka u Batini, Osijeku i Aljmašu, zatim projekte ekološke proizvodnje hrane, plinofikacije, obnovljivih izvora energije itd.⁸⁰ Tu je i inicijativa za „Akcicijski plan o bioraznolikosti“ koju je na Konferenciji u Osijeku 2012. godine predstavila „Regionalna agencija za razvoj Slavonije i Baranje“ što je posebno važno za očuvanje biološke raznovrsnosti u posljednjim preostalim močvarnim područjima u čitavom dunavskom slivu. Uz različite ekonomski razvojne performanse, sve to može doprinijeti široj integraciji kroz bolje upoznavanje, komuniciranje i prožimanje na svim poljima politike, kulture i religije i oslobođiti raspoložive prirodne i ekonomski potencijale za novu renesansu u XXI. stoljeću, tog ali i širih dunavskih prostora bez obzira na političke, ekonomski, duhovne i kulturne razlike.

⁷⁸ D. Babić, Op. cit., str. 187.

⁷⁹ T.-M. Couran, *Nepovratan pluralizam kultura i jedinstvo teologije*, „Consilium“, br. 1, Rijeka, veljača 2016, str. 75.

⁸⁰ Šire: *Vjesnik*, Zagreb, 14. studenoga 2010.

ZAKLJUČCI

Tema ovoga rada danas je vrlo aktualna i nerijetko polemična pogotovo u geoprostoru Balkana koji je u središtu istraživanja. Autori su se nastojali ograničiti na, prema njima, najvažnije segmente te tematike i svoje izlaganje „pokriti“ sa što više relevantnih izvora vodeći računa o različitim mišljenjima pojedinih intelektualaca čiji se stavovi iznose u ovom radu. Time se čitatelju ostavlja mogućnost da se na temelju različitih i ponekad suprotnih mišljenja pravilno opredijeli prema fenomenima i događajima koji su mu predstavljeni.

Autori su svjesni da o ovoj tematiki postoje i drukčija mišljenja i spremni su na argumentiranu i konstruktivnu raspravu. Osim toga, autori će biti zadovoljni ukoliko je iz predstavljenog teksta čitatelj dobio makar osnovne naznake o toj složenoj i vrlo aktualnoj tematiki i ako je bar veći dio poznavatelja toga područja suglasan s osnovnim porukama ovog rada.

LITERATURA

- F. Braudel**, *Civilizacije kroz povijest*, Globus, Zagreb, 1990.
- A. Tojnbi**, *Proučavanje istorije*, CID, Podgorica, 2002.
- H.-G. Gadamer**, *Naslijede Europe*, Matica hrvatska, Zagreb, 1997.
- Ž. Delimo, *Nastanak i učvršćivanje Reformacije*, Knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad, 1998.
- H. Mendras**, *Europa i Europljani*, Masmedija, Zagreb, 2004.
- Zbornik**, *Evropska civilizacija*, Službeni glasnik, Beograd, 2009.
- M. Mirković**, *Nauka i ekonomска politika*, Informator, Zagreb, 1979.
- S. Subotić**, *Ruske teme, mesijanstvo, inteligencija i nacija*, Logos, Beograd, 2013.
- F. Brodel**, *Sredozemlje u Starom veku*, Akadembska knjiga, Novi Sad, 2007.
- I. Rubić**, *Geografija svijeta I*, Seljačka sloga, Zagreb, 1954.
- E. Morin**, *Misliti Europu*, Durieux, Zagreb, 1995.
- V. Stanović**, *Političke ideje i religija*, Politeja, Beograd, 2003.
- O. Leaman**, *Izgubljeno u prijevodu: eseji iz islamske i jevrejske filozofije*, Buybook, Sarajevo, 2004.
- D. L. Lewis**, *Božiji žrvanj, islam i nastajanje Europe 570–2015*, Algoritam, Zagreb, 2012.
- F. Hiti**, *Istorija Arapa od najstarijih vremena do danas*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1973.
- T. A. Slezak**, *Šta Evropa duguje Grcima*, Albatros plus, Beograd, 2012.
- J. Ratzinger**, *Europa, njezini sadašnji i budući temelji*, Verbum, Split, 2005.
- M. Todorova**, *Imaginarni Balkan*, Knjižara Krug, Beograd, 1998.
- M. Velikonja**, *Euroza*, Knjižara Krug, Beograd, 2007.
- E. Balibar**, *Mi građani Europe?: granice, narod, država*, Beogradski krug, Beograd, 2003.
- L. Perović**, *Dominantna i neželjena elita*, Dan Graf, Novi Sad, 2015.

- D. Ćosić** etc., *Srpski duhovni prostor*, Nova Europa, Beograd.
- I. Čolović**, *Balkan – teror kulture*, Knjižara Krug, Beograd, 2008.
- Š.-O. Karbonel**, *Istoriografija*, Plato, Beograd, 1999.
- R. Konstantinović**, *Filozofija palanke*, Otkrovenje, Beograd, 2004.
- J. Diamond**, *Sva naša oružja*, Algoritam, Zagreb, 2007.
- K. Orel**, *Srednja Evropa, od ideje do istorije*, Clio, Beograd, 2012.
- C. F. Ware, K. M. Panikar**, *Historija čovječanstva*, Naprijed, Zagreb, 1969.
- R. R. Zečević**, *Međunarodni položaj Dunava i Derdapa, „Međunarodni problemi“*, Beograd, 2010.
- N. Jeftić-Šarčević**, *Dunavsko-crnomorski region kao geopolitički, energetski i bezbednosni prostor*, IMPP, Beograd, 2012.
- K. Jaspers**, *Duhovna situacija vremena*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998.
- E. Said**, *Kultura i imperijalizam*, Beogradski krug, Beograd, 2002.
- Časopisi, *Beogradski krug*, *Međunarodni problemi*, *Hrvatski geografski glasnik*, razni citirani brojevi.
- Dnevne novine**, *Politika*, *NIN*, *Vjesnik*, *Danas*, razni datumi.

Međugranična kulturološka suradnja Baranje i tuzlanske regije

Cross border cooperation
between Baranja and Tuzla Region

Sažetak

Spoznaju zakonitosti nastanka, toka i razvoja kulturoloških pojava i procesa tijekom vremena na geografski povezanim prostorima nije moguće adekvatno valorizirati ni sagledati bez međukulturalne suradnje koja po značenju, obujmu i strukturi nužno prerasta lokalne okvire.

Kontakti eminentnih stručnih i znanstvenih djelatnika iz tuzlanske regije s kolegama iz Baranje sežu u vrijeme prije agresije na Republiku Hrvatsku i Republiku Bosnu i Hercegovinu. Povezani intelektualnom radoznalošću i nastojanjem za kontinuiranim saznavanjem novih okolnosti koje su uvjetovale snažna prožimanja naroda i njihovih tradicija na prostoru tuzlanske regije i Baranje te sudbinski i kulturološki determinirale taj teritorij, znanstvenici su iz tih regija kroz različite aspekte (kulturno-antropološki, etnološki, lingvistički, povijesni i dr.) nastojali ukazati na evidentne sličnosti naroda tih prostora.

Neovisno o činjenici duge prisutnosti Austro-Ugarske Monarhije i Otomanskog Carstva na ovom prostoru, država koje su baštinile potpuno različitu kulturološku osnovu proizašlu iz drukčijeg kulturno-civilizacijskog i vjerskog kruga, baranjska regija i sjeveroistočna Bosna imale su i imaju mnogo više sličnosti nego što se to da naslutiti.

Toponimi u tim regijama ukazuju na stalne migracije u prošlosti uzrokovane i uvjetovane čestim ratovima i epidemijama koje su stanovništvo prisiljavale na stalna preseljavanja, jezični izrazi i danas u upotrebi u svakodnevnom govoru koji svjedoče o stalnom doticaju i mijehanju različitih kulturnih utjecaja, narodni običaji koji sadrže elemente slične narodnoj tradiciji u prekograničnoj regiji, sve su to važni i pouzdani indikatori esencijalne potrebe za intenziviranjem i produbljivanjem kulturološke suradnje između Baranje i tuzlanske regije, odnosno sjeveroistočne Bosne.

Kulturni identitet naroda sjeveroistočne Bosne oblikovan povijesnim okolnostima i određen različitim tradicijama i etnokonfesionalnim pripadnostima predstavlja neiscrpan izvor traganja za novim znanstvenim istinama, lucidnim

momentima spoznaje koji će bitno razjasniti prošlost, ali i otvoriti puteve potpunijeg percipiranja, razumijevanja i prihvaćanja budućnosti.

Sudjelovanjem na znanstvenim skupovima u organizaciji Zavoda za baranjsku povjesnicu Beli Manastir, stručni i znanstveni djelatnici iz tuzlanske regije su kroz svoje rade dali izuzetno značajan doprinos u produbljivanju suradnje s baranjskim kolegama i osvjetljavanju nekih do sada nepoznatih činjenica iz kulturne povijesti. Izdavanjem Zbornika znanstvenih radova, međugranična znanstvena suradnja dobila je ne samo na kvalitetnom pristupu različitim temama koje su bitne za spoznaju i proučavanje svih aspekata kulture i tradicije Baranje i tuzlanskog kraja, nego je i otvoren put ka realizaciji novih projekata važnih za materijalnu i duhovnu baštinu tih regija.

Rad ima za cilj proučiti kulturno prožimanja, odnosno kulturnu suradnju između Baranje i tuzlanske regije, posebno u sadašnjosti.

Ključne riječi: međugranična suradnja, kulturno prožimanje, povijesne okolnosti, kulturno-antropološki aspekt

Abstract

The understanding of genesis of beginning, continuation and development of cultural phenomena and processes in the course of time on territories geographically connected requires intercultural scientific cooperation which has to surpass local views of thinking.

Prominent scientists from both Baranja and Tuzla Region have had very intense cooperation long time before aggression of so called Yugoslav Federal Army against Republic of Croatia and against Republic of Bosnia and Herzegovina. Led by overwhelming intellectual curiosity and strong will for discovering new circumstances which caused cultural mixture of various people and their traditions in the Sava river Region thus determining the whole territory in the cultural sense, scientists strove to pinpoint resemblance between people Baranja and Tuzla Region using different aspects (anthropological, cultural, linguistic, historical etc.).

Apart from the fact of long termed presence of Austro-Hungarian Empire as well as Ottoman Empire on those territories, two states that had been based upon totally different religious and cultural grounds, Baranja and Tuzla Region have had unexpectedly a lot of similarities.

Names of inhabited places on both sides of river Sava indicate on a numerous migrations in the past caused by frequent military campaigns as well as epidemic diseases which forced local population to migrate, linguistic expressions in every day language used even today are witnessing very close contacts between various cultural influences, folklor traditions intertwined with those over border, all of these facts indicate an essential need to deepen and strengthen contacts between various types of scientists from Baranja and Tuzla region.

Shaped by historical circumstances and determined by confessional differences, cultural identity of people from north east Bosnia Region is indeed limitless source of searching for new scientific findings, a very important and bright moments of true that will make clear events from past, but also make a way for better perception, mutual understanding and acceptance of future.

While presenting their scientific papers in conferences organized by Zavod za baranjsku povjesnicu Beli Manastir, scientists from Tuzla Region gave a very significant contribution in strengthening cooperation with their colleagues from Baranja and also illuminated unknown moments from cultural history.

Editions of scientific papers in which various themes concerning both regions had been presented gave a new impulse to cross border cooperation between Baranja and Tuzla Region. This approach path a way to further cooperation and future projects extremely important for material and spiritual culture of Baranja and Tuzla region.

The purpose of this paper is to look carefully at intercultural mixture and to boost scientific cooperation between Baranja and Tuzla Region, especially nowadays.

Keywords: cross border cooperation, intercultural mixing, historical circumstances, anthropological aspect

Spoznaju zakonitosti nastanka, toka i razvoja kulturoloških pojava i procesa tijekom vremena na geografski povezanim prostorima nije moguće adekvatno valorizirati ni sagledati bez međukulturalne suradnje koja po značenju, obujmu i strukturi nadilazi lokalne okvire.

Kontakti eminentnih stručnih i znanstvenih djelatnika iz tuzlanske regije s kolegama iz Baranje sežu u vrijeme prije agresije na Republiku Hrvatsku i Republiku Bosnu i Hercegovinu. Povezani intelektualnom radoznalošću i nastojanjem za kontinuiranim saznavanjem novih okolnosti koje su uvjetovale snažna prožimanja naroda i njihovih tradicija na prostoru tuzlanske regije i Baranje te sudbinski kulturološki determinirale taj teritorij, znanstvenici su iz tih regija kroz različite aspekte (kulturno-antropološki, etnološki, lingvistički, povjesni i dr.) nastojali ukazati na evidentne sličnosti naroda tih prostora.

Kulturološka prožimanja Baranje i tuzlanske regije prije svega treba promatrati kroz međusobnu teritorijalnu upućenost tih regija i buran tok povijesnih zbivanja koja su još od perioda Rimskoga Carstva i kroz čitav srednji vijek sudbinski oblikovala etničku strukturu naroda i kroz burne migracijske procese odredila današnju sliku čitave regije.

Geografski promatrano, teren Baranje ograničen je sa sjevera planinom Meček (mečka – medvjed, Medvednica), s juga Dravom, a s istoka Dunavom, sa zapada šomodskim humljem spuštajući se postupno od Mečeka u Podravinu bez ijedne jače fizičke prepreke. Ta prirodna pojавa imala je sudbonosan utjecaj u različitim razdobljima.¹

Još od antičkih vremena, prostor rimske provincije Panonije geostrateški je bio izuzetno značajan jer su njime prolazili putevi koji su spajali Italiju s istokom Europe, uz obilje prirodnih bogatstava.

Pri određivanju južne granice Panonije, antički pisci služili su se geografskim okvirima ističući da Panoniju čine one zemlje koje leže sjeverno od vododijelnice jadranskog i

¹ Josip Bösendorfer, *Nešto malo o našoj Baranji*, Prva hrvatska dionička tiskara, Osijek, 1940., str. 3, priredio Davorin Taslidžić, Zavod za Baranjsku povjesnicu Beli Manastir, 2010.

crnomorskog sliva, odnosno sjeverno od lanca Dinarida. Kasnijim rimskim osvajanjima u vrijeme cara Klaudija, granice i ime Panonije pomaknuti su daleko prema sjeveru, na prostoru današnje Mađarske i obale Dunava. Prvobitnom Panonijom, dakle, možemo smatrati širi prostor doline rijeka Drave i Save, s njihovim međurječjem kao jezgrom, dok je na jugu Panonija obuhvaćala i sjeverne obronke Dinarida, odnosno najveći dio današnje Bosne.²

U srednjovjekovnoj Bosni, naročito za vrijeme Kulina bana, cvjetala je trgovina s Dubrovačkom Republikom. Trgovačke povlastice koje je ban Kulin 1198. godine podario Dubrovčanima potvrđio je ban Matej Ninoslav 1240. i 1248., a što dovodi do razvijanja trgovačkih odnosa s Dubrovačkom Republikom i drugim primorskim gradovima.

Prve nastambe Dubrovčana pojavljuju se u rudarskim središtima Bosne: Olovu, Kresu, Fojnici, Deževici, Busovači, Srebrenici, Zvorniku, kao i u poznatijim trgovinskim središtima: Prači, Goraždu, Foči, Gacku, Cernici, Višegradu, Visokom, Jajcu, Uskoplju, veseloj Straži (Bugojno), Drljevu (Gabela), Nevesinju i drugima. U navedenim mjestima istočne, zapadne i srednje Bosne bile su smještene najveće i najbrojnije dubrovačke kolonije i kolonije drugih primorskih gradova, a njihovo nastanjivanje prati izgradnja stambenih, infrastrukturnih, zdravstvenih i sakralnih objekata.³

Nije nam poznato je li bilo trgovačkih i drugih društvenih veza srednjovjekovne Bosne s prekosavskim zemljama.

Česte epidemije kuge koje su desetkovale stanovništvo na teritoriju srednjovjekovne Bosne, krvavi obračun kralja Stjepana Tomaša s pripadnicima Crkve bosanske kada je progonima praktično iskorijenio bogumile kao i sve češći upadi osmanlijske vojske krajem pedesetih godina XV. stoljeća uvjetovali su privrednu stagnaciju Kraljevine Bosne i politički slom 1463. godine kada potpada pod osmanlijsku vlast.⁴

Razmjeri utjecaja osmanlijskih upada na teritorij Hrvatske i Slavonije 70-ih godina XV. stoljeća ogledaju se u činjenici da je veliki dio stanovništva nezaštićenih seoskih područja pobjegao. Zbog toga je u tom periodu između 25 i 50 % selišta na slavonskim vlastelinstvima bilo nenastanjeno.

Padom Osijeka pod osmanlijsku vlast 1526. godine dolazi do nove depopulacije stanovništva, tako da se ono za dvadeset godina smanjilo za više od 10 %. Dolaskom Osmanlija, naseljavaju se Srbi i Cincari. Nakon uspostave osmanlijske vlasti, na teritorij Baranje doseljava se stanovništvo iz Bosne.⁵

² Bego Omerčević, *Administrativno-upravno razgraničenje na prostoru južne Panonije u vrijeme antike*, Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa *Pravne i povijesne odrednice granica srednje i jugoistočne Europe*, Osijek, 2011., str. 194–195.

³ O tome više vidjeti u: Pavo Živković i Viktor Palić, *Bosanskohercegovački Hrvati – njihove demografske i konfesionalne promjene kroz povijest*, Povijesni zbornik – godišnjak za kulturu i povijesno nasljeđe broj 1 i 2, (god. I), Filozofski fakultet Osijek, Osijek, 2006./2007., str. 222.

⁴ Midhat Spahić, *Migracije na području zapadnoga Balkana (Hrvatska i Bosna) u kasnom srednjem vijeku s osvrtom na grad Beli Manastir*, Beli Manastir (od osvrtu civilizacije do Drugoga svjetskoga rata), Zavod za baranjsku povjesnicu Beli Manastir, Beli Manastir, 2015., str. 116.

⁵ Ibidem, str. 118–119.

Dolaskom turske vlasti, Osijek kao geostrateški važno mjesto doživljava privredni procvat, a teritorij Baranje administrativno je podijeljen na sandžake, kadiluke i nahije. Sve do Velikog bečkog rata od 1683. do 1699. godine, na tom su prostoru, osim domaćeg hrvatskog stanovništva, živjeli i muslimani čija se prisutnost i danas osjeća kroz brojne riječi koje se koriste u svakodnevnom životu, razne termine, nazine predmeta i toponime koji asociraju na orijentalno porijeklo.

Proučavajući jezik i dijalekte stanovništva baranjskog kraja, jezikoslovac Stjepan Sekereš ističe da južnobaranjski Hrvati imaju najviše „prahrvatskih“ riječi, potom madarskih, pa njemačkih i turskih (*gank, čuprija, jastuk, cedulja*).⁶

Važno je napomenuti da je muslimansko stanovništvo bilo autohtono, ponajprije Hrvati, manje doseljenici iz Bosne i Srbije, a rijetko pravi Turci ili Arapi. Stanovali su u gradovima i većim naseljima, a potkraj turske uprave činili su polovicu stanovništva Slavonije.⁷

Otuda toponimi u tim regijama (npr. Budžak u Baranji, op. a.) koji ukazuju na stalne migracije u prošlosti uzrokovanе i uvjetovane čestim ratovima i epidemijama koje su stanovništvo prisiljavale na stalna preseljavanja.

Jezični izrazi za koje nema prikladnih zamjena u hrvatskom i bosanskom jeziku i danas su u upotrebi u svakodnevnom govoru te svjedoče o stalnom doticaju i miješanju različitih kulturnih utjecaja (germanizmi, hungarizmi, latinizmi, turcizmi).

Važno je istaknuti i da su narodni običaji katoličkog stanovništva koji sadrže elemente slične narodnoj tradiciji u prekograničnoj regiji nesumnjivo važni i pouzdani indikatori esencijalne potrebe za intenziviranjem i produbljivanjem kulturološke suradnje između Baranje i tuzlanske regije, odnosno sjeveroistočne Bosne.

U cilju potpunijeg sagledavanja obujma, pravca i intenziteta dosadašnje suradnje između znanstvenika s Univerziteta u Tuzli, Zavoda za Baranjsku povjesnicu i grada Belog Manastira, kao i osmišljavanja eventualnih budućih projekata na području kulturološkog povezivanja, neophodno je dati kronološki prikaz zajedničkih projekata.

Gradovi Tuzla i Beli Manastir povezali su se 2011. godine kada je počela provedba projekta Europske unije, *Zajedno protiv diskriminacije Roma*. Riječ je o projektu u kojem su sudjelovale četiri zemlje: Hrvatska, Srbija, Bosna i Hercegovina i Mađarska.

U svibnju 2011. u Tuzlu kod domaćina – Udruženja „Zemlja djece u BiH“ i Tuzlanski tinejdžerski centar Telex – dolaze predstavnici zemalja projekta, a u ime Republike Hrvatske između ostalih i Daniela Taslidžić Herman iz Belog Manastira. Ubrzo je projekt završen, ali suradnja je nastavljena samostalno.

Nakon *Zemlje djece*, suradnja još iste godine započinje s Draft teatrom Tuzla koji dolazi u Beli Manastir na 2. Festival kazališnog stvaralaštva u studenom 2011. Tada se

⁶ Skupina autora: *Život za dvije*, Zbornik radova znanstvenog kolokvija Život i djelo jezikoslovca Stjepana Sekereša, Zavod za baranjsku povjesnicu Beli Manastir, Beli Manastir, 2006., str. 51–52.

⁷ Skupina autora: *Područje istočne Slavonije i Baranje / Belog Manastira za vrijeme osmanske vlasti – Upravne i demografske specifičnosti*, Beli Manastir (od osvite civilizacije do Drugoga svjetskoga rata), Zavod za baranjsku povjesnicu Beli Manastir, Beli Manastir, 2015., str. 129–141.

službeno uspostavlja međunarodna suradnja između Tuzle i Belog Manastira.⁸ Dragan Tešić – Teša, poznati tuzlanski glumac, potpisuje međunarodnu Povelju o kazališnoj suradnji s Danielom Taslidžić Herman (Gradsko kazalište Beli Manastir). Od tada, ta dva kazališta redovito surađuju.

Draft teatar nekoliko je puta osvojio i vrijedne nagrade na festivalu u Belom Manastiru te povodom *Europske Noći kazališta*, a nagradu za poseban doprinos u razvoju prekogranične suradnje između Hrvatske i BiH dobio je Dragan Tešić.

Suradnja sa sveučilišnim profesorima iz Tuzle nastavila se i na šestom po redu znanstvenom kolokviju s međunarodnim sudjelovanjem „*TRIANON*“ – *dodiri i približavanja, povjesna zbilja na raskrižju vjerodostojnosti*, održanom 16. lipnja 2011.

Navedeni zaključci sa znanstvenog kolokvija važni su za pravilno razumijevanje pravno-političke prirode događaja na teritoriju Baranje nakon sloma Austro-Ugarske Monarhije i načina kreiranja političkih i ekonomskih odnosa u Europi nakon završetka Prvog svjetskog rata.

Belomanastirci su bili redoviti gosti kazališnog festivala u Tuzli „Pozorište bez granica“. Započeta je i suradnja s Arhivom Tuzlanskog kantona, koji je u siječnju 2013. predstavio u Belom Manastiru izložbu *Tuzla na starim fotografijama*⁹ o kojoj je govorio dr. sc. Izet Šabotić.

Izložba je bila postavljena u galerijskom prostoru Centra za kulturu Grada Belog Manastira. Uz razmjene kazališnih predstava i izložbe fotografija, razmjena je započeta i kroz suradnju *Dobrovoljnog vatrogasnog društva Beli Manastir* i *Dobrovoljnog vatrogasnog društva Gornja Tuzla*.

Zavod za baranjsku povjesnicu organizator je znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem *Beli Manastir u prošlosti i sadašnjosti*, 4. travnja 2013., na kojem su sudjeluje skupina sveučilišnih profesora s Univreziteta u Tuzli.¹⁰

Neovisno o činjenici duge prisutnosti Austro-Ugarske Monarhije i Ottomanskog Carstva na ovom prostoru, država koje su baštinile potpuno različitu kulturološku osnovu proizašlu iz drukčijeg kulturno-civilizacijskog i vjerskog kruga, baranjska regija i sjeveroistočna Bosna imale su i imaju mnogo više sličnosti nego što se to da naslutiti.

Svjesni značenja uspostavljanja kulturološke suradnje između Baranje i tuzlanske regije, znanstvenici iz raznih područja društvenog djelovanja (sociolozi, politolozi, povjesničari, kulturni antropolozi) kreirali su kontakte još u vremenu prije Domovinskog rata i agresije na Bosnu i Hercegovinu.

Sudjelovanjem na znanstvenim skupovima u organizaciji Zavoda za baranjsku povjesnicu Beli Manastir, stručni i znanstveni djelatnici iz tuzlanske regije kroz svoje su ra-

⁸ Dragan Tešić – Teša, poznati tuzlanski glumac potpisuje međunarodnu Povelju o kazališnoj suradnji s Danielom Taslidžić Herman (Gradsko kazalište Beli Manastir). Od tada ta dva kazališta redovito surađuju.

⁹ O izložbi *Tuzla na starim fotografijama* tom je prilikom govorio dr. sc. Izet Šabotić.

¹⁰ Tom prilikom, svoj doprinos tumačenju povjesne zbilje dali su profesor emeritus Izet Ibrelić, profesor emeritus Salih Kulenović, prof. dr. sc. Edin Mutapčić, prof. dr. sc. Bego Omerčević, prof. dr. sc. Sead Selimović i doc. dr. sc. Midhat Spahić.

dove dali značajan doprinos u produbljivanju suradnje s baranjskim kolegama i osvjetljavanju nekih do sada nepoznatih činjenica iz kulturne povijesti.

Zavod za baranjsku povjesnicu i Centar za kulturu grada Belog Manastira organizirali su promociju knjige OSMANSKA BARANJA (16. I 17. STOLJEĆE NA TLU BARANJE U OSVIT OSMANSKIH OSVAJANJA) 4. studenoga 2013. na kojoj su sudjelovali profesori s Univerziteta u Tuzli.¹¹

Zavod za baranjsku povjesnicu i Centar za kulturu grada Belog Manastira organizirali su promociju prvoga sveska gradske monografije BELI MANASTIR (od osvita civilizacije do Drugoga svjetskog rata), 12. studenoga 2015. na kojoj sudjeluju profesori s Univerziteta u Tuzli, i kao autori priloga u monografiji, ali i kao recenzenti.¹²

Izdavanjem *Zbornika znanstvenih radova* predstavljenih na međunarodnom skupu, međugranična znanstvena suradnja dobila je ne samo na kvalitetnom pristupu različitim temama koje su bitne za spoznaju i proučavanje svih aspekata kulture i tradicije Baranje i tuzlanskog kraja, nego je i otvoren put ka realizaciji novih projekata važnih za materijalnu i duhovnu baštinu tih regija. Zavod za baranjsku povjesnicu i Centar za kulturu grada Belog Manastira organizirali su promociju knjige IZA VERSAILLESKIH ZIDINA (*povijesni suodnosi i interferencije*).¹³

Na međunarodnom znanstvenom skupu *Društveno-kulturološki opći kontekst graniča, posebno Baranje, Podunavlja i susjednih regija, u odnosu na europske civilizacijske stećevine i Balkan* – sudjeluju, 11. ožujka 2016. i eminentni sveučilišni profesori Univerziteta Tuzla i njihove akademske zajednice.¹⁴

Najnovija suradnja veže se uz Narodno pozorište Tuzla, na čijim je daskama zaigrala predstava „Dnevnik Anne Frank“ *Gradskog kazališta Beli Manastir* 9. travnja 2016.¹⁵

Poseban vid suradnje Baranje s tuzlanskom regijom ogleda se i kroz sudjelovanje profesora s Univerziteta u Tuzli u realizaciji časopisa „Povećalo“ kao medijskog prostora čije značenje iskazano kroz različita područja duhovne nadgradnje (književnost, kulturna antropologija, sociologija, historija) prerasta regionalne okvire jer simbolizira uzus potencijalne nadnacionalne suradnje ključne za međukulturalni dijalog i potpunije razumijevanje među ljudima koji baštine različite društvene vrijednosti uvjetovane pri-padnošću određenim civilizacijskim krugovima.

¹¹ Profesor emeritus Salih Kulenović, prof. dr. sc. Senaid Hadžić, prof. dr. sc. Bego Omerčević i prof. dr. sc. Edin Mutapčić sudjelovali su u svojstvu reczenzenta ove publikacije relevantne za suvremenu historiografiju ovih prostora.

¹² Riječ je o profesoru emeritusu Salihu Kulenoviću (recenzentu) i već spomenutim profesorima na znanstvenom skupu 2013.

¹³ Profesor emeritus Salih Kulenović sudjeluje kao recenzent, a kao predstavljač prof. dr. sc. Edin Mutapčić s Univerzitetom u Tuzli.

¹⁴ I taj skup organizira Zavod za baranjsku povjesnicu sa svojim suradnicima, a sudjeluju profesori emeritusi Izet Ibreljić i Salih Kulenović, prof. dr. sc. Edin Mutapčić, prof. dr. sc. Adib Đozić, mr. sc. Abdel Alibegović, prof. dr. sc. Najil Kurtić i mr. sc. Nihad Kulenović.

¹⁵ Realiziran je i dolazak studenata IV. godine povijesti Filozofskog fakulteta Tuzla u Beli Manastir u svibnju 2016.

Kulturni identitet naroda sjeveroistočne Bosne i Baranje oblikovan povijesnim okolnostima i određen različitim tradicijama i etnokonfesionalnim pripadnostima predstavlja neiscrpan izvor traganja za novim znanstvenim istinama, lucidnim momentima spoznaje koji će bitno razjasniti prošlost, ali i otvoriti puteve potpunijeg percipiranja, razumijevanja i prihvatanja budućnosti.

„E pluribus unum“ istinski je kredo suvremenih društava opredijeljenih da kroz spoznaju o drugome spoznaju sami sebe i time cjelokupno društvo dovedu na višu razinu razumijevanja, tolerancije i napretka kulture kao jedne od najvažnijih ljudskih djelatnosti.

Povezivanje Baranje s tuzlanskom regijom kroz kulurološku suradnju može se promatrati i sa stajališta euroatlantskih integracija kao činitelja nastanka ekonomskih, političkih pa i kulturnih procesa inkorporiranja država Starog kontinenta u nadnacionalnu zajednicu dovoljno snažnu da odgovori izazovima procesa globalizacije.

Anakron i anticivilizacijski pokušaj oživljavanja starih velikodržavnih projekata početkom 90-ih godina dvadesetog stoljeća neraskidivo je vezan s nacionalno-romantičarskim poimanjima prošlosti i apsolutnom nedostatku kritičkog, znanstveno utemeljenog odnosa i stava prema povijesti, što je i imalo za posljedicu agresivne pokušaje nametanja ne samo političkih i ekonomskih, nego i kuluroloških obrazaca sredinama koje su od praiskona obogaćene multikulturalnošću kao vrhunskom civilizacijskom stečevinom.

„Suradnja među regijama na prostoru jugoistočne Europe koje su nacionalno i etnički različite poželjna je i iz razloga što države tog podneblja prolaze kroz dugotrajanu ekonomsku krizu, kriminal, korupciju, europeizaciju i kreiranje njihove ekonomске politike od strane MMF-a. Ideološke parole o bratstvu i jedinstvu, novoj verziji davno proklamirane biblijske ljubavi i francusko-revolucionarnog *fraternitea* trebat će zamijeniti interesnim bratstvom, što bi uz unutrašnju transformaciju balkanskih društava i izgradnju demokratskih institucija moglo dovesti do zajednički definiranih oblika kooperacije i integracije.“¹⁶

Integrativni procesi na tlu Europe 21. stoljeća nastali kao izraz nastojanja da se preveniraju bilo kakve hegemonističke tendencije velikih i moćnih država neupitan su pravni, ekonomski, sociološki, politološki i kulurološki fenomen koji u konstelaciji odnosa u suvremenom Svijetu objektivno nema adekvatnu alternativu.

Neovisno o ekonomskim procesima koji po svojoj naravi spajaju ljude i države u sfери produkcije i razmjene materijalnih dobara stvarajući novu vrijednost i povećavajući nacionalno bogatstvo čime se daje impuls cjelokupnom razvoju zajednice, nesporno je da se realizacija euroatlantskih integrativnih procesa u jugoistočnoj Europi može ubrzati i dobiti na kvaliteti intenzivnim unaprjeđenjem kuluroloških veza među regijama kao bitnom faktoru razumijevanja ljudi koji dolaze iz različitog civilizacijsko-kulturnog kruga.

¹⁶ O tome više vidjeti u: Izet Ibreljić, *Problematika državnih granica u geoprostoru srednje i jugoistočne Europe na početku 21. stoljeća, dio II (Euroatlantske integracije i granice)*, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa Pravni i povjesne odrednice granica srednje i jugoistočne Europe, Pravni fakultet u Osijeku, Osijek, 2011., str. 271.

Posebno važan element koji značajno može utjecati na uspostavu dobre komunikacije među državama jest i zajednička povijest, vrijeme provedeno u istom političko-pravnom okviru kao činjenica ključna za pronalaženje modusa kreiranja i oblikovanja međusobnih odnosa uz *a priori* uvažavanje kulturnih osobitosti svake regije i očuvanje specifičnosti kulturnih obrazaca definiranih kroz povijesne, etničke i kulturološke procese.

„Kultura kao sveobuhvatna nadgradnja zajednice, društva nedvojbeno je bitni čimbenik općeg postojanja čovjeka u zajednici i ona mora imati ravnopravni status s drugim ljudskim djelatnostima, gospodarstvom primjerice, jer i kultura proizvodi ona duhovna, ne materijalna dobra društva.“¹⁷

¹⁷ Davorin Taslidžić, *Promicanje kulture i identiteta*, Baranjsko slovo – Časopis za književnost i prosudbu o književnosti i kulturi, Zavod za baranjsku povjesnicu Beli Manastir, Beli Manastir, 2011., str. 40.

Destinies of Slovak women in the U.S. between 1891 to 1935

Slovak women in the United States in the late 19th and early 20th century have not received sufficient attention yet. Their work, however, in the beginning of their operations in the U.S. is noteworthy.

In the first phase of emigration (1880s) men were migrating first and then they were followed by women. It is interesting that since the men crossed the Atlantic several times in a row they were given a wonderful nickname – ‘the birds of the sea’.

Like men, women belonged to different social groups too. Wives of evangelical priests, traders, and some representatives of associations and organizations belonged to intellectual groups. Except the middle classes, such as merchants and craftsmen, most of the expatriates can be classified as based in lowest social layers. These were miners, steel workers and auxiliaries. This was mainly due to ignorance of the environment and English, which made our emigrants a cheap labor for American predatory industrial concerns. A mass of our industrial workers (they were in fact no industrial workers since there was a large number of people mainly from farmer-peasant origin in backward, agricultural-oriented Slovakia) were in the last decades of the existence of the Kingdom of Hungary joined by some of our intellectuals, which could not assert themselves at home and joined also by a part of Slovak students excluded for their national feelings from high schools and universities in Hungary. Following these emigrants, young women who could not find a life partner at home and married women following their husbands were coming. It can not be argued that most of them did not belong to intellectuals.

Slovak women in America little by little ‘found their place’, which was due largely to the status of women in the U.S., as well as with a respect showed to them by men. What were the roots of this respect? It was connected mainly with a lack of women colonizing the American West, because each of the settlers tried to start a family. That’s why women were given proper attention, authority and reverence, which was not customary in Europe, especially not in Slovakia where an unequal status of women was evident. A chivalrous relationship to women was transferred to other nations that settled in America.

This present work has an ambition to deal with a marginal phenomenon of emigration, but in particular with the issue of Slovak women in the U.S., the emergence of the first Slovak female associations, primarily the Zivena.

The status of women is in some sense a kind of intersection of relations in the human community. The roles of women in America in the late 19th century were significantly influenced by colonization of the country. In the United States a wife was never her husband's servant, in fact she was a real adviser and a full-fledged partner of her husband. Cavalrymen, who inhabited the south of America, were said to behave especially courteously, as true knights. By colonizing the West the women in America received even more attention. There were very few women in the first settlements, which caused the creation of an unusual respect for women. Women and girls from the East following men to America had much higher upbringing and education than rough and hard working men. All these factors contributed to the very high level of the position of American women and respect for them. According to the Slovak contemporaries this respect was exaggerated and American women were misusing it. It can be said unambiguously that American women built or received such a position as in no other nation. Europeans have even argued that American women were spoiled.¹

Slovak women did not receive much of this respect initially mainly due to the role of woman in their homeland and also with the fact that those coming to America were in particular from very weak social groups – groups of simple farm workers and hired servants, who got employed in mining, metallurgical and engineering industries. Women very often, apart from their housework, helped their husbands in strenuous manual work in surface mines, which developed an interest by the American public² and discredited the status of Slovak women. A contempt against the Slovak community was especially developed because of the 'burda' way of life.

The housing of Slovak emigrants was characterized by concentration in so-called *boarding houses*. They were wooden, two-story houses, which were built for the workers by a factory owner and mostly located in the vicinity of the mines and steelworks. They were rented by married workers, who lived with their family in the ground floor rooms, while in rooms on the upper floor dwelled single tenants, who were nicknamed 'burders' or 'burdingoses (burdingosi). Housewife's role was to secure tidiness and food for all.³ Sometimes Slovak women were in charge of food for 20 or sometimes even more men. Women usually got up at five a.m. in order to prepare coffee. If they had to cook meat, they had to get up much sooner. After preparing breakfast, they arranged so-called 'dineries' which were metal containers for storing lunch: usually a half pound of meat,⁴ bread and coffee. Those workers who were near to the hostel came for a warm lunch, which consisted of beef soup with noodles and a half pound of meat⁵ with bread

¹ These reports are noted by Slovak Catholic priests, who published them in their calendars and by an explorer Daniel Sustek.

² Americans often watched this way working women with a big interest. Maybe also their different clothes (women wore folk costumes), but mainly an uncommon fact that a women helped a man aroused their interest.

³ BIELIK, František. *Slováci vo svete 2*. Matica slovenská, Martin 1980, p. 79; compare also with PÍR, A.J.: *Nad nami hory, pod nami bane*. Cleveland – Rím: Slovenský ústav 1972, p. 68.

⁴ One pound is 45 dkg, i.e. they received about 20 dkg meat.

⁵ According Culen each workman bought his meat by himself and identified it by using some string or cord in order to recognize his piece.

and always ready coffee.⁶ The workers who had lunch by themselves received soup in the evening, while the others had meat and coffee again for dinner. Americans fed themselves mainly by meat and the Slovaks became very quickly accustomed to it.⁷ Only on Fridays Slovaks kept meatless day, on which they cooked dumplings with cheese or cabbage. Coffee in America was not only a drink, but also a meal.⁸ A housewife also washed laundry for the housed tenants and cared for their savings. Housed men ‘on burda’ namely gave their wives their weekly ‘pejda’⁹- a salary from which a housewife subtracted for accommodation and food, left part as pocket money for the men and laid the rest aside.¹⁰ If the woman had 3 to 4 of her own children, she had a lot more work to do, because, besides cooking for the men who were living there, she had to do laundry and partially to tidy up, and occasionally to sew clothes. Initially, washing was done by hand, but at the turn of the century simple machines in the shape of the drum which, after inserting clothing, got closed and by rotating the drum for a quarter or a half an hour the clothes became clean. The good housewife was one who did laundry at the beginning of the week - on Monday. If laundry was postponed to the end of the week, a housewife would lose her reputation.¹¹ Only a few housewives were without a sewing machine. The ‘burda’ system was helping to keep thoughts of home by the way of eating as well as celebrating of holidays: Christmas, Easter, and thanks to the women’s hands an alien environment was more acceptable. Little by little diametric changes occurred namely in the area of nutrition. The composition of the expatriates’ diet was especially changed because of the low price of meat in America, which meant that meat dishes were on the table more frequently than in the home country. Also a method of preparation became enriched, because in Slovakia meat was mostly only boiled, but in America housewives learned to roast and fry meat.¹²

The ‘burda’ way of life, although economically useful, socially declined the position of Slovak immigrants in the eyes of American society. An unwritten rule was that a bed should not get cold. It often happened that a woman left with some “burdingos” and abandoned her husband and children to fate.¹³ The end of the ‘burda’ system was linked to the decision by women following their husbands to settle down in the United States and thus to strengthen the position of family in the new circumstances. The institution of collective accommodation gradually stopped or dropped to a minimum. By receiving education, extending a general overview, increasing of confidence, development of housing culture and general higher living standard, but especially by ordinary family life the “burda” system has become unthinkable. Slovaks step by step tried to live according to American custom: *one family in one house*.

⁶ VOLÁRIKOVÁ, Mária. Niečo zo všedného života amerických Slovákov. In: *Dennica*, 1901, p. 251–253.

⁷ FURDEK, Štefan. Všeličo z Ameriky. In: *Tovarišstvo*. Edited by R. Oswald. Trnava: SSV, p. 293–300.

⁸ VOLÁRIKOVÁ, Mária. Niečo zo všedného života amerických Slovákov. In: *Dennica*, 1901, p. 253.

⁹ Derived from English word „pay“.

¹⁰ BARTALSKÁ, Ľubica. K začiatkom organizovania sa slovenských žien v Spojených štátach amerických. In: *Slováci v zahraničí*, 11, 1985, p. 135

¹¹ VOLÁRIKOVÁ, Mária. Niečo zo všedného života amerických Slovákov. In: *Dennica*, 1901, p. 252.

¹² BIELIK, František. *Slováci vo svete* 2. Matica slovenská, Martin, 1980, p. 80

¹³ ČULEN, Konštantín. *Dejiny Slovákov v Amerike*. Bratislava: Slovenská liga, 1942, p. 84.

Almost no wife came to America together with her husband, but only when her husband found a job and sent her a ship ticket – ‘*sifkarta*.‘ Other women came as singles to some young men from their village because he asked her to marry him in a letter and immediately after her arrival to America he married her. When also women started to move to America, they looked for the source of living in different places. The first option was to get employed as maids and there was a big interest in Slovak girls because of their reliability and hard work. American women almost never were employed as maids because they allegedly did not bear mandating.¹⁴ American women were reproached for not being good housewives and therefore they hired maids for domestic chores. According to Slovak women they would be able to sustain three other families from the means available to American women. In American households an emphasis was on the appearance of food, the arrangement of the table, and they could not miss out on including flowers, but it did not matter so much if food was delicious although according to Slovak emigrants only a little could be eaten from it. Hired Slovak maids, as well as cooks, replaced their already weak relationship with domestic chores.¹⁵ This occupation was appropriate only for unmarried girls. However, also married women with children, who kept their marriage secret, often worked as maids because they wanted to earn.¹⁶ One of these cooks was Ludmila Skultetyova, the daughter of Augustine Horislav Skultety who served as a professor at a high school in Revuca. As an educated person she found it difficult to work in such a humiliating position, but because she did not marry, she did not want to be a nuisance to anyone in the old home country and therefore she decided to engage in America as a cook in the Hayson family in Muhalle, Pa. She earned \$4 per week, which seemed too little for her as compared with the tailors who earned \$8 per week. It was very difficult for her to withstand that her landlady paid \$5 per one carriage trip and Ludmila received one dollar less for her work of seven days a week. Also difficult was for her to withstand meanness from her landlady, who wanted to treat eleven people to two chickens.¹⁷

Hundreds of Slovak girls were employed in textile factories in Passaic, NJ. The textile factory provided an unusual way of establishing acquaintances for the purpose of marriage. If a Slovak boy wanted to marry, he took a day off and traveled to Passaic, where he watched the girls passing by a factory gate. If he liked one of them, he addressed her and after mutual affinity he could marry. On Sundays there was said to be 10 to 20 weddings in Passaic.¹⁸

The status of Slovak woman was happily changing from the function of a housewife to the function of a wife – a mother, but no longer a working partner.¹⁹

¹⁴ FURDEK, Štefan. Všeličo z Ameriky. In: OSWALD, R.: *Tovarišstvo*, p. 293–300.

¹⁵ PORUBSKÝ, Ján. Amerikánka. In: *Kalendár Jednoty* 1911, p. 120–128.

¹⁶ According memories of M. Kuzniakova from Stranany published in: *Slováci v zahraničí* 6/ 1980, p. 109.

¹⁷ From the letters of Ludmila Skultetyova. In: *Slováci v zahraničí*, 6, 1980, p. 142–151.

¹⁸ These data were written in ‘*Dejiny o amerických Slovácoch*’ by K. Culen (p. 87). He processed them according to Ferencík’s articles published in the American-Slovak Newspaper (*Amerikansko-Slovenske noviny*) and portrayed in them a family and social life of the expatriates. With regret he established that from the whole series of articles only a torso maintained.

¹⁹ FORDINÁLOVÁ, Eva. Ženy v slovenskom hromadnom vyst'ahovalectve do zámoria. In: *Slováci v zahraničí*, 17, 1994, p. 20. Fordinalova argues that women worked as men, but it was only in early stages of immigration and

Chronologically, though initially very slowly, Slovak women in America began to accumulate and some of them longed to be organized as the women in ‘the old county’²⁰ were doing. At that time, however, there was not any leading character among them, who would be extremely important and would arise with general authority and confidence. Such leaders were only Stefan Furdek and P. V. Rovnianek.²¹

P.V. Rovnianek after establishing *The National Slovak Society (Narodny slovensky spolok)*, a Slovak organization in the U.S., turned his attention to the possibility of organizing Slovak women as well. According to U.S. statistics, between 1899-1910 women represented 29.5% of Slovak immigrants. Rovnianek understood the role of women – mothers and it can be said that he focused on the role of Slovak woman in the work of awakening and liberation of the nation. He knew that a woman’s influence is enormous and that she can encourage not only older people, but mainly to educate children and youth, from whom it would be possible to expect real work for the nation.²² An inspiration and a model for Rovnianek was the *Zivena* ‘in the country’²³, therefore he arranged the first meeting of Slovak women on July 19, 1891. The meeting in New York was attended by 12 women with the motto: ‘*Sisters, let us love and work for the welfare of our families and honor of our nation!*’ The society was founded on Christian and national principles. P.V. Rovnianek did not attend the inaugural meeting. During the inauguration his letter, in which he expressed his support and encouraged women to work and persevere, and preached that the glory of the Slovak nation can only be gained by united forces, i.e. through the organization and shared education, was read. He reminded that a future of a nation lies in the offspring.²⁴ Most of the first members of the *Zivena* came from Eastern counties of Slovakia – Saros, Zemplen, Spis, Abov County. In their dialect they wrote also a first report, which was called a protocol.²⁵ The name *Zivena* had its origin in the name of the ancient Slavic goddess of life (*Ziva, Zivena*) and therefore Rovnianek chose the same name as a female society already existing in the old country.²⁶ At the inauguration meeting women decided that even if only five members stayed in the society its title shall not be changed. They elected Anna Sentandrasiova as a president, Katarina Blizmanova as a vice-president, Zuzana Hudakova as a secretary, Erzika Olejarova as a vestry clerk, Maria Jecuskova as an accountant and Anna Deak-

only by single women. Married women in the later period did not work, since it would contravene social conventions.

²⁰ Slovaks in America this way called their home country.

²¹ Živena. In: 1891 – 1966 Živena Beneficial Society of the U.S.A. 75th Anniversary, p. 26.

²² ROVNIANEK – ROVINOV, Peter Viťazoslav. *Zápisky za živa pochovaného. Z môjho 25-ročného verejného účinkovania na národa roli dedičnej*. Published by author in 1924, 336p.

²³ Everything related to home was by emigrants labeled ‘in the old county,’ or ‘in the country’, and therefore *Zivena* in Slovakia was ‘regional.’

²⁴ NOVOMESKÁ, Paula. *Z dejín Živeny*. In: Národný kalendár pre rímsko a grécko katolíkov a evanjelikov na priestupný rok 1896. Pittsburgh, Pa. 1895, p.

²⁵ PISOŇOVÁ, Mária. *Zlaté jubileum Živeny*. In: *Pamätnica k Zlatému jubileu Živeny Podporujúceho spolku žien a mužov v Spojených štátach amerických 1891 - 1941*. Edited by P. Blažek, p. 12–13.

²⁶ The explanation of naming the organization compare with ČAMBURSKÝ, P. S.: *Od mena mnogo závisí*. In: *Pamätnica k Zlatému výročiu Živeny*, p. 65. The author maintains that the words containing the root ‘žen-, gen-, Ži’ express the concept of life and family.

ova became a caretaker. They agreed that meetings of the society will be held twice a month and a membership due will be \$1. Members could be women aged 18-40 years of any denomination and worldview.²⁷ P. V. Rovnianek proposed a motto with traditional Christian virtues: faith, hope and love. The members of the society agreed that they will make badges with the inscription of their motto and, in the case of any member's death, her family will receive a support of \$50. An absence from a meeting should be fined 25 cents. Immediately after establishing the society, three affiliated branches were formed before the end of the year: The Zivena in New York, *The Daughters of the Tatras (Dcéry Tatier)* in Chicago and the *Department of the Virgin Mary from Levoca (Odbor Panny Marie Levocskej)* in Mt. Pleasant. In total there were 40 members.

The Zivena struggled in the first months of its existence to develop some universal activity. One reason was the lack of interest of women for society actions.²⁸ It was also connected with misinterpretation by their husbands, who suspected their wives to have sessions, emancipation intentions, or blamed them, whether they were members of other supporting associations.²⁹ And so women decided that they will report to the National Slovak Society (Narodny slovensky spolok) as one department, which should be confirmed at the 3rd Convention. If a male society would not take them into its rows, they suggested that they will report to the *Union of Czech Ladies (Jednota ceskych dám)*.³⁰ Rovnianek, according to his memories, was resolutely against it.³¹ Zivena by its initial crisis received help from men of the 20th Department of National Slovak Society (Narodny slovensky spolok). J. Blizman temporarily took the presidency and G. Horkaj the accounting, and also others assisted: of course P. V. Rovnianek, S. Jecusko, J. Caplovic, K. Beharka, J. Ortotay, S. Kmet, A. Exner, rev. L. Novomesky a A. Ruman. Thanks to these men the society remained.³² Gradually newspapers published calls for the creations of women's associations and thus a large women's organization. In 1894 the National calendar (Narodny kalendar) published a call to keep the Zivena too. According to it, the society set itself great goals: *to support sisters in case of illness, death of her husband, to educate and breed nationally patriotic offspring. But for these great goals our Slovak sisters remain deaf and our dear Zivena is vegetating and vegetating. Hey, what a life it would inspire, if we just took a little care of it! After all, who else if not a woman could have and have more important vocation? Who else if not a woman's heart can be a bigger inspiration for man to fight for great ideals? Slovak sisters and brothers, let us undertake the Zivena, let us wish her more life and through organizing new and new congregations and supporting great goals of this promising women's or-*

²⁷ Pamätnica k Zlatému jubileu Živeny Podporujúceho spolku žien a mužov v Spojených štátoch amerických . 1891 – 1941. Edited by Pavel Blažek, p. 47–49.

²⁸ Národný kalendár na rok 1894, II. vol., Pittsburgh, Pa., p. 180.

²⁹ Look closer at and compare: FORDINÁLOVÁ, Eva. Ženy v slovenskom hromadnom vystúhovalectve do zámoria. In: Slováci v zahraničí 17. Edited by F. Bielik – C. Baláž. Martin: MS, 1994, p. 23.

³⁰ NOVOMESKÁ, Paula. Z dejín Živeny. In: Národný kalendár pre rímsko a grécko katolíkov a evanjelikov na priestupný rok 1896. Pittsburgh, Pa. 1895, p. 65–70. Compare: Ku päťdesiatke Živeny 1891 – 1941. In: Pamätnica k Zlatému jubileu Živeny, p. 28.

³¹ ROVNIAEK, P.V. Zápisky za živa pochovaného, p. 54.

³² PRÍKAZSKÁ, Helena. Krátke dejiny I. odboru Živeny v New Yorku, N.Y. In: Pamätnica 75. výročia jestvovania I. Odboru Živeny 1891 – 1961. New York, 1961.

ganization.³³ The whole agitation lasted about six months, until finally it came to the result: independent women's associations began to emerge in other American cities as well and they entered into the rows of the Zivena as its branches. In this period the number of members of Zivena became fixed at 285.³⁴

Rovnianek was initially very busy, so his assistance at the establishing of the society seemed only marginal. Because of his workload Rovnianek needed two years until he set together draft statutes which were adopted in February 1893. These statutes built a more solid base for this young organization.³⁵ Rovnianek clearly saw that until women with educated spouses who understood the need to organizing women (evangelical priests, editors, teachers and other federal officials), or those who do not have many home duties, or whose children were already grown, as well as those who did not have any children, will not take on leader positions, activities of the Zivena will not come up to his expectations. Such a situation occurred with the arrival of two women - Maria Kmetova and Paula Novomeska. Maria Kmetova entered the society on December 20, 1891 and already on February 15th she took over the presidency of the 1st Department and she was at its leadership until 1909. During her leadership with the help of Paula Novomeska and Maria Rumanova branches of the Zivena began to be established across whole America.³⁶ The 2nd Department of the Zivena was founded in Chicago, ILL. on October 5, 1892, the 3rd department in Mt. Pleasant, PA. on November 3, 1893. Other departments were founded in Plymouth, PA., in Passaic, N.Y., in Bayonne, N.J., in Newark, N.J. etc.³⁷ Thanks to members of the National Slovak Society, whose wives entered the Zivena, the activity of the Zivena was fully launched. The first president of the Zivena was Maria Horkajova. During her performing sessions of committees were held every month while she led the Zivena, committees used to meet every month. At the meetings they decided to accept members aged 18 to 30 years, to pay sick leave, provide widow pension and maternal contribution after childbirth up to six weeks. At meetings of the committee they also adopted statutes set by P. V. Rovnianek and decided to publish reports of the activities of the society in the *American – Slovak newspaper (Amerikansko-slovenske noviny)*³⁸ and the newspaper *Slovak in America (Slovak v Amerike)*.³⁹ In August 1893, when Paula Novomeska was elected as a secretary of the Zivena (later she became its president too) and Alojz Exner became accountant, the work of the Zivena acquired other parameters. Alojz Exner, born as Czech but by heart Slovak, was active in establishing the National Slovak Society and worked in the Zivena until his death.⁴⁰ In January 1895 Maria Rumanova became a chief president after the death of Anna Hor-

³³ Živena. In: *Národný kalendár na rok 1894*, p. 180.

³⁴ Ku päťdesiatke Živeny 1891 – 1941. In: *Pamätnica k Zlatému jubileu Živeny*, p. 29.

³⁵ Ku päťdesiatke Živeny 1891 – 1941. In: *Pamätnica k Zlatému jubileu Živeny*, p. 26.

³⁶ PRÍKAZSKÁ, Helena. Krátke dejiny I. odboru Živeny v New Yorku, N. Y. In: *Pamätnica 75. výročia*, p. 34.

³⁷ BARTALSKÁ, Lubica. K začiatkom organizovania sa slovenských žien v Spojených štátoch amerických. In: *Slováci v zahraničí*, 11, 1985. Edited by F. Bielik - C. Baláž. Martin: MS, 1985, p. 135–147.

³⁸ The American - Slovak Newspaper (Amerikansko-slovenske noviny) was established on October 21, 1886 in Pittsburg, Pa.

³⁹ VOTRUBOVÁ, Štefánia. Živena v Amerike. In: *Letopis Živeny*. Turčiansky Sv. Martin: Živena, 1928, p. 36–37.

⁴⁰ Slovak National Library, Martin, Amerikánsko-slovenské noviny, XIII. Vol., nr. 803, 15. 12. 1898, p. 1.

kajova. The Zivena has already worked as an independent organization and therefore its first convention - the General Assembly - was assembled on September 1, 1895. The Zivena by this time had 14 branches⁴¹ in various cities in America. P. Novomeska sent information about the assembling of this first convention together with an invitation to several literary figures in Slovakia.⁴² She knew that none of the respondents would be able to attend the convention. She begged them for spiritual support and believed that their greeting letters would encourage activities of Zivena and also appeal to those women who were still hesitating to become members of women's organizations. This goal was achieved e.g. by the letter from Elena Marothy-Soltesova. Her letter named *The Greetings to sisters of American Zivena* was read together with the greeting from F. V. Sasinek *To Slovak women* on the convention and both were also published in the solemn issue of the *American – Slovak newspaper* dedicated to the Zivena.⁴³

After 1895 the activity of the Zivena developed so much that the number of its branches increased to 20, at the beginning of 1896 their number was 26,⁴⁴ and a year later 51⁴⁵. At the end of the century, in 1899, the Zivena had 82 branches with 1,167 members⁴⁶ in the U.S. and by 1900 there were 86 branches with 1,754 members.⁴⁷ Ten years later the Zivena had 125 branches with 4,172 members and in 1905 at the fifth convention held in New York it already had 138 branches.⁴⁸ In addition the Zivena started also to found Virgin Departments⁴⁹ (from 1908), where they accepted members aged 10 to 16 years.

The branches of the society were organized independently throughout the whole territory of United States from New York to San Francisco. Their delegates attended annual meetings of the chief department and conventions, which were held during a several year-interval and always in alternate cities. Among the major branches a variety of interesting names can be found, such as: The Adorers of the Nation (Milovnice národa), The Daughter of Fame (Slavy dcera), The Faithful Slovak Sisters (Verne sestry slovenske), The Faithful Sisters of Nation (Verne sestry naroda), The Elena Marothy – Soltesova, The Ludmila Podjavorinska, Anna Hurbanova, The Sisters of New Homeland (Sestry novej vlasti), The

⁴¹ The letter of Paula Novomeska to Elena Marothy- Soltesova. *Slovenský národný archív*, the Fund Živena, box nr. 28.

⁴² Archív literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice, Martin, (hereinafter referred as ALU SNK), the fund: Korešpondencia F.V. Sasinka, List P. Novomeskej F. V. Sasinkovi z r. 1895, sign. 37 O 48. By the occasion of the convention a solemn issue of the American - Slovak Newspaper was issued, where all greeting letters, toasts and poems written for this event were published.

⁴³ ROVNIAKEK – ROVINOV, P. V. Kto bol zakladateľom Živeny. Úryvky z knihy Zápisíky za živa pochovaného. In: *Pamätnica k Zlatému jubileu Živeny 1891 – 1941*, p. 52; compare with: VOTRUBOVÁ, Š.: Živena v Amerike. In: Letopis Živeny Turčiansky Sv. Martin: Živena, 1928, p. 35–39.

⁴⁴ Amerikánsko-slovenské noviny, X. Vol., nr. 586, 22.2.1896, p. 2. List of all 26 departments with the names of officers and times of appointments. SNK Martin, ČSA 18.

⁴⁵ ALU SNK, fund: Korešpondencia E. M. Šoltésovej, List P. Novomeskej E.M. Šoltésovej, sign. M 98 F 21. Each department named itself after saints or meritorious patriots. A department founded in Newark asked E. M. Soltesova for a permission to be named after her.

⁴⁶ NOVOMESKÁ, Paula. Živena. In: *Národný kalendár*, VII Vol., 1899, p. 158–161.

⁴⁷ Živena za oceánom. In: Dennica. Ženský list pre poučenie a zábavu. Red. Terézia Vansová, IV. Vol., 1901, nr.1, Ružomberok, p. 19.

⁴⁸ WOLÁRIKOVÁ- BRADÁČOVÁ, Mária. Príhovor. In: *Živena* 1933, nr. 41, p. 3 (Bulletin of Zivena in USA)

⁴⁹ I.e. divisions of youth.

Daughters of Glory (Dcéry Slavie) etc.⁵⁰ When creating new branches, members invited their main officials, e.g. the chair president M. Rumanova was invited at the foundation of a new branch in Guttenberg in 1898.⁵¹ The department of the Zivena named after Anna Hurbanova in 1902 sent its patron a gold enamel badge with a letter, in which members expressed their appreciation to ‘mother of the nation’ and a widow of memorable J. M. Hurban.⁵² During the initial activities of the Zivena important action was also a sanctification of the flag of the society, which was organized by various departments.⁵³ Members of the society were instructed by P. V. Rovnianek who explained to them what the Slovak national colors are and how a white-blue-red flag should look.⁵⁴

The Zivena statutes were changed many times. Finally it was fixed that women aged 16 to 50 years might become members. P. V. Rovnianek proposed a motto for the Zivena based on Christian principles of ‘faith, hope and love’, which supposed that members will cultivate a sister-like love and charity, they should take care of the mental and physical flowering of Slovak women and youth in the United States, and they should encourage each other in the case of misfortune, illness and death.⁵⁵ The statutes of Zivena were very strict against defaulters of membership dues. In 1898 the 41st Department in Peasant Hill, PA. and the 31st Department in Milwaukee, W. had to be excluded for non-payment of contributions.⁵⁶

Despite the self-sacrificing work of P. V. Rovnianek for the Zivena voices criticizing his work appeared as well. One of them was a submission of Maria Hrobonova published in the newspaper *Slovak in America*). Members of the Zivena immediately responded defending Rovnianek: ‘*After all, what would Slovaks in America be without Rovnianek! He gave a helping hand to the Zivena too!*’ M. Hrobonova was proposed to be excluded from the rows of the Zivena.⁵⁷ To emphasize the recognition of P. V. Rovnianek’s work was this acknowledgement - a golden watch which he was endowed with from members of Zivena during its convention.

During the presidency of Maria Rumanova the Zivena donated financial aids also for national targets: particularly on the political processes of our patriots, who were persecuted by the Hungarian Government, to support election campaigns of Slovak deputies and to support the museum in Turiec St. Martin.⁵⁸

⁵⁰ ALU SNK, the Fund: Živena, nr. 97, 147, 156, 261, 262; but also ALU SNK, sign: M 98 M 24, compare: VOTRUBOVÁ, Š.: Živena v Amerike. In: *Letopis Živeny*. Turčiansky Sv. Martin: Živena, 1928, p. 37.

⁵¹ SNK, Amerikánsko-slovenské noviny, XII. Vol., nr. 759, 10.2.1898, p. 4.

⁵² Národné noviny, Turč. Sv. Martin, XXX., XXXV. Vol., 25.3.1902, p. 3. UK Bratislava, sign.: 20 A 15.

⁵³ Amerikánsko-slovenské noviny, XII. Vol., nr. 794, 13.10.1898, p. 3. SNK Martin, sign.: ČSA18.

⁵⁴ RUMANOVÁ-KMEŤOVÁ, Mária. Zo života slovenských spolkov v Amerike pred päťdesiatimi rokmi. Založenie spolku Živeny v New Yorku. In: *Pamätnica k Zlatému jubileu Živeny*, p. 79.

⁵⁵ Stanovy Živeny, podporujúceho a vzdelávacieho spolku slovenských žien v Amerike pre Hlavný odbor, podriadené odbory a údkyne. Vyšli tlačou Amerikánsko – slovenských novin. Pittsburgh, Pa., 190, 55p.

⁵⁶ Amerikánsko-slovenské noviny, XII. Vol., nr. 771, 5.5.1898, p. 3. SNK, Martin, ČSA 18.

⁵⁷ Amerikánsko-slovenské noviny, XIV.Vol., nr. 901, 1,11.1900, p. 2; Otvorený list Márie Rumanovej. SNK, Martin, ČSA 18.

⁵⁸ As it was reported by contemporary editor of bulletin of Zivena Pavel Blazek in 1927 and 1928.

The 2nd convention of the Zivena was held in 1897 together with the convention of the National Slovak Society in Wilkes-Barre. In this convention salaries of main officials and delegates were agreed upon. Each member of the Zivena paid 25 cents to cover conventional expenses. At the time of this convention the Zivena had 42 branches and 911 members.⁵⁹ After six years the Zivena already had 50 branches in the USA.

Before the 3rd convention P. Novomeska lobbied convention participants in the American - Slovak Newspaper to show to the world that Slovaks are able to stand on the same level as members of other nations and Slovak does not allow others to tyrannize him.⁶⁰ Maria Kmetova became engaged in agitation activities to broaden work of the Zivena as well. She felt that the individual branches became stagnated in their activities and neglected their work.⁶¹ At the third convention, which was in May 1899 in Chicago, 27 delegates represented their respective branches. A speech by Paula Novomeska is noteworthy: *'As in life in general bridges are being built, rocks are being cut up, roads are being smoothed in order to make it easier for a pilgrim to pass them and to get to his destination, so we will overcome all obstacles that stand in our way so we could reach our destination in our social life, which is presented to us to walk on it to education and scholarship. Barriers also often opposed our way, but a firm approach overpowers all.'*⁶² A protocol of this convention was published too.⁶³

The 4th convention of the Zivena was held in June 1901 in Philadelphia together with the convention of the National Slovak Society.⁶⁴ At this convention a special fund for supporting orphans, widows, people in need and for studying youth was created. Also a proposal to merge the Zivena and the National Slovak Society in order to create a joint tactics against grudgings, as well as for financial reasons was presented there. The delegates refused it, though.⁶⁵

The membership of the Zivena accepted partial disagreements with understanding and faith that soon they will be forgotten, to express full confidence in the new officials and to continue the work of the Zivena further.⁶⁶ This was the last common convention with the National Slovak Society. Despite this fact a close cooperation of both organizations continued.

At the 5th convention held on June 15th – 18th in New York already 113 branches with 70 delegates were represented. At the 6th convention held on June 4, 1908 delegates

⁵⁹ Amerikánsko-slovenské noviny, XI.Vol., nr. 724, 10.6.1897, p. 3. SNK, Martin, ČSA 18.

⁶⁰ NOVOMESTSKÁ, Paula. Druhá veľká púť Slovákov v Amerike. In: Amerikánsko-slovenské noviny, XIII. Vol., nr. 825, 18.5.1899, p. 16.

⁶¹ Amerikánsko-slovenské noviny, XIII. Vol., nr. 823, 4.5.1899, p. 4, the article: Pred konvenciou Živeny. SNK, Martin, sign.: ČSA 18.

⁶² VOTRUBOVÁ, Štefánia. Živena v Amerike. In: Letopis Živeny Turčiansky Sv. Martin: Živena, 1928, p. 38.

⁶³ Amerikánsko-slovenské noviny, XIII. Vol., nr. 830, 22.6.1899, p. 9–10. SNK Martin, sign: ČSA 18.

⁶⁴ List z Ameriky. IV. Konvencia Živeny, spolku amerických Sloveniek. In: Dennica 1901, p. 157–159 and 179–180.

⁶⁵ RUMANOVÁ-KMEŤOVÁ, Mária. Zo života slovenských spolkov v Amerike pred päťdesiatimi rokmi. Založenie spolku Živeny v New Yorku. In: Pamätnica k Zlatému jubileu Živeny, p. 98.

⁶⁶ Amerikánsko-slovenské noviny, XIII. Vol., nr. 840, 31.8.1899, p. 3. SNK Martin , sign: ČSA 18.

decided to issue a separate bulletin – *the Zivena Magazine (Zivena)*.⁶⁷ Even though the issuing of a magazine was decided by a convention, several branches did not agree with a separate bulletin and reproached the presidency of Zivena that this was not discussed with their membership.⁶⁸ They threatened the president of the society that if she does not intervene, they would quit the organization.⁶⁹ They were afraid of a financial loss, since the magazine was to cost 5 cents which was also approved at the convention.⁷⁰ Many members explained that their husbands were members of the National Slovak Society, who were abonents the American - Slovak Newspaper what seemed sufficient to them. Another argument was that only 5 to 6 women of the 20 members of the branch could read.⁷¹ Nevertheless, from July 1, 1908 the Zivena magazine began to come out as the official bulletin of the Zivena society. M. Feriencikova, E. Krizanova, P. Blazek, later M. T. Mravcova a J. Cieker were its editors.⁷² The Zivena stressed its autonomy and independence from the National Slovak Society by decision to issue its own magazine. Doubts about an existence of a women's association and about how much it will be able to make decisions with full autonomy penetrated to the public.⁷³ Some activists even did not hesitate to contact the leadership of the National Slovak Society to straighten up and reform the Zivena.⁷⁴

In 1910 the Zivena was affected by a big financial loss as a result of bankruptcy of P. V. Rovnianek's firm which was later repaid by his brother Stefan.⁷⁵ In 1911 P. V. Rovnianek went to California, but he did not cease to concern himself with the Zivena's activities, as was proven by a letter addressed from Los Angeles to the Zivena during its 40th anniversary in 1931. In his letter he mentioned with pride that he was instrumental in the birth of the Zivena and thanks to the Zivena a neglected Slovak woman was awakened on free soil, supported mentally and stimulated to do charity.⁷⁶ In 1910 the Zivena already had 4389 members except members of virgin and juvenile departments.⁷⁷

At the 7th convention in New Haven, Conn. held on May 25, 1912 Maria Rumanova laid down her function of president and Maria Simekova replaced her. Before starting the convention M. Rumanova warned branch members through the press to responsibly check who objectively deserved a scholarship which was to be decided by the convention.⁷⁸ At the next convention, held in 1914 Maria Feriencikova was elected chief

⁶⁷ VOTRUBOVÁ, Štefánia. Živena v Amerike. In: *Letopis Živeny*. Turčiansky Sv. Martin: Živena, 1928, p. 38.

⁶⁸ Amerikánsko-slovenské noviny, XXII. Vol., nr. 1294, 19.8.1908, p. 7. SNK Martin.

⁶⁹ Amerikánsko-slovenské noviny, XXII Vol., nr. 1295, 26.8.1908, p. 6. SNK Martin.

⁷⁰ Amerikánsko-slovenské noviny, XXII Vol., nr. 1297, 9.9.1908, p. 6. SNK Martin.

⁷¹ Amerikánsko-slovenské noviny, XXII Vol., nr. 1291, 29.7.1908, p. 2. SNK Martin.

⁷² ČULEN, Konštantín. *Slovenské časopisy v Amerike*. Cleveland, Ohio: Prvá katolícka slovenská jednota, 1970, p. 185.

⁷³ SNK Martin, Amerikánsko-slovenské noviny, XXII. Vol., nr. 1294, 19.8.1908, p. 4.

⁷⁴ SNK Martin, Amerikánsko-slovenské noviny, XXIII Vol., nr. 1320, 17.2.1909, p. 6.

⁷⁵ This situation was by P. Blazek commented these words: 'Taking into account the work done by its founder and patron P. V. Rovnianek, this financial loss Zivena could easily regret.'

⁷⁶ BARTALSKÁ, Ľ.: K začiatkom organizovania sa slovenských žien v Spojených štátach amerických. In: *Slováci v zahraničí*, 11, 1985, p. 138.

⁷⁷ VOTRUBOVÁ, Š. Živena v Amerike. In: *Letopis Živeny*. Turčiansky Sv. Martin: Živena, 1928, p. 39.

⁷⁸ Amerikánsko-slovenské noviny, XXII. Vol., nr. 1264, 22.1.1908, p. 6. SNK Martin, ČSA 18.

president. Thanks to the 9th national convention, the National Fund proposed by A. Mamatey, who at that time was the main president of the National Slovak Society and the Slovak League of America (Slovenska Liga v Amerike), was established. At the 10th convention held after the war in Wilkes-Barre, Pa. on May 19- 24, 1919 Paula Novomeska was elected chief president by a majority of votes. P. Novomeska did not stay long in the function of president. She carefully prepared the 11th convention of the Zivena held in May 1922 in Detroit, Mich., but she died in December the same year after a difficult illness. In her honor the Zivena established a special fund to support widows and orphans in 1924. In the same year the Zivena managed to issue its first calendar.

At the 12th convention held in 1925 in Youngstown, Ohio it was stated that membership growth for the past three years was 712 members, i.e. there were 6985 members of the Zivena in total. There were 3400 members in the virgin and juvenile departments together.⁷⁹ At this convention delegates reminded and highlighted merits and qualities of P. Novomeska. Maria Volarikova became the president of Zivena.

Zivena tried to prepare its annual meeting every two years and conventions every three years. However, they were not always successful. Conventions also had a social importance. Branch delegates always met in another city where they could talk about their personal or common interests, and especially to stimulate in the 'alien world' their national fellowship.

Before holding a convention, members of the Zivena proposed in the *American-Slovak Newspaper* in a column called *The Calls about Convence of the Zivena* what could be a list of convention discussions. Such proposals were for the purpose of changing statutes, specifically to increase a widow's pension. Its author spoke for no increase since she was afraid of membership decrease.⁸⁰ The convention's process had its stabilized form and exact rules.⁸¹

By its activities the American Zivena also influenced the Zivena in Slovakia. Slovak women in America showed more organizational maturity since they had better national-political and financial conditions in American surroundings. They constantly informed the Zivena in Slovakia about their first proceedings, to Slovakia they also sent copies of their protocols, which from 1901 were regularly published in pages of the *Dennica Magazine* in Slovakia.⁸² E. M. Soltesova and T. Vansova were rolemodels and idols for American women, therefore they kept correspondence with them and ordered the Dennica Magazine. This way they also supported the only Slovak women magazine in Slovakia.⁸³

The Zivena had its periods of development and growth, but also of a stagnation. The main activity of the Zivena was educational and social activity. The complete title of the Zivena was namely *The Supportive Society of Slovak Women and Men in the United States (Podporny spolok slovenskych zien a muzov v Spojenych statoch americkych)*.

⁷⁹ ŠOLTÉSOVÁ-MARÓTHY, Elena. Niečo o Živene v Amerike. In: *Živena*, XV. Vol., 1925, nr. 9, p. 174-177.

⁸⁰ Amerikánsko-slovenské noviny, XXII. Vol, nr. 1270, 4.3.1908, p. 6 and nr. 1278, 29.4.1908, p. 6. SNK Martin, ČSA 18.

⁸¹ ŠOLTÉSOVÁ-MARÓTHY, Elena. Niečo o Živene v Amerike. In: *Živena*, XV. Vol., 1925, nr. 9, p. 176.

⁸² *Dennica Magazine* was issued from 1898 – 1909 under the chief editors T. Vansova and F. Votruba.

⁸³ ALU SNK, fund: Korešpondencia, The Letter of E. Cablkova to Terezia Vansova, in which she asks her for sending two numbers of the *Dennica*, sign.:41 D 21.

This supportive activity could not remain the only one although it required the most finances. The Zivena was not only a supportive society, but as Paula Novomeska often highlighted, an educative society, too.⁸⁴ She lobbied as follows: ‘*When children of Slovak parents need some support, the Zivena will be happy to help them – contribute to enable them to attend schools and be educated, so that later they will a praise of the nation.*’⁸⁵ Individual departments were also involved in national events – e.g. the 1st Department participated in a liberating event organized by the Slovak League of America. It contributed an amount of \$10 and each member paid a national tax and helped as much as she could afford to liberate Czechoslovakia.⁸⁶ A social work of the Zivena operated at several levels: firstly as a help and a personal visit to sick members of the society and their families; secondly as a material assistance for orphans, widows and talented students since the Zivena was aware that ‘*only an educated nation always has a better future.*’⁸⁷ Almost every department of the Zivena was involved in the organizing of amateur theatrical performances, dances and other entertaining and cultural events.⁸⁸ The Zivena cared for ennoblement of social life of not only women, but also Slovaks in America in general. Therefore it also organized trips to national parks in the U.S., for example to the Broome Union Park for several departments.⁸⁹

The effort of the Zivena for higher interests of the entire Slovak society was not in vain, which was most obviously proved towards the end of World War I., when Slovak women in America showed exemplary and self-sacrificing work for the liberation of their nation in their homeland.⁹⁰ Many departments formed groups of Spinning Women and Bees, and during the war they knitted sweaters, hats, sewed clothes for soldiers and afterwards sent them through the Red Cross.⁹¹

The Zivena also organized Slovak concerts with theatrical performances. Amateur theatrical performances were an important activity of the Zivena. P. Novomeska, M. Kmetova and M. Rumanova were also active amateur actresses and thanks to them a glorious era of Slovak amateur theater in the U.S. arose. The Slovak amateur theater had the widest and most effective impact on the national awareness, and theater was the easiest way to spread culture and membership in women’s movement. The arrival of Etelka Cablkova, sister of P. Novomeska, among American Slovaks was a great help to amateur theater.⁹²

⁸⁴ NOVOMESKÁ, P.: *Z dejín Živeny*. In: *Národný kalendár pre rímsko a grécko katolíkov a evanjelikov na priestupný rok 1896*. Pittsburgh, Pa. 1895, p. 65–70.

⁸⁵ NOVOMESKÁ, P.: *Z dejín Živeny*. In: *Národný kalendár pre rímsko a grécko katolíkov a evanjelikov na priestupný rok 1896*. Pittsburgh, Pa. 1895, p. 69.

⁸⁶ PRÍKAZSKÁ, H.: Krátke dejiny I. odboru Živeny v New Yorku, N.Y. In: *Pamätnica 75. výročia*, p. 34.

⁸⁷ ALU SNK, the Fund: Živena, sign.: 41 JJ 10, List Márie Rumanovej Terézii Vansovej z 5. decembra 1901 v New Yorku.

⁸⁸ Živena. In: *1891 – 1966. 75th Anniversary Živena Beneficial Society of the U.S.A.*, p. 34.

⁸⁹ Amerikánsko-slovenské noviny, X. Vol., nr. 647, 28.7.1896, p. 1. SNK, Martin, sign.: ČSA 18.

⁹⁰ Americká Živena 25-ročná. In: Živena, XI. Vol., 1921, nr. 7, p. 158.

⁹¹ ALU SNK, the Fund: Živena, Spolok sv. Anny v Detroit, sign.: 260.

⁹² POLÁKOVÁ, Štefánia. Z histórie slovenského divadla v New Yorku a Chicagu do r. 1945. In: *Slováci v zahraničí*, 4 – 5, Martin 1979, p. 146–150.

During its activities, the Zivena was really faithful to its motto: ‘Faith, hope and love.’ It gained a prominent position in Slovak national events. It financially contributed to Slovak students, the Slovak League in America, and supported a peasant school in Slovakia. It also contributed to the million dollar collection to help the Czecho - Slovakia, the Matica Slovenska in America, as well as national schools, houses, churches, gardens, etc. M. Volarikova-Bradacova established a fund for elderly members, from which a Christmas contribution for poor members being in the Zivena more than 50 years was paid.⁹³ The Zivena also created a fund for widows of slain Slovak volunteers in World War I., organized an event to build a guest house for aging and abandoned countrymen in Florida, and continued to give scholarships to poor students in Slovakia and the USA.

Paula Novomeska (June 9, 1865 – December 14, 1922) was one of the most important personalities of the Zivena. She came from a famous family of Stefan Cablk, and was a native of Brezova and a participant of Hurban’s uprising. She was born on June 9, 1869 in Oroslan, Komarom County, where her father was a notary. She was educated in the Slovak spirit and thus she gained a deep national feeling and a warm relationship with the Slovak nation. After finishing elementary school she studied at the girl’s school in Budapest and at the Teachers College in Györ. Regarding the fate of her own family, she experienced methods and consequences of violent Magyarization which she described in the brochure *The Consequences of the Magyarisation in Hungary*.⁹⁴ Because of national conviction of the whole family and allegations of pan – slavism she had to prematurely finish the Teachers College. In 1887 she met her husband Ludovit Novomesky whom she soon married. They spent a year and a half in the village Salgove in Nitra County, where her husband was a teacher. Since he led children in school to love the Slovak nation and the Slovak language, he lost his job. In addition also Paula’s father, Stefan Cablk, started to have problems after losing most of his fortune.⁹⁵ Therefore the Novomesky couple decided to try their luck overseas and in 1889 they emigrated to the U.S.⁹⁶ They resided in the cities Freedlande, Braddock⁹⁷ and New York in Pennsylvania and finally in Newark, New Jersey. In America P. Novomeska began to work in public life. She started to contribute frequent letters to the American - Slovak Newspaper. When her family settled down in New York, P. Novomeska became a member of the Zivena.⁹⁸ Its growth and more successful operation dates back to Paula’s entry to the society. Soon she was elected as a chief secretary, later a chief accountant and finally she became the president. After her and her other friends’ entry to such a pure women’s organization she advocated the following words: ‘Somebody would perhaps ask what

⁹³ PISOŇOVÁ, Mária. Zlaté jubileum Živeny. In: *Pamätnica*..., p. 12–13.

⁹⁴ Paula Novomeská, rod. Cablková, hlavná účtovníčka Živeny. In: *Národný kalendár* na rok 1902, p. 246.

⁹⁵ Paula Novomeská, rod. Cablková. In: *Národný kalendár pre grécko a rímskych katolíkov a evanjelikov na rok 1908*. Compiled by Literary Committee of NSS, p. 227–231.

⁹⁶ NOVOMESKÝ, Ľudovít. Životopis Pauly Novomeskej rod. Cablkovej. In: *Pamätnica k zlatému jubileu Živeny 1891 – 1941*. Compiled by P. Blažek. Pittsburgh 1941, p. 118 – 131. Paula Novomeska wrote in USA a document about destiny of whole Cablk family titled *The Consequences of the Magyarization in Hungary*.

⁹⁷ The family Novomesky acted in Braddock two years when P. Novomeska decided to visit Slovakia with her children. A daughter Kornelka, however, died of diphtheria during visiting Slovakia. Paula returned to USA only with her son Emil.

⁹⁸ Biografický slovník, heslo Novomeská, Pavla, p. 307.

*is a women's society for. A woman was created to only use a ladle. Maybe it would be better to say to use ladle as well. There was a time when all women were dependent on the spindle and the distaff and they were not allowed to remark on anything else. Today (in 1906) we breathe a different air. Today there is not required as much from women as before. A woman gives the world children. She raises them until they go to schools and into public life. Mother works in a household and she gives certain direction to the whole household. An uneducated woman can not prove the same as an educated woman. A blinded woman can not see far into the future, so how can she lead and prepare youth for the future? Everything depends on the woman. If an unconscious woman is to educate the faithful sons of the nation, first she should be taught how to achieve it and could give the nation mature offspring.*⁹⁹ She took part in all national events and was well known as an excellent speaker. Her submissions and letters were published in the Slovak Newspaper (Slovensky dennik), the American Slovak Newspaper and the National Calendar. In 1908, soon after the creation of the Zivena Magazine, she became one of its editors. She published articles on the necessity of educating Slovak women and their role in the upbringing of children in the national spirit, as well as on the status of women in society. She worked in the Zivena Editorial Board until 1918.¹⁰⁰ From 1913 she also acted in the Slovak Evangelical Union (Slovenska Evanjelicka Unia) in the society Solidary sisters (Svorne sestry). The Evangelical Educational Society (Evanjelicky vzdelavaci kruzok) was operating in Newark as well. Although P. Novomeska did not have any function, she was rather its soul.¹⁰¹ She was also helping her husband Ludovit in his duties, especially in schooling. During the war she became an active member of the American Red Cross and her work and self-sacrifice passed the borders of Slovak societies, which helped her to access other important institutions. She was offered a membership in the Contemporary Club, which was a society of rich and high society Americans proud of their English origin.¹⁰² She was asked to lecture on Slovakia, state of the Slovak nation and Slovak embroideries. Novomeska initially denied it since she did not speak English well enough to lecture in it. In the end, though, she became persuaded to bring nearer a nation formally known only as *Hunkies* or *Polaks*. She prepared lectures about Slovak history and Slovaks which her husband translated to English and drew her a right accent to the words. To enhance her lectures she got dressed in a folk costume of Piestany, she organized exhibitions of folk art, she taught American ladies to sing Slovak songs translated into English¹⁰³ and with her friends she prepared traditional Slovak dishes.¹⁰⁴ They received the greatest admiration for the preparation of pulled strudel. Upon seeing

⁹⁹ NOVOMESKÁ, Paula. Živena a národ. In: *Národný kalendár na rok 1908*, p. 69.

¹⁰⁰ BARTALSKÁ, Ľubica. O písomnej pozostalosti Pauly Novomeskej. In: *Slovenské zahraničie*, III. Vol., 1998, nr. 9, p. 21.

¹⁰¹ NOVOMESKÝ, Ľudovít. Životopis Pauly Novomeskej rod. Cablkovej. In: *Pamätnica k zlatému jubileu Živeny 1891 – 1941*. Edited by Pavel Blazek. Pittsburgh 1941, p. 127.

¹⁰² PAUČO, Jozef. *Slovenskí priekopníci v Amerike*. Cleveland, Ohio: Prvá katolícka slovenská jednota, 1972, p. 285–286.

¹⁰³ Mainly especially melodious ‘Under our small window (Pod tým naším okienečkom)’, ‘Good night, my dear (Dobrú noc, má milá)’ etc.

¹⁰⁴ Ladies mostly liked chicken papricache (kuraci paprikas), sheep cheese dumplings (bryndzove halusky) and cottage cheese cookies (tvarozniky). According *Pamätnica k zlatému jubileu Živeny 1891 – 1941*, p. 128.

this, the English women allegedly responded: ‘*How is it possible? Have you ever seen something similar? This is something amazing!*’¹⁰⁵

P. Novomeska contributed a lot to the development of Slovak amateur theater in America. She wrote and edited theatrical sketches, directed plays and played many roles. To the theater she also led her sister Etelka Cablkova and a son Emil, who was a great actor, too.

Novomeska’s idols were Slovak writers, representatives of the Slovak Zivena, mainly Elena Marothy-Soltesová, but also Terezia Vansova, with whom she kept correspondence. To the Slovak newspapers and magazines she sent official reports on annual meetings and conventions, on decisions to support poor students and on financial contributions of American Slovak women to support a national life in Slovakia.¹⁰⁶ Her submissions were frequently published in the *Dennica*, the bulletin of the Slovak Zivena, later also in the *Zivena* in a newspaper column called *Letters, Letter from America* etc. She also informed about usual matters in American life. In her submissions a mature linguistic stylistics, a rich vocabulary and an ability to write engagingly can be admired.

In 1918 a flu epidemic gripped her¹⁰⁷ and despite medical treatment she died. Her premature death in 1922 was a big loss for the Zivena. Also in her last will she expressed her devotion to Slovakia: ‘*And when our graves will be opened and the dust of our bones will be blown in a wind, I wish new souls as faithfully devoted to the Slovak nation as ours used to be to grow up in the trail of this dust.*’¹⁰⁸ After her death in 1924 the Paula Novomeska Fund was created to support orphans of American Slovaks, named after her.

A restriction of emigration to the U.S. by strict immigration laws in 1921 and 1924 interfered with the activities of the Zivena in such a way that contacts with the homeland became disrupted. Years of the great depression affected activities of many American Slovak organizations and associations too.

Since the beginning of the 30’s the work of the Zivena was paralyzed due to financial matters. The Zivena had a lot of shares of stock whose price, probably due to the economic crisis, significantly decreased. Interest was not paid, nor could members pay membership dues, however the organization still had to meet its obligations in cases of its members’ death.

In 1935 the Zivena was very much concerned about the remains of P.V. Rovnianek, to whom they were grateful for a creation of their organization. Members of the Zivena wanted to bury him in National Cemetery in Chicago and to build him a memorial.¹⁰⁹

¹⁰⁵ NOVOMESKÝ, L.: Životopis Pauly Novomeskej rod. Cablkovej. In: *Pamätnica k zlatému jubileu Živeny 1891 – 1941*. Edited by P. Blazek. Pittsburgh 1941, p. 128.

¹⁰⁶ BARTALSKÁ, L.: O písomnej pozostalosti Pauly Novomeskej. In: *Slovenské zahraničie*, III. Vol., 1998, nr. 9, p. 21.

¹⁰⁷ It was an epidemic of influenza, a contagious viral disease, which was characterized by an airway inflammation.

¹⁰⁸ NOVOMESKÝ, L.: Životopis Pauly Novomeskej, p. 129.

¹⁰⁹ ALU SNK Martin, the Fund: Korešpondencia, List Márie Wolárikovej-Bradáčovej E. M. Šoltésovej z 26.6.1935, M 98 M 1.

The Slovaks in Romania

The emigration of Slovaks to the southern depopulated areas of the Kingdom of Hungary – to the “Lower Land” represented a part of massive settlement events in the Kingdom of Hungary after the leave of Osmans from its territory. It took place at the same time as large settlement actions of the Habsburg court and the Hungarian landowners, who were trying to populate the Kingdom of Hungary with immigrants from abroad and by moving of domestic inhabitants from more populated northern counties to the southern areas, which ran wild and were left almost without any inhabitants. The second case we mentioned characterises the movement of Slovaks, and represents a long process until individual families of groups of immigrants found their more permanent or permanent home. The original Slovak immigrants, but also their descendants changed several settlements and areas, even states until the immigrants became settlers and a part of environment into which they rooted deeply.¹

Since the second half of the 18th and especially during the 19th century, the Slovaks were moving to the current territory of Romania within the settlement of southern and south-eastern Kingdom of Hungary. The first movement represented a part of the major settlement process in the Kingdom of Hungary after the leave of Turks. It took place due to economic, social and religious reasons, lack of job opportunities at home, and vision promising a gain of huge amount of land.²

The first Slovaks settled the territory of the then northern and western Banat and Arad County especially within the secondary, sometimes even tertiary colonisation. The first Slovaks who moved into their new homes only in 1747 came from Szarvas and Békéscsaba and founded the settlement Mokra. Soon, also other Slovak families from the regions Gemer and Hont settled there.

Until the beginning of the 19th century, no Slovak settlement can be found in the Banat or the rest of the territory of today's Romania. No sooner than between 1802 and 1803, approximately two hundred Slovak families from Tótkomlós, Szarvas, Békéscsaba and Mezőberény settled in Nădlac, where free land was located after Serbian Janissaries left it. The number of original Slovak inhabitants was gradually increasing thanks to immigrants from Slovak counties, especially from Gemer, but also from Banat Slovak

¹ SIRÁCKY, Ján a kol. 1980. *Slováci v zahraničí* I. Martin: Matica slovenská, 1980, s. 7.

² PORUBSKÝ, Juraj. 1995. Niektoré súvislosti podielu Slovákov na hospodárskom rozvoji Nadlaku v 19. a začiatkom 20. storočia. In *Slováci v Rumunsku*. Zborník materiálov z konferencie 7. júna 1995. Zost. Ľubica Bartalská – Genovéva Grácová. Bratislava: Dom zahraničných Slovákov, 1995, s. 50–51.

Stamora. Only in 1806, more than three thousand Slovaks lived in Nădlac.³ Eventually, their number grew to eight thousand. This number meant a great ethnic power - in spite of the fact that also the Hungarians, Serbians and Romanians lived there. Thanks to it, Nădlac became and still represents a national and cultural centre of the Slovaks.⁴

As far as Nădlac is concerned, it was characteristic of substantial mobility. The Slovak settlers were not only moving to it, but also leaving it. Statistics on the immigration of Slovaks to overseas countries are not reliable. During 1899 – 1913, a total of 1,550 persons of Slovak nationality from Békés County and 1,034 from Csanád and Arad County moved there. Basically, their number is not crucially important. It was rather about connections which brought or sent money for further development of the town and spread its good name around the world.

However, from the point of view of the Lower Land Slovaks, it is the emigration of Nădlac Slovaks to Bulgaria, where there appeared new settlement possibilities after 1880 in the area of town Pleven (in locations Mrtvica, today's Podem, Mitropolja, Brašljanica and Vojvodovo), that is interesting. These possibilities were used by the first Slovaks from Padina and Kovačica located in today's Serbian Banat. After 1898, also the Nădlac Slovaks (115 families) who later on were among the wealthiest, as well as several families from Pitvaros and Tótkomlós settled here.⁵

In the first half of the 19th century, also other Slovak settlements Butin (1813), where Slovaks from Orava region, Nitra County and later from Bački Petrovac moved in, and Vučova (1825), which was colonised by twenty five Slovak families from Novohrad region, were founded in Timiș-Torontal County. The Slovak settlements were founded in Romanian Banat and Arad County in the second half of the 19th century. The Slovaks from Šariš region settled in Peregu Mare, while people from Orava region and Nitra County moved to Tipar. We can state, that the result of the process of homogenisation of Arad and Banat Slovak communities fully showed by economic and social consolidation of numerous communities taking place at the turn of the 19th and the 20th centuries.⁶

During the 19th century, poor Slovak immigrants found their new home also in the area of Transylvanian Ore Mountains, in the counties Bihor and Salaj. The colonisation was organised by rural landowners Barányi, Bánffy and Batthyányi via agents from the poorest areas, such as Gemer, Zemplín, Šariš, and Orava.⁷

The majority of immigrants settled in Budoi, which became the oldest Slovak settlement within this area and was founded in 1785. Five years later, Slovak families from

³ PORUBSKÝ, Juraj. 2004. *Pohľady do minulosti*. Nadlak – Bratislava: Vydavateľstvo Ivana Krasku, 2004, s. 109.

⁴ DOBROTKOVÁ, Marta. 1993. Slováci v Rumunsku. Doma, v škole, na ulici. In *Nedelňá Pravda*, roč. 2, 1993, č. 1, s. 6.

⁵ SIRÁCKY, Ján. 1995. Slováci v Rumunsku, významná súčasť dolnozemských Slovákov. In *Slováci v Rumunske*. Zborník materiálov z konferencie 7. júna 1995. Zost. Ľubica Bartalská – Genovéva Grácová. Bratislava: Dom zahraničných Slovákov, 1995, s. 16–17).

⁶ BARTALSKÁ, Ľubica. 1990. Rumunskí Slováci v prospech svojej národnosti. In *Príroda a spoločnosť*, 1990, č. 9, s. 33.

⁷ Archív Matice slovenskej, osobný fond: Peter Pavol Doval, kart. 1.

Gemer and Zemplín were moving to this area and founded the villages Várvári and Borumlaca. They were colonised by the tycoon Barányi. During 1811-1817, also Bánffy brought Slovak woodmen to deforest areas, peasants and metallurgists to produce potash to his manor. Fageta became the largest Slovak settlement of this area. Another two settlements - Valea Tîrnei and Šînteu, colonised by the Slovaks from Šariš, Gemer and Zemplín region, were established in 1817.⁸

The colonisation in the manor of Duke Batthyányi started in 1930s. Colonists coming from Orava, Zemplín, and Zvolen region settled on lands of older settlements Huta Voivozi and Socet. The colonisation of Transylvanian Ore Mountains basically ended in 1835, however, at the same time, the second, much more significant - inner colonisation began. And thus, the population of Slovak settlements multiplied. In 1910, ten thousand Slovaks resided in twenty settlements of this area. The Slovaks from Zemplín, Šariš and Ugoč County moved to Satu Mare and Máramaros County, particularly to the village Livada, which had been already settled by the Ruthenians, on the request of Hungarian tycoons Károly and Perény. They came as agricultural workers.⁹

Minor movement of Slovak population took place also at the beginning of the 20th century, when, for instance, a new purely Slovak settlement Sacalasău Nou was founded in 1912, and settlement Marka was established by settlers from Valea Tîrnei in 1922. Usually only resettlement of individuals due to job opportunities took place. However, these movements ceased after World War I.¹⁰

From the social point of view, Slovaks were among average or socially weaker classes - in fact, it was one of the reasons why they left their original homeland. They worked only in the agricultural sphere, and only later on, working class families, especially glassmakers, metallurgists and forest workers moved in. Apart from their job, the workers ran also their own farms with the help of their wives and children.

Towards the end of the 19th century, certain activation of national revival and economic attempts occurred in Nădlac, which had become the centre of Slovaks in Romania. During their stay in this town, Jozef Gregor Tajovský and evangelical priests Ľudovít Boor¹¹ and Ivan Bujna contributed to the activation in the field of national and cultural life.

In 1873, the Mutual Assistance Society, renamed to the Nădlac Saving-Bank in 1876, was established in Nădlac.¹² The establishment of the Nădlac Public Bank in 1903, which became the largest financial institution of the Lower Land, represented a

⁸ BARTALSKÁ, Ľubica. 2001. *Sprievodca slovenským zahraničím*. Rumunsko. Bratislava: Dom zahraničných Slovákov, 2001, s. 235–236.

⁹ BARTALSKÁ Ľubica. 2001. *Sprievodca slovenským zahraničím*. Rumunsko. Bratislava: Dom zahraničných Slovákov, 2001, s. 235–236.

¹⁰ MICHALČÁKOVÁ, Eva. 1981. Vnútorná kolonizácia Sedmohradského Rudohoria slovenským obyvateľstvom (1835 – 1918). In *Slováci v zahraničí*, Matica slovenská: Martin, 1981, s. 176–183.

¹¹ *Naše snahy*, roč. II., č. 1, 1991, s. 10.

¹² SIRÁCKY, Ján. 1980. Dolnozemský Slovák ako zdroj informácií o živote dolnozemských Slovákov. In *Slováci v zahraničí* 6, roč. VI., 1980, Martin. Matica slovenská, s. 15.

great success. During 1904 - 1910, also J. G. Tajovský worked for this institution as an accountant.¹³

In 1914, the professionally oriented Economic Society was established in Nădlac. It served as a place for enterprising peasants where they could exchange their views and information on prices of grain, cattle, servants' salaries, etc. The "Domovina" represented a professional society of craftsmen and sole-traders.

Efforts of some enthusiasts - such as Štefan Kresan, Ján Rozkoš, Ján Gregor, Ján Lehotský and others - to establish Slovak reading and education society led to foundation of the Slovak Public Society in 1898. Especially, the priest Ľudovít Boor contributed to it significantly. The main task of the society was the provision of education to Slovak population living in Nădlac and increase of national consciousness.¹⁴

An amateur theatrical society led by Ľudmila Markovičová¹⁵ and choir under the guidance of Ján Gregor were a part of this society. The theatrical tradition had been existing in Nădlac already since the 19th century. The first theatre performance "Strídža spod hája" by Ferko Urbánek was produced in 1899.¹⁶

After 1918, conditions for development of national and cultural work partially improved thanks to cooperation of Czechoslovakia and Romania within the membership in Little Entente. The Slovak Society, which had its branches in Brestovec, Butin, Cipar Vukova, Semlek, and Poiana, was established in Nădlac in 1924. Its task was to develop agricultural knowledge of its members and provide them with various material advantages. In 1925, students united in the society established their own youth organisation called "Slávia". On the basis of initiative of M. Radix, the sport organisation "Sokol" was established in 1924. Other organisations existing in Nădlac during this era were Women's Society of Evangelic Women and Evangelic Youth Association. In the World War II years, the musical and singing group "Zora" was founded.¹⁷

Magazines represented an important means for spreading of culture, as well. The apolitical "Slovenský týždenník", editorially led by the evangelical priest Ján Kmet', was published in 1929 - 1932, while the "Naše snahy" was published between 1936 and 1944. This typical magazine for minorities was edited by Dr. Peter Pavol Doval.¹⁸

Schools played a vital role in maintaining national consciousness. The first one was built in Nădlac only in 1804, the second one came into existence in two years. In 1900,

¹³ SYNCOK, Juraj. 1971. Jozef Gregor Tajovský na Dolnej zemi. In *Slováci v zahraničí* 1, roč. I., 1971, Martin. Matica slovenská, s. 135 – 153.

¹⁴ BUJNA, Ivan: *Dejiny Slovenského ľudového krahu v Nădlaku 1904 – 1934*. Nădlak 1934, s. 12.

¹⁵ HOLÝ, Karol. 2015. Z listov Ľudmily Markovičovej, rod. Boorojej z obdobia jej pôsobenia v Nădlaku. In *V tvorivej symbióze medzi Dolnou zemou a Slovenskom*. Nădlak: Vydavateľstvo Ivana Krasku, 2015, s. 153.

¹⁶ SIRÁCKY, Ján. 1980. Dolnozemský Slovák ako zdroj informácií o živote dolnozemských Slovákov. In *Slováci v zahraničí* 6, roč. VI., 1980, Martin. Matica slovenská, s. 16.

¹⁷ BARTALSKÁ, Ľubica. 2001. *Sprievodca slovenským zahraničím*. Rumunsko. Bratislava: Dom zahraničných Slovákov, 2001, s. 239.

¹⁸ ŽOLNAY, Štefan. 1995. Niekoľko poznámok k časopisu "Naše snahy". In *Slováci v Rumunsku*. Martin: Matica slovenská, 1995, s. 265–271. Similarly: Archiv Matice slovenskej, osobný fond: Peter Pavol Doval, kart. 1.

there were eight schools for seven thousand Slovaks in this town.¹⁹ However, the situation in the area of Transylvanian Ore Mountains was worse. After 1918, approximately one thousand Slovak pupils attended schools, nonetheless, many of them - especially children from hamlet areas - were exempted from school attendance by the act. (It concerned the children who had to travel to school more than 3km.) However, there was also a lack of teachers. For instance, there was one teacher per one hundred and ninety six children in the settlement Budoi.²⁰

The organisational basis of Slovak schools started to be created in the inter-war period. The number of schools increased through transition of church schools to state ones, but mainly on the basis of agreements of governments of Romania and Czechoslovak Republic. And thus, cultural life could be organised especially in a Slovak school located in Bihor area. Forms and methods of cultural and enlightenment activities varied. They depended on local conditions and general cultural maturity of Slovak population. Slovak teachers organised lectures on history of Slovakia, rehearsed plays and established libraries.

After the occupation caused by Horthyian Hungary and resulting from the Second Vienna Arbitration (August 30, 1940), only eleven out of the original twenty six schools were preserved in the Romanian territory.²¹ Slovak teachers in Transylvanian Ore Mountains settlements were replaced by Hungarian ones, who were working here until 1944. Strong national oppression frequently connected with real brutality represented an accompanying phenomenon of teaching in Hungarian language.

Despite the reprisals, the Slovaks in Transylvania did not lose their national consciousness. They manifested the relation to their original homeland also by the fact that after signing of re-immigration agreement between the Czechoslovak Republic and Romania in 1946, approximately twenty four thousand Slovaks moved from Bihor area to the Czechoslovak Republic. A half of them moved to the Czech border area.

According to official data, today, approximately twenty five thousand Slovaks live in Romania within four counties: Bihor - Salaj, Arad, Banat, Satu Mare and Măramaros, Timiș and Caraș. Larger groups of Slovaks inhabit also Bucharest and Bucovina.

Until the end of 1989, the Romanian Slovaks did not have their own political party. It was restricted by the Romanian constitution and territorial fragmentation as well.

The party earned more significant political success in the elections of 1935, when they won all votes to the Nădlac municipal council and a mandate in the Romanian parliament for a liberal party from Arad County (Dr. P. P. Doval). After the overthrow of totalitarian power and formation of Democratic Union of Slovaks and Czechs in Romania on January 4, 1990, our compatriots in Romania tried to find acceptable solutions and advance principles of programme declaration of the Union leading to improvement

¹⁹ ŠTEFANKO, Ondrej – HUSÁRIK, Pavel. Viac ako dve storočia sloenskej školy v Nadlaku. Nadlak: Vydavatelstvo Ivana Krasku, 2006, s. 26 – 27.

²⁰ PORUBSKÝ, Juraj. 2004. *Pohľady do minulosti*. Nadlak – Bratislava, 2004, s. 137–152.

²¹ PORUBSKÝ, Juraj. 1974. Niektoré problémy slovenských menšinových škôl v Rumunsku v rokoch 1939 – 1944. In *Slováci v zahraničí*, roč. I., 1974, č. 2., s. 13.

of a state of Slovak nationality. The union has thirty three local branches. The Slovak national minority gained one position in the chamber of members of Romanian parliament.²²

Today, there are twenty four Slovak schools, including one lyceum located in Nădlac established in 1948 as a teacher's institute for preparation of Slovak secondary school experts, in Romania.

In 1969, the Nădlac Slovaks established the Ivan Krasko Literary Society, and later on, the Literary Society was founded also in Timișoara. They themselves call these societies workshops and seedbeds of Slovak authors. The almanac "Variácie", which replaced a Slovak literary and cultural magazine, represents their stage. It has been published ever since 1978 in the publishing house Kriterion. This publishing house publishes also other works of the Romanian Slovaks, approximately three book titles a year with a number of copies amounting to nine hundred.²³ Almost after fifty years, the Democratic Union of Slovaks and Czechs in Romania has resumed to publish the monthly magazine "Naše snahy". Once a week, Timișoara radio broadcasts a half-hour programme in Slovak language.²⁴

The union cooperates with minority unions of Romania, Matica slovenská, state bodies of the Slovak Republic and compatriot organisations of Hungary and former Yugoslavia. The project of collective magazine - calendar The Lower Land Slovak arose from a tripartite meeting (Hungary - Romania - former Yugoslavia – Serbia).²⁵

It can be stated that the Romanian Slovaks were preserved especially thanks to institutions having a minority character - Slovak schools, life of societies, Church, and a drawing power of ethnic consciousness - intelligentsia. At the beginning, it was the "imported" intelligentsia - teachers, priests from the territory of Slovakia - while the own one - deeply rooted in the soil of their ancestors - appeared in the second half of the 20th century. Even today, the Romanian Slovaks speak Slovak. At home, on a street and at school as well.

²² FERÍK, Imrich. 1995. Slováci v Rumunsku. Súčasný stav a postavenie Slovákov v Rumunsku. In *Slováci v Rumunsku*. Martin: Matica slovenská, 1995, s. 244.

²³ BUJTÁR, Pavol. 1987. Z literárnej tvorby Slovákov v Rumunsku. In *Slováci v zahraničí*, č. 12, 1987, s. 198.

²⁴ BARTALSKÁ, Ľubica. 2001. *Sprievodca slovenským zahraničím*. Rumunsko. Bratislava: Dom zahraničných Slovákov, 2001, s. 244.

²⁵ BARTALSKÁ, Ľubica. 2001. *Sprievodca slovenským zahraničím*. Rumunsko. Bratislava: Dom zahraničných Slovákov, 2001, s. 246.

The Croatians at Historical Trnava University (1635 - 1777) and Croatian Prints Published in the University Printing House

Hrvati na povijesnom sveučilištu Trnava
(1635. – 1777.) i hrvatski tisak objavljen u
sveučilišnoj tiskari

Summary

Croatian students studied at the Jesuit secondary grammar school in Trnava and Trnava University (1635 - 1777). Their presence in the city can be proved through records in the register of the secondary grammar school and in the register of university graduates. The Croatians came either directly from Croatian, or from families which immigrated to the territory of Pressburg and Nitra County, today's western and south-western Slovakia, in the 16th and 17th century. Apart from students also teachers of Croatian nationality representing a so-called fourth nationality besides the Slovaks, Hungarians and Germans worked at schools in Trnava. A total of 22 Croatian prints, including also 2 Croatian-Slovenian, 3 Latin-Croatian and 1 Croatian-German work, were published in the university printing house in Trnava.

Introduction

In the history of mankind educational institutions became carriers and propagators of not only education but they were also messengers of culture and enlightenment for the whole region, even the country where they were situated. Formation and 142-year-old existence of Trnava University meant a huge development from medieval scholastic education and formality to modern education for the Hungarian Kingdom and the whole Central European region. The University, which after overcoming many difficulties and obstacles was established in 1635 by bishop Petrus Pazmanus (Péter Pázmány), was the first permanent academic educational establishment in the history of the country.

There were two faculties at the beginning of the university where there were about 30 students studying in the first year. Future priests, teachers and clerks were mostly prepared at the Faculty of Arts and the Faculty of Theology. Later, the Faculty of Law (1667) was established and the last, in the middle of the 18th century because of the lack

of qualified doctors in the country much needed, the Faculty of Medicine (1769), where also pharmacists and midwives were educated.

Upon the request of Pazmanus, Trnava University itself was administrated by the members of The Society of Jesus. Although its main aim was spreading re-Catholicism in the country, it also brought many progressive ideas in the field of natural science and philosophy, contributed to the development of the Hungarian science, architecture and culture. Mostly foreign professors, who had previously worked at other schools administrated by the Jesuits, came to teach here. Their modern opinions about the school system and scientific erudition substantially interacted with formation of students and the whole form of education in the country. A detailed prepared educational system according to the one set in the 16th century in *Ratio studiorum* was a guarantee of quality and successful education.

Academic Printing House in Trnava

Letterpress printing production in Trnava has had a long tradition. Already in 1577 the canon Ján Telegrdi (1535 – 1586), who discovered a printing press during his study in Krakow, brought a printing machine to Trnava purchased from Viennese Jesuits and put a printing house into operation. Before his death, on the basis of his last will, Telegrdi left the printing house to the Society of Jesus. After he died the Chapter of Esztergom¹, later after 1608 known as the Archdiocese of Esztergom², residing in Trnava became the owner of the printing house. Since 1646 the printing house was owned by the Society of Jesus and Trnava University.³ During the existence of the university the printing house was expanded and led by a prefect chosen from Jesuits and appointed by the Rector of the college. Moreover, a factor responsible for technical issues, typesetters, typefounders, bookbinders, proofreaders, graphic designers, engravers and auxiliary staff including apprentices were working there. Majority of the staff acquired experience in foreign workshops and spoke several languages.

Data on a number of works published by Trnava Academic Printing house differ and range from 5,000 to 5,500 prints between 1635 and 1777. It is caused by the fact that a lot of them were published in a low number of copies or in a paperback form, none of them were preserved and we know about their existence only indirectly from records or literature, or they were published in several volumes. In Trnava also the first book catalogues (*catalogus librorum*) in the Kingdom of Hungary were published promoting especially prints from Trnava, however, they were not preserved until nowadays.⁴

¹ The ownership was confirmed by a certificate issued by the emperor Rudolf II on April 30, 1587. Compare RADVÁNI, Hadrián: Trnavské tlačiarne. Trnava: A-Díte 2009, p. 43.

² Dejiny Trnavy. J. Šimončič (ed.). Trnava: Garamond 2010.

³ Dejiny Trnavskej univerzity 1635 – 1777. 1992 – 2010. J. Šimončič, A. Hološová (edd.). Trnava: Typi Universitatis Tyrnaviensis 2010.

⁴ PORIEZOVÁ, Miriam: Vydavateľsko-knihkupecké katalógy trnavskej Akademickej tlačiarne. In: Problematika historických a vzácnych knižních fondů 2008. Olomouc: Vědecká knihovna 2009, pp. 105 – 114.

As to the division of languages within the book production, they were mainly Latin prints since Latin language represented not only a language of instructions in schools, but also a language of the Catholic Church and European scholars. From the point of view of quantity, Latin books are then followed by Hungarian and Slovak books, further, there were German, Croatian, Serbian, French and other issues, as well.⁵

Since recatholisation of inhabitants of the Kingdom of Hungary embodied one of the primary reasons for establishment of the university, it is not surprising that the largest group of prints consists of religious and theological works. They were especially missal books, various types of religious handbooks for priests and believers, selected collections of quotations from the Scripture as well as from eminent church personalities, publications of church writers, bibliographies of saints and others. Theologically and philosophically focused apologetic and argumentative treatises but also books for believers from the lowest social classes were published.

Secular professional production consisted predominantly of philosophical works written by ancient and medieval authors as well as writers of that period. Owing to the fact that a content categorisation of Jesuit professional works does not correspond to the present-day system, there were frequently books dealing with various scientific or teaching branches which directly copied the Jesuit education system.⁶ Didactic treatises - textbooks, dictionaries and handbooks and also historical, mathematical and geographical works were published. Natural history works form a large group, as well. Other non-professional literature, i.e. treatises written for specific occasions, dramas or already mentioned Trnava calendars likewise represent a numerous group of publications which complemented the religious and professional works published in academic environment appropriately. Through book publication Trnava University increased its significance and books published in the university printing house reflected a scientific level of the academy and made it a good name in the world. In many aspects the existence of the school in Trnava represented a turning point in research and scientific approach.⁷

After abolishment of the Society of Jesus the ownership of the printing house was taken over by Trnava University and it continued to work until 1777, when the educational institution was moved to Buda upon the decision of Maria Theresa. The printing house continued to exist in Trnava as a subsidiary of the University in Buda, and in 1798 it was also finally moved to Buda with the rest of its equipment. A large part of the book collection and archive left Trnava together with the university, and plenty of copy were damaged or lost forever during their transportation on wagons or boats.

⁵ ZELLIGER, Alojz: Pantheon Tyrnaviense. Trnava: Spolok sv. Vojtecha 1931. 257 s.; RADVÁNI, Hadrián: Jazykové slovaciká a polyglotné tlače obsahujúce slovenčinu, vydané Trnavskou univerzitou v rokoch 1648 – 1777. Bratislava: Univerzitná knižnica 2003; RADVÁNI, Hadrián: České, chorvátske, rusínske, slovinské srbské a rumunské tlače vydané trnavskou univerzitou v 17. a 18. storočí. Trnava 2004. 46 s.

⁶ PORIEZOVÁ, Miriam: Nenáboženská odborná literatúra v produkcií Akademickej tlačiarne v Trnave (1648 – 1773). Sambucus VI/2010, pp. 88–100.

⁷ JURÍKOVÁ, Erika: Význam Trnavskej univerzity a jej knižnej produkcie pre rozvoj vzdelania a vedy na území dnešného Slovenska v 17. a 18. storočí. Sambucus VI/2010, pp. 101–108.

Croatians in Trnava Schools

Peter Pázmány founded the university in Trnava with the purpose of education of members of every nation that lived in Hungary. As Pázmány noted in the university founding charter, he founded the university “to smooth up the mind of this warlike [Hungarian] nation and at the same time capable people would gain education needed for church and also public administration.”⁸ So not only Hungarians, Slovaks, Germans, and Croatians from Hungary studied at the university, but also people from Transdanube, Transilvania, and Croatiania.

Croatian students came from the territory of present-day Slovakia – they were members of the families that fled from Turkish invasion and settled in towns and villages in today’s Western Slovakia in the 16th and 17th centuries. But also sons of aristocratic families directly from Croatia arrived to study in Trnava. Before they started their studies at the university they would graduate from a college in Trnava. It was founded in 1616 by Cardinal Petrus Pazmanus within his effort to recatholize Hungarian population and to increase the number of catholic vicars. Croatians at the end of the 16th and during the 17th century often occupied positions of vicars in vicarages in the territory of present-day Hungary, where there was a lack of clergymen and vicarages remained empty for longer period of time.⁹

Already in the first years after Trnava University was founded, students of several nationalities studied there. We learn about national composition from registers in which nationality (*natio*) and residence (*patria*) of a student are recorded. Next to Slovaks (*Slavus*), Hungarians (*Hungarus*), Germans (*Germanus*) we can see students of Croatian (*Croatiana*) origin, who were usually members of aristocracy (*nobilis*). University and college in Trnava were attended not only by Catholic but also by protestant youth.

Even in the first school year of Trnava University (1635/36), college from which most of the students of Trnava University originated had 551 students altogether. The school year started in the middle of November 1635 and ended in the middle of October 1636. Out of all students, 247 were Slovaks, 240 were Hungarians and Sicilians (*Siculus*), 22 were Croatians, 10 were Germans, 23 foreigners out of the territory of the Hungarian kingdom, and 8 students did not specify their nationality. It is possible that among students who specified their nationality to be *Slavus*, a lot of young men came from Croatian families. Those who found refuge in the territory of today’s Slovakia due to Turkish invasion in the 16th and 17th centuries often assimilated with local population. They settled in territories along Danube, in Pressburg County, e.g. Chorvátsky Grob, Dúbravka, Devínska Nová Ves, Višňové, Šenkvice, Naháč; in Nitra County it was, e.g. Mokrý Háj; or they joined local population, e.g. in Devín, Záhoršská Bystrica, Hochsteten, Skalica.

⁸ „.... ut aliqua studiorum Universitas erigeretur, in qua et animi bellicosae Nationis mansuescerent, ei idonei tam regendis Ecclesiis quam Reipublicae administrandae informarentur.“ In: ŠIMONČIČ, Jozef – ŠKOVIERA, Daniel: Trnavská univerzita v dokumentoch (1635 – 1998). Trnava: Typi universitatis Tyrnaviensis - VEDA 2002, p. 17.

⁹ We utilized data about national composition of Trnava students from VARSIK, Branislav: Národnostný problém Trnavskej univerzity. Bratislava 1938, p. 35–135.

During the primetime of Trnava Jesuit College in 1646, a total of 866 students studied there out of which 549 were Slovaks, 303 were Hungarians, 26 were Croatians, 16 were Germans, and 23 were foreigners; 8 students did not specify their origin. In 1637 out of Croatian students, the registers record these students of logic: Gregorius Beberius Bahoniensis, Gregorius Sussicz Zahrabiensis, Joannes Karinovicz Senkucziensis a Lucas Kralicz Senkucziensis, Martinus Wistoczky Wistoczkyensis, Nicolaus Kaloczy Crapiniensis, Stephanus Laurechky Laurechiensis. In 1638 Andreas Borosich, Gregorius Kopsich, Georgius Bellichaj and Joannes Jerolim were listed as "Croatiana", in 1639: Gregorius Kopsich and Georgius Valechich Tyrnaviensis. In 1640 Trnava Gymnasium (secondary grammar school) was attended by Nicolaus Binichich and Georgius Kintornay.

Since the mid-17th century records about nationality and residence ceased to appear in registers, only first name and surname were listed consistently. In this time the number of students was shrinking due to anti-Habsburg rebellion. For comparison purposes we can show national composition of Bratislava Gymnasium of the same period: in 1650, a total of 308 students attended the school, of which 123 were Slovaks, 99 were Hungarians, 33 were Croatians, 28 were Germans, 3 were Transylvanians, 20 were foreigners, and 8 students did not specify their origin.

According to the university register (*album*), in 1635, a total of 60 students who were properly enrolled after being admitted (*depositio*) studied at Trnava University. There were also students who were not properly enrolled and they only came to graduate from a part of the studies; they were full-time students of their alma mater. In the university register, nationality and residence were usually not recorded at that time. We can learn about national composition of students from other source, it is the register of graduated students of the Faculty of Philosophy and Theology, where graduated bachelors, masters, and doctors were recorded. The register was thoroughly administrated since 1642.

During the first six years of the university operation a total of 102 bachelors, of which 16 Croatians, and 38 masters, of which 7 Croatians graduated. We can learn from the register that after a greater number of graduated students during first three years, the number of graduates halved: in 1636 a total of 26 bachelors graduated, in 1642 there were 12. In 1643 we can find three Croatians among the philosophy graduates: Joannes Dundich, Paulus Hortus, and Joannes Viksich. In other years we mention graduated bachelors of 1647 of Croatian nationality: Franciscus Vecherich Zagrabiensis a Mathias Krzinanich Soproniensis, who became master of philosophy next year.

During the period of 1658 – 1663 altogether 200 bachelors graduated, of which 15 were Croatians. Following years were marked by Turkish raids, and usually there was no lecturing going on at the university. Its activity was fully restored only in 1666.

There were also Croatian professors at the university, they were also listed in register without specified nationality. Only after the reform in 1770, every professor was able to freely choose nationality he wanted; every nationality elected a proctor and then they elected the rector according to the Viennese model. Croatians belonged to the fourth university nation after Slovaks, Hungarians, and Germans. In the last school year of

Trnava University – 1776/1777, the following registered Croatian nationality (*natio Croatianica*): Michal Schoretics, Sigismundus Lakics, Franciscus Gyurkovics, Adamus Ignatius Prandt, Franciscus Hubert, Iosephus Mitterpacher and a former Jesuit Taucher. It was the last rector election following this pattern, after the university moved to Buda the rector was elected by four faculty deans.

Croatian Prints Published in the Academic Printing House in Trnava

Croatian prints were published in Trnava between 1687 and 1773. A total of 16 Croatian prints, 2 Croatian-Slovenian, 3 Latin-Croatian and 1 Croatian-German print were published in the academic printing house and printing house of the Society of Jesus. Also two Serbian books written in Cyrillic were published in Trnava.¹⁰ The so-called Esztergom ritual containing formulas used during baptism, entering into marriage and funeral was published already in 1625 on the initiative of Cardinal Petrus Pazmanus. Subsequently, the Cardinal arranged that the ritual was published in languages spoken in the territory of the Kingdom of Hungary. In 1687 it was published in Croatian together with other languages. At the end of the 17th century the textbook of the Jesuit Emanuel Alvarez *De institutione grammatica* (1699) was published in Croatian issue for the purposes of teaching of Latin language at secondary grammar schools and universities.

Among the religious textbooks and prayer books we can find Croatian-Slovenian issues of the Gospel from 1694 and 1784, prayer book in Croatian from 1724 as well as an issue of the Holy Scripture from 1726 and 1736. The following religious books of the Jesuit Petrus Canisius were published in Croatian language: *Bogolyubtvo na poscteny Svetoga Franksa Saverie* (1759), *Mala i svakomu potribna bogoslovica* (1764) a *Bogolyubnost molitvena na poscetnye prisvete Troice jednoga Boga* (1764). The prints were published in a low number of copies and some of them are considered lost. At present they are stored in the libraries in Hungary, Austria, Czech Republic, Bohemia, Slovakia and Croatia.

Attachment

The list of Croatian books, which were published in Trnava Academic Press in the 17th and 18th centuries:

36. Korist /gain/

Koristi obicsaju svetom Radu Karmelickomu

U Ternavi , before 1743

Unsaved print, Croatian text

37. Abecevica

Abecevica otajstva vire i poglavite kriposti kerstyanske – Kerstyanska pitanya

¹⁰ RADVÁNI, Hadrián: České, chorvátske, rusínske, slovinské, srbské a rumunské tlače vydané Trnavskou univerzitou v 17. a 18. Storočí. Trnava 2004, 24 s. + attached illustrations. Copies stored in the library of Spolok sv. Vojtecha in Trnava, Slovakia.

U Ternavi 1747? U pritiskalnici Druxbe Jesussove

8 p.

Croatian text

38. Evangelium

Sveti evangeliumi, koteremi sveta czirkva katoliczka Szlovenzko-Horvaczka okolu godiscsa, po nedelyah i svetkéh sivéé ziednem kratkem catechismusem za nvmetelne lyudi hasznovitem.

Vu Cseske Ternave 1759, 362 p.

Metropolitanska knjižnica Zagreb

Croatian text

39. Kanislić, Antun

Bogolyubtvo na poscteny Svetoga Franska Saverie, Druxbe Isussove, indianskoga aposctola i svita csudotvorca..

U Trnavi 1759, 258 p. + table

Zagrebska univerzita

Croatian text

Zell 1759/11

40. Kanislić, Antun

Mala i svakomu potribna bogoslovica, to jest nau krestjanski... Pritiskanie tretche.

U Ternavi 1764

276 p.

Croatian text

41. Kanislic Antun

Bogolyubnost molitvena na posctnye prisvete Troice jednoga Boga, blaxene Ivice Marie i svetich s ruzlicsítinich naucík i istomacsenyem svetich obicsajah cerkwenik sloxena i prikazana svetomu Aloisu druxbe Isussove ispovidniku

U Ternavi 1766, 580 p.

Zell 1766/7

Croatian text

42. Kanislić, Antun

Mala i svakomu potribna Bogoslovica. To jest nauk kerstjanski.

U Tenavi 1766, 246 p.

Unsaved print

Croatian text

43. Knixica

Knixica duchvna u csetiri dili razdilyena, u koje pervomu se dade nacsin scitti u druhomu kratak nauk kerstyanski, u tretjomu pißme bogolyubne, u scetvartomu prosctjenja missionu udilena.

U Ternavi 1768, 96 p.
Zagreb University
Croatian text

44. Libellus alphabeticus. Cum nonnullis catecheticis addito vocabulario brevi Latino et Illyrico rerum communiter occurrentium.

Tyrnavie 1768, 40 p.
Zell 1702/5a
Croatian text

45. Mala i svakomu potribna bogoslovica. To jest nauk kerstjanski.

U Ternavi 1773, 258 p.
Zell 1766/8a
SSV TT
Croatian text in Roman characters

46. Vocabularium, to jeszt: Nemske skole nauk. Kak Harvatom, tak Nemczom na haszen.

Tyrnaviae 1772 – 1773, 16 p.
Unsaved print
Croatian and German text

2 Serbian prints

19. Kratka abzukovica i kratak krestjanski katoličanski nauk. P. ot Petra Kanizia.
Pritiskan po milosti Kardinala Koloniča Ostrogonskoga arcibiskupa.
U Ternavi 1696, 23 sheets.
Zell 1696/2
Serbian issue in Cyrillic alphabet
Bthyanum, Alba Julia, Romania
RMK

23. Kratka azbukvica i kratak krestjanski katoličanski nauk. P. ot Petra Kanizia Složen u slavinski jezik.

U Ternavi Tip. Akadem. Leto Gosp. 1697, 42 p.
Unsaved
Serbian issue in Cyrillic alphabet, 1st issue. 1696

Dr. sc. Katarína Karabová

Department of Classical Languages
Trnava University in Trnava

Originality (autochthony) of Croat settlements according to Specimen philologiae et geographiae (Zagrebiae, 1795)

Abstract

The study addresses the issue of autochthony of the Croat population in the territory of Pannonia and Dalmatia. It is based on a study *Specimen philologiae et geographiae* written in Latin, which was published in Zagreb at the end of the 18th century in 1795. Its author was a renowned Croatian writer, literary theorist, lexicographer, professor of aesthetics and archaeology Matija Petar Katančić. In the examined work, which the author of the study firstly analyses in detail, Katančić attempts to provide evidence of the origins of the Croat population in the settlements that they have inhabited until today. He based his argumentative framework on a linguistic analysis of authentic names whose etymology is often supported by philological and etymological work of his contemporaries; however, he often uses also work of earlier writers and some sources date back even to the ancient world. The fact that in argumentation Katančić proceeded truly ingeniously is proved in the section, in which he provides many epigraphic monuments testifying in his favour. The work *Specimen philologiae et geographiae* is important even today. Besides offering compelling historical evidence on the issue of the origins of the Croatian population, thanks to specific references its exemplary critical approach offers a picture of the scientific literature of the late 18th century, which systematically processed also national topics.

Keywords: encyclopaedic works, autochthony, Enlightenment, mannerisms, Croats

Extensive encyclopaedic works on knowledge from various disciplines and areas of human endeavour have already been popular in literary works since ancient authors. The history of Roman literature features a number of writers who adopted the Greek model of ἐγκύκλιος παιδεία and whose encyclopaedic works brought to the reader a whole set of contemporary knowledge in the field of history, agriculture, law, military, medicine, grammar and philology. Although Marcus Porcius Cato did not omit a moralizing tone in his *De agricultura* – likewise in his other works addressed to his son Marco – this work of literature written in Latin might be considered as the first attempt to create a specialized collected work. More than one hundred years later, Marcus

Terentius Varro wrote three books in encyclopaedic spirit *De re rustica*, which – as is well known – inspired Virgil himself in designing his peasant songs. But it was not just agriculture that fascinated ancient authors and often led them to years of effort devoted to creation of such detailed works. Systematization of achieved knowledge may be observed especially in the culture of the early Empire, which is proved by a number of professional manuals and textbooks seeking to gather information on specific areas of human knowledge or practical work (Conte, 2003). Perhaps neither of the above writers of the ancient Roman literature compares to Pliny's categorization, construction and complexity of the work *Naturalis Historia*, regardless of errors identified by the humanists interested in this work, which were mainly related to an undeniable and unstoppable scientific and technological progress. It is a pity that systematic knowledge of Pliny's work cannot be compared with encyclopaedic set in Celsus' comprehensive work *Artes*, which was written a few years earlier and addressed in detail six different disciplines: agriculture, medicine, military, rhetoric, philosophy and law, of which, however, only a section on medicine was preserved. In late antiquity, the concept of systematized scientific knowledge developed into *septem artes liberales*, which was accepted by the otherwise distrustful Middle Ages. With regard to that, an important role belongs to Martianus Capella's work *De nuptiis Philologiae et Mercurii*, where professional interpretation of scientific compendium meets with a complex formal structure, thus uniting several ancient genres in one work (Petrovičová, 2010). Cassiodorus and Isidore present a different approach, since their sets of writing served throughout entire Middle Ages as fundamental works, and together they determined medieval scholarship. Interest in writing of encyclopaedic works, however, did not stop even during humanism and the Renaissance. In particular, Enlightenment with its rationalism and empiricism gave rise to universal works, such as Diderot's *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, of which 28 volumes were published in Paris between 1751 and 1766 in an effort to summarize the acquired knowledge of people (Curtius, 1998).

Enlightenment ideas quickly spread throughout Europe, and it is no wonder that systematized works from different disciplines may be also found in the national literatures of Central and Eastern Europe. Besides proving the dimension of the author's scholarship, the comprehensive knowledge may be often noticed in the service of strengthening national consciousness and awareness. Even in Hungary, one may witness the emergence of several interesting encyclopaedic works. *Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea* is a title of a large work by Martin Szentivány, which was published at the book printing shop of Trnava University between 1689 – 1702. It is a collection of diverse, sometimes bizarre knowledge from various scientific fields. Since the author was an exact scientist, he followed Aristotle's deductive method (Minárik, 1985) and his work conveyed knowledge from the fields of physics, astronomy, mathematics, biology, geography, history, medicine, law, philosophy, politics, theology, etc. However, the most significant author of this era was undoubtedly a polymath Matthias Bel, who – thanks to precisely elaborated plan – collected scientific knowledge about the history and presence of the Hungarian counties in terms of geographic, economic, geological, ethnographic, political, historical, genealogical and linguistic aspects. He crowned his scientific activity with a detailed work *Notitia Hungariae novae historico-geographica* (Juríková, 2010).

At the end of the 18th century, the Balkan authors also presented their history systematically. In 1795 a work with a title *Specimen philologiae et geographiae Pannionorum* was published in Zagreb. Its author was a Croatian writer, literary theorist, professor of aesthetics and archaeology Matija Petar Katančić. Among other things, the renowned lexicographer was born in 1750 in the Slavonian town of Valpovo. In 1772-1778 the Franciscan studied philosophy and theology in Osijek, where he later worked as a professor. His admirable writer's activity reflects the knowledge gained during the study of a number of scientific fields. He used his linguistic knowledge in the translation of the Holy Scriptures (Marijanović, 2009). In addition, he is the author of a very successful poetic work *Fructus autumnales* (Ijsejwijn – Sacré, 1998), which was published in Zagreb in 1791. Katančić presented himself as a literary critic and translation theorist in a writing *De poesi Illyrica libellus* from 1817 (Marijanović, 1995). Matija Petar Katančić died in Buda in 1825.

The article shall now focus on the already mentioned work *Specimen philologiae et geographiae*. The author dedicated his work to four important men of his time. The first of them is Juraj Alojz Szerdahely, canon of the St. Mauritius Cathedral in Váć, who studied philosophy, inter alia, in Vienna and theology at the University of Trnava. He later worked as professor of aesthetics (Fejér, 1835). The fact that he was truly a prolific author is proven by his writing activity, which – in addition to historical and rhetorical writings – includes poetry and works on theory of literature, such as *Ars poetica generalis*, *Poesis narrativa* and *Poesis Drammatica* all written in 1784. The second person to whom Katančić dedicated his *Specimen* was a professor at the University of Pest Stephanus Schoenwisner, author of a collection about the Roman antiques *Compendium antiquitatum Romanarum*. The next man that appears in the short introductory dedication profiles is a Franciscan Josip Jakošić. Apparently it is a man who studied epigraphy and whose knowledge in this field inspired Katančić himself. The latter is Josip Pavišević, a member of the Franciscan Order, who completed his study of philosophy and theology in Rome and later taught grammar and theology at the Franciscan school in Slavonia.

Katančić used a prologue – a completely common part of a group of literary works of the 18th century – as a comprehensive explanation of his motives that led to the creation of his work. He emphasized the fact that some parts of the work had appeared in print before, while others were offered to readers in book version for the first time, although they had already been completed earlier. He further explains his approach used in the description and examples of epigraphic monuments, examples of which are found in *Specimen*. In the last section of the prologue he refers to the parts related to geographical data with reference to Ptolemy and St. Jerome, who was born in the Croatian city of Stridon.

The actual work is divided – as is apparent from the title – into two main parts: *Specimen philologiae* and *Specimen geographiae*. The first of three books that are part of the *Specimen philologiae* is devoted to the origins and ancient Croatian settlements. Seven paragraphs study the ancient homeland of Croats and their ancestors. Interpretation covers the periods up to the 6th century and in the fourth paragraph – with regard

to historical sources – Katančić suggests that the Croats are autochthonous population. The second book is devoted to the language of Pannonians. In the opening paragraph, the author refers to various assumptions about the language in order to point out, in the next section, the etymology of the word *Pannoni* according to the interpretation offered by the aforementioned Jesuit and author of the encyclopaedic work *Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea* – Martin Szentivány. In the third paragraph, it is possible to notice attempt to refute the arguments of some earlier writers who were inclined to believe that the language spoken in Pannonia had origins in Greek. After mentioning several authors who had addressed the issue in the past, Katančić concluded that the Pannonian language evolved over the centuries from a common Slavic language. The third book titled *De literatura Pannionorum* addresses the issue of Croatian literary monuments in the background of several epigraphic monuments that are found here transcribed in their original form. In the first part the author offers and discusses epigraphs related to Catherine, Bosnian queen. The second part is dedicated to gold letterings, the third is dedicated in more detail to the epigraphic monuments of the ancient Roman city Neiodunum, which is now part of the Croatian town of Drnovo situated few dozen miles Northwest of Zagreb.

The second main part of the discussed work titled *Specimen geographiae* studies in four separate books geographical issues related to the location, description and literary heritage of ancient cities from the period of Roman empire Andautonium located in the area of today's Zagreb, Siscia – today the town of Sisak in central Croatia south-east of Zagreb, Neiodunum, Poetovio – today Ptuj Northwest of Varazdin, Remista and Aqua Viva in the area of what is now Varazdin. Besides the location, the author in this section carefully notes the literary monuments that bear witness to the antiquity of these cities, thus presenting their importance in the period of their creation and of the greatest development.

Let us go back to the first part of the work, which among other things talks about the autochthony of the Croats in Dalmatia and Pannonia. The author does not come to this argument by entering into the issue *in medias res*. He has already carefully chosen the content in the previous chapters, where he has prepared an argumentative framework to proclaim such a significant argument. It is already the first chapter, which addresses the earlier views of the ancient homeland of the Croats. Among other renowned historians of the period mentioned herein is also Samuel Timon (Fejér, 1835), whose work is devoted to the history of the Kingdom of Hungary and whose attention focuses on the issue of its origin and history of each area. Katančić writes on his account that he was the first to set in order matters related to *res Pannonicae*; and he agrees with the opinion of the authors mentioned earlier in this paragraph – Peter Gregorius, Martin Szentivány – that the territory of Pannonia was inhabited by Slavs – *Slavae* already in ancient times. He consequently supports this argument by Ritter's work *Annales Croaticae*, Jordan's *Regnum Slavorum*, Kercselich's *Praeliminaires historicae*, Severini's *Populi hungariae Cisdanubianae*, Schlözer's *Historia septemtrionali* or Kollár's *Amoenitates iuris Hungarici*. However, even such authorities would not be satisfactory enough and thus in the third paragraph, he continues searching for the etymology of the term ἀπό τῆς Βαγιβαρείας from Porphyrogenitus' text that he interprets as *Babia gora*, which

– according to his own words – could indicate a part of the Carpathians. According to Katančić it is quite naturally a Slavic word, but translated into Greek and denoting *Vetularum montes*. Again he underlines these arguments by the testimonies of historical works written by his contemporaries and then he gives a number of similar examples in terms of etymology. All these efforts are directed at the presentation of the following statements in the fourth paragraph: 1. *Croatarum nomen in Pannoniis ortum*; 2. *Croatas et Porphyrogeniti aetate et ante ipsum, ad tempora usque Avarum, Slavos*; 3. *Gothorum ac Longobardorum imperio Suavos*; 4. *Romanis heic dominantibus Pannoinos fuisse nuncupatos*, while he speaks to the reader directly in the text in order to tell him that the name of Croats was created by Pannonians; the Croats were called *Slavi* at the time and even before the time of Porphyrogenitus; they were called *Suavi* under the Goths and Lombards; and the Romans who ruled here called them *Pannoini*.

In the fourth paragraph Katančić also clarifies the origin of the word *Croatae* or *Horvatae*. He supposes that this word originated in the times of Porphyrogenitus, which is documented in the literature of the 9th century in one of Lucius' texts. The author obviously cares to provide the oldest evidence. Hence it is no wonder that the text that follows also includes a term *Arivates*, which Katančić found in Pliny; or Ptolemy's *Carvanca*, and he is trying to find a link with the word *Harvatae*. He finds the link – as is clear from his statements – in Ptolemy's use of the term *Carvanca* for a Celtic tribe inhabiting the boundaries of Norica neighbouring to the east with Pannonia. Pliny – about whom Katančić states that according to geographers' tradition travelled in the territory from west to the east – used the term *Arivates* to refer to the tribes, about which our author expressed an assumption in one of his works that they inhabit *ager Zagoriensis*. The term *Horvati*, which was later spread widely, originated in this area.

Throughout the work, the author refers to several authors, who dealt with similar issues in their works and their findings supported Katančić's arguments in different parts of the discussed work. Often they were recognized authorities in the particular field and the work as well as statements offered in such a critical approach add respect and credibility. In an attempt to prove his views and opinions the author uses a verified procedure of paraphrasing or quoting those works that support his ideas. In several cases, he begins his arguments with supporting opinions of his contemporaries; one can often notice that he is not satisfied only with their reasoning, hence he goes deeper into the past and he even uses attitudes of ancient authors. Nevertheless, it must be said immediately, that this was an entirely legitimate procedure of the writers in the late 18th century, who – unlike their predecessors – insisted on the indication of sources they had used, especially if such sources supported and proved their ideas. To the contrary, in *Specimen philologiae et geographiae* one may rarely encounter an explicitly contradictory judgement. Even if one finds such a place in the examined text, the author presents it more out of curiosity and especially to highlight the contrasting perception of the fact, which he himself vehemently does not disprove in any way, and he rather leaves it to the reader's consideration, who is already convinced – thanks to a number of examples – of the truth of Katančić's arguments.

The fact that Katančić really considered the structure of the discussed work is proved in a section presenting samples of several monuments located in the territory of Pannonia and Dalmatia, which only underline his claims about the autochthony of the Croat population. His agility in the reasoning does not lie so much in the amount of the presented samples – although their number is not insignificant – but rather in their intended use. Many are ethnographic in nature and give evidence of the ethnographic monuments, but that quite logically fits into the argumentation framework of the author.

The significance Katančić's file may be seen particularly in the context of national revivalist efforts penetrating into the literary writings at a time of the work's origin. Such efforts may be also noticed in the concept of other national literatures in Hungary. It may be assumed in connection with *academica peregrinatio* that national personalities in different parts knew each other and communicated well together on issues related to patriotism and national revival attempts. The means – in this case literary works – they have chosen to point to the issue on the one hand, and to present conclusive evidence on the other hand, are perceived with regard to their nature and level as legitimate and effective. Especially if they provide coherent argumentation led by a critical approach.

* This study is a part of the research project of The Ministry of Education, Science, Research and Sport of the Slovak Republic with the name *Nexus Slavorum Latini: Inter-Slavonic Relations and Parallels as Mirrored in Neo-Latin Literature, XVIth – XIXth cc.*, number of the project VEGA 2/0047/16.

References

- Conte, G. B. (2003). *Dějiny římské literatury*. (From Italian original *Letteratura latina: manuale storico dalle origini alla fine dell'impero romano*, Firenze, Le Monnier 1996.) Prague: KLP.
- Curtius, E. R. (1998) *Europská literatura a latinský středověk*. (According to the 11th edition of the German original *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*, Tübingen 1993 translated by Pelán, J., Stromšík, J. and Irena Zachová.) Prague: Triáda.
- Fejér, G. (1835). *Historia Academiae Scientiarum Pazmaniae Archi-episcopalis ac M. Theresiae Regiae literaria*. Budae: Typis regiae scientiarum Universitatis Hungaricae.
- Ijsewijn, J. – Sacré, D. (1998). *Companion to Neo-latin Studies*. Leuven: University Press.
- Juríková, E. (2010). Belove Vedomosti vo svetle súčasných poznatkov. In: Sondy do Belových Vedomostí o súvekom Uhorsku. Sambucus. Supplementum II. (Eds. Škoviera, D., Juríková, E.). Trnava: Faculty of Arts, University of Trnava in Trnava, p. 13–21.
- Marijanović, S. (1995). *Matija Petar Katančić, leksikograf, o Hrvatskoj leksikografiji i leksikografima*. In: Dani Hvarskoga kazališta. Grada i rasprave o hrvatkoj književnosti i kazalištu, Vol. 21 No. 1, p. 103–120.
- Marijanović, S. (2009). Katančić, Matija, Petar. In: Hrvatski biografski leksikon.
- Minárik, J. (1985). *Dejiny slovenskej literatúry*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladatelstvo.
- Katancsich, M. P. (1795). *Specimen philologiae et geographiae Pannionorum in quo de origine lingua et literatura Croatorum simul de Sisciae Andautonii Neviiodunu Poetovionis urbium*

in Pannonia olim celebrium et his interiectarum via militari mansionum situ disseritur.
Zagrabiae: Typis Episcopalis.

Klaniczay, T. (1993). Die Benennungen 'Hungaria' und 'Pannonia' als Mittel der Identitätssuche der Ungarn. In: *Antike Rezeption und nationale Identität in der Renaissance insbesondere in Deutschland und in Ungarn*. Budapest: Balassi Kiadó, 1993, p. 83 – 110.

Petrovićová, K. (2010). *Martialus Capella. Náuky „na cestě“ mezi antikou a středověkem*. Brno: Host.

Pražák, A. (1950). *Dějiny slovenské literatury*. I. *Od nejstarších časů do nové doby*. Prague: Melantrich.

Riedel, V. (2000). Antikerezeption in der deutschen Literatur vom Renaissance – Humanismus bis zur Gegenwart. Stuttgart – Weimar: Verlag J. B. Metzler.

